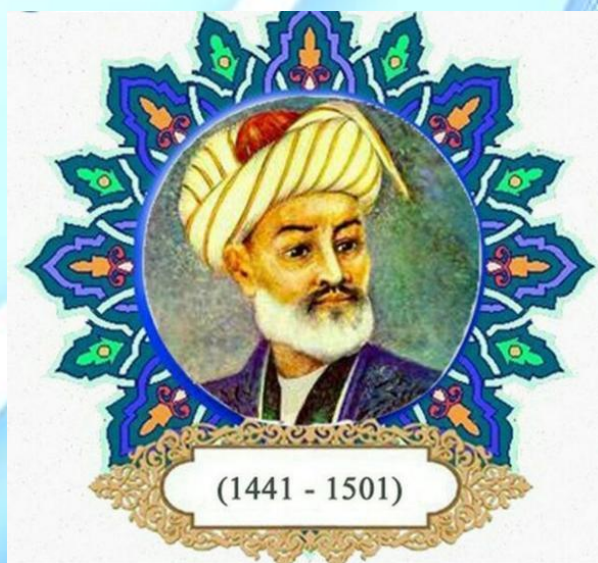

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

“ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING
BASHARIYAT MA‘NAVIY–MA‘RIFIY
TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI TO‘PLAMI

5-noyabr 2021-yil
Navoiy, O‘zbekiston

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFRENSIYANING TASHKILIY QO'MITASI

Rais:

B.Sobirov Navoiy davlat pedagogika instituti rektori,
texnika fanlari doktori, professor

A'zolar:

D.Ro'ziyev Navoiy davlat pedagogika instituti o'quv ishlari bo'yicha prorektor
T.O'tapov Navoiy davlat pedagogika instituti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha
prorektor v.v.b.
X.Qurbonov Navoiy davlat pedagogika instituti yoshlar bilan ishlash bo'yicha prorektor
S.Xudoyberdiyev Navoiy davlat pedagogika instituti moliya va iqtisodiy ishlar bo'yicha
prorektor v.v.b.
A.Xolmurodov Navoiy davlat pedagogika instituti professori, filologiya fanlari doktori
N.Murodova Navoiy davlat pedagogika instituti professori, filologiya fanlari doktori
A.Allaberdiyev Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti fakulteti dekani,
dotsent
R.Yusubova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri,
dotsent
Z.Quvonov Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri
T.Xo'jayev Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini
dotsenti
B.Zaripov Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti
N.Yarashova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini katta
o'qituvchisi, f.f.f.d.
N.Sharipova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini katta
o'qituvchisi

TAHRIR HAY'ATI

R.Yusubova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini
mudiri, dotsent
N.Yarashova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini
katta o'qituvchisi, f.f.f.d.
N.Sharipova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini
katta o'qituvchisi

TAQRIZCHILAR

T.Xo'jayev Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasini dotsenti
B.Zaripov Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrasini
dotsenti

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган жадал ислохотлар жараёнида миллий-маънавий меросимизни дунёга танитиш, буюк аждодларимиз, хусусан, Алишер Навоий ижодий тафаккуридан халқимизни баҳраманд этиш ишларига катта эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги ПҚ-4865-сонли қарорида шундай улуғвор ифода келтирилган: «Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсоний ғояларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги бекиёс аҳамияти»ни инобатга олган ҳолда «янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда». Дарвоқе, Алишер Навоий бой ижодий меросини тарғиб ва ташвиқ қилиш бугунги кунда долзарб вазифа эканлиги, улуғ зот асарларидаги маънавий-маърифий ҳамда ирфоний масалаларнинг бадиий қиммати, илгари сурилган умумбашарий ғояларнинг тадқиқи жамиятда маънан етук шахсни камол топтиришда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек тилининг шаклланиши, ривожланиши ва сайқал топишида, том маънода, ўзбек адабий тилининг асосчиси сифатида Навоийнинг салмоқли ўрни бор. Эндиликда буюк зот қолдирган бой меросни, улуғвор ғояларни ўрганиш баробарида уларни ҳаётга татбиқ этиш ҳаётимизнинг асосий аъмолига айланди.

IV анъанавий халқаро илмий-амалий конференцияга тақдим этилган қимматли материалларда улуғ шоир даҳоси, бекиёс тафаккур олами жаҳон ва ўзбек навоийшунослари нигоҳида илмий-фалсафий сифатланиб, Навоий ижодиётининг тасаввуфий ва маърифий қатламлари, Навоий ижоди ва тилшунослик масалалари, замонавий таълимда Навоий ижодиётининг ўрганилишига кенг аҳамият берилган.

Башариятнинг ақл-идроки тарихни яратувчанлик, кашфиётлар билан бойитади, тамаддуннинг янги босқичларида йўл очиб беради. Бу борада буюк мутафаккир Мир Алишер Навоийнинг хизматлари бекиёс эканлиги, ўлмас фалсафий ғоялари билан келгуси авлодлар, халқлар, миллатлар камолоти учун яна кўп ва хўп хизмат қилиши анжуман материалларида ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин.

Ташкилий қўмита

АСРЛАРНИ БЎЙЛАГАН ДАҲО

Асрлар оша янги маъно қирраларининг кашф этилиши билан Шарқ мумтоз адабиёти, жумладан, улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий ижоди мангуликка даҳлдорлик касб этмоқда. Унинг кўлами кенглиги ва даврлар ўтиши билан янгича талқинларга асос бўла олиши бу ижодий меросга қайта-қайта мурожаат қилишни тақозо қилмоқда. Алишер Навоий асарлари – миллий маънавиятимиз, қолаверса, умумбашарий тамаддуннинг энг мўътабар дурдоналари янглиғ ғоят азиз ва қадрли. Навоий бутун ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, турли урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади, ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти ривожига янги саҳифалар очди, ўз даври маданий ҳаётининг ҳомийси ва сарвари бўлиб, кўплаб илм-фан, санъат ва адабиёт вакиллари етиштирди ҳамда ўзидан катта адабий, фалсафий ва илмий мерос қолдирди.

Мустақиллик йилларида Алишер Навоий асарларининг мукаммал матнларини яратиш, жанр хусусиятлари, образлар тизими, сюжет ва композицияси, услуби ва тасвирий воситаларини ўрганиш ҳамда бу ноёб меросни маънавиятимизнинг ҳаётбахш манбаига айлантириш борасида катта ютуқларга эришилди. Шоирнинг ўлмас асарлари бетакрор мазмун-моҳият ва юксак бадииятга эга бўлиб, умумбашарият хазинасидан муносиб ўрин олган. Уларда тарбиянинг шахс камолоти, эл равнақи, юрт истиқболида тутган ўрни юксак баҳоланган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳам маъно, ҳам суратда баркамол, улуғ маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга бадиий жиҳатдан юксак даражадаги асарлари барча замонлар учун долзарб саналган.

Навоий асарларидаги қаҳрамонлар илм олишга иштиёқманд, севги-муҳаббатда садоқатли, ватанга содиқ ёшлардир. Шоир асарларидаги баркамол, комил инсонни тарбиялаш барча замонлар учун нечоғлик аҳамиятли эканлигини давр тақозо этмоқда. Навоий ўз авлодларини комил инсон сифатида бўлишини орзу қилади. Навоий ушбу асарларида юксак одоб низомини яратишга ҳаракат қилади. Бу асарлар ҳақиқий инсоний фазилатлар нимадан иборатлигини англатувчи қисқа ва мазмундор байтлардан иборат. Комил инсонни кўрганда ҳамма ҳавас қилади. Лекин у ана шу даражага қандай машаққатлар билан, қай бир фидойи устозлар тарбияси эвазига эришгани ҳар доим ҳам мушоҳада этилавермайди. Буюк шоир бу образли тасвир орқали шахс тарбиясида устознинг хизмати бекиёс эканига урғу беради. Қуёшдин тарбият гар топса хоро, Қилур ёкут ила лаъл ошкоро.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев: “Навоийни ўқиш, Навоийни англаш, Навоийни чуқур билиш – ўзлимизни англаш десак, бу – тўғри гап”, дея таъкидлар экан, ниҳоятда долзарб ва тафаккур билан, маърифат билан амалиёт даражасига кўтариладиган ботиний-руҳий тажрибани ёқлаганди.

Алишер Навоий ўзининг ўлмас асарларида ёшларни маънавий – ахлоқий тарбиялаш йўл-йўриқларини кўрсатиб берган. Навоийнинг асарлари ўз даврининг йирик маънавий сарчашмаларидан биридир. Унинг асарларидаги доно сўзлар, ўғитлар, мақолатлар, ривоятларнинг асосий мазмуни меҳнатсеварлик, одоблилик, гўзалликни севиш, зеҳнлик, илм олиш, ҳаётга ва кишиларга, Ватанга муҳаббат каби буюк фазилатларни улуғлашдир. Шоир наздида яхши фазилатлар мужассамлашган инсон – чинакам инсондир.

Мухтарам Президентимиз 2020 йил 19 октябрда Ҳазрат Навоийнинг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги қарорида шоир ижодий меросини бугунги кун талаблари асосида ўрганиш, асарларини қайта нашр этиш, хорижий давлатларда сақланаётган шоир қаламига мансуб ва у яшаган даврга оид қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини мамлакатимизга олиб келиш каби устувор вазифалар кўрсатилган.

Кўринадики, шоир ижодиёти халқимиз маънавиятининг йўлчи юлдузидир. Миллатимиз маънавий юксалиши, ёш авлод қалбида комиллик уруғларини ўсиб унишида Навоийга эҳтиёж нечоғлик муҳимлигини давр кўрсатмоқда. Навоий шундай буюк зот экан, унинг тафаккур дурдоналари бўлмиш боқий асарлари замонлар оша яшаб келаётган экан, бу улуғ меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик қўп баҳраманд этсак, маънавиятини юксаликка кўтаришдан, инсоний фазилатларини камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз. Илм-фан, маърифат, ижод ва таълим-тарбияда, ҳаётни англаш ва яратувчанликда Навоий мероси бизнинг суянган тоғимиз, инонган боғимиздир. Унга қанча қўпроқ суяниб, руҳан ундан қанча чуқур завқ ола билсак, дунёни билиш, инсонни таниш имконияти ўшанча кенгайди.

Давр ўтган сари инсоният даҳоларга маънавий эҳтиёж сеза бошлайди. Жаҳолат, зулм, адолатсизлик, боқимандалик, лоқайдлик каби хулқ атвордаги иллатлардан қутилиш йўллари, шакл ва услубларни излаб топишда Алишер Навоийнинг асарларидаги маънавий-ахлоқий тарбияга оид фикрлари ғоят муҳим аҳамият касб этади.

Навоий инсоннинг ички дунёси, туйғулари, тафаккури, одоб-ахлоқ камолотини оламдаги маънавий борлиқнинг қуёш юлдузи оёи, меваги дарахтлари, чиройли гулларига таққослайди. Инсон хулқининг гўзаллигини фаолиятининг кўринишларига, табиат саховатларига, ҳодисаларига ва бошқаларига таққослаб, инсон табиатидаги ўзгаришларни агар у салбий бўлса, табиатнинг кулфат келтирувчи кучларига, ижобий бўлса, табиат гўзалликларига қиёслайди.

Навоий асарларидаги умуминсоний кадриятларни ўрганиш бугунги кунда ёшларни ватанпарварлик, инсонпарварлик, халқпарварлик, бурчга садоқат, меҳр-муҳаббат туйғуларини камол топтиришда ёш авлод қалбида масъулият ҳиссини оширишга хизмат қилади.

Бугун ҳазрат Навоий орзу қилган, асарларида илгари сурилган эзгу ғоялар мамлакатимизда амалга ошмоқда. Бугун биз Янги Ўзбекистоннинг бунёдкорлиги йўлида Ҳазрат Навоий ижодий меросига маънавий жиҳатдан эҳтиёж сезамиз. Ҳазрат Алишер Навоийнинг шарқона тарбияга оид

қарашлари наинки улуғ мутафаккир яшаб ижод қилган давр ёхуд бугунги кунда, балки узоқ истиқболда ҳам ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

Собиров Баҳодир,
техника фанлари доктори, профессор
Навоий давлат педагогика институти ректори

БАДИЙ МАҲОРАТ ВА ТАФАККУР ЖИЛОЛАРИ

*Абдуҳамид ХОЛМУРОДОВ,
НавДПИ профессори,
филология фанлари доктори(Ўзбекистон)*

Аннотация: Адабий ижод жараёнида бадиийлик масаласи ҳамиша долзарб мавзу саналади. Мақолада Алишер Навоий ижодида бадиийлик муаммоси илмий манбаларга таянган ҳолда мавзу бўйича кўзда тутилган мақсад очиб беришга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: девон, куллийт, тафаккур, бадиийлик, мезон, композиция, яхлитлик, тадрижий, усул, ғазал.

Алишер Навоий ижоди бадиий тафаккурнинг бекиёс намунасидир. Улуғ сўз санъаткорининг ҳар бир асари бадиий тафаккур жилolari билан зийнатланган, сўз сеҳри ва мўъжизаларини намоён этган. Шунинг учун мутафаккир ижоди юзасидан юзлаб, минглаб илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлса ҳам, ҳали-ҳануз унинг очилмаган қирралари, кашф этилмаган тилсимлари, асар мазмуни ва моҳиятининг бадиийлик мезонларига уйғунлиги, ижодий новаторликнинг сир-синоатлари изланиш ва ўрганишни талаб этиб келмоқда. Навоий асарларида ҳеч бир жумлани бадиий безаксиз ишлатмаган. Ҳатто “Ҳазойин ул-маоний” куллийтининг ҳар бир девонига ёзган дебочаларда ҳам бу ҳолни кўриш мумкин. “Ғаройиб ус-сиғар” девони дебчасининг сўнггида Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога ўзининг буюк садоқатини қайта-қайта изҳор этади ва умрининг охирида унга муқаддас жойлардан бирига жорубкашлик қилиши ҳақида ёрлиғ беришини умид қилади. Агар шундай қилса, у бу остонага бориб йиқилиб, уни тавоф қилишини айтади. Бундан мақсадининг мазмун-моҳиятини англатиш учун гўзал ташбеҳлар қўллайди: “Қувватим бўлганда супургу олиб, илгим била ва қувватим бўлмаганида супургу ўрнига кирпигим била ул остонани супурур баҳонаси била кўзумни ул мунаввар равза туфроғидин ёрутғаймен ва ул остонани бу супургу бирла ариғу бу уйни ул сурма била ёруғ тутқаймен ва бу хидматни дунёву охиратим шарафи билғаймен”¹.

Мазмун, моҳият, шакл Навоий асарларида алоҳида хусусиятларга эга. Ўзигача бўлган даврда туркий тилда яратилган ғазалларга нисбатан бутунлай бошқача ғазаллар яратган Навоий чинакам новаторлик маҳоратини намоён этди. Нафақат туркий адабиётда, балки форсий адабиётда ҳам Навоийгача яратилган ғазаллар композицион жиҳатдан тарқоқ ҳолатда эди. Форсийда

¹ Навоий Алишер, Дебеча(“Ғаройиб ус-сиғар”), Мукаммал асарлар тўплами, Учинчи том, Тошкент, 1988 й. Б.22.

ҳам, туркийда ҳам шоирлар ғазалнинг биринчи байтида айтилган фикрдан сўнг кейинги байтда яна бошқа фикрга ўтиб кетишарди. Навоий эса ғазалнинг матлаъсида айтилган фикрни кейинги байтларда ривожлантирди ва мақтаъда ғазал бошида ўртага ташланган фикрга хулоса ясайди. Навоийнинг поэтик маҳорати масалаларини ўрганиш йўлида изланишлар олиб борган Ё.Исҳоқов “Навоий поэтикаси” монографиясида мутафаккир шоир новаторлигига хос хусусиятларга тўхталиб ўтган:

“Навоийнинг поэтика соҳасидаги новаторлигининг муҳим бир қирраси(мазмун ва шакл масаласи билан бевосита алоқадор бўлган) лирик шеърнинг услуби, унинг композициясига нисбатан ўзига хос ёндашишида ёрқин намоён бўлади. Унинг “Бадоеъ ул-бидоя” дебначисида ҳар бир ғазал маъноли ва сурат жиҳатидан мутаносиб бўлиб, бошидан охиригача мантиқан изчил бўлган яхлит асар бўлиши лозимлиги ҳақидаги ажойиб мулоҳазаси расман ғазал муносабати билан баён қилинган бўлса ҳам, аслида барча лирик жанрларга тааллуқли. Чунки мазмунан яхлитлик, мантиқий изчиллик ва композицион бутунлик шоир девонидаги барча шеърлар учун хос етакчи хусусият ҳисобланади”¹.

Шакл ва мазмун яхлитлиги моҳиятнинг бадиий гўзал ифодаланишига ёрдам беради. Навоий ижодида бу ўзининг том маънодаги тақомилига эга. Навоийдан кейинги барча ижодкорлар унинг маҳорати сирларини ўрганди, унга эргашишди. Аммо Навоийга ҳавас қилганларнинг ҳаммаси ҳам Навоий бўлавермайди. Навоийнинг бадиий маҳорати, шакл ва мазмуннинг моҳиятга—бадиий-эстетик мақсаднинг рўёбга чиқишига хизмат эттира олиш маҳорати ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Навоийдан кейин яшаб ўтган ўзбек адабиётининг яна бир забардаст вакили Заҳириддин Муҳаммад Бобур Навоийдан ўрганди, унинг анъаналарини давом эттирди. Адабиётшунос И.Ҳаққулов шундай деган:

“Бобур Навоийдан биринчи навбатда бадииятни, маънони, ўз фикрини рубоийда юксак маҳорат билан ифода этиш сирларини ўрганди. Навоий шеърляти ўзбек адабиётининг юксак чўққиси ҳисобланади. Навоий ўз шеърлятида Шарқ адабиётининг илғор қисмига хос бўлган эстетик нормаларни ижодий равишда ўзлаштириб, айнаи бир пайтда уларни янгиликлар билан бойитди. Мана шу сабабга кўра, биз Навоий тўртликларида илгари рубоийчиликда деярли қўлланилмаган ёки кам истифода этилган образ, санъат ва бадиий воситаларни тез-тез учратамиз. Ҳатто буларнинг баъзилари ҳақида Навоийнинг ўзи ҳам асарларида маълумот бериб ўтган. Бобур рубоийларида Навоийга эргашаркан, масаланинг бу томонларига алоҳида эътибор билан қарайди”².

Бадиийлик рубоийда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чунки рубоийда муаллиф ўз ҳаётини кузатишларидан чиқарган хулосасини бадиий образга

¹ Исҳоқов Ёқубжон, Навоий поэтикаси(“Ҳазойин ул-маоний” асосида), Тошкент, “ФАН” нашриёти, 1983 й. Б.51.

² Ҳаққулов Иброҳим, Анъана ва маҳорат(Навоий ва Бобур рубоийлари асосида), Навоий ва ижод сабоқлари, Тошкент, “ФАН” нашриёти, 1981 й. Б.93.

ўраб бергандагина ўқувчига таъсири бўлади. Навоийнинг барча рубоийларида фалсафий хулоса бадиий образ воситасида берилган. “Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш”–тезис. Ҳаётӣй, ишонарли фикр. Ғариб киши–ёлғиз, қийналган, ёрдамга, меҳрга муҳтож одам. Ғурбат–доим муаммолар гирдобиди бўлиш, қийналиш, азоб чекиш. Шодмон бўлмаслик–албатта, бундай ҳолатда шодлик, қувонч ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. “Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш”–тезиснинг давоми, уни мантиқан тўлдирувчи, кишини мулоҳазага чорловчи, уни сергаклантирадиган фикр. Ғурбатдаги ғариб кишига ҳеч ким шафқат ҳам қилмайди, меҳрибонлик ҳам кўрсатмайди. Бу ҳам ҳаётӣй ҳақиқат, ҳаётда синалган бир ҳолат. Бундан қандай хулосага келиш мумкин. Навоий бунга фалсафий хулоса ясайди: Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса, Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш –хулоса тезисдаги фикрни тўлдиради, унда илгари сурилган фикрнинг тўғрилиги, ҳаётӣйлиги, ҳаққонийлигини тасдиқлайди. Гул, тикан, ошён, булбул образлари воситасида эркинлик, озодлик, ҳурлик туйғусининг инсон учун нақадар қадрли эканлиги улуғланмоқда.

Навоий ғазалларидаги тадрижийлик уларнинг бадиий қудратини ошириш билан бирга тилимиз жозибадорлигини намоён қилиши, сўз маъно товланишларининг бадиий–эстетик мақсаднинг рўёбга чиқишидаги аҳамиятини ошириши жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга. Навоийшунослар ва Навоий ижодининг шайдолари ғазаллардаги бу хусусиятни ҳамиша таъкидлаб келишади. Ҳассос шоир Мақсуд Шайхзода Навоий асарларининг катта билимдони сифатида тадқиқот мақолаларида қимматли фикрлар билдирган. “Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида”(“Ғаройиб ус-сиғар” девони асосида) мақоласида тадрижий адабий усулдан фойдаланишда Навоий тажрибасининг аҳамиятини очиб беради.

“Навоийда биз бошқача бир хусусиятни кўрамиз. Фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётӣй воқеаларнинг силсилаларни кўзда тутиши, Навоийдан энг кичик лирик шеърларни ҳам мантиқий иплар билан боғлашни талаб қилади. Бунинг натижасида ғазалда бутунлик, байтларнинг бир-бирига тасодифий эмас, мантиқий муносабатлар билан боғланганини кўрамиз”, дейди ва бу фикрини аниқ мисоллар асосида кўрсатиб беради. “Йўқ” радифли ғазал ана шундай ғазаллардан. Етти байтдан иборат ғазалнинг ҳар бир байти кейинги байт билан мантиқан боғланган, бир байтда айтилган фикр иккинчи байтда бошқа бир фикр билан тўлдирилади, тасдиқланади. Ғазалда ёрсиз кўнгилнинг султонсиз мулкка, султонсиз мулкнинг жонсиз жисмга, жонсиз жисмнинг райҳонсиз тупроққа, райҳонсиз тупроқнинг ойсиз кечага, ойсиз кечанинг қоронғи ғорга, қоронғи ғорнинг жаннат боғидан йироқ дўзахга, дўзахийнинг майсиз хуморийга ўхшатилиши ҳам табиий, ҳам поэтик жозибага эга.

Навоийнинг тасаввуфий асарларида ҳам теран бадиийликни кўрамиз. Бундай асарларда шоир тасаввуф таълимоти моҳиятини очиб бериш билан маърифий тафаккурни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. У Муҳаммад алайҳиссаломнинг поэтик образини гавдалантиришни мақсад қилган ғазалида уни фаришта эмас, башар фарзанди сифатида таърифлайди ва гўзал,

таъсирчан байтлар яратади. Адабиётшунос Дилором Салоҳий шундай ғазаллардан бирини таҳлил этиб, байтлардаги мазмунни шундай шарҳлайди: “... байтларда... пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг пок сиймолари таъриф тавсиф қилинади. Жумладан, пайғамбаримизнинг чеҳралари меърож шомиди юлдузлар орасида порлаган шабчироққа ўхшатилади. Юлдузлар эса шабчироқдан сачраган гавҳарларга қиёс қилинади. Пайғамбар алайҳиссаломнинг юзларидан таралган нур шабнамда қайта акс этади”, дейди. Бу тавсиф қуйидаги байт изоҳидир:

Анжум ичра оразинг меърож шами ўйлаким,

Тушса дури шабчироғи ҳар тараф шабнам аро.¹

Бадийлик Алишер Навоий асарларида бош хусусият ҳисобланади. Буни юқоридаги мисоллар тасдиқлаб турибди. Мазмун ва моҳиятни юзага чиқаришда, эстетик вазифанинг муваффақиятли адо этилишида, асардан кўзда тутилган асосий мақсаднинг ўқувчига етиб боришида, англаниши ва тўғри идрок этилишида бадийлик мезонининг аҳамияти ниҳоятда катта. Бунда Навоий ижоди ҳамиша намуна бўлиб хизмат қилади.

НАВОИЙ “САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ДОСТОНИДАГИ АЙРИМ ИБРАТОМУЗ БАЙТЛАР ХУСУСИДА

Тоҳир ХЎЖАЕВ

Ф.ф.н., доцент

Навоий давлат педагогика институти

Аннотация: Ушбу мақолада Навоийнинг “Садди Искандарий” достонидаги бир неча байтлар танлаб олиниб, таҳлил қилинган. Бу байтлар Навоийнинг инсон, халқ ташвиши, умр, яхшилик, тўғрилиқ, тама, зулм ҳақидаги ҳикматомуз фикрлари билан боғлиқ.

Калит сўзлар: Навоий, “Садди Искандарий”, байт, ҳикмат, инсон, умр, тама, яхшилик, ростлик, зулм.

Annotation: In this article a few bytes are selected and analyzed from Navoi’s epic “Saddi Iskandariy”. These verses are related to Navoi’s wise thoughts about man, people’s concern, life, goodness, righteousness, greed and about oppression.

Key words: Navoi, “Saddi Iskandariy”, byte, wisdom, man, life, slander, goodness, truth, oppression.

Навоий “Хамса”си ўзига хос ҳикматлар ҳазинаси. Унда ҳаёт, инсон, тириклик, умр билан боғлиқ бирор бир жиҳат йўқки, қаламга олинмаган бўлса. Профессор А.Ҳайитметов тўғри таъкидлаганидек: “Навоий бадий адабиётни панд-насихатларсиз, ҳикматли сўзларсиз тасаввур эта олмас эди. У ҳатто ўзининг мунис шеърларини ҳам шундай ўғитлардан холи бўлишини

¹ Салоҳий Дилором, Тасаввуф ва бадий ижод, Ўқув қўлланма, “Navro`z” нашриёти, Тошкент, 2018 й. Б.94-95.

истамас, ишқий ғазал ва рубойларига инсон ҳаёти, юриш-туриши учун зарур бўлган ҳикматли гапларни қистириб кетишни шарт деб билар эди”. {1,102} “Хамса” дostonларида ибратли, ҳикматомуз бундай байтлар янада кўпроқ кўзга ташланади. “Хамса” нинг бешинчи ва ҳажман энг катта дostonи ҳисобланган “Садди Искандарий” да бу нарса янада кенгроқ намоён бўлади. Искандар ҳаёти, унинг саргузаштлари жараёнида буюк олим Арасту билан бўлган савол-жавоблар, дoston воқеалари баёнида Шарқда машҳур ақлу дониш тимсоллари Афлотун, Сукрот, Балинос, Букрот, Хурмус, Фарфунюс кабилар томонидан билдирилган фикрлар Навоийнинг ўзига хос ўғитлари, панду насиҳатларидир. Искандар атрофидаги бу етти ҳаким илму ҳикмат асосида ҳар қандай мушкулотларни еча оладиган олимлар сифатида намоён бўлади. Дostonнинг охирида Навоий укаси Дарвешалига ҳам насиҳатлар қиладики, бу ҳам асардаги ҳикматли байтлар салмоғини янада оширган.

“Садди Искандарий” 7215 байт -14430 мисрадан иборат. Ундаги ҳар бир байт, ҳар бир сўз ўзига хос ўрни, мавқеи, мазмунига эга. Аммо ана шу катта ҳажмли асардан Навоий фикрларининг мағзи, шоҳбайтлар деса бўладиган 15-20 байтлар саралаб олиндики, бу ҳар бир кишига ибрат, умр мазмунини англатувчи ҳикмат даражасидадир.

Навоий инсон ҳақида юксак мулоҳазаларни баён этади. Шоир талқинича, инсон барча мавжудотларнинг сарвари, “буким ашрафи халқ инсон эрур”, “бу оламда мақсуд анга одаме”. Инсон умри ғоятда қисқа. Бу дунёда ҳеч ким абадий қолмайди. Ҳамма охир-оқибат “адам” –йўқлик сари юз тутади. Узоқ умр кўриш яхши истак. Аммо бу ҳаёт ҳеч кимга абадий берилган эмас:

Кишига эрур гарчи уммид умр,

Бировга эшиттингму жовид умр? { 2,279}

Шоир дунёнинг омонатлиги, у денгиз ичида турган улуғ кесакка ўхшашлиги, не-не улуғ зотлар: дунёни ларзага солган шоҳу саркардалар, битмас-туганмас хазина соҳиблари, олиму донишмандлар – ҳеч ким абадий умр топмаганини такрор-такрор қайд этади. Бу – тушкунлик, яшашдан воз кечиш, умрнинг арзимас нарса эканлигига чақирик эмас. Аксинча, умрни қандай ўтказиш муҳимлигига ишора. Тириклик ғанимат, ҳаёт қадрли. Ҳамма бу оламда меҳмон. Биров келиб, бошқалар кетади. Шу сабаб умрни ғанимат билиб, ҳар дамни мазмунли ўтказиш муҳим:

Чу охир бўлурмиз адам, эй рафиқ,

Ғанимат тутоли бу дам, эй рафиқ. (468 бет)

Инсон умрини яхши сифатлар безайди. Шоир яхшилик ва ёмонлик, ростлик ва ёлғончилик, меҳр ва зулм, саҳийлик ва ҳасислик, тама ва тамасизлик, ҳиммат ва бахиллик, фойда ва зарар, яхши ва ёмон ном қолдириш каби тушунчаларни қиёслайди. Улардан келадиган мукофот ва офатларга доир мулоҳазаларини баён этади. Дostonда Арасту томонидан Искандарга айтилган мана бу насиҳатлар бугуну эртанинг, ҳар бир инсофли инсоннинг шиори бўлса ажабмас:

Халойиққа кўрма қилиб бенаво,

Ўзунгга раво кўрмагани раво. (548 бет)

Халқимизда “ Пичокни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга” деган ажойиб ҳикмат бор. Ушбу байтда ана шу мазмун сингдирилган.Одамзод ўзига ёмонликни, зулм ва ҳақоратни, ҳақсизлик ва хорликни – умуман вужуди ва руҳиятига озор берувчи ҳар қандай нарсаларни раво кўрмайди. Ана шу кечинмаларни ўзгаларга –бегоналарга ҳам муносиб кўрмаслик юксак инсонийлик белгиси. Мана бу байтда ҳам айнан шу фикрлар акс эттирилган:

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво. (316 бет)

Навоий инсон табиати, сифатлари, ундан келадиган оқибатларни теран шарҳлайди. Агар бировнинг табиатида ёмонлик бўлса, ўзгаларга озор етказиш доимий одати бўлса, ўзи ҳам ундан қочиб қутулолмайди.Халқимизда “Ёмонлик жазосиз қолмайди”, “Ёмоннинг жазосини худо беради”, “Нима қилсанг, шуни кўрасан”, “Нима эксанг, шуни ўрасан”, “Арпа экиб, буғдой ололмайсан” мазмунидаги ҳикматлар бор.Навоий шу руҳдаги фикрларнинг барчасини умумлаштириб, икки-уч байтда айтиб қўя қолган. Шоир фикрича, ҳар ким “ҳанзал” (итқовун) экса, шунга яраша бемаза ҳосил олади.Найшакар экса, шакар топади. Ёмон киши нимаики ёмонликлар қилса, шуни кўради:

Не феълеки келди бировдин ёмон,
Ёмонлиқ кўрардин анга йўқ омон. (322 бет)

Аксинча, кимнинг табиатида яхши сифатлар жам бўлса, ўзгаларга фақат яхшилик қилиш билан умр ўтказса, ўзи ҳам шуларга сазовор бўлади:

Ки, ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
Етар яхшилиқдин анга яхшилиғ. (324 бет)

Яхши хулқли одам “ ганжу иқбол “ –бойлик ва саодатга эришади.

Зулм, зулмкорлик –мумтоз шоирларимиз энг кўп қоралаган иллатлардан бири.Ноҳақ зулм, ғарибу бечораларга етказиладиган ситам жазосиз қолмайди. Кимки зулмкор бўлиб, бошқаларга озор етказишдан роҳатланса, у “мардуду бадномдур”, яъни номақбул ,одамлар орасидан қувилган, ёмон отлиқ кишидир. Элга етказилган бесабаб зулм жазосиз қолмайди:

Неча зулмким элга золим қилур,
Ўз-ўзига кўпрак қилур – ҳақ билур. (118 бет)

Золимнинг қилмиши, халққа етказадиган жабрлари яширин қолмайди.Оллоҳ шоҳидки, у жазосини олади.

Навоий бир ҳикматида кишиларни ўйлаб иш қилишга, унинг фойда-зарарини чуқур англашга эътиборни қаратади.Шоир эътирофича, агар одамзод бирор ишга киришар экан,унинг натижасини билиши керак. Қилинадиган ишда фойдадан кўра, зарар кўп бўлса, бу ишга киришмаган маъқул:

Ишеким зарар нафъидин бўлса кўп,
Эмас қилмоғи ақл олинда жўб. (138 бет)

“ Жўб”-мос,муносиб дегани.

Инсонийликнинг юксак белгиларидан бири саховат, ҳиммат. Агар инсон ғаний – бой бўлсаю ҳимматдан йироқ бўлса, у ҳурматга сазовор бўлолмайди. Чунки бахил, хасис кимса, ҳеч қачон эътибор тополмайди:

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ғаний бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур. (96 бет)

Навоий барча асарларида тўғрилиқ, ростгўйликни инсондаги юксак сифат дея баҳолайди.” Ҳайрат ул – аброр”да бу тушунчалар алоҳида бир мақолатда шарҳланса, “ Садди Искандарий”да бир неча байт ва ҳикоятларда кўзга ташланади. Достондаги ёлғончи киши, шу сабаб уйи ёниб кетгани, кампир ва тўғри ўсган дарахти билан боғлиқ ҳикоятни эсга олиш кифоя. Шоир талқинича, кимки ёлғончилик билан ном чиқарса, Қуръони каримдан далил келтирса ҳам ҳеч ким унинг сўзларига ишонмайди. Навоийнинг бу борадаги қатъий ҳукми мана бу байтда ифодалангандек:

Бировким эрур ростлиқдин йироқ,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ. (361 бет)

Ёлғончи одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқ.

Тама – Навоий асарларида энг кўп қораланган нуқсонлардан. Инсонни бебурд, субутсиз қиладиган, юзини қаро, ҳаётини зиндонга айлантирадиган бало – бу тама. Шоир ажойиб бир фикрни баён этади: ким тамага улуғдан улуғ ружу қўйган, яъни ўта тамапараст бўлса, “ кўпдин кўп қайғулук “- кўп азобларга дучор бўлади:

Нетонг бўлса кўпдин кўп ар қайғулук,
Тама бўлса кимга улуғдин улук. (54 бет)

Шоир бу хусусдаги фикрларини янада қатъийроқ тасвирлайди. Тама – жазосиз қолмайди. Ким ўзгалардан “риштае “ – қил ипчалик тама қилса, у дорга айланади. Шу ришта дор бўлиб, бўғзидан осилади:

Бировким тама риштае қилғуси,
Анинг бирла бўғзидин осилғуси. (251 бет)

Инсон ўз қилмишини бошқалардан яшириши мумкин. Қилган, қилаётган ножоиз хатти-ҳаракатларини пинҳон сақлашга эришар ҳам. Бу билан хурсанд бўлиш нодонлик. Чунки ҳар бир ишимиз, қилаётган ҳаракату, гапираётган сўзимиз Оллоҳга аён. Одамзод бундай ишларга киришишдан олдин, шундай бир хилват, яшириниш мумкин бўлган жой топиши керак. Тангридан яширинса бўладиган ўрин бормикан?

Керак топса аввал бир андоқ ўрун
Ки, бўлғай иши Тенгридин ёшурун! (551 бет)

Умуман, бундай байтларни кўплаб келтириш мумкин. Келтирилган мисралар ҳам “Садди Искандарий”даги ғояларнинг кенглиги, Навоийнинг инсон ва ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларининг теранлигини англатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1997. 102-бет.

2. Алишер Навоий . Садди Искандарий. МАТ . Йигирма томлик. Ўн биринчи том. Тошкент: “ Фан”, 1993. 279 бет.

NAVOIY IJODIDA IQTISODIY QADRIYATLARNING ULUG'LANISHI

*Nodira MURODOVA,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)*

Email: kullievna_6301@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy ijodiy merosida iqtisodiy qadriyatlarning, jumladan, tadbirkorlik faoliyati va bu faoliyatda insonlarning jamiyatga naf keltirishi, halol mehnati bilan iqtisod qilib boylikni to'plash, orttirish, yig'ish va o'ziga to'q yashash zarurligi, tadbirkorlikning axloqiy tamoillari inson ma'naviyatining kamolati bilan uyg'unligini yoritish bilan juda boy meros qoldirganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: mutafakkir, iqtisodiy g'oyalar, tadbirkorlik, mulk, ijtimoiy adolat

Аннотация: В этой статье творческое наследие Навои включает в себя экономические ценности, в том числе предпринимательство и пользу человеческой деятельности для общества, необходимость накапливать богатство, приобретать, накапливать и жить в условиях самодостаточности посредством честного труда, этические принципы предпринимательства, которые он имеет. Было проанализировано, что человеческая духовность оставила очень богатое наследие, освещая свою гармонию с совершенством.

Ключевые слова: мыслитель, экономические идеи, предпринимательство, собственность, социальная справедливость

Annotation: In this article, Navoi's creative heritage includes economic values, including entrepreneurship and the benefits of human activity to society, the need to accumulate wealth, gain, accumulate and live self-sufficiently through honest labor, the ethical principles of entrepreneurship it has been analyzed that human spirituality has left a very rich legacy by illuminating its harmony with perfection.

Keywords: thinker, economic ideas, entrepreneurship, property, social justice

“Bugungi kunda butun xalqimizning qalbidan chuqur joy olgan, umummilliy harakatga aylanib borayotgan “Yangi O'zbekiston” g'oyasi zamirida ulug' ajdodlarimiz, umuman olganda, milliy tariximizda Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrlariga asos solgan alloma bobolarimizning orzu - intilishlari va armonlari ham mujassam, desak, adashmagan bo'lamiz”. [1]

Aynan xalqimizning orzu-intilishlari, yaxshi turmush darajasida yashash, mamlakatda adolatli tizim o'rnatilib mehnatiga munosib ish haqi bilan ta'minlanishi, jamiyatda ijtimoiy mavqiyini ko'tarish kabi istaklari Ikkinchi uyg'onish davrining buyuk siymosi bo'lgan Alisher Navoiyni uyg'otdi, uning asarlarida va rahbarlik faoliyatida odil podsho bo'lish, adolatli jamiyat qurish, komil insonni tarbiyalash g'oyalarida o'z ifodasini topdi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida iqtisodiy barkamol komil insonni tarbiyalashda iqtisodiy g'oyalar muhim o'rinni egallaydi. Shoir o'z ijodida insonlarni

hunarli bo'lishga, doimo harakat bilan yashashga, tadbirkorlik, tejamkorlik hislatlarini egallashga undaydi. Mutafakkirning "Mahbub ul-qulub" asarida "Har bir ishdan foyda ko'rganingda bajar, uni bajarishda qiyinchiliklar va ikkilanishlar paydo bo'lsa, mashaqqati ozroq tomonga kuch ber, qiyinchiligidan erinmaslik chorasini ko'r" [3] – deya, tadbirkorlikning mazmunini chuqur mantiqiylik bilan bayon qiladi va insonlarni aql - zakovat bilan ish yuritishga da'vat etadi.

Alisher Navoiy davlat arbobi sifatida ham mamlakatda tinchlikni saqlash, obodonlashtirish ishiga katta hissa qo'shdi. U o'z davrining siyosiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, mamlakatning iqtisodiy qudratini barkamollashtirish uchun kishilarda gumanistik vatanparvarlik xislatlarini uyg'otish kerak ekanligini erta tushunib yetdi. Bizning ilmiy-texnik taraqqiyot davrimizda ham mamlakatimiz boyliklarini isrof qilmay ishlatish, ularni kelajak avlodlarga ham meros qilib qoldirish zarurati kundan - kunga ortayotgan bir davrda bu masalalarga e'tibor ajdodlarimiz merosiga tayanagan holda yondashildi: "Mamlakat iqtisodiyotini bozor tizimida rivojlantirish uchun asosiy uchta shart bajarilishi kerak: Bu aholining ijtimoiy himoyasini mustahkamlash, moddiy ta'minotni yaxshilash, ma'naviy tafakkurini oshirish zarur" -deya ta'kidlaydilar. [7]

"Biz doimo izlanib, yangilikka intilib yashaydigan tadbirkorlarimizni o'z ishiga fidoyi va jonkuyar, vatanparvar insonlar deb bilamiz va ularni qadrlaymiz" [2].

Bunday sharoitda ulug' shoirimizning g'oyalariga asoslanib xo'jalik yuritishni odat qilsak kelajagimiz farovon, yurtimiz boy, Vatanimiz buyuk bo'lishiga erishamiz.

Alishir Navoiy iqtisodiyotning muhim jihati bo'lgan mulk masalasiga ham e'tiborni qaratadi. Unda mulkni to'g'ri tasarruf etish, resurslar, iqtisodiy shart sharoitlardan unumli foydalanish, isrofgarchiliklarga yo'l qo'ymaslik g'oyasi quyidagicha ifodalangan: „Isrof qilish saxiylik emas, o'rinsiz sovurishni aqlli odamlar saxiylik demas. Halol molni kuydirganni devona deydi, yorug' joyda sham yoqqanni aqldan begona, deydi".[4]

Navoiy boylikni ikki yo'l bilan topish mumkin, deydi:

- birinchi yo'li, bu o'z mehnati bilan iqtisod qilib boylikni to'plash, orttirish, yig'ish va o'ziga to'q yashash;
- ikkinchi yo'li esa o'g'rilik, ta'magirlik va zo'rlik hisobiga boylik orttirish.

Mutafakkir insonlarning o'z mehnati bilan topgan boyligini uch qismga bo'lib: birinchi qismini ketgan xarajatga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashga chaqiradi. Zero bugunga bozor iqtisodiyoti tizimi ham jahon tan olayotgan „O'zbek modelining" ijtimoiy himoya tamoillarining adolatli va izchil amalga oshayotganligi bilan tavsiflanadi. Navoiy o'g'irlik bilan boylik topayotgan kishilarni jamiyat hisobiga yashayotgan qatlam deb qoralaydi.

Navoiyning fikricha, dehqonlar, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy ne'matlar yetishtirishda, yaratishda va mamlakat boyligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Shoir dehqon va uning ishlab chiqarishdagi roli to'g'risida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Don sochuvchi dehqon

yerni yortish bilan rizq yo'lini ochuvchidir" ya'ni dehqon (ishchi kuchi) mahsulot ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi lozim va shartdir [5]. Navoiy ishlab chiqarishdagi hal qiluvchi omil, hal qiluvchi element – bu dehqon, ya'ni ishchi kuchidir, degan fikrni bildiradi. Bunday bildirilgan fikrdan ko'rinib turibdiki, ingliz olimlari aytaylik amerika olimlari tadbirkorlarni "Mamlakatning oltin fondi" deb XVIII asrda bildirgan fikridan ancha oldinroq aytilgan edi.

Hech kimga sir emaski, insoniyat doimo ijtimoiy adolat tamoillari o'rnatilgan demokratik jamiyat qurishni orzu qilib keladi. Alisher Navoiy ham o'zining butun ongli faoliyatini mazkur umuminsoniy maqsadga qaratgan edi. U asarlarida taqsimot munosabatlariga, ularning adolatli tashkil etilishiga e'tibor qaratdi, jumladan, xizmatga yarasha taqdirlash haq to'lash masalasi diqqat markazida turdi.

Xususan, yasovul misolida shunday deydi: "agar u xizmatiga yarasha haq xayolida bo'lsa, u ota merosi va ona suti kabi haloldir" Bu g'oya bilan Navoiy nafaqat o'z zamonasidagi jamiyatga, balki bugungi bozor islohotlari chuqurlashayotgan, iqtisodiyot erkinlashayotgan bir davrda yoshlarda, barcha insonlarda iqtisodiy tarbiya masalasi ilgari surilganligi bilan ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy hazratlari o'z asarlarida iqtisodiyotning ravnaqi, tadbirkorlikning axloqiy tamoillari inson ma'naviyatining kamolati bilan uyg'unligini yoritish bilan juda boy meros qoldirganlar. Jumladan, mamlakat obodligi va el farovonligini yuksak ma'naviyat bilan shunday bog'laganlar: To xirsu havas xirmoni barbod o'lmas. To nafsu havo qasri baroftod o'lmas, to jabr zulm jonig'a bedod o'lmas, el shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.

Haqiqatan ham, Birinchi Yurtboshimiz e'tirof etganlaridek: "Agar bu ulug' zotni avliyo desak, avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning shoiridir".[6]

Adabiyotlar:

1.Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston: demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. T.: "O'qituvchi" MCHJ. 2021, 10 -bet.

2. Shavkat Mirziyoyev. Tadbirkorlikni jadal va yavada keng rivojlantirish uchun barcha sharoitlarni yaratish – eng muhim vazifamizdir. T.: "ColorPack" MCHJ. 2021, 6-bet.

3. Alisher Navoiy. "Mahbub ul qulub", T.: 1993, 71-bet.

4.O'sha asar... 69-bet

5. O'sha asar.72-bet.

6. Karimov,I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch T.: "Ma'naviyat".2008 yil.47-bet.

7. Abdullayev.Yo. Bozor iqtisodiyoti asoslari. T.: 2000, 58-bet..

САХОВАТ МАНШАИ

*Ғайрат МУРОДОВ,
филология фанлари доктори.
Бухоро давлат университети*

Калит сўзлар: роман-дилогия, сўфийлик, тасаввуф, идеал образ, сюжет, ровий

Алишер Навоийга замондош бўлган барча шоиру алломалар улуг ижодкорнинг ниҳоятда саховатли инсон бўлганлиги ҳақида маълумот берганлар. Биз ўзимизнинг ушбу мухтасар ишимизда сўз соҳибқирони ҳиммати ва сахийлигига асос бўлган манбалар ҳақида баъзи бир мулоҳазаларимизни баён этамиз. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳазрат Алишер саховатпешалигининг асосий манбаи илоҳий-исломий тафаккур ва сўфийлик амалиётидир. Биз бу қарашимизни Омон Мухторнинг “Навоий ва рассом Абулхайр” роман-дилогиясидаги “Буюк фаррош” асари асосида ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Роман-дилогиянинг иккинчи китобига “Буюк фаррош” деб ном қўйилишида кучли мантиқ ва ўзига хос рамзийлик бор. Шу чоққача ёзилган мақола, китоб, дарсликларда А. Навоий “улуғ шоир”, “буюк мутафаккир”, “атоқли давлат арбоби” деб таърифланиб келинган. Аммо ҳеч ким (шоир, адиб, олим) унга нисбатан “буюк фаррош” таърифини қўлламаган эди.

“Фаррош(а).1. Кўча-кўй, ҳовли ва боғларга сув сепиб, супуриб-сидириб юривчи хизматкор, қоровул.

2. Идора ва муассасаларда хоналарни супуриб-сидирувчи ходим”¹.

Тарихий манбалардан маълумки, А. Навоий мансаб, лавозим ҳою ҳавосидан йироқ шахс бўлган. Подшоҳ таклиф қилган вазифаларни рад этган, қатъий қистов (шунда ҳам халқ, ободлиги, тинчлигини ўйлаб) туфайлигина қабул этган. Ҳатто Астробод ҳокимлигини “сурғун” деб тушунган. Холбуки, иқтисодий-ижтимоий мавқеи баланд бўлган бу вилоят ҳокимлиги Ҳусайн Бойқаро ўғиллари(Бадииззамон ва Музаффар) қаттиқ ихтилофга боғлиқ. А. Навоий “Хуросон истикболи” деб қараган Мўмин Мирзо ўлими ҳам шу ҳудуд билан боғлиқ.

А. Навоий сўфийлик этиқодидан келиб чиқиб имкон даражасида сарой мансабларидан холи бўлишга уринган. Шунга қарамай, умри адоғига этаётганда, у Ҳ. Бойқародан ўзига бир мансаб – пири муршид Абдулла Ансорий зиёратгоҳи “жорубкаш”лиги (фаррошлигини) сўрайди. Подшоҳ махсус фармон билан ўз розилигини билдиради. Буюк кишилар (шоир, олим, санъаткорлар) орасида оз бўлса-да ёшлигида фаррош бўлиб кейин машхур одам қаторига қўшилган кишиларбўлган. Шу боисдан мамлакатда обрў, мавқеи юксак мол-дунёси беҳисоб бўлган улуг амирнинг “жорубкаш”ликни ихтиёр этгани баъзилар учун ажабланарли ҳол бўлиб авлиёлар (сўфийлар)

5. О`збек тилининг изоҳли луг`ати. 2 жилдли. 1-жилд. М: “Рус тили” нашриёти, 1981, 396-бет.

даргоҳида хизмат қилиш, уларнинг қабри, мақбараларида “жорубкаш”лик шараф ҳисобланган.

А. Навоий тасаввуф аҳлига буюк ҳурмат, муҳаббат туйғуси билан қараган. Бунинг исботи унинг бутун ижоди, айниқса, “Насоимул-муҳаббат”, “Лисонут-тайр” асарларидир. Унинг, аёниқса А. Ансорийга эҳтироми баланд эди.

“Абдулла Ансорий – Пайғамбарлар сарвари Муҳаммад Алайҳиссалом (салаллоҳи алайҳи вассалам) ҳижрат қилганларида қарвонбоши бўлган Айюб Ансорий авлодидан. Унинг отаси Абдумансур халифа Усмон даврида Хуросонга келиб қўним топган эди”.¹

Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг сўнгги (инқироз) даврида анча қаровсиз бўлиб қолган, эътибор беришга, меҳр кўрсатиб таъмирлашга муҳтож эди.

Алишер дарҳол зиёратгоҳни тиклаш, обод қилишга киришди. Ансория остонасининг шарқ томонида янги бир хонақоҳ ҳам бунёд қила бошлади. (175-бет).

Абулхайрнинг кўнглидан ўтган фикр оқимида кўра, унинг “жорубкаш”лигида эр супуриш муҳим эмас. Бу – аввало мазкур зиёратгоҳда унинг, масъул, мутасадди эканлигини билдирар эди. Кейин, бу пок руҳ билан ўзини хоксор(тупроққа тенг) тутиб, оллоҳга илтижолар қилмоқ демакдир.

Юқоридаги мулоҳазалар буюк шоир “жорубкаш”лигини ўз-асл маъносини англатмоқда. Шу билан, бирга, роман сарлавҳасидаги “буюк фаррош”да ҳолининг теран рамзий маъноси ҳам мавжуд. Бу ҳақда ҳам Абулхайр мулоҳаза, муҳокама юргизади: “Фоний дунёда бадий бўлишнинг иложи йўқ. “Бақо гулига сабот йўқ”, фақат “яхшилиқ била от (ном) қолиши” саодатдир: яъни дунё гуноҳлардан фориғ, озода ёруғ бўлиши учун вақти вақтида кимдир “жарубкаш”лик (фаррошлиқ) қилиши керак.

Рамзий маънода ҳазрат Навоий “жорубкаш”лиги қуйидаги икки фаолият билан боғлиқ.

1) ўз шанлари билан халқ (туркийлар), умуман олганда, инсоният, кўплаб авлодларга бадий сўз воситасида инсоф диёнатдан сабоқ бериш, руҳни поклаш, уни юқори даражага кўтариш орқали нафс, хусусан нафси аййрона жиловлашга кўмаклашиш, комил инсонни тарбиялашдек хайрли ишга муносиб ҳисса қўшиш. Бу йўлда А. Навоийгача туркий адабиётда Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Носириддин Рабғузӣ, Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, айниқса Мавлоно Лутфий кўп саъй-ҳаракат этганлар. Айнан мана шундай сўз фидойиларининг меҳнати, миллий қаҳрамонликлари Алишер Навоийдек бадий сўз даҳосининг пайдо бўлишига мустаҳкам пойдевор бўлди.

Шу билан бирга, ҳазрат Алишер Навоий ўзининг лирик, эпик ва илмий, тарихий ижодида тасаввуф ғояларини юксак бадий маҳорат билан бадий гавдалантирган. Зеро, тасаввуф руҳни поклайдиган, комил инсонни юзага

6. Омон Мухтор. Навоий ва рассом Абулхайр.Т: ”Шарқ”, 2006 йил. 176-бет.

келтирадиган қудратли фалсафий-илоҳий таълимоддир. Бу ҳақда профессор Нажмиддин Комилов “Тасаввуф ва бадий ижод” номли ишида шундай ёзади: ”... адабиёт ҳам тасаввуф томонга қараб интиланган. Тасаввуф ғоялари кенг тарқалгандан кейин у гуманист шоирларнинг қалбини ром этди. Тасаввуфнинг пок илоҳий ишқ ҳақидаги, нажиб инсоний хислатлар, камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари шеърят ғояларига айланди – шоирлар қизгин бир рух, кўнгил амри билан ирфоний ғояларни куйладилар, ҳисобсиз лирик шеърлар, жаҳонга машҳур дostonлар, қиссалар яратилди. Тасаввуфнинг беҳудлик ва ишқ концепцияси, софлик адолат ва ҳақиқат тимсоли–мутлак илоҳга муҳаббат завқи ижод аҳлига қаттиқ таъсир этди, инсоният ғами билан қалби дардга тўлган исёнкор руҳдаги шоирларни бир оҳанрабодай ўзига тортиб, ўртинишли, ҳис-ҳаяжонга сероб ажойиб шеърятни вужудга келтирди”.¹

Шунингдек, профессор Н. Комилов А. Навоий ижодида идеал образлар (Фарҳод, Қайс, Искандар), ёзувчи тимсоли бўлган образлар (Хусрав, Бузург Умид каби) да ёрқин ва қора рангларнинг ўта қуюқлаштириб берилишини тасаввуф таълимотига бевосита боғлиқ эканлигини кўрсатган. Улуғ шоир комил инсонни ҳар тимонлама баркамол, нуқсон-хатолардан фориғ ҳолда тасаввур қилади ва тасвирлайди. Шу боисдан ҳам унинг ижобий-баркамол қаҳрамонлари асрлар ўца ҳам, одамларни эзгуликка, адолатга ундаб, чақириб келади. Аксинча шоирнинг салбий образлари ҳам ташқи суврати ҳам ички дунёсининг, зулмати билан искантиради. Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти шундай йўл билан халқ, инсониятни тарбиялаб, зулм, ваҳшийликни рад этиб қоралаб келган.

“Буюк фаррош” айрим жиҳатларига кўра “Ишқ аҳли” романидан бирмунча фарқли хусусиятларга эга. “Ишқ аҳли”да А. Навоийнинг болалиги (Ироққа сафар ва ундан кейинроқ Ҳиротга қайтиш)дан бошлаб вафотига қадар бўлган айрим воқеалар муайян бир бадий бўлак (эпизод)ларда кўрсатилган. Олдин айтилганидек воқеа тасвири (сюжет)да қатъий изчиллик йўқ. Воқеалар рассом Абулхайрнинг атоқли шоир сифатидаги айрим мулоҳазаларини тасдиқлаш, ойдинлаштириш ёки баъзи баҳси мулоҳазаларга аниқлик киритиш учун келтирилган.

Бинобарин, “Ишқ аҳли”да соҳибқирон шоирнинг бутун ҳаёти, ижоди, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий фаолиятига оид воқеа, тафсилот, фикр-мулоҳазалар бадий ифода топган бўлса, “Буюк фаррош”да, асосан, А. Навоийнинг кексалик даври, унинг факру фоно йўлини ихтиёр қилиб, маълум муддатга Узлатга чекингани, абадият ҳақидаги ўйларига кенг ўрин ажратилган.

“Ишқ аҳли” да бўлганидек, “Буюк фаррош” ҳам икки даврни ўз ичига олади. Фақат бу романда мазкур қатламларни тасвирлашда параллелизм бадий воситаси қўлланилган. Замонавий қатламда ровий (Абулхайр) ва унинг рафиқаси Шаҳриянинг нафақа ёшидаги ҳаёти, маълум даражада

ёлғизлик (уларнинг ўғли йўқ, қизлар узатилган), хасталик (Шахриябону касалланиб, оғир шифохонанинг оғир касаллар (реанимация) бўлимига ётқизилади,бу кутилмаган ҳолдан қаттиқ изтироб чеккан россом ўз уйида ётиб қолади), дўст-биродар қиз, набираларнинг эътибори, ғамхўрлиги бадий ифода топган. Тарихий қатламда ҳам шунга яқин ҳодиса, руҳий кечинмалар тасвири бор:

А. Навоий кексалик (“фасли хазон”) босқичига қадам қўйди. Дастлаб энг яқин кишиси, устози, пири Абдурахмон Жомий, шунингдек, дўст, маслакдошлари Паҳлавон Муҳаммад, Саид Ҳасан Ардашер фоний дунёни тарк этадилар. Ўғай укаси амир Ҳайдарни султон қатл эттиради. “Хуросон салтанатининг ягона умиди”, шоғирди Мўмин Мирзо фожеали ўлим топади. Бунинг устига тобора кучайиб бораётган хасталик, беҳоллик, ёлғизлик ҳиссининг кучайиши, Ҳусайн Бойқаронинг тобора маишатга берилиб салтанатни заиф идора қилиши, хато устига хато қилавериши, ноқобил ўғиллар, шахзодаларнинг бирин-кетин отага қарши хуруж-исёнлари, мамлакатда нотинчлик, парокандалик, халқ қашшоқлиги, зулмнинг кучайиши, ўғри, қароқчиларнинг бош кўтариши, табиийки, буларнинг барчаси умр бўйи буюк салтанат (темурийлар давлати) нинг ободлиги, барқарорлигини орзу қилган, шу йўлда доимо қатъият билан курашган, эл-улус бахт-саодатини ҳар нарсадан устун қўйган шоирга кучли таъсир қилади.

“Буюк фаррош” да ҳам адиб роман-дилогиянинг биринчи китоби марказига қўйилган ўзақ (бош) масалаларга қайтади. Бу ровийнинг буюк салтанат тақдири тўғрисидаги фикр-ўйлари, хотираларида яққол ифода топган.

А. Навоийни англаш учун у яшаган давр (романдаги бадий замон) ва айниқса шоир фаолият кўрсатган ҳудуд(бадий макон) ни билиш ва баҳолаш лозим.

“Ишқ аҳли” романида, асосан, ҳазрат Навоий таржимаи ҳолининг кейинги авлодларига мубҳам нуқталари, шахсий ҳаёти, севги – севгилиси ҳақида қаҳрамон (Абулхайр)нинг мулоҳаза, тахмин, кузатишлари ўз ифодасини топган. “Буюк фаррош” да эса кўпроқ шоир ва давлат арбобининг ҳаётидаги сўнгги йиллар, унинг ёлғизлиги, халқ осойишталиги йўлида саъй - ҳаракатлари, тасаввуфга муносабати, улкан шахс ихлос ва эътиқод қўйган темурийлар сулоласи ва Хуросон давлатининг заифлашиши ва ҳалокат сари бориши, бу ҳолдан А. Навоий руҳий изтироб чекиши сингарилар бадий ифода топган.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ОВ ТАСВИРИ ВА УНГА ОИД ТИМСОЛЛАРНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

***Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА,
филология фанлари номзоди, доцент,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили
ва адабиёти университети
(Ўзбекистон)***

Мақолада Алишер Навоий асарларида қўлланилган ов манзарасига оид тасвирлар ва уларга алоқадор тимсолу ташбеҳлар хусусида фикр юритилган. Муаллиф шоирнинг “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” дostonлари сюжетидаги ов билан боғлиқ бадиий воқеалар талқинига оид фикрларни тақдим этади. “Хазойин ул-маоний” девонларига киритилган “сайд” радифли ғазалларнинг Навоий ирфоний қарашларини ўрганишдаги аҳамиятини таъкидлайди.

Калит сўзлар: ов тасвири, сюжет, сайд, сайёд, дом, дона, дoston, ғазал “Маҳбуб ул-қулуб”.

Мумтоз адабиётимизда ов манзараси ифодаси ва унга оид тимсоллар сезиларли даражада кўп учрайди. Буни бир жиҳатдан бадиий ижодда, хусусан, шеърятда тимсол ва ташбеҳларнинг табиатдан – ташқи олам ва унинг воқеа-ҳодисаларига боғлиқ жараёнлардан ажратиб олинишига боғлаш мумкин. Иккинчи томондан, буларни қўллашда ҳар бир шоирнинг маҳорати намоён бўлади.

Мукаммал адабий борлиқ деб баҳолаш мумкин бўлган ҳазрат Алишер Навоий ижодида ҳам ов тасвири ва унга оид тимсоллар ижодий ниятни ифодалашда муҳим ўрин тутди. Навоий даврига келиб, шеърятда кенг қўлланилган бу воситалар (*ов ва унга оид тимсоллар*) анъанага айланиб улгурган эди. Бу анъаналарни давом эттирган ва унга янгиликлар киритган шоир ҳар бир тимсол, ҳар бир манзара ифодаси замирига муайян ижтимоий ёхуд фалсафий мазмун юклайди. Айни пайтда, бу тимсолу тасвирлардан ҳар бир асарининг жанр табиатига кўра фойдаланади.

“Маҳбуб ул-қулуб” асарида турли ижтимоий гуруҳ ва табақаларнинг таъриф-тавсифи давомида қушчи ва овчилар зикри учун махсус фасл (35-фасл) ажратган. Унда қушчи ва овчилар ўзининг “тегишли” баҳосини олади. Уларни, бир сўз билан айтганда, Навоий “нафс қуллари” дея баҳолайди. Бу тоифага берилган таъриф XV аср ижтимоий ҳаётида, ижтимоий гуруҳ ва табақалар ўртасида қушчи ва овчиларнинг ўрнини, уларга муносабатни кўрсатади.

Ов манзараси ифодаси Навоийнинг дунёга машҳур “Хамса”сида ҳам муҳим ўрин тутгани эътиборни тортади. Бу ифодадан “Лайли ва Мажнун” дostonида Мажнуннинг Навфал билан биринчи учрашуви эпизодида фойдаланилган. Бир вақтлар ишқ мажоросини бошидан кечирган ва ғам даштида югурган Навфал ўзидан қочиб кетаётган ҳайвонларнинг Мажнундан паноҳ излагандек, атрофига тўдаланишини кўриб ҳайратланади. Шунда Мажнун Навфалга: “Эй муборак сиймо, чеҳрангда поклик нуруни кўраман... Ғофил кишилар каби ўқ отиб, ов гўшти билан қорин тўйғазиш истагига тушибсан. Нафс севинчи учун шунча элни бошлаб, қон тўкишга кўнглинг майл этади... Зулм ёйини тўғирлаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан нима фойда?! Ҳақ буларга ҳам жон бериб, ҳаётнинг гўзал нишонларини бағишлади. Энди бу хуркак ожизларнинг жонидан кеч, бу

беғуноҳ галанинг қонини тўкма!” – дейди. Навоий Мажнун тилидан ҳайвонларни овлашни оқламайди. Овга зулм ва жаҳолат деб қарайди. Кучлиларнинг ожизлар устидан зўравонлиги, деб билади. Мажнун тилидан ов нафс тимсоли сифатида талқин этилади.

Шу ўринда Навоий маҳоратининг яна бир қирраси намоён бўлади. кўриш мумкин. Шоир ов манзараларига боғлаб фикрларини ифодалар экан, қаҳрамонлари ҳолатини очишда ҳам шунга мос ташбеҳ ва тасвир воситаларини топади. Масалан, Мажнуннинг аҳволидан хабар топган Навфал унинг ҳолига ачиниб, шундай дейди: “Бу ерда зору мубтало бўлиб, *гам тузоғига* илинган экансан, мен кўлимдан келганча уриниб, сенга ёрингни ёстикдош қилайин...”. Бундай поэтик усуллардаги маҳорат “Сабаъи сайёр” достонида кенг планда намоён бўлади.

Шарқда Баҳром Гўр номи билан машҳур ҳукмдорнинг муҳаббатига бағишланган достони сюжетини Навоий ов тасвири билан бошлайди. Бунда рамзий маъно бор. Овни нафснинг муаммоларига боғлаб талқин этилганига эътибор берсак, Баҳромнинг шоҳлик фаолияти, унинг тақдири – фожиаси нафсининг ҳосили эди. Чунки Баҳром авом ишқининг вакили. Унинг Дилоромга бўлган муҳаббатини Фарҳоднинг Ширинга, Мажнуннинг Лайлига бўлган муҳаббати билан қиёслаб бўлмайди. Фарҳод, Мажнуннинг ўлими билан Баҳромнинг фожиаси ўртасида катта фарқ бор. Баҳром ишқининг авом ишқи эканлиги кўп ўринларда ов тасвири ва унинг воситалари билан бадиий талқин этилган. Достондаги воқеалар динамикаси (ривож), асарнинг кульминацион нуқтаси (авжи), ечими ов тасвирига бориб туташади.

Жумладан, Баҳром Дилором ҳақида биринчи бор овга чиққанида эшитилади. Рассом Моний Дилоромнинг суратини кўрғазиб, унинг дилини овлайди. Дилоромга етишган шоҳ уни олиб овга чиқади, кунларини маишат билан ўтказилади. Ов чоғида Дилоромнинг ҳар қандай шартини бажаришга тайёр бўлган Баҳром унинг: “Бошлаб икки кўлига тушов сол, сўнгра шундай нишонга олиб отгинки, бўғизланиб қолсин”, деган истагини бажаради, лекин Дилоромдан тасаннолар ўрнига, бу машқнинг натижаси, деган сокин жавобни эшитилади. Ғазабланган шоҳ уни ўлимга буюради. Шоҳнинг ғазабини шоир овга боғлаб тасвирлайди. Ўз нафсига қул Баҳром – аслида нафсининг сайдига айланган эди. Дилором ҳам беназир хуснга эга бўлгани учун мағрур эди – аслида нафсининг сайдига айланиб улгурган эди. Бунини сайд тимсоли орқали таъкидламоқчи бўлган шоир шундай дейди: “Шоҳ ов овлаш билан овора-ю, моҳ шоҳни сайд этиш билан банд...”.

Асар якунидаги фожиалар ифодасида ҳам Навоий ов манзарасига мурожаат қилади. Узоқ ва машаққатли хижрон азобларини бошидан кечирган Баҳром Дилоромини топади, улар ўз ҳаётларини аввалгидек давом эттира бошлайдилар. Улар кўрган-кечирганларидан сабоқ чиқара олмайдилар. Навоий ов манзарасини тасвирлар экан, инсон нафсининг табиатга ва жамиятга келтирадиган зарарли оқибатини қоралайди, бундай инсонларни кечиролмайди. Ҳатто ўлимга ҳукм этади. Одатда, ижод жараёнида сўз шоирнинг қуролига ўхшаб кўринади. Бироқ бу достонда Навоий сўзнинг қуролига айланиб қолди. Чунки Баҳромнинг бутун қилмиши уни охир-оқибат

ўлимга олиб келди. Ўлим бўлганда ҳам энг даҳшатли, шармандали ўлим. Агар аввалги шу туркум дostonларда Баҳромнинг фожиаси унинг ғойиб бўлиши (ғорга кириб кетиши) орқали кўрсатилса, Навоий “Сабъаи сайёр”да овнинг натижасида тўкилган қонлар ичида бир манзара яратади: “Бир кун шоҳ жуда кенг доирада ов бошлади. Овчилар жониворларга ҳаддан зиёда жабр қилдилар. Ўтлоқ овнинг қонидан лолазорга айланган эди; қон сели ҳамма ёкка қараб оқарди. Раҳмсиз шоҳ Баҳром Гўр эса қулон (гўр) отишдан бошқа нарсани унутган эди. Хулосаи калом, юз ариқ қон оқиб, ҳар бир ариқ ер юзини балчиққа, от оёғи эса у ерларни ботқоққа айлантириб турганда, осмондан ёмғир ҳам қуяверса, одам қаерга қимирласа, ўша чўкадиган бўлса, бу пайтда эл-улус ўз ҳаётидан кўзини юмса айб эмас. Ниҳоят, шу айтганларимизнинг ҳаммаси бир бўлиб, бир дамда ов қилаётган одамларнинг барчасини ер ютиб нобуд қилди-қўйди”. Навоий хулосаси шундаки, халқини эмас, ўзини ўйлаган – ўз нафсига қул бўлган ҳукмдор фақат ўзини эмас, бутун халқини ҳам жаҳолат ботқоғига олиб кириб кетади. Бу фақат XV асрга эмас, бугунги кунга, бутун инсониятга дахлдор фикрлар. Дostonдаги ов тасвири кўпроқ шоирнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларига уйғун.

Ов (тасвири, унинг тимсолларида) ифодасида шундай бир жозиба, сир борки, кўплаб шоирлар, жумладан, Навоий ҳам ундан лирик шеърлари – ғазалларида инсон руҳи ва нафси ўртасидаги курашни ифодалашда, ошиқ ва маъшуқа аҳволини тасвирлашда, ўз ҳолини шарҳлашда чиройли восита сифатида фойдаланди. Шоир ғазаллари орасида ов билан боғлиқ турли тимсол ва бадий тасвир воситалари, рамзларни учратиш мумкин. Масалан: *ов (сайд), овчи (сайд), тузоқ, дон, ўқ, пайкон, ёй, камон, қармоқ, тўр* каби тимсол ва тасвир воситалари ошиқ кўнглидаги ҳижрон изтиробларини, маъшуқа гўзаллигини тавсиф этишда муҳим ўрин тутган.

“Хазойин ул-маоний”да Алишер Навоийнинг “сайд” радибли учта ғазали мавжуд (“Наводир уш-шабоб”да 119-ғазал, “Бадоеъ ул-васат”да 119-ғазал, “Фавойиид ул-кибар”да 119-ғазал). “Сайд” радибли ушбу ғазалларнинг барчаси ошиқона мавзуда. Зоҳиран шундай. Шоир гўзал маъшукани таъриф-тавсиф қилар экан, унинг доми – тузоғи олдида барчанинг, жумладан, ўзининг ҳам “сайд” (ов – ўлжа)га айланганини, бундай қисматга ҳеч ким мубтало бўлмаслигини истаб ёзади:

*Эй Навоий, гар десанг минг зулм билан ўлмайин,
Бевафолар макри бирла бўлмагил зинҳор сайд.*

Зоҳирий мазмунга кўра шоир бевафо ёр макрига илиниб қолмасликка ҳаракат қилади. Уни ёрнинг бевафолиги қийнайди. Байт замирида орифона мазмун мужассамлашганини ҳам унутмаслик керак. Зоҳиран бевафо ёрга ишора қилаётган “бевафолар макри” ифодаси орифона мазмунда “дунё”га, унинг ўткинчилигига ишора. Чунки дунёга, унинг хуш нарсаларига берилган одам, охир-оқибат алданиб қолади. Дунёнинг маккорлигини бу туркум ғазалларида шоир “дом” – тузоқ тимсоли воситасида ҳам ифодалайди. Бу тимсол ўз навбатида *дона, зулф, хол* каби тимсоллар таносубини тақозо этади:

*Доми зулфу донаи холидин этса ёр сайд,
Йўқ халойиқким, малойиқ бўлғуси бисёр сайд.*

Агар зулфи(сочлари)дан тузоқ ясаб, холларин дон қилиб ов бошласа, одамлар эмас, фаришталар унга сайд (ўлжа)га айланади, деган мазмун англашилади. Ғоят гўзал ва пок маъшуқа ҳақида тасаввур берадиган байтнинг орифона мазмуни ёрнинг комил инсон эканлигига, тимсолларнинг эса рамзийлик хусусияти борлигига ишора қилади.

Бошқа байтда дом ва дона сўфиёна луғатларда берилган мазмунга хос маънони англатади:

Кўргузуб чун доми зулфу донани хол айлабон,

Булбулу қумри демонки, пашша то анқони сайд.

Дом тасаввуф луғатларида дунё, моддийлик олами сифатида изоҳланса, сайд жазба ёхуд ҳижрон мақоми сифатида талқин этилади. Демак, юқоридаги байтнинг орифона мазмуни шундай:

Ул зот (Яратувчи) ўзини оламга жилва қилиб, ўзини намоён этди, (зулф-моддий борлиқ маъносини англатади). Ҳамма – булбулу қумри ҳам, пашша-ю анқо ҳам унга асир бўлди. Байтда моддий дунёнинг асирига айланиб қолган кишиларнинг аҳволи *дому дона* рамзий тимсоллари воситасида ифодаланади.

Кўриниб турибдики, Навоий ғазалларида ов тасвири ва унга оид тимсоллар зоҳиран ишқий муносабатлар мазмунини ифодалашга хизмат қилса, ботинда шоирнинг дунё, инсон ва тириклик ҳақидаги фалсафий – сўфиёна қарашларини ифодалашга имкон берган. Уларни ўрганиш анча йирик тадқиқотларни талаб этади.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 4-том. –Тошкент: Фан, 1990.
2. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 4-том. –Тошкент: Фан, 1990.
3. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 5-том. –Тошкент: Фан, 1990.
4. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 6-том. –Тошкент: Фан, 1990.
5. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 9-том. –Тошкент: Фан, 1992.
6. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 10-том. –Тошкент: Фан, 1992.
7. Алишер Навоий. Йигирма томлик, 14-том. –Тошкент: Фан, 1998.
8. Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul,1995..
9. Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таърифоти орифон. –Техрон.
10. Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. –Тошкент: Маънавият.2005.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ҲАЁТ НИЗОМИ

Илҳом ҒАНИЕВ,

филология фанлари доктори,

Халқаро Яссавий мукофоти лауреати

Аннотация. Мазкур мақолада ҳазрат Алишер Навоий эътиқод ва маслаҳи, сўфиёна қарашлари дунёвий муаммолар билан, ҳаётий ҳақиқат билан уйғун ҳолда бир ғазал мисолида тадқиқ ва талқин қилинган. Лирик

қахрамон руҳиятидаги зиддиятли ҳолатнинг сабаби очиб берилади: Ҳақни излаб йўлга чиққан солиқ, Ҳаққа интилган ориф ўзлигидан – иккиламчи “мен”дан қутулиши, Ҳақ билан бирлашиши, ваҳдатни исташи, унинг руҳиятида кечаётган мақом ва ҳолларнинг боиси, шунингдек унинг маънавий комилликнинг муайян босқичига кўтарилганлиги, илоҳий-ирфоний ғояларнинг бадиий синтези таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, эътиқод, маслак, илоҳиёт, тасаввуф, солиқ, ориф, тажаллий, лирик қахрамон, зиддият, руҳий олам, вазн, бадиий санъат

Алишер Навоий ижодиётини Исломдан, тасаввуфдан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмас. Аммо Навоийда бу илоҳий, тасаввуфий мазмун кўпинча тўғридан-тўғри, сўфийликка оид термин ва тушунчалар орқали эмас, ҳаётий мавзу қобиғида, ҳаётий тимсол ва тафсилотлар воситасида берилади. Шунинг учун мутафаккир шоирнинг асарлари соҳа мутахассислари учун ҳам, оддий китобхон учун ҳам бирдек ўқимишли ва эътиборга молик. “Ғаройиб ус-сиғар” девонининг 393-ғазалида ҳам ҳақиқатга эришиш йўлида машаққат чекиб, маълум бир босқичга кўтарилган солиқ – йўлчининг руҳий ҳолати тасвирланган. Уни оддий китобхон маънавий комилликка интилаётган шахс руҳиятида кечаётган пўртаналар, унинг зиддиятли ҳолати, маънавий изланишлари сифатида қабул қилиши ҳам мумкин. Ғазални тўлиқ келтирамиз:

I байт. Бўлмиш андоқ мунқатиъ¹ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзум бирла чиқишмас ҳам замони суҳбатим.

II байт. Эй хуш улким, тутмиш эрди ваҳш² ила саҳрода унс,
Муҳиш³ аҳволи мангаким, бор ўзумдин ваҳшатим.

III байт. Истарам қочмоқ адам водийси⁴динким, кирғали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун, бас, ғулу⁵дир хилват⁶им.

IV байт. Тўлғанурмен ўзлукумдин чиқғали, буким эрур
Дард водийсида саргардон қуюндек ҳайъат⁷им.

V байт. Эй ажал, тан хирқа⁸син куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган кисват⁹им.

Луғат: ¹ Мунқатиъ – ажралган, кесилган, узилган.

² Ваҳш – ваҳший, ёввойи ҳайвон.

³ Муҳиш – қўрқинчли, даҳшатли.

⁴ Адам водийси – бу ерда: саҳро.

⁵ Ғулу – ғалча, қий-чув, тўполон (ғулунинг бир неча маъноси бор, аммо биз ушбу луғатда сўзларнинг фақат мазкур матндаги маъносини берамиз).

⁶ Холи, кимсасиз жой.

⁷ Ҳайъат – шакл, суврат, кўриниш.

⁸ Хирқа – шайх ва дарвешларнинг махсус уст кийими, жанда.

⁹ Кисват – кийим, уст-бош.

VI байт. Эй фалак, анжум¹ ушоқ² тошин йиғиб бошингга ур,
Чун фано³ майхонаси хишт⁴идин ўлди турбат⁵им.

VII байт. Етти кўкни кўк варақлардек совурғай ҳар тараф,
Тоқи минойи⁶ аро чирмалса оҳи ҳасратим.

VIII байт. Кўй дуру феруза баҳсинким, нужум⁷у чарх⁸ни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.

IX байт. Лаъл⁹дек бошим осилсун ғарқа¹⁰и хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожиға бўлса рағбатим.

X байт. Турфа кўрким, халқ ком¹¹и бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким бировга ёқмади бир хидмат¹²им.

XI байт. Эй Навоий, икки оламдин кечиб топтим висол,
Бу ики бутхона¹³дин эрмиш бу йўлда офатим. [1;411]

Ғазал рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун
фоилун) вазнида ёзилган. Парадигмаси қуйидагича:

- Ҳ - - / - Ҳ - - / - Ҳ - - / - Ҳ - /

- Ҳ - - / - Ҳ - - / - Ҳ - - / - Ҳ - .

Энди байтлар шарҳига ўтсак. Ғазал ғалати руҳий ҳолат тасвиридан
бошланган: лирик қаҳрамон атрофидагилар билан муносабатни узиб қўйган;
бунинг устига, қизиғи шундаки, ҳатто баъзан ўзи ўзига ёқмай, ўзи ўзини
тушунолмайд қолади (**I байт**). [2;656]

Бу ажабтовур ҳолни тушунтириш учун шоир афсоналарга мурожаат
қилади: чўлу биёбонларда ёввойи ҳайвонлар билан дўст тутинганларнинг
аҳволи ҳам меникидан яхшироқ, чунки улар ваҳший ҳайвонлар билан улфат
бўлиб олганлар – улардан кўрқмасалар ҳам бўлади; менинг аҳволимнинг
даҳшати шундаки, мен ўзимдан кўрқаман (**II байт**). Саҳрода ҳайвонлар
билан дўст тутинганлар кимлар? – булар, албатта, Шарқ афсонаси
қаҳрамонлари, Ҳақнинг ошиқлари, солик(йўлчи)лар – Фарҳод, Мажнун ва

¹ Анжум – юлдузлар.

² Ушоқ – майда.

³ Фано – 1. Йўқ бўлиш, тугалиш, ўлиш, бақосизлик. 2. Ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш.

⁴ Хишт – ғашт.

⁵ Турбат – қабр.

⁶ Тоқи минойи – бу ерда: осмон маъносида.

⁷ Нужум – юлдузлар.

⁸ Чарх – осмон.

⁹ Лаъл – қизил рангли қимматбаҳо тош.

¹⁰ Ғарқа – чўмган, ботиб кетган.

¹¹ Ком – тилак, истак, мақсад.

¹² Хидмат – хизмат.

¹³ Бутхона – бутпарастлар ибодатхонаси.

Вомиқлардир. Шунинг учун ҳам шоир *III байт*да табиий равишда ана шу қаҳрамонларни эсга олади. Бу байтда “адам водийси” деганда саҳро, чўл назарда тутилган. Лирик қаҳрамон одамлар билан муносабатни узиб, бош олиб саҳрога чиқиб кетган, аммо энди у ердан ҳам қочиб кетишни ҳоҳлайди, чунки саҳро – одамларни кўрмай, узлатда, ёлғизликда яшаш мумкин бўлган кимсасиз маскан вомиқу фарҳоду мажнунлар келгандан кейин ғала-ғовур, тўполонли жойга айланиб қолган. “Киргали” деган сўз мазкур байтда “киргач, киргандан кейин” деган мазмунда, чунки -гали қўшимчаси эски ўзбек тилида -гач, -гандан кейин деган маъноларни билдиради.

*IV байт*да лирик қаҳрамон руҳиятидаги зиддиятли ҳолатнинг сабаби берилади: Ҳақни излаб йўлга чиққан солиқ, Ҳаққа интилан ориф ўзликдан – иккиламчи “мен”дан қутулишни, Аллоҳ билан бирлашишни, ваҳдатни иштайди. Унинг руҳиятида кечаётган ғалати-ғалати ҳолларнинг боиси шу. У маънавий комилликнинг муайян босқичига кўтарилган, шунинг учун унга нафс ташвишлари билан яшаб юрган кимсаларнинг улфатчилиги ҳам, ўзидаги ҳали буткул йўқолиб кетмаган нафсоний интилишлар ҳам, ҳатто ўша давр адабиётида маънавий комилликнинг тимсоли сифатида шуҳрат қозонган Вомиқу Фарҳоду Мажнунлар билан саҳрода ёнма-ён яшаш ҳам малол келади. Тўлғаниш туфайли унинг шаклу шамоийли энди одамсифат эмас, у худди саргардон қуюннинг сувратига ўхшайди.

Аслида Ҳақ васлини излаш, оддий қилиб айтганда, маънавий баркамолликка интилиш, Инсон деган улуғ номни хиралаштириб қўядиган ношоиста иллатлардан халос бўлиш, қалбни маънавий ғуборлардан тозалаш демак. Афсус, афсус! Баъзан Ҳақ номидан гапириб, тасаввуфдан, Навоидан сабоқ бериб, ҳасад, иғво, чақимчилик, тамагирлик, ўғрилиқ, ғаразгўйлик, одамларни бир-бирига гиж-гижлаш, фитна-фужур билан шуғулланиб юрганлар ҳам йўқ эмас. Ундан ҳам ёмонроғи, Навоийни, тасаввуфни ўзларининг майда мақсадларига, сохта шуҳрат орттириш учун қалқон қилиб юрганлар ҳам бор.

Маълумки, Ҳақ васлини излаб йўлга чиққан солиқ учун тан – ортиқча бир юкдир. [3;65] Таннинг талаблари – нафсоний талаблар Ҳақиқатга етишга халақит беради. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон танни “маломат ўқлари билан тикилган кисват(кийим)” деб ҳисоблайди; ажалга мурожаат қилиб, тан хирқасини куйдиришни илтижо қилади. Чунки, тасаввуфда “ўзликдан чиқиш” йўлларида бири – ўлим. *V байт*нинг мазмуни, ўлим ишташ муддаосининг изоҳи ана шундай.

Ажал, ўлим ҳақидаги байтдан кейин мантиқий равишда қабр тимсоли ишлатилган, мотам манзараси тасвирланган байт келган. *VI байт*нинг мазмуни шундай: эй осмон, юлдузлар – кичик-кичик тошларни бошингга уриб-уриб йиғла, чунки фано майхонасининг ғиштларидан менинг қабримни барпо қилдилар. Аммо бу байтда айтилган ўлим жисмоний ўлим бўлмай, ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш назарда тутилади. Осмонни йиғлашга даъват этишдан муддао эса моддий олам бир бандасидан ажралганлаиғига ишорадир (чунки осмон ҳам моддий борлиқ). [4;56]

ҮIII байт “етти кўк” ибораси билан бошланади, бу ҳам ўзига хос бир усул. Бу байтда Навоий маънавий баркамолликка эришиш йўлида улуғ риёзатлар чекиб бораётган йўлчининг оху фиғонларини муболағали тасвир қилади: менинг оху ҳасратларим агарда осмонга чирмашса, етти қават кўкни оддий варақ каби ҳар тарафга совуриб ташлайди. Ҳақ васлини излаш йўлининг машаққатлари ҳам, шу машаққатларни узлуксиз чекиб бораётган солиқнинг фиғонлари ҳам шу қадар улуғдир!

Кейинги байт маънавий камолот пиллапояларидан кўтарилиб бораётган шахснинг моддий дунёга назарини ифода этади. Яъни: дур ва ферузалардан гапирма, қимматбаҳо тошлар нарёқда турсин, маҳобатли осмон билан юлдузларни ҳам нилуфар барги устидаги шабнамчалик назарга илмайман (**ҮIII байт**). Зеро, буларнинг ҳаммаси моддий нарсалардир.

Бу байтда ифода этилган руҳий ҳолатни фақатгина тасаввуфий мазмун билан боғлаб қўйсак, бадий адабиётнинг таъсир доирасини ҳам, Навоий даҳосининг уфқларини ҳам торайтириб қўйган бўламиз. Бу байтдаги мазмун руҳий, фалсафий, маърифий жиҳатлардан беқиёс кенгдир. Ундан турли дид ва даражадаги китобхон эстетик баҳра олабилади. Масалан, оддий китобхонни адабиётнинг инсонлик ҳаёти билан боғлиқ жиҳатлари кўпроқ ўзига жалб этади. Мазкур байтда ифода этилган маънавий даража ҳақиқат йўлининг қайсидир босқичига кўтарилган сўфийнинг ҳолатигина эмас, бу – гуманист шахснинг, мутафаккирнинг, санъаткорнинг, ёши бир жойга борган оддий инсоннинг ҳаётнинг маълум бир босқичига келиб дунё моҳиятини англаши, инсон умрининг маъносини янаям теранроқ идрок этишидир. Нилуфар барги устидаги шабнам қанчалик амонат, қанчалик қийматсиз бир нарса бўлса биз жонимизни, соғлигимизни ўйламай, ўтаётган умримизнинг қадрига етмай тўплайдиган мол-амлоқнинг қиймати ҳам, умуман, биз яшаб турган борлиқ дунёнинг қиймати ҳам шундай бебаҳо, аҳамиятсиздир. Ҳазрат Шоир шу маънони англашиш учун ташқи шакли, ранги билан бир бирига ўхшаш дур-юлдуз-шабнам, феруза тош-осмон-нилуфар тимсолларини бир-бирига параллел равишда келтирган.

Навоийнинг ўзлари бу борада бизга улуғ ибрат кўрсатганлар. У киши курган иморатлар, кўприklar, мактаб ва мадрасалар, истеъдодлар тарбияси учун, етим-есирлар учун сарфлаган маблағлар не-не мансабу мартабаларни ҳам, Қорунникича мол-давлатни ҳам, беқиёс асъасаю дабдабаларни ҳам гул баргидаги шабнамча назарга илмаган буюк бир шахснинг маънавий камолоти даржасини кўрсатмайдими? Кимлардир тирноқча мансаб устида талошиб бир-бирини канадай еб ётган, қушнинг тумшуғидаги дончалик ризқу мол деб энг инсоний аъмолларни оёқ ости қилаётган бугунги кунларда бу ибрат қанчалар улуғ!

Кейинги **IX байт** солиқнинг янаям баландроқ назари, юксакроқ ҳимматидан баҳс этади: агар тожу тахтни, подшоҳликнинг қимматбаҳо тошлар қадалган тожини орзу қилсам, бошим қонларга беланиб, лаълдек осилсин! Мана шу байтни ғазалнинг кульминацияси дейиш мумкин. Подшоҳликка раддия бериб қасам ичиш илҳомнинг жазаваля онларида айтилган муболаға эмас. Бу, тарих китобининг саҳифаларидан биламизки,

юксак даражадаги маърифатли шахс Алишер Навоийнинг ҳаёт низоми, фаолиятининг дастуриламалидир. Вазири кабирликдан этак силккан, Астробод ҳокимлигидан истеъфо берган бир кишининг айнан шундай ёзишга тўла ҳаққи бор!

Байтдаги “лаълдек бошим осилсун” деган жумла ўқувчига сал тушунарсиз бўлиши мумкин. Бу ерда шоир лаълнинг сирға, тиллақош, зебигардон сингари зеб-зийнат сифатида осилиб туришига ишора қилган.

Х байтда шоирнинг шундай бир чуқур ҳасрати, маҳзун армони акс этганки, бундай оддий инсоний изтироблар ўзини авлиё, ҳаётини афсона каби тасаввур этганимиз одамларга ҳам бегона бўлмаганлигидан дафъатан ҳайратга тушасан киши. Бу қўшмисра турли муболағалару ташбеҳлар билан зеб берилган, сўфийнинг оддий одамларга ҳамма вақт ҳам тушунарли бўлавермаган ҳоллари тасвир этилган ўта шоирона байтлар ичида заминий руҳи, ўкинч тўла пафоси билан ажралиб туради. Қизиқки, дейди шоир, умрим халққа хизмат қилиш йўлида сарф бўлди. Чиндан ҳам бутун ҳаётини халқ хизматига бағишлаш – ҳар кун учрайдиган ҳодиса эмас. Халқпарварликнинг сохта тўнини кийиб, ўз нафси амрини бажо келтириб, айшини суриб юрган нокаслар қанчадан-қанча. Шунга кўра шоирнинг “Турфа кўрким (қизиқки)...” дейишга ҳаққи бор. Ундан ҳам ажабланарлиси, дейилади байтнинг 2-мисрасида, ўз умримни халққа бағишлаганлигим ҳам кимларгадир ёкмайди! Қанчалар аламли ҳол, қанчалар қалбга яқин мисра! Халқ эса бундай ночор-нотавон кимсалар ҳақида “Борни кўролмайди, йўққа беролмайди” деб топиб айтиб қўйган. Ўзбекистон қаҳрамони Абдулла Орипов ҳазратнинг мана шундай армонли-аламли мисраларидан таъсирланиб: “Навоий мана шундай ўринларда ерга тушганлар” деганди образли тарзда.

Мақтаъ ҳам соф тасаввуфий руҳи билан ғазалнинг 10-байтдан олдинги байтларига ҳамоҳанг. Мазмуни: икки оламдан кечиб Ҳақнинг васлига етиштим, Аллоҳ жамолига ноил бўлиш йўлидаги асосий тўсиқ (офат) мана шу икки дунёдир. Оддий китобхон ҳайрон бўлиши табиий: банданинг жамийки тоат-ибодатлари, бу дунёдаги амалларидан муддао – у дунёда жаннатга эришиш эмасми? Йўқ, сўфий учун жаннат тамаида риёзат чекиш – ҳаром. У чекадиган жамийки азоб-уқубатларнинг мукофоти – Аллоҳнинг жамоли. Сўфийнинг яккаю ягона орзуси – васл, ваҳдат; у дунё ҳам, бу дунё ҳам унинг матлаби бўлиши мумкин эмас. Ҳақталаб учун жаннат ҳам Бу дунё ёки дўзах каби қийматсиз бир жой. Шунинг учун ҳам шоир “ики бутхона”, яъни икки дунё ҳам солиқ учун офатдир, деб ёзади. Ушбу ғазалда соф тасаввуфий маъно ҳаётий мазмун билан аралаш келган.

Ушбу ғазал шарҳи Навоийнинг бепоён ижодий даҳосига нисбатан уммондан бир томчи ҳам эмас. Ҳар бир сўз, мисра, байтнинг зоҳирий ва ботиний маъно қирраларини, фалсафий ва сўфиёна талқинларини ўнлаб вариантларда яратиш мумкин. Лекин ҳаммасидан мурад – улуғ ибрат.

Мақола сўнггида ғазалда қўлланган асосий бадий санъатлар жадвалини келтирамиз:

	Р алд	Т азод	Т ашбех	Т алмех	И стиора	И штиқоқ	Ж т онлан ириш	Т ажнис	М уболага	Р ужуъ
	амон, замон									
I		Э й хуш улким, тутмиш эрди ваҳш ила сахрода унс, Муҳиш аҳволи мангаким, бор ўзумдин ваҳшатим.				Ваҳ ш ваҳшат				
II		ғу лудир хилват		омику Фарход у Мажну н	Ада м водийси					
Y			к уюндек хайъатим		Дар д водийси				Дар д водийсида саргардон куюндек хайъатим.	
					Тан хирқаси, маломат ўқлари, маломат ўқлари бирла тикилган кисват		Эй ажал, тан хирқасин куйдур			
I					Анж ум ушоқ тоши, фано майхонаси		Эй фалак, анжум ушоқ тошин йигиб бошингга ур			
II			Е тти кўк кўк варақлард ек		Тоқ и минойи		Етти кўкни кўк варақлардек совургай ... охи ҳасратим.	тти кўк кўк варақ лар ек	Етти кўкни кўк варақлардек совургай ҳар тараф, Токи минойи аро чирмалса охи ҳасратим	
III			Д уру феруза - нужуму - чарх нилуфар барги уза шабнам							
X	аъл, лаъл		Л аълдек бошим							
	урфа, турфа									урфа кўрким ... Турфа роқ буким ...
I	кки, ики				Ики бутхона. йўл, офат					

Фойдаланилган адабиётлар

1. Навоий А. Хазойин ул-маоний. Тўрт томлик. I том. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент, Фан, 1960. – 411-б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. 21-том.-Т.: Фан, 1983. 656б.
3. Комилов Н. Тасаввуф. Т.: O'zbekiston, 2009. 446 б.
4. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти. Ф.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... автореферати. Т.: 1988. 46 б.

НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА “КЎНГИЛ ОЛМОҚ” ИБОРАСИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ ҲАҚИДА

Нодира АҲОҚОВА,
филология фанлари доктори

Аннотация. *Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг “Ғавойид ул-кибар” девонини мутолаа қилиш жараёнида бир неча ғазалларда учраган “кўнгил олмоқ” иборасининг қўлланиши улуғ шоир поэтик синтаксиси, бадиий маҳорат ва фалсафа уйғунлигида тадқиқ ва таҳлил этилган.*

Калит сўзлар: *Алишер Навоий, Ғавойид ул-кибар, ғазал, ғоя, бадиий маҳорат, услуб, поэтик синтаксис, образ, ўз ва кўчма маъно.*

“Кўнгил олмоқ” ҳозирги тилимизда фақат кўчма маънода келади, “тилини тишламоқ”, “илон пўст ташлайди” иборалари каби ҳам кўчма, ҳам ўз маъносида (иборанинг ўз маъносида келишини шартли равишда I рақами билан белгилаб оламиз) ишлатилмайди. Бу кўнгилнинг моддий нарса эмаслиги билан боғлиқ. Аммо “кўнгил олмоқ” Навоийда ҳамма вақт ҳам маъноси бир сўзга тенг яхлит лексик бирлик сифатида идрок этилмайди, балки ибора таркибидаги ҳар икки сўз ҳам алоҳида лексик маънолари билан келади; кўнгил – моддий нарса сингари тушунилади; “олмоқ” сўзи янги феъл ясашда иштирок этувчи ёрдамчи феъл каби лексик маъносидан узоқлашмай, мустақил ҳолатда маъно англатиб туради.

Бу иборага “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да шундай изоҳ берилган: **“Кўнгл(и)ни олмоқ ким кимнинг.** Хурсанд қилиш билан ўзига хайрихоҳ қилмоқ” [1;165] (II маъно). “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да эса икки маъноси берилган: “Кўнглини олмоқ 1) хурсанд қилмоқ (II маъно). 2) бировнинг севгисини қозонмоқ, ўзига меҳр-муҳаббат уйғотмоқ, ром қилмоқ” [2;416] (III маъно).

Алишер Навоий шеърларида қўлланган “кўнгил олмоқ” ибораси жуда назик айрималар билан ишлатилган бўлиб, бу маъноларни дастлабки қарашда илғаб олиш унча осон эмас. “Кўнгил(ни) олмоқ”нинг маъно айирмалари байтдаги бошқа унсурлар билан муносабатдан, руҳий таҳлил ва мумтоз адабиёт анъаналаридан келиб чиқиб аниқланади.

Ибора, Навоийда, аввало, юқоридаги каби кўчма маъноларда келади. Туяюк:

Олмани сунди нигорим: “Ол” деди,

“Олма бирлан бу кўнгилни ол”, деди.

Сўрдим эрса олмасининг рангини,

“Не сўрарсен, олма ранги – ол” деди.

“Олма” тимсолининг туркий фольклорда ишқ-муҳаббат, оила, никоҳ, фарзанд (ошиқ-маъшуқларнинг бир-бирига олма отиши, олма орқали севги изҳор қилиш, олманинг икки паласини ейиш орқали фарзандли бўлиш) каби рамзий маъноларга эга эканлигидан келиб чиқсак, туюқда “кўнгил олмоқ” ибораси III маънода келган дейиш мумкин. Айти пайтда “бу” олмоши ҳамда “-ни” кўшимчаси “кўнгил”ни аниқлаштириб (умуман кўнгил эмас, бу кўнгил), юқорида айтганимиздек, “олмоқ”нинг мустақил маъносини ҳам таъкидлаб турибди.

“Фавойид ул-кибар”нинг 507-ғазалида ҳам III маънода келган:

Хўблар ичра бирав кўнглимни олмишим, ани

Мендин ўзга кимса бирла қилмағил, ёраб, икав.[3;343]

Яъни: гўзаллардан бири мени ўзига ром қилди, Эй худо, уни мендан бошқа кишининг жуфти қилма!

394-ғазалда эса II маънода келади:

Олғали кўнглим миниб бир барқ рафтор от, кел,

Гар менинг кўнглим керактур барқдин ҳам бот кел. .[3;66]

Яъни ошиқ маъшуқага “мени хурсанд қилиш учун чақмоқдай тез юрадиган отни миниб кел, агар сенга менинг муҳаббатим керак бўлса, чақмоқдан ҳам тез кел”, дея илтижо қилмоқда. Бу ерда III маъно йўқ, чунки ошиқни ром этиш аллақачон содир бўлган, гап ошиқ бўлгандан кейинги босқич ҳақида кетяпти.

95-ғазалда:

Кўзлари жону кўнгил нақдин олиб сарф эттилар,

Айлагандек аҳли дин амволини куффор харж. .[3;72]

Мазмуни:

Маъшуқанинг кўзлари менинг жонимни ҳам, кўнглимни ҳам нақдгина олди-ю, сарф этиб юборди,

Бу худди кофирларнинг аҳли дин молини тортиб олиб, харжлашига ўхшайди.

Бу байтда “олмоқ” сўзи ўз ва кўчма маънолар ўртасида тебраниб турибди. Аслида шеъриятда, хусусан, Навоийда кўп ҳолларда “кўнгил” моддий нарса-ҳодиса ёки жонли мавжудот каби идрок этилади; Навоийгача ва ундан кейинги давр шеъриятида ҳам, Навоий ижодиётида ҳам бу фикрни тасдиқлайдиган мисоллар етарлича, бинобарин, бундай идрок этишнинг энг ёрқин мисоли кўнгилга мурожаат этилишидир. Юқоридаги байтда “олмоқ” сўзининг мустақил лексик маъноси

1) кўнгилни моддий нарса сифатида идрок этишдан;

2) “кўнгул”нинг “нақд” билан бириктирилишидан;

3) “олиб”нинг давоми сифатида “сарф эттилар”нинг келишидан;

4) “жон олмоқ” - “кўнгил олмоқ” каби ажралмас иборани ташкил қилган қисмларнинг дистанцион туришидан келиб чиқади.

Фразеологик бирлик сифатида эса байтда

- кўнгилни олиш – ишқ-муҳаббат уйғотиш, ром айлаш, севгига гирифтор қилиш деган кўчма маънони (III);

- жонни олиш – 1) азобга қўйиш, қийнаш, ситам қилиш; 2) қатл қилиш мазмунидаги кўчма маъноларни англатади.

Кузатишларимиздан шу нарсa маълум бўлдики, Навоийда “кўнгил олмоқ” ўз ва кўчма маънолардан ташқари юракни олмоқ, безиллатмоқ, зада қилмоқ каби зид маънода (IV) ҳам ишлатилган экан. II ва III маъноларда келганда “кўнгил” тушум келишиги қўшимчаси билан ҳам, шу қўшимчасиз ҳам ишлатилган; IV маънода эса ҳамма ўринларда келишик қўшимчаси билан келган. Бугунги тилимизда безиллатди, зада қилди маъносида “юрагини олди”; безиллади маъносида “юрагини олдирди”, “юраги олинди” ибораларигина ишлатилади. “Кўнгилни олди” шакли ҳозирги истеъмолда йўқ. [1;247] Навоий 122-ғазалнинг икки байтида “кўнгил(ни) олмоқ”дан фойдаланган:

Матлаъ: Олиб эл кўнгилни, чектинг сарвдек озод қад,

Қайси кўнгли бирла чеккай оллинг шамшод қад.

4-байт: Ҳам бўлуб, кўнглум олурға келмагинг ул навъдур

Ким, қилурда сайд қушни ҳам қилур сайёд қад. [3;91]

Мумтоз адабиётда ёрнинг қадди-қомати сарвга ҳам, шамшодга ҳам нисбат берилса-да, сарв – баланд, шамшод эса пастроқ бўйли дарахт. Шунинг учун ҳам шамшод, кўриниши чиройли бўлса ҳам, сарв билан баҳслаша олмайди. Мана шу мазмунни шоир “кўнгил” иштирокидаги иккинчи бир ибора орқали ифода этган. Халқ тилида қийин, қалтис, манъ этилган ишларни бажариш ҳақида “қайси юрак билан” деган ибора ишлатилади. Сарвнинг қадди-қомати ҳам қиёссиз ва дахлсиз гўзалдир, шунинг учун шамшоднинг сарв билан қаднинг расолиги борасидаги баҳси ақлдан ташқаридир. Бас, шундай экан, шамшод қайси юрак билан бу равиш баҳсга журъат этсин? Сарвнинг бутун эл “кўнглини олган”лиги (III маъно) ҳам шундан. Байтда иборанинг “қайси кўнгил билан” варианты келган, ҳозирги сўзлашувда бу вариант ишлатилмайди.

2-байтда иборанинг II маъноси назарда тутилганини нозик ишоралар орқали билиб оламиз. Яъни: лирик қаҳрамон сарв қадли гўзалга аллақачон ошиғи беқарор (III маъно); бу гўзалнинг ошиқлари кўп – у бундан ҳаволаниши, бинобарин, лирик қаҳрамонни ҳам назар-писанд қилмаслиги табиий ҳол. Аммо кунлардан-бир кун маҳбуба лирик қаҳрамонни хурсанд қилиш, васлидан баҳраманд этиш (кўнглини овлаш) учун унинг олдига бош эгиб келади! Маъшуқанинг бу тахлит ошиқ ҳузурига келиши, албатта, шарқона одобга кўра тўғри эмас; эл гап-сўз қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам шоир “ҳам бўлуб” сўзини ишлатади. Чунки маъшуқа ошиқнинг ҳузурига ошқора эмас, яшириниб, пана-пастқамлардан келади. Мана шу ўринда маъшуқа чинакам миллий, шарқона характер касб этган.

“Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да “кўнгил овламоқ”нинг “ўзига мойил, ром қилишга интилмоқ” [1;165] (1) маъноси; “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да юқоридагидан ташқари “бировни хурсанд қилишга, кайфини чоғ қилишга ҳаракат қилмоқ” [2;172] (2) маъноси ҳам берилган. Бу

2-маъно “Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати”да келтирилмаган. “Кўнгил овламоқ” ибораси Навоий байти матнида бевосита берилмаган, аммо ташбеҳ (овчининг қушни милтиқ билан отиб овлаш учун салгина эгилиши) дарров ўша ибора билан ассоциация уйғотади. Таъбир жоиз бўлса, шоир иборанинг “расмини чизган”и, иборанинг ўзини матндан ташқарида қолдирган.

Алишер Навоий поэтик синтаксисига хос усуллардан бири шуки, у шеърнинг бир ёки бир неча байтида, кўпинча, матлаъда мазмунни маълум сўзларни такрорлаш орқали баён қилади; бунда сўзлар олмос сингари янги жилоси, янги қирраси билан намоён бўлади. Хос усул тушунарли бўлиши учун мисол келтирамиз:

Ложуварди чарх жомида шафақдин қуйди май,
Қуй шафақгун бодасин ҳам ложуварди жом аро. .[3;19]

1-мисрадаги 6 сўзнинг 4таси 2-мисрада такрорланган; бундан ташқари “май” ва “бода” ҳам маънодош сўзлар ҳисобланади. 1-мисрада сўзлар кўчма маънода, 2-мисрада ўз маъносида келяпти. Ложувардий чарх жоми – осмон, шафақдан май қуйиш – шафақ нурларининг осмонда ёйилишига ишора, бу тасвирдан муддао эса оқшом тушганини айтишдир. Яъни қуёш ботиши, оқшом кириши билан кўк тусли қадахларга қип-қизил шароб қуйишга даъват этилмоқда. Ҳазал қисқа умрни ғанимат билиш, вақтнинг қадрига етиш ҳақида.

Навоиёна бундай усул “кўнгил олмоқ” иборасига ҳам тадбиқ қилинган; шоир иборани 91-ғазал мақтаёнининг ҳар икки мисрасида ҳам қўллайди:

Навоий *кўнглин олиб*, тиг сурган жонни ҳам олдик
Ки, жони нақдиға ҳам *кўнглини олган* эрур ворис. .[3;69]

Байтнинг маъноси шундай: Навоийнинг кўнглини тиг билан (кесиб) олган киши унинг жонини ҳам олсин (-*дик/-дук қўшимчаси эски ўзбек тилида –син маъносида ҳам келади*), чунки кўнгилни олган киши жоннинг ҳам меросхўридир.

Бизни қизиқтирган “кўнгил олмоқ” ибораси юқорида эслатилган икки хил бир-бирига зид – III ва IV маъноларда келган. Дастлабки қарашда фақат III маъноси бордек туюлади, аммо байтдаги бошқа унсурларга нисбатан олиб қараганда (“тиг” детали, “жонни олиш” (қатл қилиш маъносида) мотиви) “кўнгил олиб”нинг IV маъноси ҳам бор дейиш мумкин. Яъни ўзига ошиғу шайдо қилиб туриб уни назарига илмай бағрини зада қилган, хижрон оловларида қовуриб юрагини олиб қўйган маҳбуба бирваракай жонни ҳам олақолсин! Аммо ошиқнинг ошиқлиги шундаки, маҳбубанинг илтифоти ҳам, ситами ҳам унинг учун мукофотдай гап. Шунинг учун ҳам гўзал маъшуқа ўзига ром қиладими, ситамлар айлаб юракни олиб қўядими, жодугар қарашлари билан қатл қиладими – ошиқнинг бор-йўғига ворис фақат удир. Чунки кишининг молига фақат севикли, бегона бўлмаган одамгина меросхўр бўлиши мумкин.

38-ғазалда IV маъно “кўнгил олдирмоқ” шаклида ифодаланган:

Кимса *кўнглин*, кимсадин истаб вафо, *олдирмасун*
Ким, манга худ етмади ул *кўнглим олгандан* вафо. .[3;32]

Яъни: одамлардан вафо кутиб ўзингни зада қилиб қўйма, мен (бошқалар нарёқда турсин) маҳбубамдан вафо кўрган эмасман!

Юқорида айтганимиздек, 1-мисрада “кўнглин олдирмасин” шаклида қўлланган ибора ҳозирги кунда асосан “юррак олдирмоқ” шаклида ишлатилади. Мазкур мисрада поэтик синтаксис жуда мураккаб шаклда воқеланган. Яъни равишдош оборот (*кимсадан вафо истаб*) тўғридан-тўғри иборани ташкил қилган икки сўз (*кўнглин – олдирмасин*) орасига киритилган.

Юзаки қаралса, 2-мисрада “кўнгил олган”нинг “ўзига ром қилган маъшуқа” маъноси бордек туюлади. Аслида ундай эмас. Чунки маъшуқа фақат ошиқ томонидан севилиб, ўзи ошиққа бир марта бўлса ҳам қиё боқмаган бир киши бўлганида, уни вафони билмаган бегона одамларга қарши қўйиш маънисизлик бўлар эди. Бу гўзал ошиққа қачондир илтифотлар қилган, уни ўз васлидан баҳраманд этган. Чунки фақат ваъда, яқин муносабат бўлган жойда вафо тама қилиниши мумкин, дуч келган ҳар бир кишидан ёки сени суймаган маҳбубадан вафодорлик талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Худди шунинг учун ҳам ошиқ илтижо қиладики, менинг севгимга севги билан жавоб қайтарган бир кимсаданки вафо топмадим, умуман бегона кишилардан вафо кутиб ўзингизни изтироблар вартасига ташламамг!

163-ғазал мақтаёида ҳам ибора ҳар икки мисрада келади:

Эй Навоий, *кўнглим олиб*, итларига ташласа,

Кўнгил онинг, барча мақсудим *кўнгул олмоғидир*. [3;118]

1-мисрада кўнгилни моддий мавжудлик сифатида идрок этишнинг ва “олиб”нинг мустақил лексик маъноси жуда белгили: олмоқ + итларга ташламоқ (I маъно). 2-мисрада эса II маъно назарда тутилган. Аслида кўнгилни олиб итларга ем қилиб ташлаш билан “кўнгил олмоқ” – хурсанд қилмоқ бир-бирига мутлақо зид. Аммо бир иборанинг мана шундай маъно кирралари орқали шоир лирик қаҳрамон – ошиқнинг зиддиятли руҳиятини, муҳаббат водийсининг оддий одам идрок қилиши қийин бўлган талабларини, тамасиз ишқ жилваларини теран кўрсатиб бера олган.

Алишер Навоийнинг санъаткорлиги фақат халқона иборани бадий матнга олиб кирганидагина бўлмай, бир пайтлар мустақил сўз бўлгани ҳолда, бошқа сўз билан бир маъно қобиғига киргандан кейин шу мустақиллигини нисбатан йўқотган сўзларнинг “онг ости”да ётган ўша “ўзлиги”ни Исо масиҳ каби тирилтириб ва яна уларнинг биргаликдаги янги маъноси билан оппозицияда қўя олганлигидадир.

“Кўнгил(ни) олмоқ” ибораси I – II, III, IV маънолар қаторида ўз ва кўчма маъно оппозициясини: I – II – III – IV маънолар қаторида инсон руҳий ҳолатларининг тадрижини ўзида ифода этади. Бу шеърларда “кўнгил(ни) олмоқ”нинг бир-бирига зид (III ва IV) маъноларда келганлиги ишқ-муҳаббатнинг доимий атрибути изтироб эканлигини, ишқий мавзунинг мумтоз адабиётдаги бош белгисини таъкидлайди. Яъни ошиқ маъшуқанинг нозу итобларидан, жавру жафоларидан юрак олдириб қўйган, айна пайтда ундан кўнгил узолмайди.

Бундан ташқари, Алишер Навоий ғазалларида “кўнгил олмоқ” иборасининг ўзига хос усулда истифода этилганлиги, бир тарафдан, бошқа

услугларда “кўнгил олмоқ”ни ўз маъносида ишлатиш умуман мумкин бўлмагани ҳолда, бадий услубнинг имкониятлари бу борада кенг эканлигини ҳам; иккинчи тарафдан, иборага айланиш туфайли мустақил маъносини йўқотган сўзларнинг қайтадан “тирилиш” имконияти бутунлай барҳам топмаганлигини ҳам кўрсатади. “Кўнгил олмоқ” ибораси, таъбир жоиз бўлса, Алишер Навоий қаламининг сеҳри билан маъновий юксакликларда қанотлари кенг қушдай парвоз қилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т., Ўқитувчи, 1978. – 165-б.
 2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I том. - М., Рус тили, 1981. – 416-б.
 3. Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. 6-том. – Т., Фан, 1990. – 343-б.
- Бундан кейин шу манбадан олинган мисолларда китоб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

НАВОИЙ ИЖОДИДА ҒАЗАЛ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Зариф ҚУВОНОВ,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Навоий давлат педагогика институти
(Ўзбекистон)
e-mail: zarif_1178@mail.ru

Аннотация. Мақолада ўзбек адабиётшунослигида ғазал ва унинг ўрганилиши Алишер Навоий ижоди мисолида ўрганилиши ҳақида мулоҳаза юритилган. Навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметовнинг бу борада амалга оширган ишларига алоҳида муносабат билдирилган.

Калит сўзлар: лирик жанрлар поэтикаси, ғазал, Навоий ижоди, вазн, рамал, мавзу, поэтик хусусият, бадий сўз, қитъа, чистон, пароканда, якпора.

Мумтоз ўзбек адабиётида лирик жанрлар тарихи ва поэтикасига қизиқиш ва тадқиқ этиш ўтган асрнинг 60- йилларига келиб анча жонланди. Айниқса, Шарқ адабиётида кенг ўрин тутган ғазал ва унинг ўзига хос поэтик хусусиятлари, ўзбек адабиётида тутган ўрни масаласи Ойбек [1,3], М. Шайхзода [2,2], О.Шарафиддинов [3,51-56], Н.Маллаев [4,128-148] ва А.Ҳайитметовлар [5,82,115] томонидан ўрганишга киришилган бўлса, кейинчалик О.Носиров, [6] Р.Орзибеков [7]ларнинг бу борадаги махсус тадқиқотларида давом эттирилди. Уларда лирик жанрлар, хусусан, ғазал ҳақида у ёки бу санъаткорнинг адабий фаолияти билан боғлиқ ҳолда муҳим назарий фикрлар баён этилди.

Алишер Навоийнинг адабий тур ва жанрларнинг ривожидида тутган ўрнини ўрганиш ва ёритиш, шубҳасиз, адабиёт тарихи ва адабиёт назарияси жиҳатидан жуда катта аҳамиятга эгадир. Навоийнинг ғазалга эътибори ва муҳаббати шу даражада эдики, у даврнинг девон тузиш анъаналаридан

чекиниб, ўз девонларини қасида билан эмас, балки ғазал билан бошлаганинг ўзи ҳам унинг ижодида ғазалнинг етакчи ўрин тутишини белгилайди. Адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметов ўзининг "Навоий лирикаси" китобида Навоий ғазаллари таҳлилига киришар экан, масалани ўзбек ғазалчилигининг тараққиёт тамойилларини ўрганишдан бошлайди ва уни форс-тожик ғазалчилиги билан қиёсий-типологик жиҳатдан солиштира боради. Ғазал мавзуси, ҳажми, композицияси, матлаъ ва мақтаси, тахаллуснинг қўлланиши, образлар тизими, лирик чекиниш, радиф каби масалалар тадқиқи Навоий ғазаллари таҳлилига йўл очади. Унинг бу тадқиқ йўналиши Н.Маллаевнинг "Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли ҳақида"ги[4, 128-148] мақоласида ҳам илгари сурилганини кўриш мумкин. Н.Маллаев ҳам ғазалга берилган энг мукаммал таъриф сифатида ҳиндистонлик адабиётшунос Қабул Муҳаммаднинг "Ҳафт Қулзум" асаридаги фикрни келтиради. Қабул Муҳаммаднинг ғазалга берилган бу таърифи О.Носиров, Р.Орзибековлар ишларида ҳам келтирилади. Н.Маллаев ҳам ғазал жанрининг такомили ва ривожига ижтимоий ҳолат сабаб бўлганлигини далиллаб, Е.Бертельс[8,48], А.Мирзоевларнинг[9,46] бу борадаги қарашларига қўшилади. Шунингдек, олимнинг ғазалнинг пайдо бўлиши ва ривожиди халқ оғзаки ижодининг бадий-поэтик манба бўлиб хизмат қилганлиги, "туркий" деб юритилган халқ қўшиқларининг вазни (рамали мусаммани максур) ғазалларда кенг ўрин олганлиги, Навоий ғазални ҳаётнинг эҳтиёж ва талабларига янада яқинлаштиргани мисоллар билан далилланади. Бу тезис ҳам А.Ҳайитметов қарашларига ҳамоҳанг. Буни: "Ўзбек ғазалчилигида эса рамал баҳри тармоқлари катта ўрин эгаллаган эди. Рамал баҳри билан ўзбек халқ оғзаки шеърияти вазнлари, яъни бармоқ вазни ўртасида катта яқинлик бўлиб, ўзбек шоирларига бу баҳрда, хусусан, рамалнинг рамали мусаммани маҳзуф ёки максур вазнларида ғазал ёзиш енгил ва ўзбек тили хусусиятлари билан боғлиқ эди" [5, 91] деган мулоҳазасидан ҳам билса бўлади. Р.Орзибеков ҳам ғазални "халқ лирик қўшиқлари ҳамда мусикий санъат билан мустаҳкам алоқада тараққий этган"[7,6]лини қайд этади.

Абдуқодир Ҳайитметов Навоий ғазалларини таҳлил қилар экан, улар композициясида унчалик ҳам кўзга ташланавермайдиган ички аломатларни белгилаб беради. Булар: *а) бир мавзудаги ғазаллар; б) кўп мавзули ғазаллар; в) лирик чекинишлар учрайдиган ғазаллар; г) композициясини лирик характер бошқарадиган ғазаллар.*

Ғазал поэтикасини қиёсан тадқиқ этишда Ҳайитметов энг кўп мурожаат қилган илмий манба бу–тожик адабиётшуноси Абдуғани Мирзоевнинг "Рудакий ва X-XV асрларда ғазал тараққиёти" асаридир. Мазкур асарда Рудакий, Санойи, Атторм, Румий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз ғазаллари поэтикаси таҳлили мисолида А.Мирзоев форс-тожик ғазалчилигининг тараққиёт тамойилларини илмий-назарий асослар орқали очиб беради. Муаллиф Н.Шиблий, С.Нафисий, Е.Бертельс, Зебиҳулло Сафо сингари адабиётшунослар билан баҳсга киришиб, ғазалнинг келиб чиқиши, таркиб топиши ва ривожланишига оид қатор масалалар бўйича муайян хулосаларга келади.[9,52] Олим Шарқ адабиётида ғазал ва унинг поэтикаси,

тарихий тараққиёт босқичларини ўрганишда: ғазал тарихи, унинг ҳажми ва тузилиши масаласи, ғазал вазни, ғазалда тахаллус қўллаш ва ғазал композицияси каби масалаларни тадқиқ этишга киришади.

Абдуғани Мирзоевнинг ғазал тарихи ва назариясига оид айрим қарашлари билан Ҳайитметов мунозарага киришса-да, унинг илмий концепциясини, асосан маъқуллайди. Ҳофиз ғазалларига таяниб, Мирзоев ғазалда байтларнинг ўзаро боғланганлиги бу – ғазалнинг асосий ижобий хусусияти деган хулосага келса, Ҳайитметовга кўра кўпгина форс-тожик ва ўзбек шоирларининг ғазаллари таҳлили мисолида бунинг типик ҳодиса эмаслигини исботланади. Жумладан, ғазалнинг композицион яхлитлигини сақлашда унинг матлаъ, мактаъ, қофия, радиф, тасвирий ифодалари ҳам муҳим ўрин тутишини таъкидлаган адабиётшунос қуйидагиларни ёзади: “Навоий даврида ғазалнинг матлаига катта эътибор берилган. Навоий ҳам ўз ижодида шу анъанага амал қилган. Масалан, “Мажолис ун-нафоис” асарида ўзига замондош бўлган 350 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва ижодига тўхталиб, уларнинг ғазалларидан матлаъларинигина мисолга келтиради ҳамда ғазалларига ва шоирлик маҳоратига шу матлаъларга қараб баҳо беради”.[5,125]

Алишер Навоий ғазалларини Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Саккокий шеърлари билан қиёсий ўрганиш асосида олим туркий адабиётда ғазал жанрининг ўзига хос тараққиёт тамойилларига оид муҳим хулосаларга келади. А.Ҳайитметовнинг кузатишига кўра, Навоийнинг турли жанрлардаги асарларида лирик ҳиссиёт турлича воситалар билан ифодаланганлиги, муаммоларда киноя, чистонларда юмор, қитъа ва фардларда дидактика, яъни панд-насихат устунлик қилганлиги мисоллар билан кўрсатилади [5,36].

Шунингдек адабиётшунос Навоий лирикаси жанрлари тадқиқи доирасида унинг тарихи, ўзига хос хусусиятлари тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритади. Жумладан, ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман жанрлари мавзу жиҳатидан ҳам, шакл хусусиятлари жиҳатидан ҳам бири-бирига яқинлигини қайд этар экан, уларнинг деярли ҳаммаси ғазалдан ўсиб чиққан, кенгайтирилган деган илмий-назарий хулосага келади.[5,67] Бу қараш кейинчалик О.Носировнинг “Ўзбек адабиётида ғазал” китобида мазкур фикрлар орқали давом эттирилади: “Қасидадаги мадҳ, рубоийдаги фалсафа, май ва риндона кайфиятлар, туюқнинг бадий баркамоллиги, таржибанд ва таркиббанддаги ҳаёт тўғрисидаги чуқур мулоҳаза ва тафаккур қитъа, фардлардаги дидактика, муаммолардаги киноя, чистонлардаги ҳажв ва юмор - буларнинг ҳаммаси ғазалда мужассамлашгандир”[6,12].

Турк адабиётшуноси Огоҳ Сирри Леванд 1941 йили чоп этилган “Деван адабиёти” китобида мустазод шеърини шаклининг қадим араб халқ кўшиқларида учрашини ёзган. Абдуқодир Ҳайитметов “Мезон ул-авзон” маълумотларига таяниб, бу вазндаги шеърларнинг ҳам туркий халқлар орасида пайдо бўлганлигини ва тарқалганлигини уқтирар экан, Огоҳ Сирри Леванд қарашларига эътироз билдиради. Унинг фикрича, мухаммас ғазалнинг бир байтини беш мисрага, мусаддас олти мисрага, мусамман

саккиз мисрага кўпайтирилгани, тўғрироғи, ғазал мавзу доирасини янада тўлароқ, атрофлича очиш учун кенгайтирилган шакллاردир. [5,67]

Ўзбек адабиётшунослигида ғазал жанрига доир тадқиқотларда Навоий ижодиёти асос қилиб олинishi бежиз эмас. "Навоий девонининг асосий организмни ғазал ташкил қилар экан, шоиримизнинг бадиий приёмлари ва маҳорати ҳам бу жанрда яққолроқ ва типикроқ бўлиб изҳор қилинган".[2,240] Навоий ғазалиёти текширилганда тадқиқотчилар асосан қуйидаги жиҳатларни ўрганишни мақсад қилади: а) Лутфий, Атойи, Саккокий, Амирий ва бошқа ижодкорлар Навоийгача ўзбек ғазалчилигида етакчи ўрин тутган бўлса, Навоий биринчи навбатда уларнинг ютуқларига суяниб, ўзбек ғазалчилигини жаҳон адабиёти миқёсида энг юксак чўққига кўтарганлиги; б) ғазал ва Навоий ғазалиётига халқ оғзаки ижодининг таъсири масаласи; в) ғазалнинг композицион жиҳатдан тузилиши (пароканда, якпора) масаласи; г) ғазалнинг мавзу хусусиятлари ва бошқ. Яна энг кўп эътибор қаратилган жиҳат бу- мавзу масаласи. Навоийнинг фикрича, ғазалнинг етакчи мавзуси "дард ила сўз" (яъни, ишқ ва ишқ оташи)дир. Ойбек ҳам буни: "Навоийнинг минглаб ғазалларини кўздан кечиргандан сўнг улар учун энг характерли кайфият ишқий ҳиссиёт эканлиги англашилади. Шоирнинг ягона илҳом манбаи ишқдир"[1,2,3] деб ёзса, Ҳайитметов: "Гарчи Шарқ поэзияси тарихида биз сатирик, фалсафий, автобиографик ғазалларни, табиат, май ҳақидаги ғазалларни учратсак ҳам, лекин ғазалнинг асосий специфик мавзуи ишқдир. Буни фақат ғазал назариячиларининг фикригина эмас, балки шу нарсанинг юз йиллик тараққиёт тажрибаси ҳам кўрсатиб туради"[5,56] деб кўрсатади. Ғазалшунос О.Носиров А.Ҳайитметовнинг Навоий ғазалларини ишқий, тасаввуфий, май, сатирик, фалсафий, ватанпарварлик ва пейзаж каби турлари мавжуд деган фикрига қўшилиб, ўзбек ғазалиётининг XV асрдан кейинги тараққиёти ва такомилдан келиб чиққан ҳолда, уни ошиқона, фалсафий (орифона), сатирик ва юмористик, ахлоқий-таълимий (дадактик), пейзаж, риндона ҳамда публицистик ғазал турларига ажратади. Бунга Р.Орзибеков ҳам қўшилади. Лутфий ва Навоий ижодида ғазалнинг мавзу-мундарижаси кенгайиб, ижтимоий ҳаёт воқеалари, фалсафий, ахлоқий-таълимий ғояларнинг ғазалларда ўринлашуви бу жанр имкониятлари кенглигини кўрсатиб берди. Ўрганилган тадқиқотларда бу даврда сатирик-юмористик ғазаллар пайдо бўла бошлагани, ўзбек мумтоз адабиётида дастлабки ҳажвий ғазалнинг муаллифи, ҳажвий ғазалнинг асосчиси ҳам Навоий эканлиги айтилади.[4,145]

Кўринадики, Шарқ адабиётида ғазал ва Навоий ижодида унинг тутган ўрнига доир юқорида кўриб ўтган тадқиқотларда тасаввуфий қарашлар, риндона мавзудаги ғазалиёт ҳақида тўхталмаган. Буни йўл берилмаганлигини биз яхши биламиз. XX асрнинг 80-йилларига қадар тасаввуф "зарарли", "идеалистик", "мистик", "хукмдорлар манфаатига хизмат қилган" таълимот ҳисобланарди. Шунинг учун тадқиқотчилар Навоий асарларини бу таълимотга алоқасиздек талқин қилишга ҳаракат қилганлар. Абдуқодир Ҳайитметов ҳам Алишер Навоий шеърияти унинг диний, тасаввуфий, дунёвий-фалсафий қарашлари синтези маҳсули эканлигини тўғри эътироф

этади. Талқинда эса кўпроқ дунёвий мазмун акс эттирилган ғазалларга кенг ўрин беради.

Ғазал ва унинг ўзбек адабиётшунослигида ўрганилиши бораси кейинги йилларда ҳам кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқлар келгуси ишлар учун замин бўлаётгани айтилиши ҳақиқат. Собик шўро замонидида шоир ижоди ўша давр сиёсий қолипларига солиб ўрганилди. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши, жамият ҳаётидаги туб ўзгариш ва эркинлик туфайли Навоий асарлари ўзининг асл талқинини топа бошлади, шоир меросини ўрганишнинг янги уфқлари очилди.

Адабиётлар:

1. Ойбек. Навоий ғазалиёти. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари" журнали, Тошкент, № 2.1961.
2. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. 4-том. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Яна: Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари" (Тўплам). Тошкент, 1959.
3. Шарафиддинов О. Алишер Навоий поэтикасининг баъзи хусусиятлари ҳақида. "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, № 4. 1968.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидида Навоийнинг роли ҳақида. Навоийга армуғон (Тўплам). Тошкент, "Фан", 1968.
5. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент. "Фан", 1961.
6. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972; Яна Носиров О. Ўзбек классик шеърининг жанрлари. Тошкент. "Ўқитувчи", 1979.
7. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент, "Фан", 1976.
8. Бертельс Е.Э. Наваи, Опыт творческой биографии. М. 1948.
9. Мирзоев А. М. Рудаки и развитие газели в X-XV вв, Таджикгосиздат. 1958.

ALISHER NAVOIY MEROSI - MANGULIKKA DAXLDOR MA'NAVIY XAZINA

Gulchehra BOLTAYEVA
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti

Аннотация: Mazkur maqolada muallif ulug' shoir Alisher Navoiy she'riy to'plamlaridagi ayrim baytlarning g'oyaviy-badiiy tahliliga e'tiborni qaratib, ulug' iste'dod sohibining ijtimoiy-falsafiy qarashlaridagi eng yaxshi bo'yovlar tabiat qo'ynidan olinganligini baytlar tahlili misolida ta'kidlaydi. Bular komil inson tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается идейно-художественный анализ некоторых стихов из сборника великого поэта Алишера Наваи. В них описывается социально-философские, идейно-художественные, поэтические

взгляды известного мыслителя. Они служат для воспитания нравственно развитого человека.

Annotation: Ideological and artistic analysis of collection from great poet Alisher Navoi. Socially and philosophical, ideological and artistic views of poet describes in odes. They help to educate moral and developed person.

Kalit so‘zlar: so‘z, ma‘no, hijron, ashk, g‘am, aks, sabza qayg‘u-alam, qon, xurshid, issiqlik, harorat, shuhrat, iroda, xazon, day, bahor, saraton.

Ключевые слова: слово, значение, разлука, слеза, беда, отражение, мягкая трава, скорбь, кровь, солнце, жаркость, температура, слава, воля, осень, зима, лето.

Key words: word, meaning, separation, tears, misfortune, reflection, smooth grass, blood, anxiety, heat, fever, glory, determination, fall of the leaves, winter, spring, autumn.

Nafaqat turkiy xalqlarning, balki butun bashariyatning iftixori, ulkan shoiri Alisher Navoiy qaysi bir mavzuga qo‘l urmasin, uni yoritishda betakror mahorat ko‘rsatadi, qaysi bir qahramonni gavdalandirishga azm qilmasin, uni kitobxon nazdida butun dunyosi bilan ravshanlashtirib beradi. So‘z qo‘llash borasida shoir mahorati hadsiz sehrli olamdirdir. Alisher Navoiy jamiyatdagi ziddiyatlarni tasvirlashda ko‘proq tabiat olamiga murojaat qilgan. Alisher Navoiy she‘riyatida tabiat tasviri, shoir she‘rlarining badiiy qimmatini, ifoda vositalari hamda ulardan foydalanishdagi mahorati qirralarini ochib bergan olim Yo‘lshoqovning bu boradagi fikrlari alohida e‘tiborga molik. Shoir she‘riyatida ramziy-istioraviy tasvir usullarini g‘azallar misolida bir necha guruhga bo‘lgan olim Navoiyning turkum g‘azallarini tabiat manzaralari asosiy o‘rin tutgan durdonalar sifatida e‘tirof etadi: “Peyzaj lirikasining haqiqiy namunalarini hisoblangan ana shunday g‘azallarda shoir tabiat tasviridan lirik qahramonning ruhi va kechinmalarini ochib berishda bir fon sifatida foydalanadi. Aniqrog‘i, tabiat tasvirida har bir detal lirik qahramon holatining ma‘lum tomonini ochib berishga xizmat qiladi”.[1:125]

Alisher Navoiy she‘riyatida bahoriy lavha va manzaralar tasviri bilan bog‘liq fikrlarni shoir ixlosmandlari hukmiga havola qilgan adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulning ham bu jabhadagi xizmatlari tahsinga sazovor. Olimning e‘tiroficha, Alisher Navoiy asarlarida tabiat, eng avvalo, chinakam hurlik tayanchi, erk saltanati sifatida ulug‘lanadi. Tabiatni sevish, uning har bir fasliga e‘tibor – bu, hayotga muhabbatdan tug‘iladi. Navoiy asarlari esa odamni tabiat olamidani zavqlanish, u bilan hamnafas yashash, uning qudratiga suyanib kurashishga da‘vat qiladi.[2:5-10].

Alisher Navoiyning tabiat olami, yil fasllariga munosabati, muhabbati uning “Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlarida yanada yorqin ko‘zga tashlanadi. Uning biror dostoni yo‘qki, shoir unda tabiat manzaralarining, fasllar xususiyatlarining, borliqqa inson ta‘sirining (yoki aksincha) yangidan-yangi qirralarini ochmagan bo‘lsin. “Hayratul-abror”dagi birinchi hayratda Navoiy olamining ulkan bir daraxtzor, mevazor bog‘dan iborat ekanligini, go‘zalligini, latofatini, uning butun borlig‘i bilan inson hayotiga farah bag‘ishlash uchun yaratilganligini jo‘shqin va yorqin satrlarda kuylaydi. Ikkinchi hayratda Navoiy moviy osmonning kengligini, undagi jismlarning, xususan, sayyoralarning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy

aniqlik bilan to'la to'kis gavdalantirishga harakat qiladi. "Hayratul-abror"da biz yilning to'rt fasli – Bahor, Yoz, Kuz va Qishning falsafiy-she'riy ta'rif va tavsiflariga duch kelamiz. Bunda, ayniqsa, Xuroson o'lkasining tabiat manzaralari, suvlari, ekinlari, geografik mavqei tasviri hayajon bilan ifodalangan bo'lib, shoirning o'z ona yurtiga muhabbatini namoyish qiladi. "Farhod va Shirin"da Navoiy yilning to'rt fasliga moslab Farhod uchun qasr qurilishini, Farhodning sehrli oyna sirini bilish uchun Yunon o'lkasiga borishini, yo'lda qanday sermanzara tog'lardan, o'rmonlardan, dashtlardan o'tganini g'oyatda qiziqarli tasvirlaydi.

Shoir she'riyatida ham tasvirlardagi rang-baranglik kishini hayratga soladi, tabiat tasviri insonni cheksiz tuyg'ular olamiga yetaklaydi. Ulug' iste'dod sohibi satrlaridagi eng yaxshi bo'yoqlar tabiat qo'ynidan olingan. Masalan, Bahor butun borliqqa turli-tuman liboslar kiydiradi, dala-yu bog'lar qushlarning nag'masoz ohanglariga to'ladi, quyosh kulib, zarrin nurlar sochadi. Dashtu biyobonlar turfa ranglarga chulg'anadi. Nafaqat tabiatda, balki inson zohir va botinida ham yangilanish, mavjlanish, parishonlik, maftunlik, shaydolik kabi holatlar kuzatiladi:

Bodayu ishqu shabob ayyomi, fasli bahor,

Pand netsunkim erur oshuftalig'larning chog'i [3:182].

Tabiatdagi hodisalarning barchasidan Alisher Navoiy oshiqning ziddiyatli ruhiy kechinmalarini ochib berishda mahorat bilan foydalangan. Oshiqning ruhiy va jismoniy holati fasllar, ulardagi tabiiy hodisalar bilan uyg'un tarzda o'zgarib boradi. Masalan, Bahor ayyomida yer yuzini ko'zlarni quvontiruvchi qip-qizil lolalar qoplaydi. Oshiq nazdida zaminni yashnatgan lolazor Bahor sharofatidan emas, balki ma'shuqa yuzi hajrida oshiq ko'zlaridan to'kilgan qon yoshlaridan vujudga kelgan:

Yer yuzin tutqan bahor ayyomi ermas lolazor

Kim, yuzing hijronidin giryon ko'zim qon yig'lamish [3:164].

Yoki Bahor faslining ajoyibotlari-gulu g'uncha, yam-yashil maysa-yu sabzalar mashuqaning g'unchamonand kichkina og'ziyu, ustki labiga tarovat baxsh etgan mayin tukchalar ila go'zaldir. Ma'shuqa Bahordan emas, go'yo Bahor ma'shuqadan nusxa olgan, uning go'zalliklariga hamdam:

G'unchayu xandon bila husnug guli xurram bahor,

Xating andoq sabzakim, bo'lg'ay anga hamdam bahor [3:140].

Alisher Navoiy she'riyatida oshiq doimo Haq vaslini izlovchi tolib, mashuqa hajrida behisob dardkash qiyofasida namoyon bo'ladi. Hazratning o'zlari "ishq ahlining erur rangi sarig'" deb ta'kidlaganlaridek, bu yo'lda oshiqning ahvoli tang, dilida hajr va alam, ohi jahonga tushgan o't, ko'z yoshlari ko'klam yomg'iri, rangi esa "xazonlig' bo'ston" kabidir. Ma'shuqa – uning aksi. U o'zining gulu gulgun chehrasi, zavqu shavqqa to'la sho'xliklarini darig' tutish ila oshiq qalbini tirnaydi. Ana shu holatni shoir yilning ikki faslini bir mavsumda bo'lishi kabi turfa, yangilik, kishini ajablantiradigan va ajoyib hodisa sifatida tasvirlaydi:

Orazim aksi yuzung oyina tushgan turfadur,

Kim ko'ribtur ham xazon bir oyda bo'lmoq ham bahor [3:140].

Alisher Navoiy devonlarida Kuz fasli tasviri berilgan gʻazallar ham juda koʻp boʻlib, ularning har bir baytida ayriliq dardi, firoq azobi oshkor boʻlib turadi. Baytlar alamdiya oshiq qalb nidolaridan, sogʻinch iztirobi bilan kechgan hijron kunlaridan suzlaydi: Kuz fasli daraxtlarning bargini zaʼfaron qilgan. Salqin shabada xazon yaproqlarini uchiradi. Borliqda yurakni ezuvchi bir sokinlik, diqqanapaslik hukmron. Shoir qoʻliga qalam oladi. Uning xayolida ana shu sargʻayib borayotgan bogʻ-oʻz umri- gʻam hijron bilan kechayotgan hayoti manzaralari kechadi. U berahm yor siymosida namoyon boʻlguvchi taqdiri azalga murojaat qiladi:

Xazon faslida ul oy jismu ruxsorumni koʻrgan chogʻ,

Degaykim bir qurugʻ shox uzra qolmish bir sarigʻ yafrogʻ [3:215].

Sharq sheʼriyati anʼanasida yor timsoli inson qalbining goʻzallikka boʻlgan tashnaligini, tabiat oldidagi hayratini va bu ajoyibotlaridan vaqti kelib mahrum boʻlishga mahkum etilgan taqdirlar alamini ifodalab keladi. Shuning uchun yor goʻzallik, berahmlik, bevafoqlik timsolida gavdalanadi. Ushbu zanjirning falsafiy halqalari esa bamisoli dunyo, tiriklik, umr jon kabidir... Shoir baytlarida umr kuzidagi xazon yaprogʻi esa judolik ramzidir:

Har xazon bargi erur, zoreki dahr ozoridin,

Sargʻarib mendek tushar ayru sixiyqad yoridin [3:354].

Insonning jismoniy-ijtimoiy faoliyatini borliqsiz, uning seheru sinoatlarisiz tasavvur etib boʻlmaganidek, tabiatni, uning daxlsizligi va istiqbolini ham insonning aralashuvisiz tasavvur etish qiyin. Inson bir umr tabiatdan moddiy, maʼnaviy, ruhiy ozuqa – ibrat olib yashaydi, uning qoʻynidagina barkamollikka erishadi. Ana shu chambarchas aloqadorlik naqadar teran his qilinsa, ona tabiatga shafqat bilan ongli munosabatda boʻlinsa, uning tarovati shu qadar koʻtariladi, bugungi kunda globallashib borayotgan ekologiya muammolari jamiyatga, insonga tahdid solmaydi...

Bizningcha, sheʼriyat mulkining sultoni Alisher Navoiydek soʻzni oʻz oʻrnida jilvakor va maftunkor qoʻllash har qanday ijodkorga ham nasib qilmasa kerak. Zero, Yaratgan ana shunday ilohiy isteʼdodni Alisher Navoiyga inoyat qilganki, oradan asr oʻtsa-da, uning har bir bayti yuzlab talqinlarga, benazir ijodi esa juda koʻp tadqiqotlarga asos boʻlmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. Toshkent, "Fan", 1983.
2. Haqqulov I. Zanjirband sher qoshida. Toshkent, "Yulduzcha", 1989.
3. A.Navoiy. MAT. 4-tom. Toshkent, "Fan", 1989.

BADIIY MATNDA MUROJAAT BIRLIKLARINING OʻRNI

Furqat NURMANOV,
filologiya fanlari nomzodi
Navoiy davlat pedagogika instituti
(Oʻzbekiston)
Email: nurmonov.f@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada murojaat birliklarining o'zida turlicha ma'nolarni – semantik "ohanglar"ni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vosita ekanligi Alisher Navoiy asarlari misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: murojaat birliklari, she'riy san'at, nido, so'zlar takrori, ifoda imkoniyati.

Аннотация: В данной статье на примере произведений Алишера Навои было проанализировано, что обращение является острым, выразительным инструментом, несущим в себе различные смысловые "тона".

Ключевые слова: единицы обращения, поэтическое искусство, восклицание, повторение слов, возможность выражения.

Annotation: In this article, on the example of the works of Alisher Navoi, it was analyzed that the appeal is a sharp, expressive instrument that carries various semantic "tones."

Keywords: units of treatment, poetic art, exclamation, repetition of words, possibility of expression.

Til o'ta murakkab hodisa bo'lib, uning turli jihatlari bor. Eski o'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiyning o'rni beqiyos. Shoirning tili butun bir davrning tili, butun bir xalqning adabiy tilidir. Ayrim tadqiqotlarda uni bir necha davrlar va bir necha xalqlarning tilini aks ettiradi degan xulosalar ham uchraydi. Sababi Alisher Navoiy XV asrda o'zbek adabiy tilini yaratar ekan, bir qancha xalqlarning tillaridan oziqlanganidek, u asos solgan adabiy tildan birgina o'zbek xalqi emas, balki butun Markaziy Osiyo va ayrim boshqa turkiy xalqlar ham foydalanib keldilar.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy «Farhod va Shirin» dostonini tugatish oldidan shunday yozadi:

Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.
Olibmen taxti farmoning'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson,
Xuroson demakim, Sherozu Tabriz,
Ki, qilmishdur nayi qilkim shakarrez.
Ko'ngil bermish so'zimga turk, jon ham
Ne yolg'uz turk, balkim turkmon ham.[1]

Alisher Navoiy yirik va hassos tilshunos olim hamdir. Uning 1498-yilda yaratilgan «Muhokamat ul-lug'atayn» asari tilshunosligimiz xazinasidagi bebaho gavhardir. Unda alloma adib o'z tili bilan aytganda «nazm gulistonining andalibi nag'asaroyi» sifatida eski o'zbek tilini, uning badiiy uslubini ilmiy-nazariy jihatdan har tomonlama asosladi, turkiy til imkoniyatlarini amaliy jihatdan isbotlab ko'rsata oldi.

Alisher Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligiga alohida urg'u qaratadi. O'zbek tildagi ifoda imkoniyatlarining boyligini namoyish qila oldi.

Ma'lumki, so'zlar takrori she'riyatda, ayniqsa, fikriy siqqlik omilidir. Biroq o'rni bilan takrorlangan so'zlar ko'pincha badiiy ta'sirchanlikning, g'oyaviy baquvvatlikning ham muhim sharti bo'la oladi. Sharq poetikasida shuning uchun

ham so'zlar takroriga oid bir qancha san'atlar vujudga kelgan. Shulardan biri nido san'ati bo'lib, u boshqa she'riy san'atlardan bevosita inson qalbidagi his va hayajonlarni ochiq va kuchli tasvirlab bera olish imkoniyati bilan ajralib turadi. Insonning ichki tuyg'ulari po'rtana misoli junbushga kelganida lirik qahramon olamdagi har qanday narsa hodisalarga, tabiatdagi istalgan narsaga, o'zining qalbiga, suhbatdoshiga murojaat etishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" to'plamining ikkinchi devoni "Navodir ush-shabob"dagi "Ey sabo,..." g'azalida lirik qahramonning ichiga sig'may ketgan ruhiy holatini aks ettirish uchun tabiatga, aniqrog'i tabiat hodisalaridan bo'lgan saboga oshiqning murojaati beriladi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg'a ayt,
Yig'larimning shiddatin gulbargi xandonimg'a ayt.
Ey, Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo'q ekanin shohi suxandonimg'a ayt. [2]

Ma'lumki, murojaat birliklari – kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida – nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa-aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turlicha ma'nolarni – semantik "ohanglar"ni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vosita.

Murojaat birliklari so'zlovchi bilan tinglovchining o'zaro munosabatini bildiradi. U gap tarkibida kelib, o'zi ishtirok etgan gapning mazmuniga tegishli bo'ladi. Undalma gap bo'laklaridan farqli ravishda maxsus intonatsiya bilan ajratib aytiladi.

Ey ko'ngul, Farhod-u Majnun bo'lg'ay erdi bizcha zor,
Bo'lsa erdi Layli-yu Shirin bizing jononcha xo'b.[3]

Adabiyotlarda murojaat birliklari semantik xususiyatlariga ko'ra kasb-mashg'ulotni bildiruvchi, yaqinlik-do'stlikni bildiruvchi, jins bildiruvchi, o'rin-joy bildiruvchi, ko'chma ma'noni bildiruvchi, hurmat ma'nosini bildiruvchi, Olohga murojaat ma'nosini bildiruvchi, jonsiz predmetlarga murojaat ma'nosini bildiruvchi kabi turlarga bo'linadi. [4,5]

Bihamdillah, nekim qildim tamanno,
Borin iqboldin tortim muhayyo. [6]

Umuman, murojaat birliklari gap tarkibida kelib, o'zi ishtirok etgan gapning mazmuniga tegishli bo'lib gap bo'laklaridan farqli ravishda maxsus intonatsiya bilan ajratib aytiladi. Badiiy matnda ularning qo'llanish o'rni so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsning roli, qiymatiga, asosiy vazifasiga, yoshiga, soniga, maqsadiga ko'ra belgilanadi.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, МАТ, 8- жилд, Тошкент,1991, 400- бет.
2. Алишер Навоий. Хазойин ул- маоний, МАТ, 4- жилд, Тошкент,1989, 56- бет.
3. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, МАТ, 8- жилд, Тошкент,1991, 29- бет.

4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, Синтаксис, Тошкент, 1995. 232- б.
5. Расулов Р., Аҳмедова Н. Ундалмами ёки мурожаат бирлиги?//Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. 2-сон. 85-89-б.
6. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, МАТ, 8- жилд, Тошкент,1991, 93- бет.

“ГУЛИ ВА НАВОИЙ” ДРАМАСИДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Насиба ТУРСУНОВА,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доц. в.в.б.

Навоий давлат педагогика институти

(Ўзбекистон)

Аннотация. Ушбу мақолада ҳозирги ўзбек драматургиясида фольклоризмларнинг қўлланилиши ҳақида илмий қарашлар таҳлил қилинган. Драматургиянинг тарихий асослари, қадимги эътиқодий қарашлари ҳамда ўзбек драматургиясининг шаклланиши ва ривожланишидаги ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этишига доир мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: драматургия, кўшиқ, сахна, мотив, янги кун, қадимий.

Аннотация. В данной статье рассматривается научные взгляды об использовании фольклоризмов в современной узбекской драматургии. Исторические основы драматургии и древние культовые взгляды особую роль играют в формировании и развитии узбекской драматургии.

Ключевые слова: драматургия, песня, сцена, мотив, новый день, древний.

Annotation. Using of folklore in the present uzbek playwrighting is considered in this article. It is commented on historical bases of playwrighting and ancient views of belief.

Key words: playwrighting, song, stage, motive, new day, ancient belief.

Ўзбек фольклорининг кўп асрлик бадиий анъаналари тизимида табиатнинг боқийлигини тараннум этиш билан боғлиқ кўшиқ ва удумлар алоҳида ўрин тутди. Халқимизнинг йилбоши байрамини нишонлаш ва Наврўз сайлини ўтказиш билан алоқадор энг қадимий анъаналар ва эзгу ғоялар ифодаси, миллий руҳни таъминлаш, бадиий-эстетик қимматни ошириш мақсадида драматик асарда воқеланган бадиий ҳодиса ўз ифодасини топган.

Драма жанри ва театр санъатига хос томошавийлик, театрлаштирилганлик ва эмоционал-эстетик таъсир кучининг устуворлик қилиши каби элементлар халқимизнинг анъанавий тақвим билан боғлиқ календарь маросимларида ҳам мавжуддир. Истиқлол даври абиётшунослигида шундай қадимий анъаналаримиз сахна асарлари мисолида кенг оммалашиб бормоқда. Адабиётшунос Н.Каримовнинг халқ эртаклари асосида яратган “Гули ва Навоий” номли мусиқали драмасида Наврўз

айёмида сайлларда куйланадиган, ёр-ёрлар, қўшиқлар, йигит ва қизлар ўланлари, ҳаракатли ўйин-кулгилар сюжети ўрин олган.

Ҳазрат Навоий замонида ҳам баҳорий шодиёна наврўзи оламнинг байрам қилиш анъанаси урф бўлиши, кўклам чоғи сайилгоҳларда ошиқлар ўртасидаги баҳру-байт ва айтишувлар, ёр-ёрлар куйланганлиги қайд этилган. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Алишер Навоий ҳам “Наврўз”нинг байрам сифатида пайдо бўлиши ва байрам арафасида халқ ўртасида ўтказиладиган турли удумлар ҳақида маълумот бериб ўтадилар. Жумладан, “Тарихи мулуки Ажам” асарида бу хусусда қуйидагиларни ёзган: “Ва анда улук бинойе солдиким, ҳоло асари ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чихил минор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва акобирин йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким, куёш нуқтаи эътидоли рубъага таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтириб, адолат сийт ва садосин оламға мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилғача бўлди...”[1. 199-200] демак-ки, Навоий даври ва ундан аввалги неча минг асрлар мобайнида ҳам Наврўз ўзига хос миллий руҳда кутиб олинган.

“Гули ва Навоий” драмаси сюжетида келтирилган фольклор намуналари ҳам айнан Наврўз айёми Ҳиротнинг сайилгоҳ майдонларидан бирида Алишер ва иниси Дарвешали билан кириб борар эканлар, ота-оналари қабрини зиёрат қилиш мақсадида келган йигит ва қизларнинг қабр олдидаги йиғи-йўқловлари кулоққа чалиниб туради:

Олмадан отлар қилай,

Баргидан хатлар қилай.

Наврўз куни онажонимни

Ўлтириб ёдлар қилай.

Ўсмалар экким келади-ё,

Баргини тергим келади-ё,

Наврўз куни онажонимни

Биргина кўргим келади-ё.[2. 76.]

Асар сюжетида халқимизнинг қўхна анъаналарига кўра Наврўз арафаси инсонлар йўқотган яқинларини эслаш, улар қабрларини тозалаб, зиёрат қилишлари ва янги кун, кўклам билан қутлаш ҳамда дийдорини кўришни қумсайдилар.

Фольклоршунос М.Жўраевнинг таъкидлашича “одатда йилбоши байрамидан аввал ҳар ким ўз яқинларининг қабрларини хас-чўплардан тозалаган, кексалардан бири марҳумлар ҳақида тиловат қилгач, аёллар ўтганларни ёдга олиб йўқлов қўшиқларини айтишган”[3. 96.] Гўё йиғи-йўқловлар орқали, синган кўнгил таскин топгандек бўлади.

Драмадаги кейинги сахнада Наврўз сайилгоҳдаги йигит ва қизлар ўртасидаги айтишувга эътибор берайлик:

(1-йигит) Гулгун эканми кўйлагинг,

Гулдай нозикми билагинг.

Наврўз келди, лайлак келди,

Айтгил бизларга тилагинг.

(Гули) Гулгун бўлса ҳам кўйлагим,
Нозик бўлса ҳам билагим,
Наврўз лайлак келса ҳам,
Ҳеч айтмайман тилагим [2. 66]

Ушбу айтишувларда чинакам халқона байрам қилиб келинган наврўзнинг асл мазмун-моҳияти, қиз-йигитлар муҳаббати, илиқ-самимий муносабатлари сахнада ҳаракатлар билан ифодаланган. Шунингдек, Наврўз йилбоши ва баҳор байрами, келаётган янги меҳнат мавсумининг баракали, фаровон ва серфайз бўлишига тилак билдириш, ёвузлик кучлари зимистон қаърига чекиниб, эзгулик тантана қиладиган кун ҳамда “лайлак” қуш - баҳор элчиси сифатида гавдаланади.

Драманинг кейинги сюжетида сайилгоҳда ўйин-кулгу қиз ва йигитлар томонидан шўх қўшиқлар ижро этилиб, хурсандчилик оҳанглари янграйди:

(Қизлар) Дойрани чалинг, жон момо
Ўйинга тушсин қиз бола.
Қиз боланинг сочига
Ярашибди чучмома.

(Йигитлар) Сомса ёпдик ялпиздан,
Омонлигу сомонлик
Юз Наврўзни ўтказган
Момоларга берайлик.[2.76.]

Фолклоршуносликда қайд этилишича халқимизда янги ой чиққанда, янги кун – Наврўз кириб келганда, янги хушxabар бойчечак ва чучмомаларни олганда юз-кўзларига суртиб, тавоф қилганлар “омонлик, сомонлик - ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги йил, янаги кун эсон-омон етайлик” [3. 97.] – дейишлари ҳам бежиз эмас. Йигит ва қизлар томонидан айтилган қўшиқларда ўзига хослик жиҳати шундаки, қизларнинг узун сочларига энди очилган чучмомаларнинг товланиб ҳуснига-хусн қўшиши, ялпиздан тайёрланган кўк сомсаларни кексаларга улашиш ва улар дуоларини олиш каби олқиш мотивлари билан уйғунлашиши драмадаги аутентив (жонли) ҳолатини ёрқинроқ очиб берган.

Хуллас, драмада қадимги маросим ва урф-одатларнинг ўтказилиш жараёнида сахनावийликнинг асосини ташкил этувчи ҳатти-ҳаракат билан сўзнинг мутаносиблиги, воқеликнинг драматик талқини ва унинг композицион жиҳатдан тизимий характер касб этиши юзага келган. Анъанавий маросимларнинг ҳаётий сахна асари сифатида ўтказилиши ва маросимий маданиятнинг поэтик моҳият касб этганлиги драматик санъатнинг келиб чиқиши учун бадиий замин вазифасини бажарган. Асар сюжетида миллий урф-одат колоритини яратишига, фольклор стилизациясини ўринлашувига, образлар нутқини бойитиш билан асардаги бадиий тасвир ва тасаввур уйғунлигини таъминлашга хизмат қилган.

Шунингдек, ўзбек драматургларининг сахна асарларида миллий қадриятларни бадиий талқин қилишида, халқимизнинг анъанавий фольклор меросидан унимли фойдаланиши, ҳозирги ўзбек драматургиясининг

шаклланиши ва ривожланишидаги ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А. Навоий . Мукаммал асарлар тўплами. 16-том-Тошкент, 2000, 199-200.Б.
2. Каримов Н. “Гули ва Навоий” (муסיқали драма). //Шарқ юлдузи. 6-сон, 2013. 66-68-69-76- Б.
3. Жўраев М. “Ўзбек мавсумий маросим фольклори”.Т. Фан. 2008.96-97-Б.

ИСКАНДАР ТИМСОЛИНИНГ ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА ЁЗМА АДАБИЁТДАГИ ТАЛҚИНЛАРИ

*Зебинисо АХМЕДОВА,
Катта ўқитувчи, ф.ф.ф.д. (PhD)
Навоий давлат педагогика институти*

Тарихий шахслар номлари билан боғлиқ эртаклар жаҳон фольклоршунослигида киши диққатини ўзига жалб этувчи мавзулардан бири ҳисобланади. Масалан, Ҳотамтой, Лукмон, Искандар, Ибн Сино каби шахслар тасвири эртакларда асосий характерлар сифатида яққол кўзга ташланади. Айниқса, Искандар ҳақида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кўплаб асарлар яратилган бўлиб, бу образ халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам учрайди. Искандар тимсоли ҳақида турли фикрлар мавжуд. “Айрим олим, уламолар Қуръондаги Зул-Қарнайни милoddан аввалги 336-323 йилларда ҳукмдорлик қилган Искандар Зул-Қарнайн Макдуний (Александр Македонский) деб айтсалар, баъзилари Қуръондаги Зул-Қарнайн ва Искандар Зул-Қарнайн Макдуний бошқа-бошқа шахслардир, деганлар”¹. Бу ҳақда бир қанча мунозарали фикрлар мавжуд бўлсада, биз бу ўринда буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг мулоҳазаларига суянамиз. Навоий “Садди Искандарий” достонида шундай ёзади:

Яна бўйла сўз доғи мазкур эрур
Ки, “Таърихи фурс” ичра мастур эрур.
Ки, оламда ики Скандар эмиш
Ки, икиси давронда довар эмиш.
Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм.²

“Форс тарихи “ китобида тубандаги сўзлар бор: Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурган эмиш.”. Навоий элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди деб ёзади. Чунки Навоий бу ҳақда устозига савол берганида Жомий

¹ . Абдулхай Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. Т., 2005. 154-бет

² Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т., 2006. 64-65-бетлар.

“Иккита Искандар бўлган” деган гапни рад этади ва “Искандарнинг асл насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, шу ҳақиқатдир” –деб жавоб беради. Демак, айрим тарихий манбаларда Искандар тимсоли икки шахс сифатида талқин этилган бўлсада, биз Искандар образида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандар Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македонскийни назарда тутамиз. Искандар ўз замонасида катта шуҳрат қозонган бўлиб, унинг вафотидан сўнг ҳарбий юришларида қатнашган аскарлари томонидан у ҳақда кўплаб афсона ва ривоятлар яратилади. Дастлаб Александр Македонскийнинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх, Онескрит, Плутарх асарлар яратган бўлсалар, кейинчалик Е.Э.Бертельс, А.Костюхин, А.С.Хаханов, М.Сакали¹ каби олимлар Искандар образи ҳақида илмий изланишлар олиб бордилар.

Шарқ мамлакатларида Искандар образи илк маротаба “Худойнамак” асарида учрайди. Тарихий маълумотларга кўра бу асар Сосонийлар ҳукмронлиги даврида яратилган бўлиб, ўша даврдаги афсона ва ривоятлар тўпланиб китоб ҳолига келтирилади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам у ҳақда маълумотлар мавжуд. “Маҳмуд Кошғарий халқ этимологиясига асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар номи билан боғлаб изоҳлайди, у тўғрида яратилган айрим афсона ва ривоятлар ҳақида гапириб, улардан баъзи парчаларнинг мазмунини қисқача баён этади”, деб ёзади Н.Маллаев. Тарихчиларнинг ёзишича Балъамийнинг ҳам Искандар ҳақида асари мавжуд бўлган². Фирдавсий ҳам “Шоҳнома”да Искандар ҳақида махсус бир дoston яратади, аммо унинг адолатпарварлик ҳислатлари асарда тўлиқ очиб берилмайди, Искандар оддий Эрон шоҳи сифатида тасвирланади. Бу ҳақда Н.Маллаев Е.Э.Бертельс фикрларига таяниб маълумотлар беради³. Умар Ҳайёмнинг “Наврўзнома” асарида ҳам Искандар тимсоли учрайди. “Қиссаи Рабғузӣй”да ҳам Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар кенг ўрин эгаллайди. Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби етук адиблар ҳам бу анъанани давом эттирадилар. Юқорида баён этилган фикрлардан кўринадики, демак, Искандар образи дастлаб халқ оғзаки ижодида яратилган ва ёзма адабиётга ўтган.

Ўзбек халқ эртаклари орасида Искандар ҳақида яратилган эртакларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: одил шоҳ ҳақидаги эртаклар ва золим подшо ҳақидаги эртаклар. Золим подшо тимсоли “Шохли Искандар”⁴ номли ўзбек халқ эртагида мавжуд. Зулқарнайн-“икки шохли” деган маънони англатади. Шунингдек, кун чиқар ва кун ботар мамлакатларини эгаллаганлигига ишора сифатида ҳам қўлланилади. Маълумки, шоҳ қадим замонларда илоҳий

¹ Бертельс Е.Э. Роман об Александре. М.-Л., 1948. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М., 1972. Сакали М.А. Туркменский сказочный эпос. Ашхабад, 1956. Хаханов А.С. Легенды об Александре Македонском у армян. «Этнографическое обозрение», 1902, №1

² Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. Т., 1979. 39-бет.

³ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1965. 551-552-бетлар.

⁴ Ўзбек халқ эртаклари. II том, Т., 1963, 437-438-бетлар.

кудрат рамзи бўлган, худолар ва подшоҳлар шохли этиб тасвирланган. Бу эртак олимларнинг таъкидлашича, Мидас ҳақидаги грек мифологиясига бориб тақалади. Назон Овидийнинг “Метамарфоза” асарида Мидас эшак кулокли қилиб тасвирланади. “Халқдан уялган Мидас кулоқларини беркитиб юради. Лекин буни кўрган сартарош ерни ўйиб, унга сирни айтади. Бир йилдан сўнг ўйилган ердан ўсиб чиққан қамишлар шамолда тебранар экан, товуш чиқариб Мидаснинг сирини ошкор этади”¹. Кейинчалик бу мотив Ғарб ва Шарқ мамлакатлари фольклоридан ўрин олган, Мидас номи тушуриб қолдирилган. Бу мотив подшонинг кулоғи ёки шохли сифатида эртакларда ўрин эгаллаган. Дастлаб илоҳий қудрат воситаси бўлган шохнинг кейинчалик вазифаси ўзгарган. Подшонинг жисмоний камчилиги шохларининг борлиги бўлиб, бу сирни билган киши ўлимга ҳукм этилган. “Шохли Искандар” номли халқ эртагида ҳам Искандарнинг шохли борлигини билган сартарош чол бу сирни қудуққа айтади. Қудуқдан ўсиб чиққан қамишдан чўпон най ясайди ва най бу сирни ошкор этади. Шу туфайли чол ўлимга ҳукм этилади. Бу эртак мотиви асосида Мақсуд Шайхзода “Искандар Зулқарнайн” номли шеърини эртагини яратади. Адолатли шох тимсоли “Искандар Зулқарнайн” ва “Доро подшо ва Искандарбек”² номли ўзбек халқ эртакларида учрайди. Бу адолатли шох образини ёзма адабиётга Низомий Ганжавий олиб киради ва барча хамсанавислар бу традицияни давом эттиради. “Доро подшо ва Искандарбек” эртагида Искандар Доронинг ўғли бўлади, аммо вазирнинг хусумати туфайли ҳомиладор аёлни подшо ноҳақ жазолаб, саройдан қувиб юборади ва Искандар чордеворда туғилади. “Садди Искандарий” достонида ҳам подшо Файлақус Искандарни харобадан топади, уни онаси дунёга келтириб оламдан кўз юмган эди. Подшо онани дафн эттиради. Фарзанди йўқлиги сабабли Файлақус чақалоқни ўзига ўғил қилиб олади ва уни валиаҳд деб эълон қилади. Ўзбек халқ эртагида Искандарнинг чордеворда туғилиши ва ташлаб кетилиши, уни бир кампир топиб олиши, вазирнинг кампирдан болани сотиб олиб тарбиялаши, боланинг онаси билан топишуви, ниҳоят Доронинг ўрнига подшо бўлиши тасвирланади. Шунингдек “Луқмони ҳаким”³ эртагида Искандарнинг сув ости одамларини бўйсундиришга доир ҳаракатини тасвирлавчи мотив мавжуд. Искандар бутун ер юзини забт этгач, сув ости одамларини ҳам ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Вазири Тоиржоннинг маслаҳати билан зиндонга ташланган бир кишини шишадан қилинган уйга ўтқазиб, сув остига элчи қилиб юборади. Сув ости одамлари Искандарнинг мақсадини билгач, элчидан бир коса ун бериб юборадилар ҳамда Искандар “косадаги унни нон қилиб есин, сўнг косани танга ёки тиллага тўлдирса”, биз унга бўйсунамиз дейишади. Аммо шох эртакда синовга бардош беролмайди ва сеҳр Луқмонга насиб этади. Навоий ҳам бу мотивдан ўз асарида унумли фойдаланади. “Садди Искандарий”да шох нафақат адолатли, балки олим сифатида намоён бўлади. Асарда Искандар сув

¹ .Жалолов Ғ.Ўзбек фольклорига жанрлараро муносабат. Т.,1979. 41-бет.

² .Зумрад ва Қиммат.Ўзбек халқ эртаклари. Т., 1990. 55-58-бетлар.

³ Ўзбек халқ эртаклари. II том, Т., 1963,439-447-бетлар.

остини ўрганиш учун сандикқа ўхшаш шиша ясатиб ўзи сув остига йўл олади. Юз кун сув остида туриб, денгиз ажойиботларини кўради. Навоий асарда бу ривоятни келтирсада, унга ақл бовар қилмайди деб ёзади. Балки Искандар бу ерда қаттиқ риёзат чекканлиги сабабли валилик даражасига етади ва сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти намоён бўлади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлгани, уларнинг қайси биридан Навоий хабардор бўлганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Аммо шуниси аниқки, Навоий бу дostonни яратишда ўтмиш ёзма адабий традициялари билан бирга, халқ оғзаки ижодида ҳам мурожаат этди, ундан ижодий озиқланди ва фольклор анъаналарига таянган ҳолда асарлар яратди. Ўз навбатида шоир асарлари таъсирида халқ орасида ҳам жуда кўп эртак ва латифалар яратилди. Искандар ҳақидаги қарашларни ўрганиб чиқиб қуйидаги хулосага келдик:

1. Искандар образи дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган.
 2. Искандар ҳақидаги афсона, эртак ва ривоятларнинг бир неча вариантлари юзага келган.
 3. Халқ оғзаки ижодида Искандар тўғрисида яратилган асарлар ёзма адабиётда Искандар тимсолининг пайдо бўлиши ва шаклланишига таъсир кўрсатган.
 3. Фольклордаги шу намуналар асосида ёзма адабиётда асарлар яратилган.
 4. Халқ эртакларида Искандар тимсоли орқали адолатпарварлик, илмпарварлик, инсонийлик ғоялари улуғланган ва бу ғоялар ёзма адабиётда ҳам ўз аксини топган. Ёзма адабиётдаги асарлар таъсирида халқ орасида эртаклар яратилган.
- Хулоса сифатида шуни айтиш муҳимки, ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг қадимий турларидан бири бўлган эртаклар ёзма адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”ДА БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ

Нигора ШАРИПОВА,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Навоий давлат педагогика институти

Аннотация: Мақолада “Ҳайрат ул-аброр” достонида қўлланган иқтибос, тазод, тавзеъ, ниқто, каломий жомий, издивож сингари бадий тасвир воситаларининг поэтик функциялари, тасвир яратишда шоир бадий маҳорати таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: иқтибос, тазод, тавзеъ, ниқто, каломий жомий, издивож, бадий маҳорат.

“Ҳайрат ул-аброр” достони тили бадий тасвир воситаларига ниҳоятда бой, унда шоир бадий санъатларнинг гўзал намуналаридан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса қаҳрамонлар руҳиятини, ички дунёсини тасвирлашда, асар ғоясини китобхонга тўла-тўқис етказишда, асардаги воқеалар ривожини

мантиқан шакллантиришда муҳим вазифа бажаради. Мазкур мақолада дostonдаги учрайдиган бадий санъатларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Иқтибос. Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға» асарида иқтибосга шундай таъриф беради: «Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истемол қилурлар».¹ «Ҳайрат ул-аброр» маърифий-ирфоний дoston бўлгани учун уни ёзишда Навоий Қуръони карим ва ҳадиси шариф ғояларига суянган. Табиийки, дostonнинг кўпгина ўринларида маълум масала талқинида фикрини қувватлаш мақсадида шу муқаддас манбалардан иқтибослар келтиради. Назариётчи А.Ҳожиаҳмедов мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, лирик ва лиро-эпик асарларида оят ва ҳадислардан кенг фойдаланганларини таъкидлайди.²

«Каррамано» келди маноқиб анга,

*«Аҳсани тақвим» муносиб анга».*³

Биринчи муножат таркибида келган мазкур байтда Қурони каримдаги «Каррамано» – «Мукаррам қилдик» ҳамда «Аҳсани тақвим» – «Энг гўзал қад-қомат унга муносиб» жумлалари иқтибос сифатида келтирилиб, Тангри таолонинг зотий сифатлари улуғланган.

Муслим эрур «Ман салимал - муслимун»,

Юз, илигу тил бу иш ичра забун. [Ҳ.А. –Б.95]

Иккинчи мақолатда ислом дини, унинг фарз ва суннатлари, мусулмонлик бурчлари хусусида сўз юритилган. Шу мақолат таркибида келувчи бу байтда «Ман салимал муслимун» – «Кимки соғ-саломат муслим бўлса», ўша мусулмондир ғояси байтда иқтибос сифатида келтирилиб, фикр қувватланган.

Дostonнинг бешинчи мақолатида сахийлик фазилати хусусида сўз юритган шоир Тангри таолонинг Қуръони каримдан «Енглар, ичинглар!» «Лекин исроф қилманглар!» муборак каломини иқтибос сифатида келтиради:

Чун деди Тенгрики: «Кулу ваирабу»,

Ёнида дедик, «Вало тусрифу». [Ҳ.А. –Б.126]

«Ростию - русти» – «Тўғрилиқ - халослиқ» ҳикмати дostonнинг учинчи ва ўнинчи мақолатларига иқтибос сифатида келтирилган:

Ҳотами адлингга сипеҳри баланд,

«Ростию русти» билан нақибанд. [Ҳ.А. –Б.104]

Турфа буқим, хаттин анинг рўзгор

«Ростию русти» этиб ошкор. [Ҳ.А. –Б.178]

Икки мақолатда ҳам шоир мамлакат бошлиғи учун зарурий фазилатлар сирасига тўғрилиқ, ҳаллолликни кўрсатади. Навоий талқинига кўра, «муҳрида ўйиб ёзилган «ростию-русти»—куч адолатдадир, ростлиқ-ҳалоллиқ,

¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002 йил, №5. – Б. 88

² Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.62.

³ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.15. (Бундан кейин ушбу манбага мурожаат қилинганда қавс ичида асар номи ва саҳифасини кўрсатиш билан кифояланамиз.)

ростлик-иймонлилик, инсофга таянишдир каби дастурий битиклар одил подшо кунлик фаолиятининг негизини ташкил этмоғи лозим»¹.

Тазод. Бу бадий санъат шеърӣ мисраларда бир-бирига зид тушунчаларни қўллашдир. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов мумтоз тарихӣ поэтикага оид манбаларда бу санъатнинг турличи номларини келтиради. Тазодни Халил ибн Аҳмад «мутобиқа» деб атаса, «Таржимон ул-балоға»да «мутаод»; «Ҳадойиқ ус-сехр», «Арузи ҳумоюн», «Жамъи мухтасар», «Илми бадеъ дар забони форсий» каби асарларда тазод тарзида учрайди.² Бу санъатдан «Ҳайрат ул-аброр»да унумли фойдаланилган. Достондаги тазодлар турли кўринишларга эга ва муаллиф мақсадини ифода этишда муҳим ўрин тутди. Илк басмала бобдан бошлаб, хотимагача турли масалалар талқинида икки тушунчанинг тўқнашуви, икки узви, қарама-қаршилиги яққол кўзга ташланади. Саҳийлик хусусидаги мақолатда бахиллик, қаноат талқинидаги мақолатда қаноатсизлик, ростлик, тўғрилиқ ҳақидаги мақолатда ёлғончилик, адабга бағишланган мақолатда адабсизлик ҳақида қалам тебратиб, тазоднинг ноёб намуналарини қўллайди. Одатда дидактик асарларда қаҳрамоннинг қалбини маърифатга ошно қилишга жаҳолатнинг салбий қирраларини намоён этиш орқали эришилади. «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам шу хусусият кўринади. Илк басмала бобдан шоир оламнинг икки асос, икки қутб – эзгулик ва ёвузликдан яралганига ишора бериб, ислом оламида икки гуруҳ – «аҳли қабул» – қабул қилувчилар ва «аҳли рад» – рад этувчилар хусусида сўз юритади ва бу фикрий зиддият достон сўнгигача узвий ривожланади:

Қилғучи бу бодия қатъига майл,

Аҳли қабулу рад эрур икки хайл. [Ҳ.А. –Б.7]

Сўз таърифидаги бобларда сўзнинг бадий – эстетик қуввати хусусида сўз юритган шоир бу бобларда сўзнинг икки хил таъсир кучига тўхталади. Сўздан етадиган яхши-ёмон жиҳатларга урғу беради. Бу зиддиятли фикрлар байтларда тазоднинг ёрқин намуналарини қўллаш имконини беради. Қуйидаги байтда тазод санъати икки сўз воситасида эмас, балки қарама-қарши фикрларнинг зиддиятидан юзага чиққан:

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,

Рух доғи тан аро сўздин ҳалок. [Ҳ.А. –Б.48]

Навоий саҳийликни улуғлайди, бахил инсонни «Маҳбуб ул-қулуб»да ҳам қаттиқ танқид қилади. «Ҳайрат ул-аброр»да шу масала талқинидаги мақолатда мусулмон кишининг қарамли, саҳий бўлиши лозимлигига урғу беради. Китобхон қалбида саховатнинг улуғ инсоний фазилат эканлигига бўлган ишончни бевосита бахиллиқнинг салбий иллат эканлигини ёрқин ифода этиш орқали шакллантиради:

Бухл эрур борча сифатдин ҳасис,

Лек саҳо жавҳари асру нафис. [Ҳ.А. –Б.125]

Шоир қаноатни шарафлайди, «Кимки қаноатдин эрур ҳужжати, Яхши-ёмонга йўқ анинг ҳожати» [Ҳ.А. –Б.145] дея қаноатли инсоннинг

¹ Воҳидов Р., Эшонқулов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи - Тошкент, 2006. –Б.316.

² Исҳоқов Ё. Тазод. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 5-сон. – Б.80-83.

турмуши, тутуми, ҳаёти йўли равонлигига, ҳеч кимга алоқадор эмаслигига ишора қилса, «*Тарки қаноат ани айлаб жало, Келтурубон бошига юз минг бало*» [Ҳ.А. –Б.148] дея қаноатсиз инсоннинг бошига тақдир юз минг балони дучор этиши, бу мушкулот уни ватанини тарк этишгача (жало – ватанини ташлаб кетиш, кечиб кетиш, ватандан ажралиш, сурилиш. – Навоий асарлари луғати; П.Шамсиев, С.Иброҳимов. –Т., 1972. –Б.218) олиб келишини таъсирчан ифодалайди. Қаноатли ва қаноатсиз инсонга бериладиган мукофот ҳам бир-бирига зид: қаноатлига мукофот – шоҳлик, тамагирга жазо – хор-зорлик:

Они қаноат қилибон шахриёр,

Муни тама ранжи қилиб хоксор. [Ҳ.А. –Б.152]

Бу мақолатга илова қилинган Қониъ ва Томиъ ҳикояти ҳам тўлиғича тазод усулига қурилган. «Ҳайрат ул-аброр»да тазод санъатини фақат байт мисолида таҳлил қилиш ўринли эмас. Достондаги баъзи ҳикоят ва мақолатлар тўлиқ зиддият, фикрий қарама-қаршилик асосида яратилгани сабабли шу бобларда мазкур бадий санъатнинг ўзгача кўринишлари намоён бўлади. Тазоддан унумли фойдаланган Навоий шу орқали китобхонга бу икки қарама-қарши инсоний хусусиятларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини теранроқ анлатишни мақсад қилади.

Ниқто. Бадий тасвирда ҳайвонот, ўсимликларга нутқ ато этилиши. Ташхисда ашёларни инсонга хос белги ва хусусиятлар билан боғлаб тасвирланса, ниқтода улар жонли инсон сингари сўзлашади.¹ Достондаги ўнинчи мақолатга илова қилинган масалда шер ва дуррожга нутқ ато этилиши шу санъатнинг ёрқин намунасидир.

Шер эшитиб анинг илҳонини,

Фаҳм қилиб савтида ёлгонини,

Дер эди, ёлгон демаким шум эрур,

Кизб туз эл оллида мазмун эрур. [Ҳ.А. –Б.184]

Шернинг дуррожга танбеҳи маъжозий характерда бўлиб, зимдан жамиятдаги ёлгончи инсонларга қаратилган. Шер маслаҳатини қулоғига илмаган дуррожнинг тақдири китобхонга маълум:

Қичқирибон дом аро ул мубтало,

Неча деди, «Тот! Мени туттило!» [Ҳ.А. –Б.184]

Издивож. Бу санъат лафзий санъатлар сирасига кириб, моҳияти байтда икки ёки ундан ортиқ оҳангдош сўзни ёнма-ён ёки бир-бирига яқин қилиб келтиришдан иборат.²

Фақр аро ул панжа қабул этти ранж,

Лек ҳақиқатда эрур панж ганж. [Ҳ.А. –Б.33]

Бандалиқ амрига чу маъмурмен,

Тун – кун ишим бу эса маъзурмен. [Ҳ.А. –Б.123]

Бу санъат байтда мусикийликни кучайтиришдан ташқари ифода маромини қуюқлаштириш вазифасини ҳам бажарган.

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: О'ЗБЕКISTON, 2014. –Б.137.

² Ўша манба. – Б.44.

Каломий жомий санъати мисраларнинг ўғит, ҳикмат, панд-насиҳат руҳида ифода топиши. Муҳим ижтимоий, ахлоқий, фалсафий масалалар муҳим ўрин тутган «Ҳайрат ул-аброр»да каломий жомий санъати қўлланилган байтларни юзлаб топиш мумкин.

Они доғи дема сахийким, киши

То тиламас бермак эмасдур иши. [Ҳ.А. –Б.126]

Тарки адабдин бири кулгу дурур,

Кулгу адаб таркига белги дурур. [Ҳ.А. –Б.134]

Мулк ила ўзни демагил аржуманд,

Мулки қаноат била бўл сарбаланд. [Ҳ.А. –Б.145]

Одами эрсанг, демагил одами,

Оники йўқ халқ ғамидин ғами. [Ҳ.А. –Б.210]

Достон тўлиғича ахлоқий-тарбиявий мавзуда бўлгани учун унинг мақолатларида кетма-кет инсоний фазилатлар: саховат, адаблилик, қаноат, халқпарварлик хусусида сўз юритилган, бунда муаллифнинг ҳар бир фикри ҳикмат каби жаранглайди.

Тавзеъ – «назм ёки насрда оҳангдошликни юзага келтириш учун байт ёки жумлада бир хил ундош товушга эга бўлган сўзларни ишлатиш санъати».¹ Услубий равонлик, мусиқийлик ва оҳангдошликни таъминлайдиган бундай байтлар достонда анчагина:

Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,

Хотири ганжуру тили ганжрез.

Фикрати мизони бўлуб хамсасанж,

«Хамса» дема, балки дегил панж ганж. [Ҳ.А. –Б.40]

Бу мисраларда шоир тавзеъ билан биргаликда ташбеҳ, иштиқоқ санъатларини маҳорат билан қўллаган.

Зодасидин зода бўлуб беадад,

Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад. [Ҳ.А. –Б.47] Бу мисраларда ҳам сўзлар таркибида д товушини бир неча марта қўллаб, тавзеъ санъатининг гўзал намунаси яратилган.

Умуман олганда, достон бадий тасвир воситалари ниҳоятда ранг-баранг. Унда шоир лафзий, маънавий ва муштарак санъатларнинг деярли барчасидан унумли фойдаланиб, асар бадий қимматини оширган. Биз бу ўринда айримларини келтирдик, холос.

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВА АЛИШЕР НАВОЙИ РУБОЙЛАРИ МУНОСАБАТИ

Йўлдош РАҲМАТОВ,

филология фанлари номзоди

**Ўз РФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти
(Ўзбекистон)**

Эл.почта: yoldosh@mail.ru

¹ Ўша манба. – Б.180.

Аннотация: Халқ мақоллари оғзаки ва ёзма адабиётнинг барча жанрлари билан доимий муносабатда бўлади. Чунки мақоллардаги дидактик хусусият, ихчам шакл ва чуқур мазмун адабиётнинг ҳам оғзаки ижоднинг ҳам бош мақсади. Шу маънода ушбу мақолада Алишер Навоий рубойларида қўлланган мақоллар ва уларнинг ўзаро муносабати масалалари хусусида сўз юритилган.

Калит сўзлар: мақол, ҳикматли сўз, ҳукм, ҳулоса, ўғит, рубой, бадиий маҳорат, тезис, атнитезис, синтез.

Аннотация: Народные пословицы находятся в постоянном контакте со всеми жанрами устной и письменной литературы. Потому что дидактический характер, лаконичная форма и глубокое содержание пословиц являются основной целью как литературы, так и устного творчества. В этом смысле данная статья посвящена использованным пословицам в рубае Алишера Навои и вопросам их взаимодействия.

Ключевые слова: пословица, мудрое изречение, суждение, заключение, увещевание, рубай, художественное мастерство, тезис, атнитезис, синтез.

Annotation: Folk proverbs are in constant contact with all genres of oral and written literature. Because the didactic nature, concise form and deep content of the articles are the main goal of both literature and oral creation. In this sense, this article deals with the proverbs used in the rubai of Alisher Navoi and the issues of their interaction.

Keywords: proverb, wise saying, judgment, conclusion, admonition, rubai, artistic skill, thesis, atnitezis, synthesis.

Маълумки, мумтоз адабиётнинг бош ғояси инсони комил, яъни маънан юксак, ахлоқан пок шахсни тарбиялашдир. Бу мавзу энг кичик жанр – фардлардан то йирик ҳажмли дostonларгача ўзига хос бадиий тамойиллар асосида баҳс этилган. Бунда, албатта, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф асос, таянч манба бўлган. Ҳар бир ижодкор ўз иқтидори, кучи ва тажрибасига таяниб, илоҳий-исломий ғояни тарғиб қилган, арабий исломий таълимотни ўз асарларида туркона оҳанг, сўз ва тасвирда ҳам ўзига хос соддалик ила тушунтиришга интилан. Бунинг учун турли бадиий усуллар фойдаланилган. Айниқса, мумтоз шоирларнинг халқ оғзаки ижодига кўп мурожаат қилиши ёзма адабиётда янгидан-янги қарашлар, дидактик-фалсафий асарларнинг юзага келишига асос бўлган. Буни таъкидлаб адабиётшунос Натан Маллаев шундай ёзади: “Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрли бой хазинасидир. Ўзбек классик адабиётини шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди – фольклор бебаҳо ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилди. Ўзбек классик адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб унинг бутун такомил босқичлари, сўз санъаткорларининг ижоди шуни кўрсатади”[5.10]. Дарҳақиқат, халқ ижодиёти ва ёзма адабиёт доимий муносабатда бўлиб, ўз навбатида мумтоз адабиётнинг халқ оғзаки ижодига таъсири бениҳоя. Ҳатто мумтоз адабиёт жанрлари таркибида фольклор жанрлари, фольклор жанрларининг юзага

келишида ёзма адабиёт сабаб бўлишини кузатиш мумкин. Жумладан, афоризмларнинг халқ мақолига айланиши, ёзма дostonлар таъсирида китобий дostonларнинг шаклланиши, ёки ривоят асосида қиссанинг шаклланиши, афсона асосида дostonнинг шаклланиши фикримизни далиллайди. Ўйибор қилинса, ёзма адабиёт ва фольклор орасида мавзу ва ғоя ҳам, образ ва сюжет ҳам доимий ва муштаракдир. Зеро, илмда ўтироф этилганидек, тараккийпарвар ўзувчилар фольклордан, унинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, маҳорати ва тили-услубидан ижодий фойдаланадилар, асарларнинг халқчил бўлишига эришдилар ва ўз навбатида халқ оғзаки ижодиётига самарали таъсир этадилар”[5.10]. Айниқса халқ мақолларининг ёзма адабиёт билан муносабати нҳоятда мустаҳкам. Мақолларни ёзма адабиётнинг ҳар қандай жанри таркибида кузатиш мумкин. Айниқса тарбиявий аҳамиятга эга бўлган жанрларда мақолларнинг қўлланишини кўп кузатиш мумкин. Хусусан, мумтоз адабиёт жанрлари ичида жуда қадимий ва нҳоятда кенг тарқалган *рубойи ва газаллар таркибида халқ мақолларининг ўрни алоҳида аҳамиятга эга*.

Рубойи – арабча тўртлик деган маънога эга бўлиб, қатъий ҳажаж баҳрида ёзиладиган тўрт мисрали мустақил шеър . Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарида рубойи ҳақида шундай ёзади: “Рубойи тўрт мисраъ бўлур. Аввалги ва иккинчи ва тўртинчи мисраида қофия келтурурлар. Ва учинчи мисраи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар, рубойи мусаррафъ* дерлар.[1.14] Рубойи бошқа шеърӣ жанрлардан ўзининг фалсафӣ, ахлоқӣ-таълимӣ тугалланган мантиқӣ хулосаси билан фарқ қилади. Адабиётшунос Орзибеков бу ҳақда шундай дейди: “Рубойи арузнинг ҳажаж баҳрида ахраб ва ахрам вазнларида ёзиладиган уч ёки тўртала мисраси ҳам қофияланиб келувчи, фалсафӣ, ахлоқӣ-таълимӣ ва ишқӣ шеър демакдир. Рубойи халқ оғзаки ижоди заминида шаклланган”[6.25]. Дарҳақиқат, рубойида ҳаёт ҳақидаги энг долзарб ва энг ибратли хулосалар ёритилади. Шу боис мумтоз адабиёт вакиллари ижодида рубойилар алоҳида ўринга эга. Рубойилар ҳам дедактик характерга эгаллиги боис, кўп ҳолларда мақоллар билан муносабатга киришади. Мазмунан мақолга яқин келган рубойилар хулосасида тайёр ўғитнома сифатида шоирлар халқ мақолларини киритадилар. Рубойи яхлит тугал мазмунга эга тўрт мисрали мураккаб таркибга эгаллиги сабаб мутахассислар рубойи мисраларининг алоҳида-алоҳида вазифаси мавжудлигини таъкидлашади: “Одатда рубойининг биринчи мисраси тезис, яъни шоир кейин исбот этиши лозим бўлган фикрнинг даъво шаклида ўртага ташланишидир. Иккинчи мисра антитезис, яъни аввалгисига зид, унинг аксидек жаранглайди, бироқ дастлаб қўйилган тезиснинг исботига хизмат қилади. Учинчи мисра қофиясиз бўлиб, моддаи рубоия дейилади. Бу мисра кўпроқ хулоса вазифасини ўтайди. Нҳоят сўнгги мисра мақсаднинг очик, равшан айтиб тугатилиши

* Рубойи мусаррафъ — рубойининг учинчи байти ҳам қофияланса, яъни тўрт мисра тўла қофияланса, «рубойи мусаррафъ» деб, баъзан «рубойи тарона» деб атаганлар. Бундай рубойилар нҳоятда латиф саналиб, шоирдан катта санъаткорликни талаб қилган.

синтездир”[6.26]. Бироқ, адабиётшунос олим И.Ҳаққулов бу фикрга қўшилмайди. Олимнинг фикрича, рубойининг биринчи ва иккинчи мисраси яхлит тезис, учинчи мисра антитезис, ва ниҳоят тўртинчи мисра синтездир. Бу борада И.Ҳаққулов ҳақли, чунки дастлабки икки мисра бирлашиб ягона мантикий мазмунга эга бўлади. Халқ мақоллари кўп ҳолларда рубойининг синтез қисмида учрайди. Чунки шоир ўртага ташлаган муаммонинг ечими халқ мақоллари билан ҳал этилади.

Ёшимға бағир қони чу эрди монанд,

Кўз асради ёшдек бўлуб андин хурсанд.

Турмади кўзумда етқач ул сарви баланд,

Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд.[2.446]

Рубойининг биринчи мисрасида “Ёшимға бағир қони чу эрди монанд” тезиси, яъни, “ёшимға” ва “бағир қони” истиоралари орқали фарзанд назарда тутилади. Мазкур рубой ҳасби-ҳол рубойлардан бири бўлиб, лирик қаҳрамон изтиробли ҳолатини ифодалашда хизмат қилади. Тарихий манбалар, хусусан, Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида келтирилишича, Алишер Навоийнинг асраб олган фарзанди бўлгани, бироқ бу фарзанд улғайгач, шоирга панд бериб, ўз ноқобиллигини кўрсатганини ҳақида маълумотлар берилади. Назаримизда, рубойда шоирнинг ана шу ўқинчли ҳаётий кечинмаси акс этган. Халқнинг орасида ёлғиз фарзандни асрашга оид қарашларида “бир кўзи билан боққан фарзанди”, “кипригида қалқиган ёшдек авайлаб ўстирган ёлғизи” иборалари юради. Алишер Навоий биринчи ва иккинчи мисрада халқнинг шу ибораси асосида асранди фарзандини жигар қоним – ўз фарзандим деб авайлагани, қийинчилик билан улғайтирганини айтади. Кейинги мисра антитезисда, олдинги мисралардаги мазмунга зидлик мавжуд, яъни ҳар қанча авайлаб ўстирганим ва баланд қадига хурсанд бўлганим билан у мени ташлаб кетди, кўзда ёш омонат илгани каби, ўзга қонидан бўлган фарзанд вафо қилмади, дейди. Ва ниҳоят, синтезда буларнинг ҳаммасига халқнинг ибратли мақоли “Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд” билан якун ясаган. Мазкур мақол халқ орасида бугунги кунда ишлатилса ҳам негадир, фольклоршунослар назаридан четда қолиб, ёзиб олинмаган. Бироқ мақол мазмунига ёндош мақоллар тўпламга киритилган. Чунончи, “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламидаги “Кишининг боласига кишмиш берсанг ҳам турмас”, “Ўз боланг ўзагига тепсанг ҳам кетмас, киши боласи кишмиш берсанг ҳам турмас”, “Ўзинг туғмай ул бўлмас, сотиб олмай қул бўлмас”[7.2.225] каби мақоллар Алишер Навоий рубойида қўлланган мақолга маънодош саналади.

Шуни қайд этиш ўринлики, ҳар қандай мақол ҳам рубой таркибидаги келавермайди. Шоирлар одатда рубой мазмунига мос, чуқур мазмун ва салмоққа эга, тарихий жараёнда қиймат ва даражаси бор мақолларнигина рубойларда қўллашган. Чунки рубой синтезида келувчи мақол олдинги мисраларнинг тасдиқловчиси ва фикр далолатчиси вазифасини ўташи керак. Аслида рубойининг ўзида шоирнинг фалсафий фикри жамланган бўлиб, тўрт мисрада бутун бир адабий асар юки берилади, рубой таркибидаги мақоллар унинг мазмунидаги ўткир дидактик хулосани

кучайтирувчи, мураккаб бадий тафаккур ҳосиласини соддалаштириб ифодалашга кўмаклашади.

Мақолда аниқ вазият, хусусийлик бўртиб туриши ва ундаги ҳукм ҳаммага бирдек тегишли бўлиши керак. Мақоллар тўпламидаги баъзи мақолларда бу хусусият кўринмайди. Уларнинг асл вариантыни топиш учун мумтоз асарларни синчиклаб ўқиш ва уларда келтирилган мақолларни тўплаш лозим. Бу борада Алишер Навоий асарлари, хусусан, рубоийлари алоҳида ўрин тутади. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонига киритилган 45-рубоийсида шундай келтирилади:

Олам бор эмиш, Навоӣё, шўрангиз,
Оламдағи эл боштин-аёғ рангомиз.
Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Борғилки, эрур *эл тилаган ерда азиз*. [2.447]

Навоий мазкур рубоийсини жуда гўзал ифодалаган. Шоир ўз фикрини халқ ҳикмати билан хулосалаб, рубоийга янада сайқал берган. Ўзбек халқ мақоллари тўпламида мазкур мақол киритилмаган. Тўпланда шунга яқин “Меҳнат қилган элда азиз” мақоли мавжуд. Бизнингча, мақол аслиятда “Эр эл тилаган ерда азиз” шаклида бўлиб, у давр, ижтимоий-сиёсий талаб ва оммани меҳнатга чорлаш мақсадида “Меҳнат қилган элда азиз” шаклида ўзгартирилгандир. Ҳар иккала нутқий ҳосилага мақолнинг талабини қўйсақ, масала аёнлашади. Фалсафийлик, тарихийлик, аниқлик, қатъийлик талабига кўра “Эр эл тилаган ерда азиз” фикри устун. Чунки бу фикр тугал маъно англатиш билан бирга ўтмиш тарихни ҳам ўзида жамлаганки, бунини Алишер Навоий маҳорат билан рубоийда акс эттирган. Улуғ шоир мазкур рубоийнинг умумий мазмунида тақдири азалининг Оллоҳ измидалиги ва унинг ҳукмига бўйсунуш, балосига сабр қилган ҳолда азизлигига ҳам эришиш мумкинлигини ёритган. Рубоийнинг тезисида шоир олам аҳли ҳақидаги қарашларини ўртага ташлайди. Яъни “олам яралибдики, у ғавғо ва талотўпдан иборат, унда келиб кетувчи одамлар ҳам ранг-баранг. Қисмат – киши бошига тушгувчи азалий қонуният, шундай экан бориға қаноат қил, тақдир истаса, қулликдан шоҳликка кўтаради, шоҳликдан қулликка, бунга тарих гувоҳлик беради. Алишер Навоий шу ўринда талмиҳ асосида Қуръони каримда келтирилган Юсуф алайҳиссалом қиссасини хотирлайди. Акалари қул қилиб сотган Юсуф (а.с) нинг тақдирида Миср азизлиги ҳам ёзилган эди. Шу маънода “Киши эл тилаган ерда азиз” мақолининг генезиси Юсуф алайҳиссалом тарихига ишора этади, дейиш мумкин.

“Ғаройиб ус-сиғар”нинг 55-рубоийси ўзбек халқининг каттаю кичигига бирдек ёд бўлиб кетган:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш, [2.448] – рубоий саналади.

Рубоий мажозан киши ўзга юртда ғарибликда кун кечиради, ҳар қанча бой бўлса ҳам бу бойлик бегона юртда ўз ошёнингни яратиб бермайди, деган ватанпарварлик ғоясига йўғрилган. Бу рубоийга ҳамоҳанг халқнинг “Булбул

учгандан сўнг, олтин қафасни ўт олсин”, “Булбул чаманни севар, одам ватанни”, “Қафасда сайраган булбулдан вайронада яшовчи бойқуш эркидир” каби мақоллари мавжуддир. Кўринадикки, мазкур рубоийнинг синтезидаги “Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса, булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш” қисми мақол асосида шаклланган, ёки шоир топилмаси халқ мақолларининг юзага келишига омил бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мазмунан шунга ўхшаш:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,

Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши [3.199], рубоийси ҳам халқ мақолларини ёдга солади. Бу рубоий ҳақида ҳам юқоридаги фикрни айтиш мумкин. Зеро халқ мақоллари орасидаги “Ғариблик ғурбатга солар”, “Ғарибнинг кўнгли синиқ”, “Ғариблик ўлдирмас, ўлдирмаса-да кулдирмас”[7.2.309] каби мақоллар шундай фикрга келишимизга асос бўлади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мумтоз адабиётда рубоийлар фалсафий мантиғи билан алоҳидаликни ташкил этади. Шу борада улар халқ мақоллари билан узвий боғлиқликда такомиллашади ва мақолларнинг ҳам шаклланишига омил бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. 1-сон.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Учинчи том, Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушди. – Тошкент, Шарқ. 2007.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
5. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент,: Адабиёт ва санъат. 1974.
6. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент.: Адабиёт ва санъат. 1976.
7. Ўзбек халқ мақоллари.[2 томлик]/[Масъул муҳаррирлар: Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов].1-т. –Тошкент: Фан, 1987. 2-т. 1988.
8. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ ШАХСИГА ЭҲТИРОМ

Васила ЧЎЛИЕВА,
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Навоий давлат педагогика институти
(Ўзбекистон)

Аннотация. Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг бир қатор фалсафий асарларида Жалолиддин Румий ижоди ва ҳаёти хусусида берилган маълумотлар таҳлил қилинган. Жалолиддин Румийнинг Алишер Навоий дунёқарашига ўтказган таъсири ёритилган. Шу билан бирга Румий ижодининг муҳим нуқталарига алоҳида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: дискурс методологияси, тасаввуф, мутасаввиф, руҳий камолот, ирфоний тафаккур, гносеология.

Барчамизга маълумки, бугунги кунда мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида маънавий-маърифий соҳаларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, буюк мутафаккирлар илмий меросини ўрганиш, тадқиқ этиш, маънавий меросимиз бўлмиш қадимий қўлёзмаларни асраш, таржима қилиш, халқимиз, айниқса, ёшларимиз орасида китоб ўқиш ва китобхонлик маданиятини шакллантириш борасида ҳам қатор ишлар амалга оширилмоқда. Бундай жараёнлар эса фалсафа фани тизимида маънавий ва фалсафий дискурс методологиясининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик йилларида тасаввуф илмини ўрганиш ва тасаввуф илми доирасида қатор илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилишига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Буюк тасаввуф намояндалари ҳамда мутасаввифлар ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш масалалари ҳам бирмунча эркинлаштирилди. Тасаввуф илми Шарқда шаклланган бўлиб, у асрлар оша кишиларни маънавий ва руҳий покликка, комилликка, шунингдек, соғлом эътиқодга даъват этувчи юксак ахлоқий ҳамда ирфоний тафаккурни ўзида мужассамлаштирган муқаддас илмлардан ҳисобланади. Муаззам Шарқда бу илм билан шуҳрат қозонган минглаб валийлар-у мутафаккирлар камол топганлар. Ана шундай улуғ сиймолардан бири Мавлоно Жалолиддин Румийдир. Бу улуғ зотга Абдураҳмон Жомий шундай таърифлар берган:

Ул Фарийдундир маъно дунёсига,

“Маснавий” бурҳондир асл зотига.

Мен не дей олижаноб васфида, бас,

Бор китоби, лек пайғамбар эмас¹ -

деса, яна бир ўринда “Яхшиликка чақирувчи улуғ Мавлоно – жонларнинг хулосаси, чирок, шиша, чироғдоннинг сири, дин ва ҳақиқат қуёши, аввалги ва охиргиларга Аллоҳнинг нури”, “Ошиқлик ва сархушлик карвонининг сарбони бўлмиш буюк устоз²” дейди, Алишер Навоий эса: “Мавлоно Румий – илоҳий ишқ куйчиси, буюкларнинг кўз илғамас чўққиси”, “Устозлар устози, ҳақиқат асрорини ўргатувчи, Аллоҳни таниганлар денгизининг ғаввоси” дея эътироф этади.

Барчамизга аёнки, Шайх Саъдий, Ибн Арабий, Низомий Ганжавий, Ҳофиз Шерозий, Жалолиддин Румий каби буюк истеъдодли шахсларнинг

¹Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Куллийёт. - Т.:Шарқ, 1999.-Б.16.

²Тюлемисов М. Сокровища воспоминания. - М.:ИФДИАБЛTD, 1998.-стр.3.

номлари жаҳон маданий хазинаси тарихида алоҳида эътироф этилади. Шарқнинг буюк сўз усталари ҳисобланмиш Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Мирзо Бедиллар Мавлоно Жалолиддин Румийни ўзларига устоз деб билишган. Негаки, Румийнинг фалсафасида илгари сурилган сўфиёна мушоҳадалар ўз даврида ҳам, ўзидан кейинги ва бугунги кунда ҳам инсониятнинг ижтимоий-маънавий тараққиётига сезиларли таъсир ўтказиб келмоқда. Ғаззолий, Санойй, Аттор ва Румий-уларнинг номларини фақатгина келиб чиқиши умумлаштирмайди (уларнинг туғилган ва яшаган макони Шарқий Эроннинг Хуросон ўлкаси билан боғлиқ, тарихий ҳудуди бугунги кунда замонавий Эрон, шунингдек, Афғонистон чегаралари ва Ўрта Осиё давлатлари), балки улар ўзларининг сўфиёна ғоялари билан тасаввуфнинг Шарқ анъаналарига тегишли таълимотларини машъалдек тартиб билан авлодлардан-авлодларга узатдилар. Улар орасида Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ижоди ҳамда фалсафий ғоялари шу даражада юксакки, мутасаввиф ижоди билан яқиндан танишган ҳар қандай киши инсон ва ҳаёт фалсафаси ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлади. Унинг бой илмий мероси ҳамда ижоди барча замонларда ва барча кишиларда бирдек қизиқиш, ҳайрат уйғотади.

Бу кўҳна Шарқ қадим-қадимдан ўз алломалари, шоиру-шуаролари билан барча халқларни ўзига мафтун этиб келмоқда. Хусусан, Алишер Навоий шахсига қизиқиш, ижодини ўрганишга бўлган иштиёқ неча асрлардан буён инсониятни унга бағишлаб янгидан-янги асарлар, илмий ва оммабоп рисоалар, шеър-достонлар битишига сабаб бўлмоқда. Алишер Навоий буюк мутафаккир ва давлат арбоби сифатида бир қатор сара асарлари билан фаннинг барча соҳалари тараққиётига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Унинг ҳар бир асарларида фалсафа ва тасаввуф намояндалари ҳақида қимматли фикрлар ҳамда маълумотларни учратишимиз мумкин.

Муаззам Шарқнинг буюк шахсларидан бири бўлмиш Мавлоно Жалолиддин Румий ҳақида ҳам у ўзининг қатор асарларида атрофлича маълумотлар бериб ўтган. Бу эса Румий ижодини ўрганувчилар ва қизиқувчилар учун қимматли манба ҳисобланади. У ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида Румийга “инжулар денгизининг ғаввоси” дея таъриф бериб, унинг “Маснавийи маънавий” асарини бир қатор шоирлар китобат қилишгани ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтади. Жумладан, Азҳар Табризий “Настаълик” хатининг учинчи устои ва моҳир хаттот бўлиб, у Румийнинг “Маснавийи маънавий”сини олий даражада китобат қилганлиги, Хожуи Кирмоний эса Санойй, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий анъаналарини давом эттирган шоир сифатида талқин этилади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Алишер Навоий қуйидаги воқеани ёзиб ўтади, яъни подшо Марв қишлоғида эканлигида унга Устод Ҳасан Нойининг вафоти хабари Ироқдан келади. Бу воқеанинг хабарини Алишер Навоий подшога “Маснавийи маънавий ” нинг дастлабки бир машҳур байтига тазмин боғлаш орқали етказади. Яъни:

Шарҳи ҳажри шоҳи устодон Ҳасан,

“Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад”.

Банд-банди у жудо гашта зи ҳам,

“Аз жудоиҳо шикоят мекунад”.

Байтнинг мазмуни қуйидагича:

Устодлар шоҳи Ҳасандан жудолик шарҳини,

“Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”.

Унинг бўгин-бўгини бир-биридан ажралиб,

“Жудоликлардан шикоят қилади”.

Навоийнинг номасини етказган кишига подшо бу тазминга жавобан қуйидаги тазминни ёзиб, шоирга жавоб йўллайди. Яъни:

Шуд наи хома диламро таржимон,

“Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад”.

Бо забони тезу чашми ашкрес,

“Аз жудоиҳо шикоят мекунад”.

Байтнинг мазмуни:

Қалам найи дилимнинг таржимони бўлди.

“Найдан эшитгил, қандай ҳикоя қилади”.

Ўткир тил ва ёш тўқувчи кўзлар билан,

“Жудоликлардан шикоят қилади”.

Алишер Навоий Мавлоно Жалолиддин Румийни ўзига баъзи ўринларда маънавий устоз дея зикр этади ва бу ҳақида “Мажолис ун-нафоис” асарида ҳам қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади.

Алишер Навоий 3-4 ёшлар эканлигида у ўқишга ва илм эгаллашга меҳр кўяди. У ўша даврлардаёқ Жалолиддин Румийнинг “рамали мусаддас” вазнида битилган маснавийларини ўқиб-ўрганганлигини эслаб ўтади. У ўзининг Мавлоно Ҳусайн Хоразмий - Хожа Абулвафонинг зоҳир илмида шогирди ва ботин илмида муриди эканлигини таъкидлаб, бу зот ҳам Мавлоно Румийнинг маснавийсига шарҳ битган зотлардан эканлигини зикр этади.

Қосим Анвар тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси сифатида машҳур бўлиб, у, айниқса, Жалолиддин Румийга эргашганлиги баён этилиб, Қосим Анвар асарларида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалар ҳам илгари сурилганлиги айтиб ўтилади. Ушбу асарда Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳоуддин Валад Чингизхон юриши арафасида Балхдан Нишопурга кўчганлиги ва ёш Жалолиддин Бурхонуддин Сирдондан 1232 йилларда сўфийлик тариқати ва шариятдан таҳсил олганлиги, кейинчалик эса Шамси Табризий билан учрашиб, уни ўзига маънавий устоз деб танлаганлиги ҳақидаги маълумотлар батафсил ёритилиб ўтилган. Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” номли 6 мустақил дафтардан иборат асари Румий номини жуда машҳур қилганлиги ва бу асардан кўплаб ривоятлару ҳикоятлар, масалу латифалар ўрин олганлигини ҳам ёзиб қолдирган.

Ҳазрат Навоийнинг машҳур “Насойим-ул муҳаббат” асарида ҳам Румий шахсига ва ижодига оид кўплаб маълумотларни учратишимиз мумкин. Навоий мавлавия ва нақшбандия тариқатига мос келадиган нуқталарни Румий ижоди орқали ўрганар экан, асардаги Хожа Али Ромитаний, яъни

Ҳазрати Азизон ҳақидаги саҳифасида Румийнинг қуйидаги фикрини келтириб ўтади.

Улча Ҳазрат Мавлоно Жалолиддин Румий қ.т.р. дебдурки, байт:
(Ҳол илми қол илмидан юксак бўлмаганда эди, Бухоро улуғлари қачон Хожа Нассожга куллуқ қилган бўлардилар).

Алишер Навоий ўзининг “Насойим-ул муҳаббат” асарида яна бир қизик маълумотни келтириб ўтади: “Ҳазрат Расулуллоҳ (с.а.в.) Хоразмшоҳнинг тушига кириб ишорат қилдиларки, қизингни Ҳусайн Хатибга никоҳ қил! Бу никоҳдан Баҳовуддин Валад дунёга келди. У 2 ёшида отаси оламдан ўтди. Балоғат ёшига етганда дин ва ирфонга оид билимларни чуқур ўзлаштирди. Илмда камоли ул ерга етдики, Ҳазрат Расулуллоҳ (с.а.в.)тушида унга Султон-ул-уламо (Олимлар султони) лақабини бердилар¹”. Ўз даврининг улуғ донишманди ҳисобланган Баҳовуддин Валадни “Султон-ул орифийн” деб ҳам аташганлар.

Навоий ушбу асарда Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад Нажмиддин Кубронинг муридларидан бўлганлигини таъкидлаб, Румийнинг қуйидаги фикрини келтириб ўтади. “Биз қўлга қадаҳ олувчи улуғвор кишилармиз. Ориқ эчкиси билан қолган қашшоқлардан эмасмиз. Бир қўлда иймоннинг холис шаробин ичарлар, бир қўлда кофирнинг кокилин маҳкам тутарлар”, дея Нажмиддин Кубро билан боғлиқ машҳур ривоятга ишорат қилинганлигини таъкидлайди.

Шайх Нажмиддин Розий ал-Маъруф би Доя қ.с. Шайх Нажмиддин Кубронинг асҳобларидан бири эди. Чингизхон истилоси даврида у Хоразмдан чиқиб Румга боради ва Шайх Садриддин Қўнявий ҳамда Мавлоно Жалолиддин Румий билан учрашиш насиб этади. Кунларнинг бирида уччаласи бир мажлисда йиғилишиб ўтирганларида шом намози фурсати етиб қолади. Шайх Садриддин Қўнявий ва Шайх Нажмиддин Розий Мавлоно Жалолиддин Румийдан азизлар руҳи учун ҳам имомат қилишни илтимос қилишади. Ҳазрат Румий икки ракъат “Фотиҳат ул-китоб” дан сўнг “Кофирун” сурасини ўқийди ва намозини якунлагач, очиқ чехра билан Шайх Садриддин Қўнявийга боқиб, бу намоз ракъатларини бирини зоҳиран сиз учун ва бирини Шайх Нажмиддин Розий учун ўқидим, дея лутф қилади.

Амир Қивомуддин Синжоний кўплаб ашъорлар битган ва Мавлоно Румийнинг ғазалларига татаббуълар боғлаган шоирдир.

Ушбу асарда яна Румийнинг болалик чоғида Фаридиддин Аттор билан учрашганлигини ва Шайх Аттор унга ўзининг “Асрорнома” китобини тухфа қилганлигини, Мавлоно Румий ушбу китобни доим ёнида олиб юрганлиги ҳам қайд этилган. Румий Мансур Халлож нури 150 йилдан сўнг Фаридиддин Атторга кўчган дейди. Румий яна “Мен Мавлоно Аттор атрофида юрдим, Шамс Табризий қўлидаги қадахдан шарбатдан ичдим”, дея лутф қилади. Яна бир ўринда эса Мавлоно “Аттор руҳ эди-ю, Санойи унинг икки кўзи. Биз

¹Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами.Насойим-ул муҳаббат. - Т.:2013.-Б.355.

Саноию Аттор изидан келдик” деб айтиб ўтганлиги “Насойим ул-муҳаббат”да қайд этилган.

Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида 700 дан ортиқ суфийлар ва тасаввуф намояндалари ҳақида маълумот берар экан, Жалолиддин Румий ҳаётига, ижодига доир кўпгина муҳим маълумотларни келтириб ўтган.

Навоий ўз асарларида Румийнинг нафақат шахси ва ижодига доир, балки унинг фалсафий-тасаввуфий қарашларига ҳам оид маълумотларни келтириб ўтиб, шу орқали Мавлононинг ирфоний фикрларига баъзи ўринларда иштибоҳлар боғлайди. Бир ўринда Навоий шундай ёзади: “Алар дер эмишлар, мен бу жисм эмасманки, ошиқлар назарида манзурмен, балки у завқу хушлукменки, муридлар ботинида манинг каломимдан бош урар. Аллоҳ, Аллоҳ чун ул дамни тотсанг, ғанимат тут ва шукр қилки, ул мендурмен”.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Навоийнинг Румий ижодига, унинг орифона фикрларига ва тасаввуфий-ирфоний қарашларига чуқур эҳтиромда бўлганлигини унинг бир қатор асарларида учратишимиз мумкин. Бу эса Навоийнинг жаҳон саҳнидаги дурдона асарлари яратилишида, теран фалсафий фикрлари ва дунёқараши шаклланишида ўзига “маънавий устоз” деб ҳисоблаган Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ҳам таъсири борлигидан далолат беради.

ШАХС ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИЙ ОНГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛ-ВОСИТАЛАРИ

Хусан ДЖУРАКУЛОВ,

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги

Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти

минтақавий филиали,

E-mail: djurakulov-84@mail.ru

РЕЗУМЕ

Ушбу мақолада шахснинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш ва экологик ҳуқуқий саводхонлигини ошириш усул-воситалари ёритилган бўлиб, экология соҳасидаги айрим муаммовий масалаларни ҳамда уларнинг ечимларига доир таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: атроф-муҳит, экология, экологик ҳуқуқий саводхонлик, тарғибот, таълим-тарбия, шахс экологик ҳуқуқий онги.

Жаҳонда содир бўлаётган бугунги глобаллашув жараёнида экологик хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, экология соҳасидаги ишлар аҳволини яхшилаш, табиий атроф-муҳитни софлигича сақлаб қолиш дунё мамлакатлари олдида турган энг муҳим устувор вазифалардан биридир.

Хусусан, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, озон қатламининг емирилиши, фотохимёвий тутун, кислота ёмғири, тупроқ деградацияси, ўрмонларни кесиш, чўлланиш, чиқиндилар муаммоси [1] шулар жумласидандир. Шунингдек, табиат ресурсларидан жамият эҳтиёжларини қондириш мақсадида истеъмол қилиш ҳажмининг кенгайиши ҳамда айрим фуқароларда табиатга нисбатан нигилистик муносабатда бўлиш [2, 348-б.] жамият, хусусан, ёшлар экологик ҳуқуқий онгини юксалтиришга қаратилган фаолиятни мунтазам равишда такомиллаштириб боришни тақозо этмоқда.

Шу нуқтаи назардан, шахс экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш, улар онгига экологик ҳуқуқий билимларни сингдириб бориш, уларга тўғри етказиш бугунги кунда муҳимдир. Зеро, “Экология, атроф-муҳит мусаффолиги учун курашиш – Ер юзидаги барча мамлакатлар ва халқлар учун бирдек дахлдор...” [3, 109-б.] – деб, таъкидлаган эди Ўзбекистоннинг биринчи президенти Ислом Каримов. Дарҳақиқат, бугунги шиддат билан ўзгариб бораётган замонда ҳеч бир мамлакат чеккада туриб қараб туришга ҳаққи йўқ. Ҳар бири бирдек курашсагина мақсадга эриш мумкин.

Машҳур руҳшунос олим Дейл Карнегининг таъкидлашича, инсонни бирор ишни бажаришга ундаш ва қизиқтиришнинг ягона усули мавжуд. У ҳам бўлса, ўша инсон қалбида ишни бажаришга чинакам иштиёқ уйғотишдир. Мажбурлов ва қийноқлар иш бермайди...[4, 28-б.]. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ҳар бир кишида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича иштиёқ уйғотиш ва уни она табиатни авайлаб асрашга ундаш керак бўлади. Шу нуқтаи назардан, экологик ҳуқуқий билимларни аҳолига, айниқса ёшларга етказишда уларда чинакам иштиёқ уйғотишга қаратилган усул-воситаларни ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш муҳимдир.

Бугунги кунда экологик ҳуқуқий билимларни аҳолига, айниқса ёшларга трансформациялашнинг қуйидаги учта усулини яъни, экологик ҳуқуқий тарғибот, тарбия ва таълим ёрдамида амалга оширилишини қайд этишимиз лозим. Чунки, мазкур усулларнинг биргаликда қўлланилиши фуқароларда экологик ҳуқуқий билимнинг шаклланиши ва юксалишига шароит яратади. Албатта, юқорида қайд этиб ўтилган усулларнинг мазмуни ва моҳияти, уларни қўллаш тартиблари ҳамда механизмлари муайян давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб белгиланади.

Бизнинг фикримизча, экологик ғоя, таълимот ва ҳуқуқий билимларни ёйиш ва уларни кишилар онгига сингдиришда экологик ҳуқуқий тарғиботнинг долзарблиги ва алоҳида аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олиб, уни фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онгини шакллантиришнинг мустақил усулларидан бири сифатида ажратиб кўрсатиш лозим.

Маълумки, экологик ҳуқуқий онг жамият аъзоларининг мавжуд экологик ҳуқуқий воқеликка бўлган муносабатини ифодалайди. Шу жиҳатдан олганда, фуқаролар экологик қонунчиликка ҳурмат билан қарашлари, риоя этишлари, экологик ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўринишларига муросасизлик билан қарашлари учун улар тегишли маълумотларга эга бўлишлари лозим. Айнан ушбу жараёнда экологик

ҳуқуқий тарбия асосий роль ўйнайди. Экологик ҳуқуқий тарбиянинг бош мақсади инсоннинг экологик ҳуқуқий онгини ривожлантириш ва жамият экологик ҳуқуқий маданиятини юксалтиришдир.

Ўз навбатида экологик ҳуқуқий тарбия қуйидаги қатор мақсадларни ўз олдига қўяди:

- фуқароларнинг амалдаги экологик қонунчилик, экологик ҳуқуқ ва эркинликлар ҳамда мажбуриятлар ҳақида етарли ва чуқур билим ҳамда маълумотларга эга бўлишларини таъминлаш;

- инсонларда экологик қонунчиликка нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантириш, унинг нуфузини кўтариш, экологик ҳуқуқий ниғилизм кўринишлари билан муросасиз кураш олиб бориш;

- инсонларда ҳуқуққа итоаткорлик ҳиссини тарбиялаш, ҳуқуқий ҳулқнинг афзалликларини аҳоли онгига сингдириш, экологик ҳуқуқбузарликларга нисбатан салбий муносабатни мустаҳкамлаш, юридик фаолиятда иштирок этишнинг кўникма ва йўлларини шакллантириш;

- фуқароларда экологик ҳуқуқбузарликлар учун жазонинг муқаррарлигига ишонч ҳиссини шакллантириш ва бошқалар.

Шахс, хусусан, ёшлар экологик ҳуқуқий саводхонлигини юксалтиришда экологик ҳуқуқий таълим муҳим усул бўлиб ҳисобланади. Зеро, экологик ҳуқуқий тарбия тизимида экологик таълим асосий ўринни эгаллайди. Бу икки ҳуқуқий ҳодисани, таъсир этиш объекти, йўналишига қараб фарқлаш мумкин бўлади. Экологик ҳуқуқий тарбия асосан инсон онгининг ҳиссий-иродавий, қадриятлар тизими ва дунёқарашига, экологик ҳуқуқий таълим эса инсон онгининг рационал жиҳатига ахборот-таништириш мазмунида таъсир этади.

Бугунги кунда “табиат-жамият-инсон” тизимида барқарорликка эришишнинг энг муҳим ва устувор йўналишларидан бири бу ёшларнинг экологик ҳуқуқий онгини шакллантириш ҳисобланади. Зеро, “Бугунги дунё ёшлари – сон жиҳатидан бутун инсоният тарихидаги энг йирик авлоддир, чунки улар 2 миллиард кишини ташкил этмоқда” [5]. Шу жиҳатдан олганда, ушбу йўналиш билан алоқадор масалаларни доимий равишда тадқиқ этиш муҳим ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бугунги кунда шахснинг экологик ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларнинг экологик ҳуқуқий онгини шакллантириш ҳамда юксалтириш борасидаги давлат сиёсати бирламчи аҳамиятга эга эканлиги, конституция ва қонунларнинг устунлиги, ҳуқуқий таълим ва тарбиянинг илмийлиги, изчиллиги ва умумийлиги, экологик ҳуқуқий маълумотларнинг очиклиги, экологик ҳуқуқий тарбия ва саводхонликка ўзига хос муносабатда бўлиш каби асосий қоидаларга таянади.

Ўз навбатида, таълим муассасаларида ёшларнинг табиатни муҳофаза қилиш ишларидаги ташаббускорлигини ошириш ва фаол ҳаётий нуқтаи-назарларини шакллантириш ҳамда шу орқали уларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш юзасидан қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

Биринчидан, барча турдаги таълим муассасаларида ҳар бир дарснинг бошланишдаги 5-10 дақиқасини бевосита экологик таълимга ажратиш лозим. Зеро, глобал муаммолар ичида экология муаммоси иккинчи ўринда туради (биринчи ўринда ядро муаммоси).

Иккинчидан, табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилишда ёшларга экологик ҳуқуқий ахборотларни етказиш ва шу орқали уларнинг экологик ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга.

Учинчидан, экологик тадбирларни амалга оширишда турли жамоат ташкилотларининг фаолиятини янада жонлантириш лозим.

Шу билан бирга фуқароларнинг, айниқса ёшларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш жараёнининг ташкилий-техник, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш ҳамда тегишли қонунчилик ҳужжатларида белгилаб қўйилган устувор йўналишларни ҳаётга татбиқ этиш юзасидан мавжуд айрим муаммовий масалаларни ва уларнинг ечимларини қуйидаги таклифлар ва тавсиялар асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди:

антиэкологик ҳаракатларни чегаралаш, таъқиқлаш ва жазолаш ҳамда экологик фаолиятни рағбатлантириш нормативларини ишлаб чиқиш;

таълим-тарбия тизимини унификациялаш ва интеграциялаштиришга доир назарий, амалий ва методологик жиҳатларини уйғунлаштириш;

экологик таълим-тарбияда миллий педагогиканинг халқ анъаналари, тарихий мероси ва диний экологик қадриятларидан самарали фойдаланиш;

ёшлар ўртасида уларнинг синфи, ёши, психологиясига мос экологик ўйинлар, танловлар, мусобақалар ўтказиш (Сиз экологияни биласизми? – викторина ва КВНлар);

табиат қўйнига экологик экскурсиялар уюштириш ва унда табиат ҳақидаги экологик билимларни ошириш;

мактаблар қошида мини экологик лабораториялар (мунтазам равишда ҳар кунлик: атмосфера ҳавоси, сув, тупроқ, ўсимликлар устида кузатишлар олиб бориш ва натижаларини таҳлил қилиш учун илмий-амалий марказлар) ташкил қилиш (грантлар, ҳомийлар ҳисобидан);

табиатни асраб-авайлаш ҳақидаги халқ эртаклари, афсона, мақолалар ва ривоятларни тўплаш ҳамда нашр қилиш, шунингдек китоб мутолааси бўйича мусобақа ва танловларни ташкил этиш ишларини ривожлантириш;

экологик фан тўғаракларини ташкил қилиш;

экологик таълим-тарбияда рекламалардан кенг фойдаланиш;

табиий ландшафтларни сақлашнинг экологик масалаларини ёшларга тушунтириш;

ҳудуддаги саноат корхоналарининг атроф-муҳитга таъсир имкониятларини аниқлаш;

ҳудуддаги саноат ва маиший чиқиндиларнинг таркибини аниқлаш ва уларни утилизация қилиш технологияси ҳақида маълумотлар бериш;

экологик таълим соҳасида ягона концепция ва стратегияни ишлаб чиқиш мақсадида илмий-услубий ва маслаҳат марказларини янада кенгайтириш;

экологик жамоат ташкилотлари ва мобиль алоқа компаниялари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш (жумладан, ҳар куни қўл телефонларига табиий атроф-муҳитни асраш бўйича қисқа, аммо таъсирчан маълумотларни бериб бориш).

Хулоса қилиб айтганда, шахс экологик ҳуқуқий онгининг юксалишида улар онгига экологик ҳуқуқий билимларни аниқ ва тўғри етказишнинг усул-воситаларини тизимли равишда такомиллаштириш ва юқорида келтириб ўтилган вазифаларни ҳал этиш нафақат бугунги ижтимоий ҳаётни таъминлашга балки келажак авлодлар учун ҳам қулай табиий муҳитни мерос қилиб қолдиришга хизмат қилади, деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

1. <https://studfilosed.ru/lektsii-po-filosofii/539-globalnye-ekologicheskie-problemy-sovremennosti.html>
2. Қаранг: Бучило Н.Ф., Чумаков А.Н. Философия: учебное пособие. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – С. 348.
3. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т. 19. – Т. ошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б.109
4. Қаранг: Карнеги Д. Иқдорлик – мағлубият эмас. Санъат журнали. Т.: 2009. 28-б.
5. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бош ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь) // Халқ сўзи, 2017. - 20 сентябрь, № 189 (6883).

НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ УВАЙСИЙ ШЕЪРИЯТИГА ТАЪСИРИ

Барно ИСАКОВА

тадқиқотчи

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

“Ахборот” ижтимоий газетаси бош муҳаррири

(Қирғизистон)

axborot@inbox.ru

Аннотация: Мақолада шеърят мулкининг султони Ҳазрати Низомиддин Алишер Навоий ва марғилонлик ўзбек шоира Жаҳонотин Увайсий шеъриятида энг кўп учрайдиган тасаввуфий образлардан, май тасвирининг гўзал талқини ҳақида фикр юритилган. Ҳазалларидаги ҳар икки шоирнинг бадиий тасвирлари ва ундаги фалсафий маънолари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Навоий, Увайсий, мумтоз адабиёт, май, тасаввуф.

«Тасаввуф таълимотига баҳо беришда, турли туман фикрлар туғилиши табиийдир. Ҳатто, бу масалада қарама қаршиликлар ҳам келиб чиқиши мумкин. Ундан чўчимаслик керак. Илмий мазмунда мунозаралар уюштирилмоғи керак. Аммо мунозараларда бош ўринни

далиллар эгалламоғи шарт, умумий мулоҳазалар эмас», - дейди навоийшунос олим Азиз Қаюмов.¹

Лирик турнинг бошқа жанрларига қараганда, ғазалда образ ва образлилик кучлироқ намоён бўлади. Араб, форс-тожик ва туркий ғазалчиликка диққат қилинса, кўплаб анъанавий образлар ва бадиий тасвир воситалари асрдан-асрга ўтиб, такомиллашиб борганлигининг шохиди бўлишимиз мумкин. Адабиётшунос олим С.Рафиддиновнинг ёзишича: "Ғазалда қўлланган поэтик образлар муайян бир қонуниятга, ғазал композициясининг яхлитлигини таъминлаб турувчи вазифага эгадир. Бундан ташқари, ғазаллардаги ҳар бир образда давр ва замон талаблари, яъни ғоявий-эстетик эҳтиёж ҳам аниқ кўриниб туради.

Образлар мундарижасини белгилаш, ҳиссий ва фикрий манзараларни аниқлашда тасвир воситалари (ўхшатиш, рамз, истиора ва сифатлаш кабилар)нинг муҳим аҳамиятга эгалигини ҳам қайд этиш зарур"²

Тасаввуфда «май» - муҳаббат, ишқнинг ибтидоси бўлиб, шеъриятда сўфиёна қарашларни акс эттирувчи поэтик образ ҳисобланади. «Жом» ёки «қадах» - Ҳақ ошиғининг қалбидир, яъни кўнгилдир. Кўнгил шу даражада тор ва ақл бовар қилмас даражада кенгдир. Бунинг учун киши феъли, кайфиятидан унинг ақл, идрок даражасини билиш кифоя. Кўнгилга илоҳий маърифат ёғдуси қуйилмас экан, киши басирликдан қутулмай, мақсади нелигини англамай дунёдан ўтаверади. Шунинг учун киши кўнглига яъни қадахга май қуювчи пир керак. Шарқ мумтоз адабиётида оддий маънодаги майхўрлик тарғиб қилинмайди. Май ичиш шариатда манъ қилинган. Шунинг ўзиёқ ўтмиш адабиётида май билан боғлиқ асарлар тасаввуфий маънода талқин қилинишини тақозо қилади.

Келтирилган байтда ҳам соқий истилоҳини унинг барча маъноларида талқин этиш мумкин. Тасаввуф таълимотига кўра, "Олам азалий ва абадий ягона руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот - заррадан Қуёшгача, Еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё шу тасаввур бўйича, жом ёки қадахдир. Дунёдаги ранго-ранг товланишлар, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори ҳодиса - ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча

¹ Қаюмов А. Бу оҳанг ила бўлгасен Нақшбанд... -Тошкент. 1993, 26 - бет

² Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. -Тошкент: Фан, 1995. - Б. 88.

нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган”¹

“Паймона - луғавий маънода май идиши маъносида келса ҳам, тасаввуфда у мажозий маъно касб этиб, сўфийлар бу тимсол орқали ҳақиқат майини, ғайб нурларини мушоҳада қилиш ва маъноларни идрок этувчи воситани кўзда тутадиларки, ундан мақсад ориф қалбидир”²

Тасаввуфнинг шеъриятга муҳтожлигини илк сўфий шоирларнинг ижодларидан сезиш мушкул эмас. Ҳазрати Навоий асарларининг аксарияти тасаввуфий йўналишда ёзилган бўлиб, ўз навбатида у ҳам даставвал анъанавий йўлдан юрган. Шеър йўли, фақат шеърга хос усуллар билан кенг омманинг қалбини забт қилишни кўзлаган. Шубҳасиз, мақсадга эришган. Маъшуқа хусну жамоли, феъл-атвори, ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари, висолдаги шодмонлиги тасвирларида турли хил ташбих, истиора, сифатлашлар ишлатилган. Маъшуқа - қуёш, ой, гул, алиф, сарв, шамшодга, ошиқ - Мажнун, телба, дол, хасга ўхшатишлар. Бунинг натижаси ўлароқ, зулф, қош, кўз, киприк, хол, ёноқ, ораз, лаб, тиш, соч сингари образлар силсиласи юзага келган. Мазкур образлар анъанавий шеъриятнинг асосини ташкил этган.

Ғазал ва ундаги образлар шу даражада ривожланиб, такомиллашиб кетдики, айрим ғазаллардаги бир қатор образлар (ёр, зулф, хол, май, хат) мажозийлик доирасини кенгайтириб, тасаввуфий маъноларни талқин этишга ҳам ўтди.

Шеърда ўқувчига шавқ бағишлайдиган, унинг фикр-қарашларини янгилашга таъсир кўрсата оладиган жозибали, мукаммал мазмунни кашф этиш қийин ҳунардир. Бироқ, ўзбек адабиёти тарихида ҳам шакл, ҳам мазмунга путур етказмасдан, иккаласининг уйғунлигида битилган гўзал асарлар етарлича. Профессор А.Ҳайитметов "Ҳайратул Аброр"да услуб ранг-баранглиги» деган мақоласида Навоийнинг мана шу асари ҳақида фикр юрита туриб шундай дейди: «Масалан, Навоий Аллоҳнинг буюклигини, унинг аввалда ҳам бор бўлганини, кейин пайдо бўлмаганини, абадийлигини, унинг охири ҳам йўқлигини «Бошланғич», «Ўрталик» ва «Охир» деган тушунчалар унгагина тегишли эканини ҳамма нарсаларнинг Яратувчиси ҳам, бош манбаси ҳам шу Аллоҳнинг ўзи эканини изоҳлайди»³.

***Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не бўлиб охирда ниҳоят санга,
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг;
Барчага Холиқ бориға айн ўзунг..***

Илоҳият фанини, аввало Қуръон ва Ҳадисларни юксак даражада тушунган кишигина бу хил масалалар юзасидан шундай тиниқ фикр

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки Комил инсон ахлоки. Биринчи китоб. -Тошкент: Ёзувчи, 1996. - Б.166-167.

² Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. - Техрон, 1370. С. 218.

³ Ҳайитметов А.Навоийнинг ижод олами. -Тошкент. 2001, 28-бет

юритиши, юқори шеърӣ иқтидорга эга бўлган одамгина бу фикрларни шундай гўзал ва равон сатрларга жойлаштириши мумкин. Айнан шу фикрларни Увайсийга ва унинг шеърларига нисбатан ҳам қўллашимиз мумкин.

Асосан, Навоӣ ва Увайсий шеъриятидаги май тимсоли алоҳида эътиборга молик жиҳатлардандир.

***Лаълинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй муғбача,
Дайр ичра мен бир ҳастани ранжи хумор ўлтургуси.***

Муғбачага (Шароб қуювчи болага) «май тут», дея хаста дил (лирик қаҳрамон)нинг илтижоси Навоӣнинг ушбу байтида нечоғли жонли тасвирланган бўлса, Увайсий ғазалидаги ушбу кўриниш шундай акс этади:

***Увайсий ташналигдин етти жон безига, эй соқий,
Даги майхонани оч, дайр пиридан олиб рухсат.¹***

Ҳар иккала шоирнинг қаҳрамонлари ҳаётга хушёр кўз билан қараш учун илоҳӣ маърифатдан баҳра олиш зарурлигини англаб етган сўфийлардир. Шунинг учун уларга «май қуй» дейиш нечоғлик табиӣ бўлса, комил бир муршид (муғбача, соқий, пир)кўлидан «май» - ишқ шаробини ичиб мастликка берилиш шартдир. У хушёрликда билмаганини шу мастликда англаган, «Соқий» ҳиммати ва марҳамати ила ишқ ва маърифатдан янги ғоялар, ҳақиқатларни топган. «Май» - маърифат нури, ҳақиқӣ ишқ «шароби». Бу “май”дан ақл-хушини йўқотган одам дунёга энг хушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи ҳақшуносдир.²

Ҳақ ошиқларида малолат туйғуси йўқолиши, мушт берганга таъзим бажо этиш ҳоллари ўша мастлик оқибатидан юзага келганки, улар қаҳрга меҳр билан жавоб бера олади. Ошиқ томонидан етказилган ҳар қандай жабру ситамларни хуш кайфиятда қабул қилгувчи бўладилар. Шунинг учун майни тарк этмайдилар:

***Дема майни тарк этки, сакда юзи,
Бу кўзгу аро жилвагардир манга.³***

Қачонки, кишида нафс покланиб, бу дунёнинг чиркин ҳавасларидан тонганида қалб шаффоф кўзгуга айланади. Қалбдан атрофга илоҳӣ нур порлайди. Кўр кўзнинг очилиши киши дилида жилва қилади. Худди шу кўзгу аро жилвагарлик Аллоҳнинг нурли жамолини кўз-кўз қилади. Гўзаллик идроки ва иштиёқи тубдан ўзгаради. Шу тарзда солиқ ҳамма нарса ва ҳамма жойда "Робби"ни кўриб, унга талпинади. Чунки ишқ унинг кўнглида ёлқин сочади.

...Бизнингча, Навоӣ рамз тилини англайдиган маҳрамдан сўзлаганда ишқ ва сир аҳлини тасаввур этган. Шу тоифанинг вафо маслагига таянган. Кейинги байтдаги маъно бунӣ тўла тасдиқлайди:

¹ Навоӣ А. Ғазаллар. Шарҳлар. -Тошкент. 1991, 79 - бет

² Ҳаққулов И. Абдиёт фарзандлари. -Тошкент. 1990, 10-бет

³ А. Навоӣ. ғазаллари. Шарҳлар. Р. «Камалак». Тошкент, 1991. 20 - бет

***Дурди захм ўлмиш ичу тошим, қадах қуй оғзима,
Соқий, кўксима лойидин доғи ёқ марҳаме.***

«Дурд» - шаробнинг қуйқаси, тўлиқ софлашмаган бода. «Соқий» - пири комил, шайх. Байтдаги ботиний мазмун шундай: Муҳаббат азоби «ичу тошим»ни абгор айлади. Эй пири комил, файзингни дариг тутма, ишқ йўлига йўллагил мени. Бағримдаги захмларнинг табиби ҳам фақат сенинг ўзинг ва сўзингдир»¹

Увайсий пири муршидликнинг жуда кўп жиҳатларини Навоийдан ўрганган, унга эргашиб бир қатор гўзал ошиқона, орифона ғазаллар яратган:

***Бўлуб беҳуш, соқий, соғорингдин сирни фот этма,
Увайсий на учунким, ушбу май ичмоқдадур рожиб.
Ёки,***

***Қадам майхонага қўй, зоҳидо, кавсарга етгунча,
Ки мундоғ ташналикнинг дафъига пири мугон боис.***²

Соликнинг Аллоҳ йўлидаги, унинг васли орзусидаги риёзатларнинг энг авжи - илоҳий маърифатга чўмган «беҳуш» ҳолидир. Увайсий ҳам ушбу майдан бенасиб қолмай, деб ичмоқдадир, бу сирни фот этма, соқий, дейиши ана нгу поғонага кўтарилган ҳолдир. «Мажнун - Боязид Бистомий йўлидаги ошиқ. Бу буюк тасаввуф шайхи суфра-мастлик, беҳудлик йўлининг тарафдори бўлган. Унинг уқтиришича, илоҳий шароб ҳисобланмиш Аллоҳ муҳаббатидан масту мустағрақ бўлган, ўзини унутган кишигина илоҳий маърифатни ҳис қила олади. Маст бўлмаган одам – ошиқ эмас. Мумтоз адабиётда май ва мастликнинг бу қадар авж пардада қуйланишининг сабаби шунда»³

Жумладан, «Увайсийнинг ижодий изланишлари ва натижаларида Алишер Навоий даҳосининг иштироки бағоят фаол бўлган. Навоий Увайсийнинг устози. У улуғ шоир лирик меросини қунт ва муҳаббат билан ўрганган, ўзича унинг бадий маҳорат йўллари тадқиқ этган. Увайсий ошиқона ғазалнинг кўркам намуналари яратган ижодкор. Унинг ғазалларида муҳаббатга чақирик, муҳаббатга сиғиниш, уни улуғлаш, улуғлигини шеърий образларда талқин этиш тамойили етакчилик қилади».⁴

Увайсий май образини яратишда салафлари анъаналарини давом эттирган ҳолда, ўзбек аёли сифатидаги Ошиқнинг сархушлик, мастлик ҳолатини гўзал тарзда ифодалаган.

¹ Ҳаққулов И, Шеърийат ва тасаввуф, Тошкент 1997, 71 -бет

² Увайсий шеърийати. Т, 1980.

³ Очилов Э, “Навоийнинг ижод олами”, “Фан” 2001, 142-бет

⁴ Ҳаққулов И, Увайсий шеърийати. Т, 1982, 12- бет

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Шерхон ҚОРАЕВ,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Самарқанд давлат университети (Ўзбекистон)
Email: sherxongorayev@gmail.com

Аннотация: Это научная статья посвящена исследованию литературных встреч, просветительных бесед, поэтических вечеров, которые имели место при жизни великого поэта и мыслителя Алишера Навои.

Это факт, что подобные художественные вечера, проводившиеся во время правления Тимуридов, сыграли важную роль в развитии классической литературы и литературных процессов. В частности, мы видим прямое и косвенное влияние литературной среды того периода и сборников стихов на развитие мировоззрения, мышления и творчества Навои.

Исторические и литературные источники подтверждают, что Навои принимал участие в различных встречах, беседах машаиков, собраниях ученых, собраниях поэтов, поэтических вечерах при султанах, которые были популярны в его время. Помимо литературных посиделок во дворце султана Хусейна Бойкаро, сам Навои организовывал у себя дома литературные вечера и чтения стихов.

Ключевые слова: Беседа, святые, ученые, дебаты, поэты, муамма, само. **Annotation:** This scientific article is devoted to the study of literary meetings, enlightenment talks, poetry evenings, which took place during the lifetime of the great poet and thinker Alisher Navoi.

It is fakt that such art conferences held during the reign of Timurids played an important role in the development of classical literature and literary processes. In particular, we can see the direct and indirect influence of the period and poetic gatherings on the development of Navoi's worldview, thinking and creativity.

Historical and literary sources confirm that Navoi took part in various meetings, conversations of mashayiks, gatherings of scholars, meetings of poets, poetry evenings under the sultans, which were popular in his time. In addition to literary gatherings at the Sultan Hussein Boykaro palace, Navoi himself organized literary evenings and poetry readings at his home.

Key words: Conversation, saints, scholars, debate, poets, muammo, samo.

Алишер Навоий болалигидан то умрининг охирига қадар турли хил адабий мажлислар, диний-маърифий суҳбатлар, шеърят кечаларида иштирок этган. Ғиёсиддин Баҳодир хонадонида Хуросонда донғи кетган назм аҳли иштирокида мушоиралар, шеърхонлик кечалари ўтказилиб турилган. Қолаверса Ғиёсиддин Баҳодир ўғли ёш Алишерни ҳам шеър ёзиб турган азиз-авлиёлар мажлисларига олиб борган. Маълумотларга қараганда, Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд шаҳарларидаги шоирлар мажлисларида Навоий доимий иштирок этган. Бундай йиғинлар шоирлар султонининг тафаккур

олами, дунёқараши ва билимининг такомалида муҳим ўрин тутгани айна ҳақиқат.

Даставвал, **дарвешлар суҳбатлари (машойихлар мажлислари)** ҳақида сўз юритсак, Алишер Навоий болалигида отаси билан улуғ авлиё Хожа Шамсуддин Муҳаммад Кусуи Жомий суҳбатида бўлган. Бундан ташқари улуғ мутафаккир Ҳумомиддин Калободий, Хожа Пир Наққош, Хожа Муаййад, Хожа Авҳад Муставфий, Мавлоно Саъдуддин, Хожа Абдулазиз Жомий, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Шайх Шох Зиёратгоҳий каби валийлар суҳбатига мушарраф бўлган. Шайх Садриддин Равосийнинг дилбар суҳбатига етгани ҳақида Навоий шундай ёзган: *“Шакли дилписанд ва ҳақойиқ (илоҳиёт фани) ва маориф (маърифат) айтмоғи дилфириб (жозибали) эрди. Шариф суҳбатига фақир (Навоий) мушарраф бўлдим. Бадахшон шоҳигаким, анга мурид бўлиб эрди. “Фусус” (Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асари)дин дарс айтур эрди, кўнглимни босе сайд қилди”* [1,390 б]. Энг қизиғи, азиз-авлиёларнинг дарс йиғини шаклидаги суҳбатларида шеърлар ўқилган. Гап шундаки, шеър ёзмаган тасаввуф шайхи деярли бўлмаган.

Самарқанд шаҳрида таҳсил олган даврида Алишер Навоий Хожа Аҳрор Валий мулоқотларида ҳам иштирок этган. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзган, *“...Амир Алишер Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой, саҳару шом турли фазилатлар ва камолот касб этиб, олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожас Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат такомалида машғул бўлиб, аёлиёлар қутби Хожас Носириддин Убайдуллоҳнинг(Оллоҳ унга тинчлик берсин), файзли бузруквор мажлисидан файз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган ”*[6, 188 б]. Ўз навбатида Хожа Аҳрор Валий мажлислари Алишер Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини шаклланишида етакчи рол ўйнагани баайни ҳақиқат. Бинобарин навоийшунос олим Шухрат Сироҷиддинов ҳам Абдураззоқ Самарқандий *“Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хожас Аҳрор Валий суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараши ва мафкураси ташаккулининг босқичларини ўрганишида муҳим аҳамиятга эга”,* [7, 55 б] деган.

Алишер Навоий Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд мадрасаларида таҳсил олган даврида **олимлар мажлислари**да иштирок этган. Бу ҳақда Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да шундай ёзган: *“...Фалокатли замонларда ва ноумид юрган пайтларимда баъзан илм-фан мадрасаларида қуйи сафлардан жой олдим ва олимлар мажлисида илм нуридан кўнглимни ёритдим”* [4, 11 б]. Айтиш лозимки, ўрта аср шарқ олимлари шеър ҳам ёзишган. Ўз мажлисларида ўз фикр-ғояларини шеърий тарзда ифодалашган.

Навоий Самарқандда Улуғбек Мирзо, Аҳмад Ҳожибек ва Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасаларида таҳсил олган ва “шоирлар султони Улуғбек мадрасасининг мударрислари Мавлоно Аълои Шоший ва Мавлоно Олим Самарқандий дарс мажлисларида қатнашган. “Хуллас, Алишер (Навоий) Самарқандда “Улуғбек билан ҳамсабақ” бўлган Муҳаммадолим

Самарқандий, Хожа Хисрав, Алои Шоший, Жалолиддин Лутфулло Бухорий, Қутбиддин Самарқандий, Мавлоно Фозили Самарқандий, Мавлоно Соили Насафий ва ниҳоят фалсафа, ҳуқуқшунослик ҳамда араб тили билимдонлигида шуҳрат таратган мударрис Фазлуллоҳ Абуллайсий муҳитига тушиб қолди. Улугбек замонидаёқ вояга етиб қолган бу олимлар поэтика, тиббиёт, фалсафа, тарих каби соҳаларда камоли шуҳратда эдилар.

Алишер Навоий камолотида Шайх Садриддин Равосий, Шайх Камол Турбатий, Саййид Ҳасан Ардашер, Хожа Муҳаммад Астрободий, Хожа Юсуф Бурҳон, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб қанчалик роль ўйнаган бўлсалар, Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳам шунчалик муҳим ва айтишлик муҳимки ҳаммадан кўпроқ рол ўйнагандир” [8, 12 б]. Албатта Навоий умри мобайнида ўз даврининг етук олимлари мажлисларида бўлиб, билим ва тафаккур доирасини кенгайтирган.

Ўрта асрларда катта-кичик шаҳарлардаги боғу-роғлар, хонадонларда назм аҳли йиғилиб, **шоирлар мажлислари** ўтказишган. Бундай адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар шоирлар учун адабий асарлар устида фикр алмашиш ва тажриба орттириш воситаси бўлган. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да темурийлар давридаги Мавлоно Аёзий каби нозимлар тўпланган шоирлар мажлисини шундай тасвирлаган: “*Фақир (Навоий) бир мажлисда Пули Молонда а(Мавлоно Аёзий)ни кўрдим, бир анжуманда бир қасидасин ўқийдур эрди. Ҳар байт бунёд қилса, сўз услубидин, қофиядин айта берур эрдим. Бағоят ҳайрат қилди. Уч йилдан сўнг Боғи Сафедда яна бир мажлисда биайниҳи ушмундоқ воқеъ бўлди. Ул яна ҳайрат бунёд қилди. Бурунги мажлис аҳлидин бу мажлисда ҳам неча киши бор эрди. Андин сўрдиларким, ҳаргиз бу навъ киши кўрибмусен, чун кўзида заъф бор эрди, дедики, кўрмаймен, магар уч йил мундин бурунроқ Пули Молонда бир йигит кўрдум, ул ҳам бу навъ шуъбадабозлиқ(кўзбўямачилик) қилди*” [5, 53 б].

Маълумотларга қараганда, Алишер Навоий Султон Абулқосим Бобур, Абусаид Мирзо ва Султон Аҳмад Мирзо саройида ўтказилган **султонлар мажлислари**да иштирок этган. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллагач, шоирлар султони ҳукмдор ҳузуридаги адабий мажлисларда қатнаша бошлаган. Ана шундай мушоиралардан бири “Мажолис ун-нафоис”да ҳикоя қилинган: “*Ҳажр шоми суубатида (айрилиқ кечасининг қийноқлари ҳақида) ва ўзин анжум ва афлок(юлдузлар ва осмон) билан машғул кайфиятда бу газал (Султон Ҳусайн қаламига мансуб) боштин-аёқ хўб ва пурошуб (серҳаяжон) воқеъ бўлубтур ва матлаи бу дурурким:*

Ҳажр шоми ой чиқиб, мен йиглар эрдим дард ила,

Сайрлар қилдим, сени истаб маҳи шабгард ила [5, 201 б].

Ҳусайн Бойқаро бошқа шоирларни мажлисда шу шеърга эргашиб, худди шу мавзуда ҳозирнинг ўзидаёқ шеър айтишга, татаббуъ қилишга даъват этган. Баъзи шоирлар татаббуни эплай олмадилар. Айрим шоирлар эса бундай шеърга тенг келадиган ғазал айтиш қўлларидан келмаслигини тан

олишган. “Ул жумладан бу фақир (Навоий) эрдиким”, деб ёзади камтарлик билан “Мажолис ун-нафоис”да Навоий.

Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда Навоий ҳузурида етук муаммонавис шоирлар иштирокида **муаммо ечиш мажлислари** ташкил этилган. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат шундай ёзган: “Бурунги шоирларни бўш-бўшига машғул қилиб чарчатган ўйунларнинг биртаси муаммодир.

Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул ўйсиндаким, унда бир “исм” махсус қоидалар билан яширилган бўлсин. Сўнгра (йигинда) муаммо қоидаларини билганларга ҳали яшурун аслини билдирмай, шу байтни ўқуйдир. Улар (мажлис аҳли) тиришиб, жон чекишиб билган қоидалари юзасидан ҳали исми топиб айтадилар.

“Муаммо” ўйунининг энг кўтарилган (ривожланган) замони Навоий замонидир. Навоий замонида форсча, ўзбекча муаммо бирликда кўтарилган, форсий муаммога кўпрак аҳамият берилган десак-да бўладир” [9, 80 б].

Зайниддин Восифий “Бадоеъул вақоеъ”сида Алишер Навоийнинг муаммо ечиш мажлисларини тасвирлаган. Нақл қилинишича, эрта билан уч йигит ҳамроҳлигида Зайниддин Восифий Навоийнинг муаммо мажлисига кириб боради. Улардан бири муаммо илмида маҳорати Ҳусайн Нишопурийга тенглаша оладиган муаммоий бўлган. .

Ёш ижодкорлар йиғинга қадам қўйгач, мажлис аҳли ва Алишер Навоий ўз надимлари билан Восифий томонга қарайди ҳамда шоирлар султони уни кўрсатиб, “*номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шуми?*” дейди. Мавлоно Соҳибдоро “*Ҳа*” дейди унга юзланиб. Навоий унинг муаммо илмида иқтидори борлигини кўзидан илғаганлигини айтиб, мазкур муаммони ўқийди:

Бозро бин аз хазон бефарру, сарв аз жо шуда,

Булбулаш барҳам зада минқору, ногўё шуда [10, 85 б].

(Богини кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди сарв ўрнида йўқ, булбулнинг тумшуги йўқ бўлиб, куйлашдан қолибди.)

Муаммо мажлисда Восифий бу муаммони билишини айтади. Шундан сўнг Навоий бир оз бошини эгиб, “*биласизларми, унинг бу сўзи нимани билдиради. Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биладан, бошқасини айтинг, демоқчи, даъвосини қабул қилурмиз*”, дейди. Аммо Навоий бошқа муаммо ўқимайди [10, 86 б].

Алишер Навоий мансуб нақшбандийлик тариқати вакиллари самоъ мажлиси тузмаганлар, аммо инкор ҳам этишмаган. Яна шуниси ҳам борки, шоирнинг замондошларидан Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Асад, Хожа Шамсиддин Муҳаммад Кусуи Жомий, Мавлоно Муҳаммад Тободгоний, Хожа Абдулазиз Жомийлар **самоъ йиғинларини** сайру сулукнинг таркибий қисми деб ёндошганлар. Балки мазкур алломаларнинг таъсири ўлароқ, Навоий самоъ мажлисларида иштирок этган ёки унинг ҳузурида ҳам ана шундай кечалар ташкил этилгандир. “Насойим ул-муҳаббат”да Навоий замондоши Мавлоно Муҳаммад Табодгонийнинг самоъ йиғинларини қайд этган: “...*Хотирлари майли яхши ун била самоъга кўп мойил эрди ва Мавлоно созу хонандалигдин бот муассир бўлиб, самога кўпорлар эрди ва беҳол*

бўлурлар эрди ва мажлис ҳуззориға ғариб асар қилур эрди”[10, 447 б] . Қолаверса Навоий Абдулазиз Жомийнинг самоъдаги ҳолатини ўзи гувоҳ бўлгандек таърифлаган: “...самоъ мажлисида азим сайҳалар уруб, беҳуд бўлур эрдилар” [10, 446 б]. Энг қизиғи, Навоий қошида сўфийлар йиғилиб, самоъ йиғилиши ўтказганини Бобур “Бобурнома”да эътироф этган. Аниқроқ қилиб айтганда, Бобур Камолиддин Хусайн Гозургоҳий ҳақида тўхталар экан, бундай мутасаввуфлар Алишербек қошида йиғилиб, важд ва самоъ қилганлигини қайд этган[11, 159 б].

Алишер Навоий ҳузурида ўтказилган **шатранж мажлиси** ҳақида “Бобурнома”да ёзилишича, “...бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар. Алишербек мутойаба била дерки, “ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад” (“Ажаб балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг ортига тегеди”). Биноий дерким, “агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад”(“Йиғсанг ҳам шоирнинг ортига тегеди”)[11, 160 б].

Навоий ҳузуридаги ана шундай шатранж мажлисларида шахмат ўйидан ташқари, мушоиралар, ҳазил-мутойаба суҳбатлари ҳам бўлиб турган.

Абдурахмон Жомий хонадонидида ўтказилиб турган **китобхонлик кечалари**да турли хил китоблар мутолаа қилинган. Навоийнинг ёзишича, “Яна “Хамса”, балки “Ҳафт авранг”ларнинг кўпрагин муқобала(танишиш) дастури била алар ўқиғонда кулоқ тутулубтур, мадади учун алар (Жомий) мажлисида ўқулубтур”[5, 747 б]. Бу фикрни Хондамир ҳам тасдиқлайди: “Ҳазрат (Навоий) ҳақиқатлар паноҳи бўлган жаноби олий Махдумий Нуран(Жомий) хизматида бўлиб, ҳар доим ул зотнинг ҳузурида дарвешларнинг китоблари ва тасаввуфга оид асарларни ўқишга машғул бўлдилар. Ул жаноби олий (Жомий)нинг бу борада ёзган рисолаларини ҳам ўша кишининг ҳузурида мутолаа қилдилар... (Айтиб ўтиш лозимки) ул жаноби олий (Жомий) ҳам ўзидан файз таратиб турган ўша асарларини ҳидоят нишонли ушбу Амир(Навоий)нинг қутлуг номига бағишлаб ёзди” [12, 31 б]. Алишер Навоий Жомий ҳузуридаги китобхонлик кечаларида тасаввуф, дин ва илму фанга оид қатор китобларни мутолаа қилган, унинг китобхонлик кечаларида иштирок этиб, ўқилган мўътабар китобларни тинглаган, шоирлар султони бирор рисола зарур бўлиб қолганда устозидан сўраб олиб, ўқиган.

Жомий ҳузуридаги мутолаа яъни, китобхонлик кечалари, мўътабар китоблар ҳақида Иброҳим Ҳаққул шундай ёзган: “Хамсат ул-мутаҳаййирин” хотимасида Навоий устози Абдурахмон Жомий хизматида (ҳузурида) “таълим ва истифода” юзидан ўқиган ўндан зиёд китоб рўйхатини келтирадими, уларнинг аксарияти тасаввуф ҳақида... Шунингдек, Навоий Ҳужвирий, Имом Қушайрий, Сухравардий, Имом Ғаззолий, Ибн Арабий каби ислом алломаларининг асарларини ҳам пухта билган. Навоийнинг тасаввуф билан алоқасини белгилашда бундай фактларга жиддий қараш керак. Навоийшуносликда худди шу жиҳат етарли даражада инобатга олинганича йўқ”[13, 128 б].

Алишер Навоий даврида темурийлар салтанатида **риндлар мажлислари** ва **жавонмардларнинг маърака – йиғинлари** ҳам ўтказилган. Аммо бу тоифанинг йиғилишларида шоирлар султониинг иштирок этган ёки иштирок этмагани ҳақида етарли маълумот йўқ. Ваҳоланки шоир асарларида риндлар базмлари ҳамда маърака йиғинлари зикр этилган. Бинобарин Навоий бундай мажлисларда иштирок этган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Алишер Навоий “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да устозининг риндлиги ва барча риндларни азиз тутгани, ўз уйидан бундай тоифага жой бергани ҳақида сўз юритади: *“Йиғитлик айёмидаким, риндлик ва лавандвашлиқлар боисидур, бу тоифа (риндлар) кундуз ва кечалар алар(Ҳасан Ардашер) масканидин чиқмаслар ва барча асбоб алар учун муҳайё эрди...*

Ва риндлик таврида неча нима аларга даст бериб эрдиким, бу тоифанинг озига муяссар бўлуб эркан; бири саҳои зотийким, анда такаллуф бўлмагайким, базм ва зиёфат вақтида оз ва кўпнинг тафовути кўринмагай ва ўзидин элга кўп нима оз кўрунмагай ва элдин ўзига жузвий нима бағоят кўп ва куллий кўруниб, бирга ўн эваз еткурурнинг фикрида бўлғай”

Риндлардин бир анингдек йўқ эрур огоҳ ринд,

Шоҳ эди ринд аҳлига, балким эрди шоҳи ринд [2, 9 б].

Навоийнинг узоқ йиллик кадрони Ҳасан Ардашернинг риндлиги даврида унинг уйи риндлар ва хароботийлар йиғини жойи бўлган. Бу хонадонда Хирот риндлари тўпланишган ва мажлислар ўтказилган. Мазкур йиғинларда Навоий қатнашган бўлиши ҳам мумкин. Аммо бирор бир асарида буни қайд этмаган.

Хўш, риндлар ким? Ринд сўзининг луғавий маъносига келсак, ринд шариат қоидаларини жоҳиллик юзасидан эмас, балки онгли суратда, зийракликдан инкор қилувчини англатади. Навоий даври хур фикрли риндлари барча олам давлату шукуҳларини рад этган, ўзини озод тутган, май ичиб, ўз фикрини эркин ифодалаган.

“Соқийнома”да Навоий шеърлар ўқилган, кўшиқлар ижро этилган риндлар базмини зикр этган:

Ул фано жомини чун сипқорайин,

Маст ўлуб, дайри фанога борайин.

Риндлар базмигача гом чекай,

Ул харобот элидин жом чекай.

Х асрдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда пайдо бўлган турли касб-ҳунар эгаларини, шоирларни бирлаштирган жавонмардлик ҳаракати тасаввуф таълимотининг инсонпарварлик ғояларини ўзига дастур қилиб олиб, сўфийликнинг ривожланишига хизмат қилган. Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, шу тариқа, ҳамиша бир-бирига мадад бериб, бир-бирини тўлдириб келган тариқат ва футувват XIII асрларга келиб бир-бири билан қўшилиб кетган –жавонмардлик тасаввуфнинг амалий қисмига айланган. Зеро, "тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий татбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда ўз назарий-эътиқодий тағзаминини топган эди[14, 120 б]. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи

султоний ёки жавонмардлик тариқати” асарида тарихда жавонмардлардан ҳар бирининг пири, ўз жамоаси, суҳбат орқали таълим бергувчи устозлари ҳамда йиғиладиган йиғин жойлари бўлган деб ёзилган [15,7 б]. Жавонмардларнинг ана шундай йиғилишларидан бири **Маърака – мажлисларидир**. Мазкур йиғинларда маърака аҳлидан бўлган-сўз аҳли (шоирлар, қиссахонлар, афсона айтувчилар, бахшилар), зўр аҳли (полвонлар), яъни кучини намойиш этувчилар ва учинчиси-ҳар хил ўйин кўрсатувчилар (дорбозлар, масхарабозлар, кўғирчоқбозлар ва бошқалар) ўз қобилияти, истеъдодини намойиш этган, қолганлари эса уни томоша қилганлар. Кошифийнинг ёзишича, *“маъраканинг боши билим, чунки билимсиз одам маъракага қадам қўйса, бошидан хабарсиз қолади. Маъраканинг адоғи кўнгилларнинг қабулидир”*.

Маърака икки хил бўлган: биринчи хили-маъқул ва иккинчиси эса манзур маърака. Бундай маъракаларда яхши сўзлар айтилган [15, 74 б]. Маддоҳлар ва ғазалхонлар маърака тузувчи ва уни қизитувчи сўз аҳлидан ҳисобланган. Мазкур йиғинлардаги *“маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирки, узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида шеър айтиш билан вақт ўтказадилар”*[15, 81 б]. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, “Ҳайрат ул-аброр” достонида Навоий ҳам маъракадаги маддоҳлардек Ҳусайн Бойқарони мадҳ этиш асносида *“қизгин маъракада шоҳ мадҳида мадҳия ўқиётган маддоҳлар маъракасини”*[16, 144 б] ёдга олган. Демак шоирлар султони Хуросонда ўтказилган бундай йиғинлар ҳақида батафсил маълумотга эга бўлган. Қолаверса, Навоий маърака – йиғинларда иштирок этган, дейиш ҳам мумкин.

Маъракада мадҳ этувчи маддоҳлар биринчидан маъракада бадихатан шеър айтганлар, бундан ташқари улар ўз қобилиятларини ишга солиб, ҳикоят ривоятларни назмий шаклда баён этганлар. Иккинчи хил маддоҳлар эса йиғинларда бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ва бадихаларини ўқиб, халққа етказганлар. Бу тоифани ровийлар ҳам деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидан. Қиссахонлар ҳам икки хил бўлган. Биринчиси, маъракада ҳикоят айтган бўлса, иккинчи тоифадагилари эса шеърхонлик билан шуғулланган[15, 81 б].

Мухтасар қилиб айтганда, темурийлар даври адабий мажлислари нафақат мумтоз адабиётимиз тараққиётида, балки Алишер Навоий камолотида ҳам муҳим рол ўйнаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.
4. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1983.
5. Алишер Навоий. Маҷолисун-нафоис. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1966.

6. Абдурразок Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Т. Ўзбекистон, 2008 .
 7. Сирожиддинов Ш.. Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий – типологик, текстологик таҳлили. Т. Академнашр, 2011.
 8. Абдуллаев В.А. Алишер Навоий Самарқандда. Т. Билим жамияти, 1967.
 9. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Т. Ўқитувчи, 1995.
 10. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.
 11. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.
 12. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015.
 13. Ҳаққул Иброҳим. Тақдир ва тафаккур. Т: Шарқ НМАК БТ, 2007.
 14. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.
-

INSON MA'NAVIY TAKOMILI NAVOIY TALQINIDA

Tuxtayeva Bibigul Akramovna
Katta o'qituvchi
NDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
(O'zbekiston)

Annotatsiya: Mazkur maqolada inson kamolotiga xizmat qiluvchi Alisher Navoiy hikmatlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: tafakkur, kamolot, inson, tarbiya, ma'naviy bebaho meros.

Komillikni orzu qilmagan, barkamol avlodlarni voyaga yetkazish haqida qayg'urmagan xalqning, millatning kelajagi yo'q. Bunday xalq va millat tanazzulga mahkum.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida ma'naviy merosimiz bo'lgan ota-bobolarimiz, buyuk mutafakkirlarimizning nasihatu o'gitlari, ilm egallashdagi intilishlarini, millatimizning milliy qadriyatlarini o'rganish, uni yosh avlodga singdirish imkoniyati kengayib bormoqda. Shu sababli yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda Sharqning buyuk alloma va mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ma'naviyatga yo'g'rilgan madaniy merosi muhim tarbiya vositasi sanaladi.

“Shoirlarning sultoni” yaratgan bebaho meros kelajak avlod tarbiyasida ham muhim omil bo'ladi deb ishonamiz. Navoiy asarlaridagi ta'lim-tarbiya g'oyasining negizi inson va uning kamolotini ifoda etishdan iborat bo'lib, ularda insoniy fazilatlar: odamiylik, do'stlik, insonparvarlik, mehr-oqibat, xayr-ehson, diyonat, sabr-toqat, kamtarlik, qanoatlilik haqida chuqur falsafiy fikr yuritiladi.

Buyuk daho Alisher Navoiy asarlarida ilmi bo'lish uchun, avvalo, ona tilini puxta va chuqur bilish lozimligi, shu bilan birga ko'p tillarni bilish ham muhim ekanligini, ilmi kishilar faqat hunar va ilmda emas, balki axloq-odobda ham o'rnak bo'lishlari, to'g'ri so'z, so'zamol bo'lib hamisha o'z nutqi va o'zgalar nutqiga e'tiborli bo'lishlarini ta'kidlaganlar.

Alisher Navoiy o'z asarlarida tarbiya jarayonlarini, vositalarini, talablarini ham ko'rsatib o'tadi. Mutafakkirning fikricha, ilmni inson kamoloti uchun eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. U ilm insonni, xalqni nopoklikdan, jaholatdan qutqaruvchi omil sifatida ta'riflaydi. Chunki ilm egallashdan maqsad ham xalqning, o'z mamlakatining baxt-saodatli, farovon hayot kechirishi uchun xizmat etishdan iboratdir, deya ya'kidlaydi. Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson ham faqat ilmi bo'lish bilan qanoatlanib qolmaydi. "Odob Navoiy tasnifida barcha insoniy xislatlarning boshlanishi hisoblanadi. Komil insonga xos xislatlarga ana shunga bog'liq ravishda ta'rif beradi. Zero, haqiqiy insonga xos xislatlar – qanoat, sabr, tavoze, himmat, muruvvat, hilm xuddi shu odabli kishida tarkib topadi"¹.

Alisher Navoiy yuqori kamolot bosqichidagi buyuk aql egasi – chin ma'nosi bilan buyuk inson edi. Navoiydan qolgan buyuk badiiy meros bir necha asrlar davomida O'rta va Yaqin Sharq xalqlarining adabiyoti va fikriy taraqqiyotiga mislsiz ta'sir ko'rsatib keldi. O'zbek adabiy tili va adabiyoti so'nggi besh asr ichida Navoiy merosi asosida taraqqiy etdi, uning ilg'or an'alarini davom ettirdi. Hazrat Alisher Navoiyning buyuk nazmiy va nasriy asarlari so'z boyligi bilan ham, uslubi bilan ham ulkan bir xazina hisoblanib, ularning lisoniy-uslubiy xususiyatlarini o'rganish hamon dolzarb vazifalardan bo'lib qolmoqda.

Asrlar osha yangi ma'no qirralarining kashf etilishi bilan Sharq mumtoz adabiyoti, jumladan ulug' so'z san'atkori Alisher Navoiy ijodi manguqlikka daxldorlik qilmoqda. U yaratgan bebaho asarlar davrlar o'tishi bilan yangicha talqinlarga asos bo'la olishi bu ijodiy merosga qayta-qayta murojaat qilishni taqozo etadi.

Alisher Navoiy juda ko'p hikmatlar yaratgan. Ulardagi purma'no fikrlar insonning kamolotida muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy o'zining axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, boy hayotiy tajribalarini umumlashtirish, ularga yakun yasash asosida yaratgan "Mahbub-ul qulib" asarida axloq-odob, fan va madaniyatning rivojlanishi, xalqning osoyishtaligi va baxt-saodati masalalariga doir o'z aqidalarini, mulohazalarini bayon qiladi, xalq maqollari negizida o'z hayotiy tajribalarining umumlashmasi sifatida juda ko'p maqol va hikmatli so'zlar yaratadi². Navoiy yaratgan hikmatli so'zlarning mazmun-mohiyati turli-tuman, purma'no. ularning ko'pchiligi bugungi kunda xalq orasida faol qo'llanishga aylanib ulgurgan: "Sihat tilasang ko'p ema, izzat tilasang ko'p dema", "Oz-oz o'rganib don obo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur", "O't ishi qovurmoq, yel ishi sovurmoq", "Ishqsiz kesak, dardsiz eshak", "Oz degan-oz yengilar, oz yegan oz yiqilar", shukronalik haqida: "Agar shunqordek boshingda zardo'zluk tumog'adin toj emasdir, shukr qilkim, ko'zung yorug'dunyoni ko'rarga muhtoj emasdur", qanoat haqida: "Qone' tilanmas farzona, qanoat tunganmas xazina" ya'ni, "Qanoatli oqildir, qanoat esa yuganmas xazina", odamgarchilik haqida: "Elga qo'shilg'on oroyish topyi, eldin uzulg'on osoyish topmas", do'st-dushmanlik haqida: "Xasm necha haqir bo'lsa, ko'ngul qo'zgatar va xas necha ushoq bo'lsa, ko'z bulg'atur", ya'ni "Dushman har qancha kuchsiz bo'lsa ham

¹ Nishonova S. komil inson tarbiyasi. –T.: "Istiqlol", 2003, 197-b.

² Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi.-T, 1995, 133-b.

ko'ngilni notinch qiladi, xas qanchalik kichik bo'lsa ham ko'zni azob beradi", yaxshilik va yomonlik haqida:"Yomondin yaxshilig' ko'z tutmoq fosid xayoldur, itdin kiyikka va mushukdin kabutarga shafqat maholdur", "Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yashlig'I so'z bila", "Yaxshidin yomonlar ham yomonlig' ko'z tutmas, yaxshi yomonlarga ham yaxshilig'in unutmas", "Yaxshiliqdin yomonlig'ni yaxshiroq bilmasang, yaxshilarga qo'shil, yaxshilig' tegrasig'a evrula olmasang, yaxshilar tegrasig'a evrul", so'zlash madaniyati haqida:"So'zni ko'nglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim ko'nglungda bo'lsa tilg'a surma", "Befoyda so'zni ko'p aytma va foydalig' so'zni eshiturdin qaytma", ahillik haqida:"Ushoqlar ishi nima bo'lmas, pista qobig'I kema bo'lmas" ma'nosi:"Go'daklar ishi hech narsa bo'lmas, pista qobig'I kema bo'lmas", vafo haqida:"Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q", rost so'zlash haqida:"Chin so'zni yolg'onga cho'lg'ama, chin ayta olur tilni yolg'ong'a bulg'ama" kabi.

"Mahbub ul-qulub" asarida keltirilgan hikmatlar oradan shuncha asrlar o'tgan bo'lishiga qaramay, bugungi kunda ham o'z ma'nosini, qiymatini yo'qotgani yo'q. bularni quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin:"Yomon bila yashi orasida ko'p farqdir, ikki kemandin uchin tutg'on g'arqdur", "O'zingni zebo libos xayolidan o'tkar, libos zsboligin tilasang bir yalangni bitkar", "To'qlug' hirsin ko'nguldin yo'q qil, o'zing och bo'lib, bir ochni to'q qil", "Odam bila shayton muxolifatin unutma, ota dushmanin o'zingga do'st tutma" kabi hikmatlar necha asrlardan buyon o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Alisher Navoiyning faoliyati va ijodi shunday bir buyuk ma'naviy xazinaki, undan tafakkur doirasidagi juda ko'p muammolarga yechim, savollarga esa javob toppish mumkin. Qachonki, ma'naviyat masalalariga kuchli e'tibor berilib, ma'naviy yuksalishga erishilgan davrlarda davlatchiligimiz ham qudratli va salobatli bo'ladi. Alisher Navoiy dahosi o'z-o'zidan vujudaga kelgan emas. Albatta, bunga boy madaniy va ma'rifiy zamin, ma'naviy asos bor edi. Bu fikrni birgina Amir Temur va temuriylar davrida erishilgan boy ma'naviyatimiz ham isbotlaydi. Aytish mumkinki, temuriylar davri ma'naviyat bobida jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan eng buyuk ulishi Alisher Navoiy faoliyati, ilmiy va ijodiy merosdir.

Alisher Navoiy ilm o'rganishga intilishni inson kamolotini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. Ilm insonni, xalqni nodonlikdan qutqaruvchi omil sifatida ta'riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g'oyalar yordamida kishilarni ilmiy va ma'rifatli bo'lishga undaydi.

Navoiy o'z zamonida siyosatda, ijtimoiy munosabatlarda va boshqaruvda insoniy bag'rikenglik ustivor bo'lishiga da'vat etgan. Amal qilinayotgan qonunning ahamiyatini belgilashda insonparvarlik eng asosiy mezon bo'lishi kerakligiga chaqirgan:

"Nekim o'z qoshingda erur noravo,

Ulusqa ani ko'rma aslo ravo.

Yomonga jazo gar siyosatdurur,

Muruvvat tariqi rayosatdurur”¹.

Navoiyning komil inson g’oyasi hayotning sinov va ziddiyatlari bilan to’qnashuvlarda mazmunan yanada ochiladi. Bizningcha, bu juda muhim masala. Birinchidan, Navoiyda komil inson hayotdan ajratib qo’yilgan xayoliy orzu emasligini, ikkinchidan esa, Navoiyning muhim an’anaviy qarashlarga tayanishi ularni takrorlashdan iborat bo’lmaganini anglatadi va Navoiyning o’z davri ziddiyatlariga yechim topishni o’z oldiga maqsad qilib qo’yganini har jihatdan yoqlaydi.

Navoiy “Hayrat-ul abror” dostonida:

“Har nafasing xolidin ogoh bo’l,
Balki anga xush ila hamroh bo’l”².

Navoiyning barcha asarlarida muhim ahamiyatga ega bo’lgan yetuklikka da’vatlari bugungi avlod uchun ham ma’naviy yuksaklikka chaqiriq bo’lib xizmat qiladi.

“Ne elga yorsen o’zungni ul na’v tuz,
Nechukki borsen o’zungni andog’ ko’rguz”³.

Istiqlol davrida ulug’ shoirimiz shaxsiga, merosiga e’tiborning nechog’lik baland ekaniga barchamiz guvohmiz. Ayniqsa, Mustaqillik yillarida navoiyshunoslikda erishilgan yutuqlar, bu sohani istiqloq devrida yangi bosqichga ko’tarilgani ulug’ shoir ijodining har bir muxlisi uchun qadrli, albatta. Ulug’ bobokalonimiz shaxsi, ijodiga ko’rsatilayotgan yuksak hurmat, e’tirof hammamizning ko’nglimizni faxr-iftixor tuyg’ulari bilan to’ldiradi. Shunday ekan, Navoiy ijodiga ahamiyat berish, uni o’qish, o’rgatish har birimizning mas’uliyatimizdir.

“XAMSA”DA ISKANDAR OBRAZIGA OID QARASHLAR IFODASI

Nodira MANSUROVA,

Katta o’qituvchi

Navoiy davlat pedagogika instituti

(O’zbekiston)

email: nodira_mansurova1977@mail.ru

Annotasiya: Maqolada so’z mulking sultoni Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlarida uchraydigan tarixiy hukmdorlar obrazi haqida fikr yuritilib, ulug’ shoir dostonlarida uchraydigan eng mashhur qahramon - Iskandar obrazi talqin qilingan.

Kalit so’zlar: Iskandar, temuriy hukmdorlar, baxt, adolat, oinai Iskandariy, Zulqarnayn.

Аннотация: В данной статье рассматривается образ всемирно известного исторического правителя Искандера в пятерице великого поэта Алишера Навои “Хамса”.

¹ Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T.: “G’afur G’ulom”. 1991-y. 278-bet.

² Alisher Navoiy. Hayrat-ul abror. T.: “Fan”. 1991-y. 299-bet.

³ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. T.: “Fan”. 1998-y. 110-bet.

Ключевые слова: Искандер, правители-тимуриды, счастье, справедливость, зеркало Искандера, Зулкарнайн.

Annotation: This article is devoted to well known statement Alisher Navoiy's "Xamsa" poem historical king and great poet most famous hero Iskandar character.

Key words: Iskandar, temuriy kings, truth, happiness, Iskandar's mirror, Zulqarnayn.

Serquyosh o'lkamizning shonli tarixida ko'plab hukmdor shoh va shahzodalar yashab o'tgan. Ayrimlari odilligi va adolati, ayrimlari zulmkor va yovuzligi bilan nom chiqargan. Ularning hukumatni boshqarishda tutgan yo'llari, bajargan amallari xalqimiz qalbidan joy olib, turli afsona va rivoyatlarga qorishib ketgan. Ular haqidagi ertak va afsonalar og'izdan og'izga o'tib, tarix zarvaraqlariga muhrlangan. Hazrat Navoiyning "Xamsa" dostonlarida ham ko'plab tarixiy hukmdorlar obrazlariga duch kelamiz. Mazkur dostonlarda uchraydigan tarixiy hukmdorlar quyidagilar: 1.Iskandar. 2.Xusrav. 3.Chingizxon. 4.Doro. 5.Mahmud G'aznaviy. 6.Anushervon (No'shiravon). 7.Sheruya. 8.Faridun. 9.Siyovush. 10.Asfandiyor. 11.Tahmuras.

Tarixdan bizga ayonki, Iskandar–Aleksandr Makedonskiy tarixiy shaxs bo'lib, eramizdan oldingi 356-323- yillarda yashagan. Makedoniya podshosi Filipp II ning o'g'li. Onasi – Olimpiada. Aleksandr Arestotel qo'lida ta'lim olgan. Otasi Filipp II o'ldirilgandan so'ng taxtga o'tirib, qisqa vaqt ichida o'z davlatini kengaytirgan. Keyinchalik Sharqqa yurish boshlagan va Eron shohi Doro III ni mag'lub qilgan. O'rta Osiyoga, Hindistonga yurishlar qilgan va ulkan imperiya barpo etgan. Eramizdan avvalgi 323-yil Bobilda vafot etgan" [1].

Sharq xalqlari adabiyotida ham bu obraz Iskandar Zulqarnayn nomi bilan mashhur. Zulqarnayn – ikki shoxli deganidir. Bu haqda xalq orasida ko'plab afsonalar mavjud. "Iskandar haqidagi ilk ma'lumot X asr tarixchilari Hamza ibn Hasan al-Isfahoniy, Dinyuvari, Tabariylar asarlarida, keyinroq Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" kitobida uchraydi. Badiiy asarlarda, jumladan, Abu Ali Muhammad ibn Muhammad Bal'amiy asarida Iskandar salbiy obraz sifatida berilgan bo'lsa, Firdavsiyning "Shohnoma", Nizomiyning "Iskandarnoma", Xusrav Dehlaviyning "Oyinai Iskandariy", Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomai Iskandariy" asarlarida Iskandar obrazi fohisha, olim, payg'ambar tarzida tasvirlangan" [2]. Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida Yofasning to'rtinchi o'g'li deb ko'rsatiladi:"... Va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to'rtinchi o'g'lidur, Rus naslidin..."[3]. Shoir o'zining "Saddi Iskandariy" dostonida Iskandarning ideal obrazini yaratib, uni adolatli shoh tarzida talqin etadi. Adabiyotshunos olim N.Mallayevning fikricha, Iskandar yarim tarixiy, yarim afsonaviy obrazdir. Olim o'zining "Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti" kitobida buni alohida ta'kidlab o'tadi: "Navoiy Iskandarning umri va hukmronlik sanalarini deyarli tarixiy haqiqatga muvofiq beradi. "Aksar tavorixda aning umrin o'tuz olti yil va salotin o'n uch yil bitibturlar". Boshqa ayrim faktlar ham tarixiy haqiqatga muvofiq keladi. Ammo shunga qaramay "Tarixi muluki Ajam" Iskandar tarixidan ko'ra, ko'proq Iskandar haqidagi rivoyatlarni hikoya qiluvchi bir asar

sifatida xarakterlidir. Bu holat yana bir bor Iskandarning afsonaviy shaxsga aylanib ketgani, tarix zaminidan fantaziya olamiga o'tib ketganini ko'rsatadi" [4]

Hazrat Navoiy "Xamsa"ning barcha dostonlarida Iskandarni tilga olib o'tadi. Jumladan, "Hayrat ul-abror"ning 49-bobini "Iskandarning yetti iqlim mamolikin panjai tasarrufig'a kiyurg'oni va xoli ilik bila olamdin rihlat markabin surg'oni" deb nomlanadi. Bunda Iskandar yetti iqlimni egallagan, ham shoh, ham valiy, ham payg'ambar, donishmand hukmdor deya e'tirof etiladi. Navoiy talqinicha, Jamshid o'z jomi bilan olamni ko'rgan bo'lsa, Iskandarning oddiy ko'zgusi unga jahonni ko'rsatadigan jom bo'lib xizmat qilgan.

Ham shah o'lub, ham valiyu ham nabi,
Hikmat ila ham tuz o'lub mashrabi [5].

Keyingi baytlarda Navoiy shunday yuksak martabali baxtiyor podshohning bu dunyodan o'tayotganligi, unga na hakamlari, na xizmatkor qullari yordam bera olmasligi hamda ketar chog'ida qilgan vasiyatini keltiradi. Iskandar so'nggi vasiyatida u vafot etgandan keyin bir qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishlarini so'raydi. Toki butun dunyoni egallagan, suv-u quruqliklardagi barcha shohlarni o'ziga bo'ysundirgan, yetti o'lka podshosi, butun jahonni o'z qo'lida tutgan shoh bu dunyodan bo'sh qo'l bilan ketayotganini ko'rishlarini xohlaydi.

Bilgay anikim yeti kishvar shahi,
Yeti falak mushkilining ogahi,
Jismida jon yo'q bu makondin borur,
Xoli ilik birla jahondin borur [6].

Bu hikoyat barchamizga ibratli namunadir. Shoir bu hikoya orqali butun jahon shohi bo'lgan Iskandarga ham bu dunyo vafo qilmaganligini aytib o'tadi. Shuning uchun ham, boylik, martaba, mansab ikkinchi darajali ekanligi, bu dunyoga hirs qo'ymaslikni ta'kidlaydi.

"Xamsa"ning ikkinchi dostoni bo'lmish "Farhod va Shirin"da ham Iskandar haqida so'z boradi. Dostonning 19-bobida "Oyinai Iskandariy", ya'ni Iskandar o'ynasi haqida gapiriladi. Unda Farhodning xazinalar orasida billur sandiqqa ko'zi tushishi, sandiqni ochganlarida uning ichidan durlar bilan bezalgan ko'zguning chiqishi, ko'zgu Iskandari Rumiyl zamonida har biri Aflotunga teng keladigan to'rt yuz bilimdon tomonidan yasalgani haqida aytib o'tiladi.

Erur Iskandari Rumiyl nigori,
Jahon ahlig'a oning yodgori [7]

Ko'zguda tilsim yashiringan bo'lib, kimki bu tilsimni ochsa, unda o'z taqdirini ko'rishi aytiladi. "Farhod va Shirin"ning 25-bobida Farhodning Suqrot yordamida Iskandar tilsimini ochganligi bayon etiladi. "Xamsa"ning uchinchi dostoni bo'lmish "Layli va Majnun"ning 36-bobi "Ishq ta'rifidakim..." deb nomlanadi. Shu o'rinda Navoiy Iskandar nomini tilga olib o'tadi. Shoir Iskandarning po'latdan bir oina yasatgani, Rum elida minora solganligi, shu minoradan oinani Farangistonga qaratsa, oinada butun Farangiston aks etib turganligini, ko'zguning shunday xislati borligi uchun unga "Oinai jahonnamo"deb nom berishganini aytib o'tadi.

Ul oyinakim Skandar etti,
Po'loddin o'yla paykar etti [8]

“Sab’ai sayyor” dostonining 36-bobida ham Iskandar obrazini uchratamiz. Unda shoir qanchadan-qancha shohlar taxt talashganligi, ammo bu o‘tkinchi dunyoda hech kim abadiy emasligini ta’kidlaydi:

“Xamsa”ning hajm jihatdan eng katta dostoni “Saddi Iskandariy”dir. Bu dostonida Navoiy Iskandarning mukammal obrazini yaratadi. Navoiyshunos olim N.Mallayevning fikricha, Navoiy Iskandar tarixidan xabardor bo‘lsa ham, uning siymosida o‘zi orzu qilgan adolatli shohni ko‘rmaydi. Shuning uchun ham dostonida uning protatipi, ya’ni aynan uning o‘zi emas, mukammallashtirilgan obrazini kiritadi. Shoir “Saddi Iskandariy”ning 15-bobida sulolalar tarixi haqida aytib o‘tadi. Bobda otasi Iskandarni Arastuga shogird berishi, Arastu o‘sha davrning mashhur hakimi Naqumohisning farzandi ekanligi, hakim Iskandar dunyoga kelgan kunni bashorat qilib, uning qadami pokiza, qutlug‘, baxt-saodatli va sof vijdonli shoh bo‘lishini aytib o‘tgan edi:

Kim, ul tifli farruxpayi pokzod,
Shahe bo‘lg‘usi poku farrux nihod [9].

Hazrat Navoiy Iskandarni o‘tkir zehqli, bilimli, harbiy ishlarda ham katta mahorat egasi ekanligini aytib, nayzasi osmonni teshishi, tig‘i esa toshlarni yorishi, jang maydonida pahlavonlardek, ajdahoni o‘ldirishini, pahlavonlik ishlaridan tashqari aql-tafakkurda ham yuqori darajaga erishganligini ta’kidlaydi. Bob so‘nggida Iskandar otasining vafoti, otasining vasiyatiga ko‘ra Iskandarning taxtga chiqishi va mamlakatni boshqarishi bayon qilinadi.

Ato taxtini chun maqom ayladi,
Tuzub rud , ohangi jom ayladi [10]

Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandar tarixi yoritilgan bo‘lib, unda Iskandarning tug‘ilishi, qilgan ishlari, vafoti manzarasi tasvirlanadi. Dostonning 17-bobida Iskandarning gado bilan suhbat, 23-bobida Iskandarning ko‘plab mamlakatlarga hujum qilishi, Doro bilan munosabatining yomonlashuvi, afsonaviy sarguzashtlari, dengiz sayohati va obi hayot izlashi, 76-bobda Iskandarning shisha yasatib, Muhit dengiziga tushishi, 80-bobda esa Iskandarning bu dunyodan ko‘z yumushi tasvirlanadi. Navoiy bu boblarda Iskandar sarguzashtlarini bayon etadi. Navoiyshunos olim N.Mallayev bu haqida to‘xtalib o‘tadi: “Navoiy “Saddi Iskandariy”da real hayot lavhalarini, tabiat manzaralarini qanchalik mohirlik bilan tasvirlasa, fantastik manzaralarni, afsonaviy maxluqlarni, g‘aroyib voqealarni ham shunchalik katta san’atkorlik bilan chizib beradi... Masalan, yajujva majujlarga qarshi kurash romantik tasvir bilan berilgan, lekin shoir bundan haqqoniy xulosa chiqarib, agar kishilar ahil-ittifoq bo‘lishsa, zulm va zulmat yo‘llarini o‘tib bo‘lmas g‘ov bilan to‘sisish mumkin degan fikrga keladi...”[11]. Bundan tashqari, shoh Iskandar adolatli podshoh sifatida ham tasvirlanadi. U qaysi mamlakatni fath etsa, u yerning xalqiga himmat qilib avf bergan. “Saddi Iskandariyning” 35-bobida buni ko‘rishimiz mumkin. Iskandar Kashmirni bosib olganda, uning shohi Malludan zulm ko‘rgan xalq xat yozib Iskandardan omonlik tilaganda, u lutf-marhamat ko‘rsatadi. Iskandar askarlariga xalqni azobga qo‘ymaslik, hech kimdan hech nima tama qilmaslik haqida farmon beradi. Kimki birovdan bir qarich ip tama qilsa, o‘sha ip bilan bo‘ynidan

osilajagini, lekin shu yerlik xalq o'z ixtiyori bilan "omonlik moli" bersa, undan ba'zi birovlar foydalanishi mumkinligini bildiradi:

Qilib hukmkim, el qilib iztirob,
Kishidin tama qilmasun rishtatob.
Birovkim tama rishtaye qilg'usi,
Aning birla bo'g'zidin osilg'usi [12]

Bunday adolatli qaror chiqarishi xalqqa ham, sipohga ham ma'qul keladi. Bu orqali hazrat Navoiy shohlarni tamagirlikdan xalos bo'lib, adolat yo'lini tutishga undaydi. Umuman olganda, shoir "Xamsa" dostonlarining deyarli barchasida Iskandar haqida to'xtalib o'tadi. "Shoir Iskandar obraziga murojaat etar ekan, uni ma'lum bir darajada zamonasi bilan bog'lay oldi hamda estetik idealini doston mazmuniga to'liq singdirdi" [13].

"Elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan", xalq dardi bilan kechayu kunduz hamnafas hukmdor-rahbarlar obrazi – buyuk shoir ideali, orzu-istaklari bizning asrimizda amalga oshdi, desak mubolag'a bo'lmas. Buning yorqin isboti muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning xalq farovonligi yo'lida amalga oshirayotgan ezgu amallaridadir.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam. TAT.10 jildlik. 8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 690.
2. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT.10 jildlik.8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 656.
3. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. TAT.10 jildlik.8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 544.
4. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – B.195.
5. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. TAT.10 jildlik.6-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 222.
6. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. TAT.10 jildlik.6-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 223.
7. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. TAT.10 jildlik.6-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 412.
8. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. TAT.10 jildlik.7-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B.256.
9. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT.10 jildlik.8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 84.
10. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT.10 jildlik.8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 87.
11. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – B.197.
12. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT.10 jildlik.8-jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – B. 231-232.
13. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2016.№1.64-bet.

NAVOIY IJODINING XX ASR ILMIY VA BADIY IJOD TARAQQIYOTIDA TUTGAN O'RNI

Muborak SATTOROVA

*NavDPI "O'zbek tili va adabiyoti" kaferasi
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining XX asr adabiyoti tarixida tutgan o'rni va o'zbek ijodkorlarining shoir ijodiga bo'lgan munosabati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, olimlik, nazm, shoh, sulton, jahongir, chaman, janr, doston, tarix.

Резюме: В статье рассматривается роль творчества Алишера Навои в истории литературы XX века и отношение узбекских художников к творчеству поэта.

Ключевые слова: классическая литература, наука, поэзия, король, султан, джахангир, чаман, жанр, эпос, история.

Summary: This article discusses the role of Alisher Navoi's work in the history of twentieth-century literature and the attitude of Uzbek artists to the poet's work.

Keywords: classical literature, science, poetry, king, sultan, jahangir, chaman, genre, epic, history.

Alisher Navoiy she'riyatidagi an'anaviy obrazlarning tasviri va talqinidagi o'ziga xoslik, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishi, ular orqali lirik qahramonning ichki olami, ma'naviy va ruhiy dunyosini ochib berishdagi mahorati adabiyotdagi kashfiyotlari bilan tadqiq etilganligi bilan ahamiyatga ega.

XX asr o'zbek adabiyotining rivojiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning taraqqiyotidagi muhim omillardan biri o'zbek mumtoz adabiyotining ilg'or an'analari ekanligi namoyon bo'ladi. O'zbek mumtoz adabiyoti esa Navoiy siymosida eng yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan. Demak, Navoiyning hayoti va ijodiga daxldor masalalar XX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyoti bilan bog'liqdir.

Navoiy ijodi XX asr ilmiy va badiiy ijod taraqqiyotiga ulkan ta'sir etdi. Navoiyning hayoti va ijodiga oid doktorlik, nomzodlik dissertatsiyalari yoqlandi, yirik Navoiyshunos olimlar yetishib chiqdi. V.Zohidov, A.Xaytmetov, A.Abdug'ofurov, H.Sulaymon, A.Rustamov, S.Erkinov, I.Haqqul kabi o'nlab olimlar Navoiy hayoti va ijodi bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari yoqladilar. N.Karimov, M.SHayxzoda, S.G'anieva, Yo.Ishaqov kabi ko'plab olimlar Navoiy ijodi bo'yicha fan nomzodlari bo'ldilar.

Darhaqiqat, XX asr o'zbek adabiyotida Navoiy timsoli, Navoiy asarlari syujeti, g'oyasi asosida yaratilgan asarlar, Navoiy asarlariga mansub bayt va parchalarning XX asr o'zbek adabiyotiga mansub asarlardagi ko'rinishlari diqqatga sazovordir.

XX asr o'zbek adabiyoti vakillari ichida Navoiy haqida qalam tebratmagan ijodkorlari juda kam uchraydi. Bu buyuk shoirga bo'lgan ehtirom mahsulidir. Ulug' o'zbek shoiri haqida nazmda Oybek, G'.G'ulom, H.Olimjon, M.Shayxzoda,

Mirtemir, E.Vohidov, A.Oripov va boshqalar doston, ballada va she'rlar yaratdilar. Ular ichida Oybekning "Navoiy va Guli" dostoni diqqatga sazovordir. E.Vohidovning "O'zbekim" nomli qasidasidan quyidagi baytlar shoirga bo'lgan yuksak ehtirom namunasidir.

Mir Alisher na'masiga aks-sado berdi jahon,
She'riyat mulkida bo'lding shohu sulton, o'zbekim.
Menga Pushkin bir jahonu menga Bayron bir jahon
Lek Navoiydek bobom bor ko'ksim osmon, o'zbekim.

A.Oripovning «O'zbekiston Vatanim manim» she'rida Navoiyga alohida bandlar ajratilgan.

Ko'p jahongir ko'rgan bu dunyo
Barchasiga guvoh yer osti
Lekin, do'stlar, she'r ahli aro
Jahongiri kam bo'lar rosti.
Besh asrkim nazmiy saroyini
Titratadi zanjirband bir sher
Temur tig'i yetmagan joyni
Qalam bilan oldi Alisher
Dunyo bo'ldi chamanim manim
O'zbekiston Vatanim manim. {2.146-bet}

A.Oripovning "Alisher" nomli she'rida Navoiy ijodining buyukligi otashin satrlarda ifodalangan.

Jahonki muqaddas neki ko'ribdi
Bariga onasan, ey qodir hayot
Besh asr naridan boqib turibdi
Nurki bu yuzlarga nuroniy bir zot.
Shu buyuk o'g'lingni ardoqlab dildan
Xalqim, ta'zim etsang arzigay tamom
Uning nomi bilan birga bitilgan
Dunyo daftariga o'zbek degan nom. {2. 178-bet}

Nasrda Navoiy timsoli M.Osimning "Zulmat ichra nur", "Badarg'a", "Astrabod", "Darveshning fitnasi" hikoyalarida, Oybekning "Navoiy" romanida muvaffaqiyatli yaratilgan.Dramaturgiyada esa Uyg'un va I.Sultonning "Alisher Navoiy", V.Sa'dullaning "Xuroson yulduzi" nomli dramalari yaratildi. Leningradlik olimlar: A.P.Korsun, A.N.Boldirev, M.M.Dyanonlar ham "Alisher Navoiy" nomli drama yaratganlar. Bu drama 1959 yili "Guliston" jurnalining 3,4,5-sonlarida e'lon qilingan.

Navoiy dostonlari yoki dostonlari tarkibidagi hikoyalar asosida o'zbek adabiyotida turli janrlarda badiiy asarlar yaratildi. Xurshid Davron Navoiy dostonlari ta'sirida "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" dramalarini yaratgan.

H.Olimjon "Zaynab va Omon" dostonini yaratishda "Farhod va Shirin" dostonidan unumli foydalangan. Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida sevgi tarixini boshlar ekan:

Yozib jon mushobidin ikki oyat,
Debon Farhodu Shirindan hikoyat.-

deb yozgan edi. H.Olimjon ham “Zaynab va Omon” dostonini sevrishganlar nomini zikr etish bilan boshlaydi:

Suylab beray Zaynab va Omon,
Sevgisidan bir yangi doston.

Navoiy doston boshlanishida Farhod yurti-Chin haqida soʻz yuritsa, H.Olimjon “Zaynab oʻsgan el” haqida yozadi. Navoiy dostonida xarakterlar beomon toʻqnashgan, ularning kim ekani yorqin aks etgan oʻrinlar Xisrav va Farhod dialogi vositasida berilgan.

Dedi: “Qaydin, sen, ey Majnuni gumroh”,

Dedi: “Majnun Vatandin qayda ogoh?”. {1. 219-bet}

H.Olimjon ham Zaynab xarakteridagi qatʼiyat, sevgiga sadoqat singari xususiyatlarni Anor xola va Zaynab dialogi orqali aks ettirgan:

- Boʻlmaydimi Sobir tez gapir,
- Opa, boʻlmas, jonim, gapim bor.
- Yo meni de, yoki Omonni,
- Netay, tikdim yoʻlida jonni...

Bu kabi misollarni koʻplab keltirish va tahlil qilish mumkin.

Shu alohida eslash lozim-ki, Uygʻun va I.Sultonning “Alisher Navoiy” dramasida Navoiy siymosini A.Xidoyatov, O.Xoʻjaev, Yo.Axmedovlar yaratganlar. Sahnada Navoiy siymosini uzoq yillar O.Xoʻjaev muvaffaqiyatli yaratib berdi. +«Alisher Navoiy» nomli kinofilmda Navoiy siymosi R.Hamraev tomonidan yaratilgan.

Har bir millat uzoq va yaqin oʻtmishidagi hamda hozirdi davrdagi gʻoyat qimmatli, oʻchmas iz qoldiradigan, mangu yashaydigan umuminsoniy maʼnaviy boyliklariga ega. Bu meros zamonlar oʻtishi bilan oʻz qadrini yoʻqotmaydi, balki sifat jihatdan yangi ahamiyat kasb etadi. Demak, Oʻrta Osiyo tarixining yorqin, kishi tasavvurini lol qoldiradigan sahifalarini oʻrganish, uni barchaning maʼnaviy mulkiga aylantirish bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir. Navoiy ijodi esa manashu maʼnaviy mulkning asosiy negizini tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy, Mukammal asarlar toʻplami 20 tomlik 6-7-8 jildlar, «Fan», «oʻqituvchi», 1967.
2. A.Oripov, Mukammal asarlar toʻplami Toshkent – 1998. FAN.
3. A.Rustamova, Navoiyning badiiy mahorati. Toshkent – 1999. FAN.
4. A.Navoiy, MAT, 20 tomlik, Toshkent – 1998. FAN. 14-tom.
(MAT, 8 – tom, 463 - bet)
5. В.Тўхлиев . Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.: Янги аср авлоди, 2006. 152 б.;
6. В.Valixoʻjaev ., Mumtoz siymolar, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent – 2002. 224-b.
7. B. Jalilov.”Navoiy va Bobur”.Andijon.2007-yil.23-bet.
8. N.Jumaxoʻja, Satrlar silsilasidagi sehr (Alisher Navoiy Gʻazallari asosida). T.: 1996.
9. N.Mallayev, Oʻzbek adabiyoti tarixi. 3-nashri, T.: «oʻqituvchi», 1996.

10. N.Mallayev, Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti, T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1994.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИДА ТАРБИЯ МАСАЛАСИ

Марҳабо АЧИЛОВА,

катта ўқитувчи

Навоий давлат педагогика институти

Аннотация: Мазкур илмий мақолада Алишер Навоий ижтимоий қарашларида тарбияда хотин-қизларнинг ўрни масаласи манбалар асосида илмий-назарий таҳлил қилинган.

Аннотация: В данной статье дается научно- теоретический анализ роли женщин в воспитание детей, с точки зрения Алишера Навои.

“Инсон зоти қалбининг қанчалар буюклигини, шуурининг тонг уфқидай тиниклигини, ақлининг нодирлигини, зеҳнининг ўткирлигини, тафаккурининг мусаффолигини, заковатининг теранлигини, салоҳиятининг олмосдай серқирралигини, истеъдодининг бебаҳолигини, муҳаббатининг ҳаётбахшлигини, туйғуларининг шаффофлигини, орзуларининг бепоёнлигини, ҳаёлларининг учқурлигини, ёруғ ниятларининг олижаноблигини бир шахсда мужассамлигини кўрмоқчи бўлганлар улўғ Алишер Навоийга – оламшумул сиймога мурожаат қилмоқлари, унга юз бурмоқлари керак”¹

Ҳар бир жамият, давлат ўзи учун мос демократик тараққиёт йўлини танлаганда, албатта ўзининг бой маънавий меъросига таянади, ундан руҳий қувват олади. Ўзбекистонда ўзаро тенглик, умуминсоний тамойилларга асосланган инсонпарвар жамият барпо этишда Алишер Навоий шахси ва маънавий меъросининг ўрни ўзига хос.

Турғунлик даври таъсирида миллий қадриятларимиз топталгани сабаб, биз Навоийдек буюк даҳоларимиз ижодидан тўлақонли баҳра ололмадик. Ёзувчи Миртемир ҳақли равишда "Мен Пушкиндан уялмайман. Сабаби мен унинг ижодидан яхши хабардорман. ...Навоийни эса ...тушунмай, билмай хижолатдаман. Уни росмана англаб етмаганим учун хижилман."² деб, турғунлик даврида миллий маънавиятимизга бўлган эътиборнинг сустлигини ифодалаган эди. Алишер Навоий ўз юртининг ватанпарвари, ўз тилининг буюк султони сифатида тарихда ўзига хайкал ўрнатган шахсдир. Мустақиллигимизнинг шарофати билан буюк алломанинг

¹ “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” .Халқаро конференция материаллари. Навоий 2019 й. 3- бет.

² "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. 2000 й. 28 январ.

иждо, фаолиятини турғунлик даврида солинган қолипга асосан эмас, балки уни аслича, моҳиятан ўрганиш имкониятига эга бўлди.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг энг муҳим масалаларидан бири комил инсон тарбияси бўлиб келган. Соғлом тарбия муҳотида шаклланган инсон ўз тафаккур кучи билан яратиш, яшнатиш, бошқариш куч - қудратига эга. Бу масала мутафаккир асарларининг асосини ташкил этади. Алишер Навоий ҳар бир инсонни мутлақ фазилатлар эгасига, комил зотга етишиш йўлида нисбий комилликка эриша боришини қуйидагича изоҳлайди:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод¹.

Навоий ўз асарларида илгари сурган адолатпарварлик, садоқат, бурч, раҳм-шафқат, ватанпарварлик, мардлик, меҳнатсеварлик, дўстлик каби ахлоқий фазилатлар аввало инсоннинг инсон сифатида шаклланишига ёрдам беради. Зеро шоирнинг мақсади ҳам шу. Яъни, инсонни ёмон ҳолатлардан тоза, мусаффо, фозил ва комил кўришдир.

Кишида барча ахлоқи ҳамида
Чу жамъ ўлди, қўярлар отин эҳсон.
Бири андин саҳодур, бир мурувват,
Булар гар йўқтур, инсон эрмас инсон².

Таъкидлаб ўтганимиздек, Навоий асарларининг асосий мағзини инсон, унинг шахсини улуғлаш масаласи ташкил этади. Инсон шахси қачон улуғланади. Қачонки ўзининг меҳр - мурувватлилик, саҳоватпешалик, жўмардлик, билимдонлик, меҳнатсеварлик каби қатор инсоний фазилатларини намоён қилса. Бундай фазилатлар шаклланишида албатта тарбиянинг ўрни муҳим. Шу боис Алишер Навоий тарбияда аёлларнинг ўрни масаласига алоҳида эътибор ва зўр ҳурмат билан қарайди.

Она ўрнин ота тутмас ўғилга,
Ки мумкиндир ўғил бўлмоқ отасиз.
Масиҳо бирла Марямдин қиёс эт
Ки, имкон йўқтурур бўлмоқ онасиз³.

Оилада отанинг алоҳида ўрни, нуфузини улуғлаган Шарқона қадриятларимизга завола етказмаган ҳолда Алишер Навоий оиланинг тинчлиги, уйнинг оройиши, гўзаллигини ўша оиладаги аёл билан боғлайди. "Уйнинг оройиши андин, уйлукнинг осойиши андин"⁴.

Демак, кўриниб турибдики, ана шундай соғлом муҳитда камолга етган фарзанд албатта жамият равнақи учун фидоий шахс бўлиб етишади. "Шеърят султони"нинг хотин - қизлар ижтимоий ролини улуғлаб, эркакларни ҳушахлоқ, пок табиат, оқила, саранжом - саришта аёлларни қадрлашга даъват этиши, ўрта асрдаги мураккаб ижтимоий-сиёсий шарт-

¹ А. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд, Т. 1991, 128-бет.

² А. Навоий. Ҳикматли сўзлар. Т. 1985, 5-бет.

³ Ўша асар. 117-бет.

⁴ Ўша асар. 4-бет.

шароитга қарамасдан, эркин, хур фикрли, билимдон, зукко аёллар образларини яратиши, "ҳам суврати, ҳам сийрати гўзал" Лайли, тенги йўқ ақл-фаросат соҳиби Ширин, билимдон ва зукко Гули, Дилором каби қатор яратган сиймолари тарбияда, демакки, жамият тараққиётида аёллар ўрни муҳимлигини тан олганидан далолатдир.

Гендер тенглик масалалари тобора барқарорлашиб бораётган мустақил Ўзбекистонда буюк мутафаккир АлишерНавоий илмий мероси ўз таҳлилларини кутмоқда, зеро шоир ижоди ва фаолияти давомида "...нимаики ёзган бўлса, ўзбек учун ёзган, нимаики деган бўлса, шу халқ манфаатларини кўзлаб деган"¹.

ALISHER NAVOIYNING SIYOSIY QARASHLARIDA DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVI

*Nasiba SUVONOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning davlat va jamiyatning rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilingan. Shoirning davlat hokimiyatini mustahkamlash, mamlakat obodonchiligi ishlariga bosh qo'shish kabi jo'shqin siyosiy faoliyati tarixiy misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: barqarorlik, beqarorlik, ijtimoiy birlik, davlat boshqaruvi.

O'zbek xalqining buyuk shoiri va mutafakkiri, olim va davlat arbobi Alisher Navoiyning davlat va jamiyatning rivojiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Davlat hokimiyatini mustahkamlash, mamlakat birligini tarqoqlik balosidan saqlash, ortiqcha soliqlarga qat'iy kurashish, mamlakat obodonchiligi ishlariga bosh qo'shish kabi jo'shqin siyosiy faoliyatini amalga oshira boshlab, jamiyat rivojiga katta hissa qo'shdi.

Manbalarda ko'rsatilishicha, Alisher Navoiy Husayn Boyqaro davlatini mustahkamlashda va mamlakatni mayda davlatlarga bo'lib yuborishga intilayotgan shahzoda va amir-amaldorlarga qarshi kurashda katta ish ko'rsatdi. Soliqlarni xalqdan orttirib olayotgan ba'zi bir amaldorlar Navoiyning talabi bilan ishdan chetlashtirildi. Bu esa Navoiyning xalq orasidagi obro'yini yanada oshirdi.²

Navoiy ijodiy ish bilan ko'proq shug'ullanish uchun muhrdorlik vazifasidan iste'fo berdi. Lekin Boyqaro o'z davlat ma'muriyati uchun Navoiydek tadbirli va donishmand kishining bo'lishini zarur deb hisoblab, uni vazirlik vazifasiga tayinladi. U mamlakatning tinch-osoyishtaligi uchun kurashdi. Donishmandligi,

¹ Султонмурод Олим. Халқ таянадиган куч. "Тафаккур" журнали. 2000 ,3-сон,9- бет.

² N.Mallayev, G'.Karimov., S.Ismatov. O'zbek adabiyoti tarixi. T. "O'qituvchi", 1990

tadbirkorligi bilan ko'plab g'alayonu qon to'kishlarni oldini oldi, urushlarni yarashga aylantirdi.¹

Uning bu fazilati, ayniqsa, 1972—1476-yillardagi vazirlik faoliyatida yaqqol namoyon bo'ldi. Husayn Bayqaro hokimyat ishlarida Navoiyning aql va sadoqatida tayanib ish ko'rdi. Uni, qarshiligiga qaramasdan, yuqori martabalarga tayinladi, 1472-yilda esa «amir»(vazir)likka qo'ydi. Buyuk shoir «amiri kabir» (ulug' amir), «amirul muqarrab» (podshoga eng yaqin amir) unvonlariga musharraf bo'ldi. Uning vazirlik yillari Hirotida obodonlik avj olgan, madaniyat gullab, yashnagan davr bo'ldi. Ulug' amir o'zi bosh bo'lib, suvsiz yerlarga suv chiqardi, eski ariqlarni tozallatirdi, yangi kanallar qazdirdi. Eski binolarni ta'mir qildirib, yangilarini qurdirdi. Qanchadan-qancha madrasalar, xonaqohlar soldirdi.

Navoiy yurtni, diyorni ko'rkam hosildor bog'lar og'ushida ko'rishni orzu qilardi. U:

Kim bu bog' ichra xirmon erur,
Barchasi bir-biriga mehmon erur

deb odamlarni bi-biriga mehribonu shafiq bo'lishga, umr-hayot qadrini bilishga, do'st-birodarlikka chaqirgan edi.² Uning insonparvarligi jamiyatning ravnaq topishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

U vazirlikdan bo'shaganidan keyin ham mamlakat va xalq uchun xizmat qilishning boshqa yo'llarini izlay boshladi. U o'z asarlarida mamlakat va xalq manfaatlariga qaratilgan eng dolzarb masalalarni yoritish, o'zbek adabiy tilini rivojlantirish vazifalarini o'z oldiga qo'ygan edi.

Navoiyning siyosiy qarashlarida odil hukmdorga, el-yurtga adolatli tuzum o'rnatilishiga qat'iy ishonch, katta umid gavdalanadi. O'z asarlarida tasvirlangan o'tmishning afsonaviy va tarixiy odil hukmdorlari obrazi orqali Husayn Boyqaroni adolatli, muruvvatli hokimiyat egasi bo'lishga chaqirdi. U siyosiy adolat g'oyasini siyosiy axloq va xalqchilik, obodonchilik uchun jon kuydirish fazilatlarini bilan uyg'unlashtirgan holda tarannum etadi.

Alisher Navoiyning kichik zamondoshi, shogirdlaridan biri tarixchi olim Xondamir «Makorim ul-axloq» asarida Xitoy va Xo'tan mamlakatlarining chegaralari boshlab to Rum va Mag'ribzamin mamlakatlarining oxirigacha shoh va gado, yosh va qari, musulmon va g'ayridin, yaxshi va yomon og'zidan ul hazratning go'zal nazmlari mashhur va butun xalk ommasini va ayrim tabakalarning ko'ngil sahifalarida va qalb lavhalarida muborak she'rlari naqshlanganligini ta'kidlagan.

Navoiy she'riyatining bundan besh asr ilgariyoq jahonni zabt etganligidan guvohlik beruvchi bu haqqoniy so'zlarning qadri hozir ham zarracha kamaygan emas. Ulug' shoir dilida ardoqlangan ezgu aqidalar, adolat va ijtimoiy farovonlik, insoniy baxt haqidagi orzular, san'atkor tafakkurining qudrati, bilimi, ruhiy-ma'naviy olami, shalola kabi toshqin tuyg'ulari bu besh dostonida yorqin tarannum etilgan. Unda qadim Sharqning ko'p asrlik badiiy-estetik tajribalari, adabiy an'analari, hikmat va zakovati aks etgan.

¹ O'sha yerda.

² Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: "O'zbekiston", 1998

Navoiy o'rta asrning ulug' insonparvar shoiridir. U insonni samimiy sevadi va uning baxt-saodatini orzu qiladi. Shuning uchun ham Navoiy ijodini, uning go'yalarini o'rganish biz uchun zavq bag'ishlab, kelajakka ezgu umidlar ila intilishga turtki bo'lmoqda.

Navoiy dahosi tufayli insoniyat tarixida dunyoning turli joylarida yashayotgan turkiy xalqlar yakqalam qilindi, millat ma'naviy merosi umumjahon xazinasidan mustahkam o'rin oldi. Mustaqil O'zbekistonda Navoiyni anglash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Respublikadagi eng yirik viloyatlardan biri va uning markazi, O'zbekiston Davlat mukofoti, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Til va adabiyot instituti, opera va balet akademik teatri, O'zbekiston Davlat kutubxonasi, Samarqand Davlat universiteti va boshqa yuzlab madaniy-ma'rifiy muassasalar, jamoa xo'jaliklari ulug' shoir nomi bilan ataladi. Bu esa buyuk mutafakkir va davlat arbobiga bo'lgan yuksak ehtiromdan dalolatdir.

ABDUQAYUM YO'LDOSH QISSALARIDA ALISHER NAVOIY AN'ANALARINING BADIY TALQINI

Farhod Nizomov

*NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. Maqolada Abduqayum Yo'ldoshning "Shoirning muhabbati" qissasi Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoniga qiyoslangan holda tahlil etilgan. Ikki asardagi o'zaro o'xshash va farqli jihatlarga asosli mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: obraz, talqin, kontrast, uslub, badiiyat, voqealar rivoji, obyekt, tasvir, poetika.

Аннотация. В статье анализируется повесть Абдукаюма Юлдоша «Любовь поэта» в сравнении с эпосом Алишера Навои «Лейли и Меджнун». Две работы основаны на сходствах и различиях.

Ключевые слова: образ, интерпретация, контраст, стиль, искусство, повествование, объект, образ, поэтика.

Annotation. The article analyzes Abduqayum Yuldosh's story "The Poet's Love" in comparison with Alisher Navoi's epic "Layli and Majnun". The two works are based on similarities and differences.

Keywords: image, interpretation, contrast, style, art, storytelling, object, image, poetics.

O'zbek adabiyotshunosligida badiiy asarni qiyosiy aspektda o'rganish, bir asarni ikkinchi bir asarga solishtirish, adabiy hodisalarning umumiy va xos tomonlarini aniqlash ancha rivojlangan soha hisoblanadi. Adabiyotshunoslikda qiyosiy metod deb atalgan tahlil orqali bir qancha ilmiy tadqiqotlar ishlari ham qilindi. Milliy adabiyotimiz va nazariyamiz yangicha konseptlarga ega bo'ldi¹.

¹ Қосимов А. Адабиётда болалик маънавий-ахлоқий категория сифатида (А. де Сент-Экзюперининг «Кичкина Шахзода» ва Ч.Айтматовнинг «Оқ кема» асарлари асосида). Филол. фан. номз... дисс. — Тошкент, 1999.; Бакаева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърӣ таржима ва қиёсий шеършунослик

Bu borada qiyosiy metodning o'zni alohida. Ayni shu metodga tayanilgan holda bir qancha durdona tadqiqotlar yaratildi. "Qiyosiy metod badiiy asarni boshqa asar(lar) bilan qiyosan tahlil qilishni ko'zda tutadi. Konkret asarni o'tmishda yoki u bilan bir paytda, boshqa milliy adabiyotda yoki o'zi mansub adabiyotda yaratilgan asarga qiyoslab tadqiq etish mumkin. Qiyoslash obyekti tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda belgilanadi"¹. Mazkur metod o'zbek va jahon adabiyotshunosligida keng qo'llangan.

Mahoratli adib, bugungi o'zbek nasrining yetuk namoyondasi Abduqayum Yo'ldoshev ijodini o'rgatish, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalashda adib asarlaridan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi asarlarni o'qigan o'quvchida tabiiy ravishda onaga, vatanga, yor-u do'stga nisbatan cheksiz mehr-muhabbat, yovuzlik, jaholat kabi salbiy illatlarga nisbatan nafrat tuyg'usi shakllanadi. Yozuvchi asarlarini boshqa bir adib ijodi bilan qiyoslash ham juda qo'l keladi.

Biz mazkur maqolada Abduqayum Yo'ldoshev va So'z mulkining sultoni hazrat Alisher Navoiy ijodini o'zaro qiyoslaymiz. Ikki ijodkorning "Shoirning muhabbati" qissasi va "Layli va Majnun" dostonlaridagi obrazlar, turli voqealar, qahramonlar xatti-harakati, turli davrda yaratilgan ikki asarning umumiy va xususiy jihatlariga ahamiyat qaratamiz. Navoiy dostoni 1484-yilda yaratilgan. Zamonaviy o'zbek nasri vakilining asari 2004-yilda yozilgan. Ikki asar oralig'i 520 yilni tashkil etadi. Oradagi vaqt uzoq bo'lsa ham, har ikki asarda asosiy voqealar muhabbat haqida ishqning insoniyat boshiga yetkazgan shirin, achchiq qismlari haqida hikoya qiladi. Ikki betakror asar ham chin muhabbat mavzusida yaratilgan yetuk asarlar sirasiga kiradi.

Biz ushbu ishimizda ikki atoqli ijodkorning "Shoirning muhabbati" va "Layli va Majnun" asarlarining o'ziga xos xususiyatlarni uch guruhga ajratgan holda o'rgatishni lozim topdik:

1. Ikki asardagi o'zaro o'xshash va farqli voqealar.
2. Asarlarda aks etgan o'zaro o'xshash obrazlar.
3. Mualliflarning badiiy asar yaratishdagi o'ziga xos poetik uslubi.

1. Ikki asardagi o'zaro o'xshash va farqli voqealar. "Shoirning muhabbati" qissasi "Noyabr oyining so'nggi kunlari. Havo allaqachon sovib ulgurgan. Osmon to'la tund bulutlar boismi, tezda namozshom qorong'uligi cho'kdi"² degan tabiat tasviri bilan boshlanadi. So'ngra "Semirib ketgan, qalin paxtalik choponga o'ralib olgan qirq-qirq besh yoshlardagi tepakal, qo'ng'iz mo'ylov haydovchi"ning yo'lovchilarni chaqirishi voqealariga ulanadi.

муаммолари. Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2004.; Курамбоева Г. Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари» туркуми ва ўзбек қорақалпоқ адабий алоқаларининг тараққиёти. Филол. фан. номз... дисс. – Нукус, 2005.; Халлиева Г.И. XX рус шарқшунослиги ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи. Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2016.; Мирзаева З.И. XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши. Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2017.; Якубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2018.

¹ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – T.: "Akademnashr", 2018. 466-bet.

² Yo'ldoshev A. Ishq afsunlari.// Shoirning muhabbati. Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2019. 74-bet. (Keyingi ko'chirmalar ham shu nashrdan olinib, sahifasi qavsda beriladi.)

Alisher Navoiyning dostoni esa o'ziga xos kompozitsion tuzilishga ega bo'lib, mumtoz "Xamsa" tipidagi asarlarga o'xshab turli boblardan iborat. Hamd, na't, Allohga munajatlar, salaflar madhi, so'z ta'rifi uchun bob, temuriy shahzodalar madhi – jami 8 bobdan so'ng asosiy voqealar boshlanadi. Dostonning 9-bobi tun ta'rifi bilan boshlanadi. She'riy shaklda yaratilgan asarda mazkur bob asar voqealarining boshlanmasi hisoblanadi. "Hiylakor falak o'tgan kecha nur ustiga zulmat yoyganda, olam ustidan esayotgan tun ko'k bag'riga qorong'ulik sochar edi. Men zim-ziyolik gumbaziga qamalgach, zulmat ehikni berkitgan edi"¹, deya boshlanadi ushbu bob. Ikkala asarda qorong'ulik vosita – badiiy detal sifatida qo'llanilgan.

Abduqayum Yo'ldosh qissasi bosh qahramoni Nozim ismli yigit, shifoxonada ishlaydigan Oltinoy ismli bir qizni sevib qoladi. Uni ko'rish, u bilan gaplashish uchun bir necha bor ishxonasiga va qizning uyiga boradi. Alisher Navoiy dostoni qahramoni Qays (ishqqa muhtalolik kuchayib ketgach, Majnun nomini oladi) ham mahbubasini ko'rmoq uchun bir necha bor maktabga, qiz yashaydigan uyga boradi.

"Shoirning muhabbati" qissasi qahramoni talabalik vaqtida sevib qoladi. Sevgilisiga atab bir qancha she'rlar yozadi. "Layli va Majnun"da Qays ancha erta 4-5 yoshlar atrofida maktabga qadam qo'yganda sevib qoladi.

Nozim yaxshi ko'rgan insoni Oltinoyni izlab bir necha bor shahardan ketadi, darslarga qatnashmaydi. O'z uyiga, ota onasining oldiga bormaydi. Odamlar bilan doimiy muloqot qilishdan chekinadi. Yorning bir lahzalik diydori uchun hamma narsaga tayyor obraz hisoblanadi. Xuddi shunga o'xshash voqealar Navoiy dostonida ham uchraydi. Majnunning Layli ishqida sahrolarga bosh olib ketishi, ota-onasidan beruxsat uyidan chiqib ketaverishi, Layli uyi atrofidagi sarson kezishlar, mahbuba holatidan doimiy xabardor bo'lish uchun hamma narsaga rozilik kabi jihatlar bunga misol bo'la oladi.

Ikki asardagi o'zaro o'xshash voqealardan yana biri bosh qahramonlar Nozim va Oltinoy, Layli va Majnunning bir-birlariga yozgan maktublaridir. Xat ko'ngil-larni bog'laydi. Yor holatidan oshiqqa xabar beradi. Chin ishq sohiblari uchun maktub diydor ramzi hisoblanadi. Oshiq maktubda rost gapiradi, intim munosabat-larni rivojlantiradigan narsa maktubdir. Oshiqlar maktublarida jasurroq bo'ladi. Har ikki maktubda qahramonlarning dil so'zlari, chin hissiy munosabatlari yorqinroq ko'rinadi.

Har ikki asarda chin oshiqlarga yordam beruvchi obrazlar paydo bo'ladi. "Xamsa" dostonida Majnunga Navfal yordamlashadi. Laylini yigitga olib berish uchun qizning qabilasiga urush qiladi, o'z qizini Majnunga nikohlab ham beradi. Tahlil etilayotgan qissada esa Nozimga do'sti (muallifning o'zi), zam dekani har tomonlama yordam berishga harakat qiladi.

¹Navoiy A. Layli va Majnun. Nasriy bayon. (Nasriy bayon mualliflari: Rahmonov V., Norqulov N.) Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1990. 258-bet. (Keyingi ko'chirmalar ham shu nashrdan olinib, sahifasi qavsda beriladi.)

2. Asarlarda aks etgan o‘zaro o‘xshash obrazlar. Tahlil etilayotgan ushbu ikki asarda qismlari, tortgan azoblari, amalga oshirgan ishlari jihatidan quyidagi obrazlar o‘zaro o‘xshashlik kasb etadi¹.

“Shoirning muhabbati” qissasi	“Layli va Majnun” dostoni
Nozim (ikkinchi nomi Shoir)– talabalik vaqtida shifoxonada ishlaydigan hamshira qizni sevib qoladi.	Qays (Majnun) – Layli ishqida beqaror oshiq.
Oltinoy – Nozimni sevgan, ammo yoriga yetisha olmagan obraz	Layli – Majnunni sevgan, ammo yoriga yetisha olmagan obraz
Muallif (asarda do‘st deb atalgan)- oshiq jo‘rasiga chindan yordamlashadi.	Navfal – Majnunga oshiqlik yumushlarida yordamlashishga harakat qiladi.
Ota-onalari – o‘g‘illarining mahzunligi, yigit ko‘ngil kechinmalariga qanday davo topishga tushunolmay qiynaladi	Ota-onalari – o‘g‘illarining mahzunligi, yigit ko‘ngil kechinmalariga qanday yo‘qotishga qiynalishadi.
Nozim (Shoir) – talabalik vaqtida shifoxonada ishlaydigan hamshira qizni sevib, infarkt kasalini orttirib oladi.	Ibn Salom – asarda Layliga uylanadi, ammo quyonchiq kasali sabab behush yiqiladi.

3. Mualliflarning badiiy asar yaratishdagi o‘ziga xos poetik uslubi. Adabiyotshu-noslik tarxida badiiy uslub masalasi alohida tatbiq etilgan. Uslubning badiiy adabiyotga oid jihatlariga e‘tibor qaratilgan. Badiiy uslubning muhim nazariy asoslarini “umulashtiruvchi mujassam tarzda ifodalovchi uchta eng muhim element bor: 1. Barcha adabiy oqim va yo‘nalishlarni, barcha tur va janrlarni qamrab oluvchi muallif shaxsiyati; 2. Muallif dunyoqarashining mahsuli bo‘lgan yaxlit badiiy asar; 3. Badiiy so‘zning asosi bo‘lgan uslub”² kabilardir. Shularni inobatga olib Alisher Navoiy va Abduqayum Yo‘ldosh asarlarida quyidagicha usubiy o‘ziga xosliklarni, ya‘ni o‘xshash va farqli jihatlarini aniqladik: **1.** Har ikki yozuvchi qalamiga olgan obrazlari vositasida chin sevgi, mardlik, vafo-sadoqat, sabr-bardoshlik, o‘zlik kabi jihatlarini ochib beradi. **2.** Asar voqealarining bayon qilinishi birida to‘liq masnaviy ko‘rinishida, ikkinchisida esa voqeaviy hikoya va she‘riy shaklida – asarda qatnashgan qahramonlar tomonidan bayon qilinadi. **3.** Ikkala asarda tasvirlangan hayot manzaralari, odamlararo munosabatlar, ularning monolog, dialoglari, shuningdek, yozuvchining o‘ziga xos badiiy uslubi qorishgan holda bayon etiladi. **4.** Asarlarda aks etgan voqealar, turli o‘xshatishlar tabiiy hamda samimiyligi, o‘ta ta’sirchanligi bilan o‘quvchini o‘ziga jalb etadi. **5.** Har ikkala romanda ham asarda ayol-lar obrazi ham zo‘r mahorat bilan tasvirlangan. **6.** Har ikki asarda maktublardan foydalanilgan. **7.** Ikki asarning badiiy jihatdan mukammalligini ta’minlagan narsa tabiat tasviridan voqealar rivojida ustamonlik bilan foydalangan. **8.** Mazkur asarlarning ikkalasi ham oxiri fojeaviylik bilan tugaydi.

¹ Bunda ushbu maqola muallifining ikki asarni o‘qish davomida aniqlagan jihatlar inobatga olingan.

² Qarang: Xoldorov D. Badiiy uslubning nazariy asoslari. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. 2020. 4-son, 69-bet.

Demak, bimalol aytish joizki, ta'lim jarayonida Alisher Navoiy va Abduqayum Yo'ldosh ijodini qiyoslab o'rgatish ma'naviyati butun, hayot mashaqqatlarida irodali, har xil vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila oladigan, yaxshi va yomonning farqiga boradigan inson tarbiyasida muhim vosita vazifasini bajara oladi. Eng muhimi yurt, millat uchun qanday foydali ish qilish lozimligini anglab yetadi. Samimiy va nosamimiy, rost va yolg'on munosabatlarni biladigan shaxs bo'lib yetishishiga ko'mak bera oladi.

ALISHER NAVOIY "XAMSA"SIDA DUNYO HAQIDAGI TASVIRLAR

*Maftuna Axmedova,
NDPI O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi
o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning asarlarida olam va odam, inson umrining mazmuni, shoirning olam, dunyo, dahr kabi so'zlarga, keng va teran, obrazli tasvirlari tahlil qilingan.

Аннотация: В этой статье анализируются такие слова поэта, как Вселенная и человек, содержание человеческой жизни, обширные и глубокие, образные образы в произведениях Алишера Навои.

Annotation: This article analyzes such words of the poet as the Universe and man, the content of human life, extensive and deep, imaginative images in the works of Alisher Navoi.

Kalit so'zlar: olam, olam va odam, dunyo, borliq, o'tkinchi dunyo, ko'ngil.

Ключевые слова: вселенная, вселенная и человек, мир, бытие, преходящий мир, душа.

Alisher Navoiyning merosi yuksak bir cho'qqiga o'xshaydi, uzoqdan shundoqqina qo'l yetgudek masofada ko'rinsa-da, bu beqiyos ijod olamiga kirib borilgan sari uning naqadar ulug'vorligi his etiladi. Mutafakkir shoir sifatida Alisher Navoiy Olloh va olam, olam va odam, inson umrining mazmuni haqida keng va teran mulohaza yuritgan. Barcha davrlar va zamonlar uchun yetuk donishmand hisoblangan bu favqulodda tafakkur sohibining yuksak badiiyat pardasiga o'rab taqdim etilgan bu boradagi fikr-mushohadalari o'zining favqulloda teranligi, tengsiz falsafiy salmog'i va badiiy yuksakligi bilan alohida ajralib turadi. Aytaylik, dunyoning notekis yaratilganligi, falakning tubanligi-yu, taqdirning notantiligi, hayotning shafqatsizligi-yu zamonning adolatsizligi haqida yozilgan asarlar, bayt-u misralarning hadd-u hisobi yo'q. Albatta, Navoiy ijodida ham falakdan, dunyodan, zamondan, odamlardan shikoyat qilib yozilgan misralar ko'p. Lekin so'z ollohning zoti, sifati, yaratuvchilik qudrati haqida borganda sira norozilik ohanglari, isyon ovozi eshitmaymiz.¹

Mumtoz adabiyotda so'zni gavharga qiyoslash an'anaga aylangan. Alisher Navoiy nazdida ham so'z-gavhar, gavhar to'la xazinadan ham ustunroq. Shoir

¹ Ergash Ochilov "Bir hovuch dur". Toshkent. O'zbekiston 2011, 69-bet.

ta'biricha, necha-necha xazinalar taqdirini birgina so'z hal etishi mumkin. Shu bir so'z davlatlar o'rtasida do'stlik sulhi tuzib yoxud urush olovini yoqib, mamlakatni vayron, xalqni sarson qilishi mumkin. Alisher Navoiy "Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz",-deganda ham masalaning ana o'sha nozik jihatini hisobga olgan.

Fasohat mulkining sultoni so'zga qayta-qayta murojaat qilar ekan, har gal tutilmagan toza tashbehlar, yangi fikrlar aytishga intiladi. Chunki shoirning o'z ta'rificha "so'z chu takror o'ldi, dilkash emas". Ayni talabga binoan shoir satrdan satrga ko'chishda so'zning turfa lug'aviy ma'no qirralarini ochishga, mazmun va mohiyatini to'laroq yoritishga harakat qiladi. Bir dona durni qo'lga kiritish nechog'li mashaqqat bo'lgani kabi so'zni o'z o'rnida va kerakli soniyada qo'llay olish ham san'atdir. Navoiy har bir so'zni yoki har bir jumlaning o'quvchiga obrazli qilib tasvirlashga, uning mazmun-mohiyatini to'laroq anglatish maqsadida ham obrazli qilib tasvirlashga, borliqdagi ijobiy va salbiy qahramonlar, holatlar orqali anglatishga harakat qilgan. Xuddi shunday tasvirlar Alisher Navoiyning olam va odam, inson umrining mazmuni haqida keng va teran mulohaza yuritganligida dunyo, borliq, hayot kabi tushunchalariga asarlarining ko'p o'rinlarida falsafiy jihatdan obrazli qilib tasvirlab, o'quvchini yanada kengroq mushohada yuritishga sabab bo'lgan.

Dunyo, borliq, ajun, dahr. Bunday ketma-ketliklarni mumtoz adabiyotimizda yana ko'plab davom ettirishimiz mumkin. Mumtoz adabiyotimizda dunyo, borliq, ochun haqidagi qarashlar juda go'zal o'xshatishlar, badiiy san'atlar orqali tavsiflab berilgan. Dunyo, borliq o'quvchi ko'z o'ngida sirtdan qaralganda oddiygina bir atrof-muhit yoki tabiat tasvirida gavdalanishi mumkin. Lekin bu dunyoni, bu borliqni idrok etish insonni falsafiy mushohadalar yuritishga undaydi. Biz dunyo va borliq haqida falsafiy jihatdan teranroq fikr yuritishimiz, anglashimiz uchun mumtoz adabiyotimizda Navoiy asarlari orqali yanada teran anglashimiz mumkin.

Navoiy dunyo va borliqni o'z asarlarida, ayniqsa, "Xamsa"da ajoyib tarzda ifodalaydi.

Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonining 17-bobida shunday yozadi:

Solik ani Arshi muallo dedi,

So'fi ani olami kubro dedi.¹

Baytda tasvirlanishicha, ilohiy yo'lga boshlovchilar ko'ngulni "eng baland osmonga" qiyoslasalar, so'fiylar uni "eng katta olam" deb ataydilar. Baytni davom ettirib:

Ayni nazohatda bu olam jahon,

Barcha jahon ahli ko'zidan nihon.²

Bayt mazmunida tiniq oynada bu katta jahon dunyodagi barcha odamlar ko'zidan yashirindir. Ya'ni, "katta jahon" deb Navoiy "ko'ngul"ni nazarda tutmoqda. Navoiyning fikricha, dunyo ko'ngilda yashiringan, Olloh esa uning qalbida yashaydi.

¹ Alisher Navoiy. MAT. 7-jild. –B. 74.

² O'sha asar. –B. 74.

“Hayrat ul-abror”ning 14-maqolatida Navoiy ko‘ngilga murojaat qilib, dunyoni “shu’basadanj” (qo‘g‘irchoqboz, nayrangboz, hiylakor) ligini aytib uni “parixon zol” (shum kampir)ga o‘xshatadi. Uning qaddi ham ayyorlik sifatini ko‘rsatish uchun bukilgan.

Keyingi bir o‘rinda, ya’ni shu dostonning 18-maqolatida shunday bayt bor:

***Dahrki hush ahlig‘a zindon erur,
Bo‘lg‘on anga shifra nodon erur.***¹

Ayrim insonlar uchun dunyo “zindon” ga o‘xshaydi. Unga kim ko‘ngil qo‘ygan bo‘lsa, u nodondir. Keyingi baytda:

***Kim sani chun doirai dahrband,
Oxir etar tufrog‘ aro shahrband.***²

Mazmuni: Bu olamning, dunyoning aylanma zanjiri har qanday kimsani oxiri yer osti shahriga band etadi. Bu dunyoning hech kimga hatto, shohlarga ham, faqirlarga ham shafqat qilmasligini, uning o‘tkinchi bir olam ekanligini Navoiy “Xamsa”sining keyingi dostonlarida ham uchratishimiz mumkin. “Xamsa” ning 4-dostoni ya’ni “Sab’ai sayyor” dostonida dunyo haqida shunday fikrlar bildirilgan. Navoiy ko‘ngilga murojaat qilib shunday yozadi:

***Ey ko‘ngul, boqmag‘il jahon ishiga
Kim, jahon qilmadi vafu kishiga***³

Ey ko‘ngil, sen jahon ishiga qarab ish tutma, chunki undan hech bir kishi hali vafu topgan emas. Baytni davom ettirib, Navoiy dunyoni “kesak” ga o‘xshatadi:

***Bir ulug‘roq kesak erur bu jahon,
Ki, erur ko‘pragi suv ichra nihon.***⁴

Bu jahon bir kesakdir, uning aksariyat qismi, suv ichida turar, suvga yashiringandir:

***Kim, kesakni suvda nazora qilur,
Bir, ikki lahza chun o‘tar ezilur***⁵

Bunday holga biror bir kishi sinchkovlik bilan nazar qilsa, kesakning suvda bir-ikki daqiqa o‘tib-o‘tmas ezilib ketishini biladi. Shunday ekan o‘tib ketguvchi, erib ketuvchi bu boylikka, dunyoga nega buncha ruju qo‘yamiz va shu uchun bir-birimizdan xafa bo‘lamiz, ko‘nglimizni og‘ritamiz, kabi ma’nolarni anglaymiz. Darhaqiqat, Navoiy bu o‘tkinchi dunyolar-u, hoy-u havasga berilishning oqibatlarini, bularning barchasi hammadan qoladigan moddiylik ekanligini, inson qalbi, uning ezgu amallari va qilgan yaxshiliklari ortidan qoladigan yagona yodgorlik ekanini, uning barcha asarlarining mazmun-mohiyatini va xulosasini tashkil qilishini yana bir marta anglaymiz.

¹ O‘sha asar. –B. 82.

² O‘sha asar. –B. 82.

³ Alisher Navoiy. Sab’ayi Sayyor. –T.:G‘afur G‘ulom, 1991. –B. 328.

⁴ O‘sha asar. –B. 328.

⁵ O‘sha asar. –B. 328.

“MAHBUB UL-QULUB” ASARINING IRFONIIY MOHIYATI VA BADIIIYATI

Tozagul DUSANOVA
NavDPI mustaqil tadqiqotchi
(O'zbekiston)
E-mail: tozagul dusanova_1971@mail.ru

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning pandnoma ruhidagi “Mahbub ul –qulub “ asaridagi irfoniiy - tasavvufiy qarashlarining mazmun mohiyati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, “Mahbub ul-qulub”, tasavvuf, pandnoma, nasihatnoma

Аннотация: В данной статье анализируется содержательная сущность ирфанско –суфийских взглядов Алишера Навои в произведении “Махбуб ул - Кулуб “ в духе нравоучения.

Ключевые слова: Алишер Навои, "Махбуб уль-Кулуб", суфий, нравоучение, наставление

Annotation: This article analyzes the substantive essence of the irfan-sufi views of Alisher Navoi in the work "Mahbub ul - Kulub" in the spirit of morality.

Keywords: Alisher Navoi, "Mahbub ul-Kulub," Sufi, morality, instruction

Mana sal kam olti asrdan beri Alisher Navoiy millatimizning faxri, fasohat mulking sultoni sifatida jahon madaniyatida, adabiyotimiz durdonalarida, xalqimiz ong-u shuurida avliyosifat inson bo'lib e'tibor va e'zoz topib kelmoqda. So'nggi yillarda tez –tez tilga olinayotgan ikki dunyo saodatiga erishmoq jumlasini aynan Hazrati Navoiyga xos va mosdir.

Shoir asarlarining asosiy manbalari ilm va ma'rifatga asoslangan hikmatlardir. Islom tasavvufining manbalari nur-u ziyosidan jilvalangan shoir asarlarining har bir misrasi haqiqat manzaralarining ifodasi nuqtai nazaridan o'rganilishi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov o'zbek mumtoz adabiyotimiz namunalarini tasavvuf va badiiy ijod kesimida o'rganishni mustaqillikka erishgan ilk yillarimizdanoq ilgari surar ekan, tasavvuf ta'rifi xususida to'xtaladilar. “Tasavvuf diniy e'tiqod, hikmat (falsafa), badiiy ijod omuxtaligidagi hissiy-tafakkuriy ta'limot bo'lib, ilohiy ishq bayonnomasidir. Shuning uchun bo'lsa kerak, tasavvuf she'riyati hozir ham qalblarni larzaga keltiradi, insoniylik haqiqatlarini ochib, ongu shuurimizga bahorning toza havosiday ta'sir etadi, ogoh etadi.” Tasavvuf – axloq va insoniylikdir.[1] Demak, Alisher Navoiy hazratlari ham inson kamolotiga eng to'g'ri yo'l axloq va hikmat ekanligiga diqqat etganlari badiiy ibratdir.

Navoiy – orif, irfoniiy bilimlar sohibi hisoblanadi. “Mahbub ul –qulub” asari Alisher Navoiy irfoniiy - tasavvufiy qarashlarining tajallisi bo'lib, asarning ikkinchi qismidagi 10 ta bobda Naqshbandiya sulukidagi 10 ta maqomatning asl mohiyati, ilohiy haqiqatlari to'la ochib berilgan.

Alisher Navoiy pandnoma ruhidagi “Mahbub ul-qulub” asarini ham boshqa salaflari kabi aynan nasriy-she'riy shaklni o'zaro omixta qilib yozdi. Asarning birinchi qismida insonlar xulq-

atvorida uchraydigan yaxshi-yomon xislatlar va illatlar haqida qirq faslda fikr yuritiladi. Ikkinchi qismda tasavvufiy allomalar va ular hayoti bilan bog'liq hikoyatlar uchraydi. Uchinchi qismda pand-nasihat ruhida 127 ta tanbeh o'rin olgan. Bularda ulug' mutafakkirning umri davomida ko'rgani, kuzatgani, boshidan kechirgani, hayotiy tashvishlarining qalb tug'yonlaridan goh tashvish, goh nola bo'lib chiqqan lo'nda, umumlashma xulosalari o'z ifodasini topgan. Musajja' san'atining nodir namunasi sanalgan bu noyob asarning yozilishi sabablarini muallif quyidagicha izohlaydi: "Bu muqaddimotdin maqsad bukim, har ko'y va ko'chada yugurubmen va olam ahlidin har nav elga o'zumni yetkurubmen va yaxshi-yamonning af'olin bilibmen va yamon- u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen..."[2] Asosan asarning ikkinchi qismida komillikka erishish yo'llari, tasavvuf tamoyillari haqida fikr yuritiladi. O'n bobdan tarkib topgan asarning bu qismida tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze` va adab, zikr, tavajjuh, rizo, ishq singari tasavvufiy istilohlar sharhlanadi. Shuningdek, har bir masala nazariy jihatdan yoritilgandan so'ng fikrlarni dalillash maqsadida bir hikoya keltiriladi. Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarining ikkinchi qismida o'n bitta, uchinchi qismida ikkita, jami asarda o'n uchta hikoyat keltirilgan. "Mahbub ul-qulub"ning ikkinchi qismi tuzilishiga ko'ra "Hayrat ul-abror" dostonidagi maqolat va hikoyatlarga o'xshab ketadi.

Adabiyotshunos olim M.Q.Muhiddinov Navoiy "Xamsa"sining ilk dostonida komillik ta'rifini sharhlashda "Mahbub ul-qulub" asari bilan qiyosiy tadqiq etib shunday yozadi: "Alisher Navoiyning adab xususidagi fikrlari «Mahbub ul-qulub»da yana ham soddaroq ifodalangan. «Mahbub ul-qulub»ning ikkinchi qismiga kiradigan oltinchi bobi «Tavozu' va adab zikrida» deb nomlangan. Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonida ifodalangan fikrlari bu yerda rivojlantirilgan. Agar «Hayrat ul-abror»da she'r tili bilan hikmatnoma baytlar qanotida adab qoidalari bayon etilgan bo'lsa, «Mahbub ul-qulub»da aforistik nasriy jumlar orqali o'z nasihatlarini taqdim etgan. Navoiyning o'zaro qofiyali nasriy gaplari xalq maqoliday ma'noli va esda qoladigan." [3]

"Mahbub ul-qulub"ning ikkinchi qismi "Hamida af'ol va zamima xisol xosiyatida" - "Yaxshi fe'llar va yomon xislatlar to'g'risida" deb nomlanib, o'n bobda Navoiy ijodining eng asosiy masalalaridan hisoblanmish tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavozu' (xoksorlik) va odob, zikr, tavajjuh, rizo, ishq kabi tushunchalarning irfoniy-axloqiy talqini keltirilgan. Har bir bobda ruhiy tarbiyaning muhim bosqichlari bo'lmish ushbu o'nta insoniy fazilatning asl mohiyati ochilib, mashhur shayxlar va afsonaviy siymolar nomi bilan bog'liq ibratli hikoyat va rivoyatlar bilan to'ldirilgan. Ikkinchi qismda keltirilgan hikoyatlarning syujeti "Nasoyim ul-muhabbat", "Lison ut-tayr", "Bahoriston", "Risoi qudsiya", "Ilohiynoma" kabi asarlarda ham berilgan. Hikoyat - Sharq va Janubiy Sharqiy Osiyo xalqlari adabiyotidagi adabiy termin. Har qanday she'riy va nasriy asarni, ko'pincha, voqeaband asarni anglatadi. Yuksak insoniy fazilatlarini targ'ib qiluvchi ushbu hikoyatlarda saj', tazod va muqobala, istiora, talmeh kabi ma'naviy hamda mushtarak san'atlarning unsurlari yordamida o'zbek tilining keng imkoniyatlari namoyish etiladi, hikoyat mantiqiy xulosani anglatuvchi bayt bilan tugallanadi. Hikoyat qahramonlari turli toifaga mansub -

oldin yashab o'tgan shayxlar, Navoiyning zamondoshlari, afsonaviy siymolardan iborat. Muallif bu bilan yaxshilikni targ'ib etishning turli usul va vositalaridan foydalangan. Xususan, birinchi fasl "Tavba zikrida" deb ataladi. Ma'lumki, tavba tasavvuf maqomlaridan birinchisi bo'lib, bunda solik Haqqa yetishish yo'lida g'ov bo'ladigan jamiki narsalardan yuz o'g'irishga qat'iy jazm qiladi, butun intilishi, tavajjuhini Allohga qaratadi, avvalgi hayot tarzidan butunlay voz kechadi. Navoiy tavbaga ta'rif berib, shunday yozadi: "Tavba mujrim bandaning vaqti ko'zgusini isyon zangidin oritur va niyoz musqili bilan yoritur... Bu martaba tariqat ahlining avvalgi gomidur va maqsad vodiysining avvalgi manziliga homiydur...". Ta'rifdan so'ng Navoiy tavba maqomi bilan bog'liq hikoyat keltiradi. Hikoyatga ko'ra, buyuk Shayx Abdulloh Muborak (vaf. 787-88) bir kanizak ishqiga giriftor bo'ladi. Qish kechalaridan birida tongga qadar ma'shuqa devori ostida turadi. Qor va sovuqda qoladi. Sahar namozi azonini xufton deb o'ylaydi. O'ziga kelgach, deydi: - Ey Muborakning nomuborak o'g'li, senga uyat emasmi? Agar Imom n'amoza uzunroq sura qiroat qilsa, toliqarding. Endi nafsing havosiga tong otquncha mundog' azob tortarsen". Shundan so'ng Abdulloh Muborak tavba qilib, sulukka beriladi.

Ikkinchi hikoyat- zuhd haqida. Zuhd-dunyo va uning lazzatlari orzularidan voz kechib, toat-ibodat bilan mashg'ul bo'lmoq. Mashoyixlardan Junayd: "Zuhd shuki, mulkdan qo'l, tab'dan dil xoli bo'lg'ay"-deydi. Zohid parhezkor bo'lib jismoniy halovat va lazzatlardan saqlanib, dunyo, mol - u joh, yor-u ag'yorning ko'p-u ozligiga parvo qilmaydi. Najmiddin Komilov "Tasavvuf" asarida zuhdga shunday ta'rif beradi: "Zuhd-varaning davomi hisoblanadi, bu ham parhez, hazar qilish demakdir. Ammo bunda taom va ichimlikdan saqlanish, halol va haromni ajratishga alohida ahamiyat beriladi. Zuhd so'fiy uchun dunyo va oxirat tarki, dunyo moliga ega bo'laman, deb intilmaslikdir. Junayd Bag'dodiy so'zi: "Zuhd qo'lni mulkdan xoli tutish, dilni esa Haqdan o'zga har narsadan pok saqlash demak". G'azzoliy deydi: "Zuhd dunyodan ixtiyoriy ravishda voz kechish va buning uchun qayg'urmaslikdir".[4] Demak, zuhd ham poklanishning bir yo'li. Halol va haromdan, dunyoning mol-mulkiga havasdan, ichimlik va taomdan o'zni tiymoq.

Navoiy bu masalani dalillash maqsadida yana bir hikoyat keltiradi. Bu hikoyat Mavlono Shamsuddin Muiddi Ucha va Kichik Mirzo bilan bog'liq. Shayx XV asrda Jomda yashagan, so'fiylar boshlig'i bo'lgan. U hammadan xoli joyda bir masjidda o'ttiz yildan beri hayot kechirar edi. O'zini yomon narsalardan tiyib, hech kimdan hech narsa ta'ma qilmay, tagida bir bo'yra va boshi ostida bir g'isht bilan kun kechirardi...

Uchinchi hikoyat tavakkul zikrida deb nomlangan maqomotda berilgan. Navoiy bu maqomotga shunday ta'rif beradi: "Tavakkul Haq yo'lida vosita asbobin raf qilmoqdur va vasila hijobin daf qilmoq. Va sabtlarg'a miyonchiliqdin uzr qo'lmoqdur va sabab va uzrsiz musabbibqa banda bo'lmoqdur..."[5]

Tavakkul va uning sifatlari haqida misollar, tashbehlar keltirgandan so'ng shoir hikoyat bilan tanishtiradi. Hikoya Ibrohim Adham sahobalaridan Shayx Ibrohim Sitnabaga bag'ishlanadi. Hikoyatda Shayx Ibrohim Sitnabaning tavakkuli kuchli bo'lganligi uchun muridining unga bo'lgan e'timodi oshadi.

To'rtinchi bob qanoat tushunchasi ta'rifiga bag'ishlanib, shoir qanoatga ibodat quvati hosil bo'lgunga qadar rizq hosil qilmoq va undan ortig'ini havas qilmaslik, aniqrog'i, butkul xayoldan ko'tarmoq, deya ta'rif beradi va Shayx Shoh Ziyoratgohiy hikoyatini keltiradi.

“Mahbub ul-qulub” asarining ikkinchi qismda on' bitta hikoyatdan so'ng 1 ta masnaviy, 3 ta qit'a, 4 ta ruboiy, 14 ta bayt keltirilgan.

Navoiyni anglash uchun Tasavvuf va Qur'on oyatlaridan, islomdan xabardor bo'lishlik zaruriy ehtiyojimizga aylanib bormoqda. Chunki Navoiy ichki botiniy ruh orqali ilohiy ruh sohiblariga bog'langan. Naqshbandiya sulukining yetuk ulamolaridan biri, olim va shoir Abdurahmon Jomiydan ilohiyot, tasavvuf ta'limoti va tarixi, badiiy ijodning nazariy masalalaridan saboq olgan va maslakdosh bo'lgan. **Ulug' mutafakkirning qaysi bir asarini olmaylik, unda insonning ma'naviy tarbiyasi bilan bog'liq biron fikr, hikmat uchramasdan qolmaydi, chunki hikmatli so'z, pand-u o'git, hikoyatlar Sharq adabiyotining qon-qoniga singib ketgan.** “Mahbub ul-qulub” da esa pand - nasihat, axloqiy qarashlar bosh mavzuga aylanib, har bir bobda va faslda nasriy va nazmiy matnlar orqali to'g'ridan to'g'ri ifoda etiladi, turli xil toifa kishilari va ularning xislatlariga har tomonlama ta'rif berilib, falsafiy- axloqiy xulosalar chiqariladi. **Mana shu mulohazalardan kelib chiqib “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarni axloqiy - falsafiy yo'sindagi pandnoma yoki nasihatnoma deb atash mumkin.**

Adabiyotlar:

1. Комилов Н. Тасаввуф, Тошкент, 2010. –Б. 7
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, Toshkent, 2019. –В. 23
3. Муҳиддинов М.. Одамийлик таърифи. Алишер Навоий ва 21 аср. Республика илмий-назарий конференция. Тошкент-2017. -.Б
4. Комилов Н. Тасаввуф, Тошкент, 2010. –Б. 27
5. Alisher Navoiy “Mahbub ul –qulub”. Toshkent, 2019. –В.193

АЛИШЕР НАВОИЙ МАРСИЯЛАРИДА ҚИЁС ВА ЗИДДИЯТЛАНТИРИШ САНЪАТИ

Афифа ҒАНИЕВА,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси*

Аннотация. Мазкур мақолада марсиялар яратилган пайтда Алишер Навоий ижодий жиҳатдан балоғатга етганиги, “Хамса”дай буюк асар ижод қилганлиги, уч девон тартиб берганлиги, донгдор шоир сифатида шуҳрат қозонганлиги ҳамда таҳлилга тортилган шеърда қиёс ва зиддантириш санъатининг юксак даржада уйғунлиги, маълум системавийликка, чуқур ҳаётий асосга эга эканлиги тадқиқ ва талкин этилган

Калит сўзлар: Алишер Навоий, лирик жанр, марсия, вазн, система, қиёс, зиддият, уйғунлик, ғоя, фалсафа, бадий санъат.

Саййид Ҳасан Ардашер марсиясининг 1-,4-бандида бошдан-охир тажохули орифона, 2-, 3-, 5-бандида тазод санъати ишлатилган. Бошқача айтганда, ҳар бир бандда маълум бир бадиий санъат композицион асос даражасига кўтарилган. Бундай системавийлик ҳар бир бандда маълум бир ҳолатни асос қилиб олиш ва уни ривожлантириб бориш усули билан боғланади. Фикримизнинг исботи учун 5-бандни таҳлил қилайлик. Бу бандда шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг у дунёда эришган мартабасини бу дунёда чеккан уқубатларига қарама-қарши қўйиш йўлидан боради:

Сенгаким равзаи ризвонда фароғат бўлғай,
Даҳр вайрон чамани ичра не улфат бўлғай.
Сенки кавсар суйидин ўзни қилғасен сероб,
Бу сароб ичра санга қайда иқомат бўлғай.
Сенгаким хайли малак бўлса мусоҳиб мунда,
Девваш халқ қачон қобили суҳбат бўлғай.[1;90]

Мана шундай қиёс ва зидлантириш орқали шоир, бир тарафдан, Саййид Ҳасан Ардашернинг жаннатларга лойиқ улуғ бир киши бўлганлигини айта борса; иккинчи тарафдан, бу дунё ва бу дунё одамларининг ножинс, арзимас, ноқадрушонос эканликларидан ранжийди. Мақтаъдан олдинги байтда жуда оддий, сўзлашув услубига яқин тил билан, аммо шу даражада самимий изҳори дил битадики, бу байт ҳар қандай китобхонни фоний дунёда қилинажак амаллар, қўяжак қадами ҳақида ўйлашга мажбур этади:

Ҳаргиз эткайму эдим давлати васлингни тамаъ,
Билсам эрдики, сўнги андуҳи фурқат бўлғай.

Айни пайтда бу байт устознинг вафоти Навоий учун қанчалар оғир айрилиқ, енгиш қийин бўлган мусибат эканлигидан ҳам очик сўзлайди.

6-бандда Навоий услубига хос бўлган юксак пардадаги тасвир воситаларига, фавқулодда кутилмаган ўхшатиш ва муболағаларга дуч келмаймиз. Аксинча, шоир жуда самимий ўкинч ва армон билан азиз кишисининг беморлигида ҳам, вафоти чоғида ҳам ёнида бўлолмаганидан озурдалиқ изҳор этади:

Гаҳ бошингни тузатиб, гоҳ оёғингни ёпиб,
Эврулиб бошинга фарзандлиғ айлаб изҳор.
Гар қазо етса қилиб ҳўй ила оламни қора,
Ёқа йиртиб, этибон тош ила кўксимни фигур.
Навҳалар тортибу наъшинг кўтариб эғнимга,
Бош яланг айлабу беҳудлиғ этиб мажнунвор.

Бу банднинг бадиияти, табиийки, анъанавий муболағалар (ҳўй ила оламни қора қилмоқ, тош билан кўксини фигур айламоқ, навҳа кўтармоқ, бош яланг мажнунвор юрмоқ) орқали эмас, балки реалистик тасвир кучи, самимият ва оддийлик орқали таъминланган.

7-банд ҳақида ҳам худди шу фикрларни айтиш мумкин. Унда яқин кишисининг вафоти туфайли фалсафий хаёлларга берилган маърифатли бир шахснинг жуда оддий тил билан баён этилган насиҳат ва сабоқларига дуч келамиз:

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,

Мундин ўзга тамаъи касби камол айламангиз...

Олами фоний учун ранжу машаққат чекманг,

Мол учун ғам емангиз, фикри манол айламангиз.

Шу тариқа Навоий ўз услубига хос – турли тасвирий воситаларга бой тарзда бошлаган таркиббандни юрак дарди ловиллаб ёниб турган, аммо тасвирлар сўзлашув тилига яқин бўлган бандлар билан якунлайди. Бу эса маълум маънода инсон умрининг ибтидо ва интиҳосини, ёшлик баландпарвозлиги ва умр якунидаги вазмин фалсафийликни ўзида акс эттиради, дейиш мумкин.

Фақатгина 4-бандда шоир устозни “солики атвор”, “кошифи асрор”, “ҳодийи аҳли фано”, “муршиди аҳрор”, “солики жодаи Аҳмад”, “восили борғаҳи Қодиру Ғаффор” сингари юксак пардадаги сифатлар билан улуғлайди. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”дан биламизки, Алишер Навоий анъана учун бу сифатлашларни ишлатмаган, балки буларнинг ҳаммаси устознинг реал ҳаётдаги фазилатларини ифода этади.

Шоҳ Ғариб Мирзо марсияси анча тантанаворроқ. Шоир шаҳзоданинг вафотини “Халқ ичи лола киби қон, яқоси гул киби чок”, “Киши қолмайки бу мотам аро маҳзун бўлмай”, “Борди-ю халқни ўз фурқатидин қилди ҳалок” сингари мисраларда умумхалқ мотами сифатида тасвирлайди. Марсияда сўзлар шундай танланганки, биргина сўз ҳам маълум маънони ифода этади. Масалан биргина “ногоҳ” деган сўз ҳамда “барқдек” ўхшатиши орқали Шоҳ Ғариб Мирзонинг бу дунёдан ёшини яшамай, бемаҳал кетганлиги назарда тутилади:

1. Тушти яъни адам иқлимига ногоҳ Ғариб.

2. Барқдек даҳрга гар келди-ю бўлди нобуд.

Навоий Шоҳ Ғариб Мирзога нисбатан анъанага кўра баландпарвоз сифатлаш, ўхшатишлар ишлатади. Бир ўринда уни “шоҳлар мажмаъининг нодираси” (подшоҳлар тўдасидаги камёб киши) деб сифатласа, бошқа ўринларда “ул Масихеки улус жон топар эрди сўзидин”, “йўқ эди олам эли ичра анинг монанди” дея ўта муболағали ўхшатишлар билан улуғлайди.

Шоҳнинг изтироблари тасвирига бағишланган 2-бандда ружуъ – қайтиш санъати етакчилик қилади. Дастлаб шаҳзодани отанинг юраги дарахтига пайванд қилинган шоҳга ўхшатган шоир кейинги байтда фикридан қайтади:

Дема пайвандки, чун очти вафо пайвандин

Ҳар тараф қон ёш ила оқти бағир парканди.

Кейинги байтда “шоҳнинг ҳолини фақат фарзандидан айрилган отагина тушуниши мумкин”, дейди-ю яна фикридан қайтади:

Бу ғалатдурким, анингдек дегамен, нечукким,

Йўқ эди олам эли ичра анинг монанди.

Яъни, бундай дейиш хатодир, чунки бу оламда Шоҳ Ғарибнинг ўхшаши йўқ эди, дейди шоир.

Шоир онанинг андуҳларини ифодалашда эса тажохули орифона ҳамда истиора санъатларидан фойдаланди. Тажохули орифона – билиб билмасликка олиш санъати воситасида шоир “она юзини тирноғлаганидан қон оқяптими

ёки кўз ёши қонга айланганми” дейди. Умуман олганда, тажохули орифона мусибат туфайли ўзини йўқотиб қўйган инсон тасвирини беришга қулайлиги билан марсия жанрига жуда мос тушади.

Истиора – бир нарсанинг номи ўрнида иккинчи бир нарсанинг номидан фойдаланиш санъатидир. Шоир малика ўрнида “тавҳари пок”, кўз ёш ўрнида “лаъл ила инжу” сўзларини ишлатади.

4-бандда жонлантириш санъати етакчилик қилади. Яъни ногаҳоний мотам туфайли базмнинг ҳоли паришон, қабр оғзини очиб қолган, шеър девоннинг ранги сарғайган, туғ – мамлакат байроғи сочини ёйган, ногораю карнайлар ун чекади, даф билан най нола қилади, чанг ва уд каби чолғу асбоблари куюб ўртанади. Жонлантириш шоҳлар хонадонига мансуб киши оламдан ўтганда мамлакатда уюштириладиган мотам маросими манзарасини жонли чизишга қўл келган.

Охирги бандда турли табақа вакиллариининг мотами ифода этилган. Навоий бу бандда муболағалардан мўл-кўл фойдаланган:

Шуаро шаҳрда барча яқолар чок айлаб,
Тош уриб кўксига, ҳар ён чекибон вовайло.
Шаҳр эли ҳокими одил ғамидин навҳа чекиб,
Додхоҳ истаб они, ҳар сори айлаб ғавғо.

Қизиғи шундаки, “ҳокими одил” – Ҳусайн Бойқаро ғамидан афғон кўтараётган шаҳр эли чора-таскинни яна подшоҳнинг ўзидан излайдилар: уни додхоҳ – арзларини тинглаб, ажрим қилгувчи киши деб биладилар. Бу “табибимнинг ўзи бемор” каби ғалати ҳолатни эсга солади. Умуман, бу манзара орқали шоир ечимсиз бир вазият юзага келганлигини, ўлим олдидаги чорасизликни ифодалаган.

Абдурахмон Жомий марсияси ҳам баландпарвоз, “олий навоиёна услуб”да (Ё.Исҳоқов) ёзилган. Бу марсияда муболаға, истиора, ўхшатиш, жонлантириш каби бадий санъатлар қуюқ қўлланган. Шеърда, хусусан, изофали бирикма шаклидаги очиқ ва ёпиқ истиоралар жуда кўп.

Истиора – мумтоз адабиётда фаол қўлланган бадий кўчимлардан бири. “Орийятга (арнедага) олмоқ”, яъни бировнинг буюмидан бадалсиз, тўловсиз фойдаланиб туриш деган маънони англатади. Истиора ўхшатиш асосидаги кўчим бўлиб, баъзан уни “қисқарган ўхшатиш” ҳам дейдилар. Чунки ташбеҳ – ўхшатишнинг 4та унсури бўлади: 1. Ўхшатиш нарса – мушаббаҳ. 2. Ўхшаган нарса – мушаббаҳ. 3. Ўхшаш жиҳат – важҳи шибҳ. 4. Ўхшатиш воситаси – одоти ташбеҳ. Масалан, “қор каби оппоқ соч” дейдиган бўлсак, соч – ўхшатиш нарса (мушаббаҳ); қор – ўхшаган нарса (мушаббаҳ); оклик – ўхшаш жиҳат (важҳи шибҳ); каби – ўхшатиш воситаси (одоти ташбеҳ) бўлади. Агар шу ўхшатишдан учта унсур: ўхшатиш нарса – мушаббаҳ (соч), ўхшаш жиҳат – важҳи шибҳ (оппоқ) ва ўхшатиш воситаси – одоти ташбеҳ (каби) олиб ташланса-ю, бадий матнда шоир “ёғди ўт устига қор” (Алишер Навоий) деса, “қор” бу ерда истиора, аниқроғи ёпиқ истиора бўлади. Яъни “ўт” (майса) ҳам ёпиқ истиора – соч-соқол маъносида, қор ёғиши – соч-соқолнинг оқариши демак. Албатта, бадий матнсиз, матндаги

бошқа образлар, тафсилот ва деталларсиз “ёғди ўт устига қор” фақат ўз маъносига эга, холос.

Ёпиқ истиора худди топишмоққа ўхшайди, ёпиқ истиорада шоир нимани назарда тутганлигини матндаги бошқа сўз, образ ва белгиларга кўра аниқлаш мумкин бўлади. Шарқ шеъриятида, масалан, Бедил ижодида баъзан шундай мураккаб истиоралар ҳам юзага келганки, уларни топиш бутун-бутун даврларда баҳсу мунозараларга сабаб бўлган.

Очиқ истиора эса аниқ тушунчани мавҳум тушунча билан ёнма-ён келтириш орқали ҳосил қилинади. Икки сўзли (ёки икки қисмли) бундай бирикмаларда сўзнинг биттаси ўз маъносида, иккинчиси кўчма маънода келади. Ўз маъносидаги сўз истиорани тушуниш учун калит-очкич вазифасини ўтайди. Алишер Навоий шеъриятида ёпиқ истиоралар ҳам, очиқ истиоралар ҳам мўл-кўл. Масалан, навоийшунос Ёқубжон Исҳоқов биргина “Қора кўзим” ғазалида 8та очиқ истиора, “Ғаройиб ус-сиғар” девонининг 572-ғазалида 10та очиқ ва ёпиқ истиоралар борлигини кўрсатиб ўтган. Умуман олганда, истиоралардан кенг фойдаланиш Алишер Навоий услубига хос ҳодисадир.[2 108-119]

Алишер Навоийнинг устозларга бағишланган ҳар икки марсияси ҳам 7 банддан иборат. Бунда ҳам маълум маъно бўлса керак. Чунки 7 рақами нафақат Шарқ, умуман, жаҳон халқларида сеҳрли рақамлардан бири ҳисобланади.[3;116-118]. Алишер Навоийнинг бу рақамга алоҳида маънолар юклаган. “Етти кўкни кўк варақлардек совурғай ҳар тараф, Тоқи минойи аро чирмалса оҳи ҳасратим”, - деб ёзади у ғазалларидан бирида. Шунингдек, “Сабъаи сайёр” достонида шоҳ Баҳром етти мамлакатдан келтирилган мусофирдан ҳикоятлар тинглайди ва 7-ҳикоятдан Дилоромни топиб олади. Демак, Навоий ўз марсияларини ҳам тасодифан 7 банддан иборат қилиб тузмаган.

Профессор Ҳамид Сулаймон: “Шоҳ Ғариб Мирзо вафотига ёзилган марсия ўзининг маълум тарихий аҳамияти билан бир қаторда Алишер Навоий санъати ва маҳоратини намоён қилувчи янги асардир” .[4;177], - деб ёзади. Худди шундай фикрни истейдодли мутафаккир шоирнинг қолган икки марсияси ҳақида ҳам айтиш мумкин.[5;78] Марсиялар поэтикаси юзасидан олиб борилган юқоридаги кузатишлар ана шундай хулоса чиқаришга асос бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Навоий Алишер. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер // Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 15- том. 90 б.
2. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., Фан, 1983. – 108-119-б.
3. Евсюков В. Олам ҳақида ривоятлар. – Т., Ўзбекистон, 1988. – 19-; 25-; 116-118-б.
4. Сулаймон Ҳ. Алишер Навоийнинг Ғариб Мирзо вафотига ёзган марсияси // Адабий мерос. – Т, Фан, 1971. – 177-б.
5. Ғаниева А. Навоий марсиялари. Т.: Akademnashr, 2011. 78 б.

ҒАЗАЛЛАРДА БАДИИЙ КЎЧИМ ВА МАЖОЗ

Ориф БОЗОРОВ

ҚарДУ факультетлараро немис
тили кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада Алишер Навоийнинг ғазалларидан бир таҳлилга тортилган бўлиб, унинг моҳияти ишқ ва ошиқлик, ишқнинг сирру-синоатлари, пири комилнинг бу йўлдаги раҳнамолиги, ҳақ ва ботил, маъно ва сурат, зоҳир ва ботинни англаш хусусида. Ғазалда қўлланган бадиий тасвир воситалари, хусусан, бадиий кўчим ва мажознинг бадиий матн яратишдаги ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: ғазал, бадиий кўчим, мажоз, метафора, орифона истилоҳ, фано, бақо, дайр, соғар, сидқ аҳли, кўнгил, ишқ, бода, пири комил

Алишер Навоий ўз ижоди билан туркий шеъриятда янги бир адабий даврни бошлаб берган ва уни форсий назмдан кам бўлмаган юксакликка кўтара олган даҳо сўз санъаткори. Улуғ шоирнинг ҳар байти, ҳар бир мисраси ҳам ташқи, ҳам ички томонидан маромига етган, зоҳири ва ботини гўзал касб этган бадиият дурдонларидир. Қайси мавзу, қайси вазнда бўлмасин унинг битикларида навоиёна руҳ устиворлик қилади. Образларнинг қуюқлиги, бетакрорлиги, фикрларнинг байтма-байт тадрижи, рангларнинг тақомили кузатиладиган бундай ғазалларни ўқиган китобхон закий китобхонга шоир руҳониятидаги инжа ҳол, лирик кайфият ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Маълумки, шеъриятни мажоз ва бадиий кўчимларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бадиий кўчим(метафора, метонимия, синекдоха) шеъриятнинг асосий ифода ва тасвир воситалари ҳисобланади. Уларсиз поэтик фикрнинг бадиийлиги ҳақида ҳукм чиқариш қийин.

Ҳақиқий шеър ранг-баранг маъно товланишларини ўзида мужассамлаштиради. Ана шу маънолар жилвасини тўғри англаш ва бадиий кўчимлар воситасида амалга ошади. Ҳар қандай маъно шеърда тўғридан-тўғри ифодаланар экан, ундаги сирлилик йўқолади, шеърда оддий сўзлар йиғиндисига айланади. Шунинг учун бўлса керак, қадимги поэтикага оид манбаларда маънони яшириб ифодалаш тамойили ҳақида кўп сўзланади.

I байт. Фалақдин гар сенга ҳар лаҳза юз қайғу келди ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

II байт. Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлукни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

III байт. Камол истар эсанг сидқ аҳлидин, қилма кўнгул тийра,
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидан кўзгу.

IV байт. Сафо аҳлига гулрухлар хаёлидин тағайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғой су.

V байт. Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб, огоҳлар нақлин,
Ки ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур қайғу.

VI байт. Фано нақди жаҳонингга чу эрмас бир замон маълум,

Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

VII байт. Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлағай шер оллида тулку.

VIII байт. Кўнгул мирёоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Торикма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

IX байт. Фанонинг ҳам фаносин истагил, васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу.

X байт. Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқи,
Фанодин, бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

XI байт. Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ, андин
Ўтарда тутқуси албатта бир соғар чиқиб ўтру. [1;153]

(**Луғат:** фалак- осмон, тақдир, ўтру- қариши, рўпара, гар- агар, тийралик- қоронғулик, чарх-осмон, субҳ-тонг, сидқ аҳли- садоқатли, самимий, ростгўй кишилар, ориф-сўфийлар, мукаддар- хира тортган, занг босган, кирланган, хурийд- қуёш, анфос- нафаслар, еллар, сафо аҳли- пок қалблилар, валилар, гулрух- юзи гулдай чиройли, тағайюр- ўзгариши, бошқа тусга кириши, рафъ этмоқ- юксалмоқ, баланд кўтармоқ, огоҳлар- валилар, ориф пирлар, ғофил эт- ирфондан беҳабар кишилар, афмоналар- бу еёрда: ҳикоя, ривоят, нақл, жунун- жиннилик, девоналик, Илоҳ ишқи билан маст киши, бақо- аъбадийлик, ўзгармаслик, гақд- бор нарса, насянинг тескариси, дирам- қадимий пул бирлиги, мирёт- кўзгу, тулку-тулки, фано- ёмон ахлоқнинг йўқолиши, ком- мақсад, ният, восил- етишиши, бода-ичимлик, лавҳ- тахта, варақ, дайр- оташпарастлар ибодатхонаси, майхона, мажозан пир даргоҳи, соғар- қадаҳ, май ичиладиган идиш, мажозан: ориф инсон қалби, асру- кўп, жуда, беҳисоб, аниқ)

Ўн бир байтдан иборат ғазал матлаъси шоирнинг бошқа ғазаллари ва дostonларида бўлгани сингари фалакдан шикоят билан бошланади, бироқ қайғудан сўнг шодлик келса, буни қайғу демаслик уқтирилган. “Қайғу келди- бирикмасида мавҳум от+феъл ўзаро боғланиши орқали метафора юзага чиққан, натижада қайғунинг келиши, ёғилиши орқали фикр жонлантирилган.

Тун ва кун, шом ва тонг қарама-қарши маъно ифодалайди. Шоир айтилмоқчи бўлган фикрни зид тушунчалар воситасида кучайтиради. Шоир биринчи мисрадаги фикрни иккинчи мисрада ҳаётий мисол билан далиллайди. Агар қоронғуликдан кейин ёруғлик борлигига ишонмасанг, шомда самонинг қорайиши, кўз ёшидай милтираган юлдузларнинг йўқолиб, тонг отиши- чароғонлик тарқалишини кўр, дейди. Байтда мажоз (тийралик, ёруғлик, субҳ) ва кўчим (йиғи кўр, субҳдин кулгу) ёрдамида жонли манзара ҳосил қилинган.

Учинчи байтда ҳам қилма кўнгул тийра(кўнгилни қора қилмоқ), субҳ анфоси(тонг ели) кўчимларини қўллаш билан бадийлик кучайтирилган. Шеърятда образни ёрқинлаштирадиган, лирик қаҳрамоннинг рухий ҳолатининг жонли ва таъсирчанлигини таъминлайдиган омиллардан бири кўчимдир. Агар юқоридаги метафоралар олиб ташланса, уларни ифодаловчи тушунчалар оддий сўзлар билан айтилса, шеърдан асорат ҳам қолмайди. Тўртинчи байтда ифодаланган фикр шундай: авлиёлар кўнгли тоза, покликда

мисоли сувдек. Сув ҳамма нарсани тозалаганидек, бундай зотлар ҳам бошқалар кўнглини ғуборлардан халос этади. Агар гулрухлар қанчалар зебо бўлмасин, сафо аҳлининг ҳаёлига ёмон фикр-хаёл келмайди. Гулнинг акси тушганда сувнинг ранги ўзгармаганидек авлиёларнинг қалби Ҳақ ишқидан бошқасини тан олмайди. Шоир ҳар бир байтда ўз фикрини мисол билан қувванлантиради, китобхорн кўз ўнгида жонли манзара чизади. Олдинги байтда келтирилган кўзгу ва мазкур байтдаги сув билан боғлиқ лавҳада мантикий боғлиқлик мавжуд. Кўзгу аслида сувнинг қотиб қолган шакли, деган қарашни ёдга олсак, бу икки тасвир бир-бирини тўлдириб келаётганлигига амин бўламиз.

Бешинчи байтда шоир лирик қаҳрамонга мурожаат қилиб, ғафлату билимсизлигинини орифлар ривоятлари билан огоҳ этиб, юксалишни истайсан, зеро ғофиллар бу ривоятларни эшитсалар, уйқулари қочиб, кўнгиллари уйғонади, деб танбех беради. Келтирилган “ғафлатингни рафъ этиб”, “кам бўлур қайғу” бирикмалари шеърятда бадий кўчимнинг қанчалар муҳимлигини кўрсатади. Олтинчи байтда шоир насиҳат қилади: умринг нақдини беҳудага бойлик учун сарфлама, чунки сен ҳали бақога эриши йўлини тополган эмассан.

Бадий кўчим шоирнинг фикрлаш тарзи, у бошқача фикрлай олмайди. Образли фикрлаш жараёнида ҳақиқий ижод, яратиш юз беради. Ҳар бир кўчимни шоир табиий йўсинда кашф этади. Метафора ва бошқа бадий кўчим турлари ижодкор тасаввурида, онгида табиий туғилади. Ижодкор уни ўзининг поэтик фикри таркибида қайта жонлантиради.

Жинни деб занжирбанд қилинган ошиқ ва ҳийлагар зоҳидни шоир шер олдида турган тулкига ўхшатади. Метафора қа мажознинг параллел қўлланиши ўқувчини ҳис орқали фикр юритишга ундайди. Саккизинчи байтдаги “ кўнгул миръоти” метафораси Ёр-Аллоҳ билан боғлиқ. Ошиқ фироқдан азобланмаслиги керак, негаки у истаган Ёр аслида ошиқдан узоқда эмас, Ёр унинг кўнгил кўзгусида жилваланиб турибди. Уни кўриш учун қалб кўзи очиқ бўлиши лозим.

Агар мақсадинг Ёрга етишиш, кунинг васлини истасанг, фанонинг фаносини иташинг керак, чунки ўзини, ичидаги “мен”ни маҳв этолмаган васлга эриша олмайди. Навоийнинг мазкур байтининг изоҳи ҳам шоирнинг ўзида:

“Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсан ўзингдан истагил” [2;6]

Ўлмасдан бурун ўлинг, – дейилган ҳикматнинг моҳияти ҳам айнан мана шудир. Шоир мана шу фалсафани бошқа бир шаклда ифодалаган. Ошиқ ва маъшук ўртасида “мен”лик ва “сен”лик мавжуд экан, улар бирлаша олмайди.

Ўнинчи байтда соқийга шундай дейилади: ишқ шаробидан келтир, ўзни унутай, токи фано ва бақодан нишон ҳам қолмасин. Ишқ фидокорликни талаб қилади, йўқлик оламига юз бурган солиқ моҳиятга етишади.

Мақтаъдаги шоҳ сўзи-метафора, у ориф, пир, подшоҳ, севгили, зот сингари бир неча маънода қўлланади. Лирик қаҳрамон (шоир ўзини назарда

тутмоқда) майхонада, пир ҳузурида ишқдан масту мустағрақ бўлса, бу манзилдан ўтаётганда албатта, қаршисидан чиқиб, бир қадаҳ тутади.

Ғазалда комил инсонга хос сифатлар таърифу тавсиф этилган, ғафлатга ботмасликдан огоҳлантирилган, бойлик, сийму зар, дирам устига дирам тўплаш ҳам устига ҳам келтириши уқтирилган. Зеро, бир қалбда икки муҳаббат сиғмаганидек, дунёвий тама жой олган қалбда ишққа ўрин йўқ. Бу ҳақда қудсий ҳадисда шундай дейилган: “Менга бўлган қалбингдаги муҳаббат сенинг дунёга бўлган майлинг миқдоридадир. Албатта Мен Ўзимга бўлган муҳаббат билан дунё муҳаббатини ҳеч қачон бир қалбда жамламайман” [3;12]. Дарҳақиқат, Ҳақ йўлини талаган ва ўзини таниган солиқ нафсини тия олиши шарт. Яъни: “Гуноҳнинг очиғини ҳам, махфийсини тарк қилингиз!” Албатта гуноҳ қилувчи кимсалар ўзлари қилиб ўтган гуноҳларига жазо олажаклар» (Анъом, 120) [4;118].

Бадий кўчим ва мажоздан ўринли фойдаланиш орқали шоир ғазал мазмунининг таъсирчанлигини янада оширган ва ўзининг фалсафий-ирфоний қарашларини бетакрор услубда намоён қилган. Хулоса шуки, ўз ишқига садоқатли, бу машаққатларларга тўла риёзат йўлида собит, фана ва бақони забт эта олган соф қалб соҳиби пири комил нури билан дунё ҳавасини куйдириб, ўткинчи дунёнинг қайғу-ташвишларини назар-писанд қилмаслик, казога ризолик орқали ўз мақсудига эришади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т.: Тамаддун, 2012. 346 б.
2. Навоий А. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1968. 232 б.
3. Ғазолий. Қирқ ҳадиси қудсий Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси Тошкент – 2008. 20 б.
4. Қуръони Карим, Абдулазиз Мансур таржимаси. Т.: Ислом университети нашриёти, 2001 йил, 543 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ОБРАЗЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ФУНКЦИЯЛАРИ

Холйигит ХОЛМУРОДОВ,

Жиззах давлат педагогика институти тадқиқотчиси

[*xolmurodovxolyigit@gmail.com*](mailto:xolmurodovxolyigit@gmail.com)

Аннотация: Ушбу мақола Алишер Навоий шеъриятида образлар трансформацияси ва уларнинг бажарган функциялари масаласи тадқиқига бағишланади. Унда шоир шеъриятида ифодаланган адабий мотивларга эътибор қаратилади, лирик образлар таснифи ўрганилади, образлар кўчиш-ўзгариш ҳодисаси адабий тимсоллар талқини мисолида ёритилади. Шунингдек, адабий образлар лирик ифода қонуниятлари ва уларнинг бадиияти ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Алишер Навоий шеърияти, адабий воқелик, бадий мотив, эпик тасвир, лирик талқин, анъана ва янгилик, образ генезиси ва

трансформацияси, поэтик ўзгариш қонунияти, образлар кўчиши, мумтозлик қонунияти

Жаҳоний бадиий ижод тажрибалари шуни кўрсатадики, адабий-эстетик тафаккур жараёнида буюк ўзгаришлар бунёд этган шахслар ёки дунё адабиётига янги қарашларни тақдим этган асарлар инсоният ижтимоий ва маънавий эҳтиёжлари талаби ўлароқ пайдо бўлади. Шу нуқтаи назардан Ҳазрат Алишер Навоий шахсияти ва ижодиёти ҳам шундай улуг бир ҳодиса сифатида тарих майдонида юзага чиқди. Алишер Навоий ижоди, ва айниқса, лирик мероси ғоявий-бадиий жиҳатлардан дунё миқёсида такомил топган адабий анъана ва бадиий кашфиётлар учун ўзига хос манбадир. Шуни айтиш керакки, бугунга қадар жаҳон ва маҳаллий адабиётшунослик Алишер Навоий шеърияти поэтик оламини тадқиқ этиш борасида йирик илмий, илмий-оммабоп ишларни амалга оширди. Бу мисли йўқ маънавий хазина бундан кейин ҳам кўплаб тадқиқотлар учун манба бўлиб хизмат қилади. Алишер Навоий шеърияти тимсол ва образлар оламида тарихий, афсонавий, илоҳий, адабий сиймолар талқини алоҳида поэтик кўлам касб этади. Гап шундаки, Алишер Навоий лирикасида бундай сиймолар бадиий талқинига асос бўлган манбалар хилма-хилдир. Жумладан, шоир бадиий-эстетик тафаккури учун диний-илоҳий, тарихий-мемуарий, оғзаки-ёзма манбалар бу хил образ-тимсоллар талқинига илҳом омили саналади. Мисол сифатида пайғамбарлар тимсоллари тавсифини оладиган бўлсак, бунда диний-исломий манбаларга, тарихий-афсонавий шахслар тасвирида “шоҳнома”лар ва асосан “ажам шоҳлари тарихи”да зикр этилган қарашларга, адабий тимсоллар учун эса “Ҳамса” қаҳрамонлари ифодасига ишора этилади. Бундан кўринадики, мумтоз лирик ифодалар узоқ кечмиш ва бой анъаналар замирида юзага келади. Бунда образ-тимсол тарихий жараёнлар ва бадиий-фалсафий талқинлар призмасидан ўтиб лирик ифодага кириб келади. Бу хил образ-тимсоллар кўлами, поэтик ифодалари билан лирик туғуларни ўзига жалб қилади ва мумтоз шеъриятнинг бетакрор нафосатини таъминлайди. Шу билан биргаликда муайян тур образ ёки мотивлар учун хос манбалар бадиий-эстетик талқин қонуниятларига асосан ўзгача поэтик манзараларни вужудга келтиради. Бунда тарихий-ҳаётий воқелик ва бадиий талқин масаласида ниҳоятда нозик, муҳим бўлган ўзаро уйғунлашув юз беради. Шу нуқтаи назардан мумтоз, хусусан, Алишер Навоий шеърияти барча замонлар учун ўз аҳамияти ва қимматини йўқотмайди. Бу хил талқин қадрини мангу сақлаган манбалар биринчи қаторида Қуръон ва Ҳадиси Шариф туради. Ушбу муқаддас манбалардаги мавзу ва мотивлар мумтоз адабиёт поэтик олами учун бекиёс даражада катта аҳамият касб этади. Мумтоз, чунончи, Навоий шеъриятида энг сермахсул бўлган пайғамбарлар (Одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Исо, Муҳаммад (с.а.в)) образ-тимсоллари тавсифи учун айна манбаларга таянилади. Ёхуд афсонавий шахс ва шоҳлар (Жамшид, Кайхусрав, Искандар, Хусрав) образлари тасвир этилганда анъанавий тарихий асарлар талқини назарда тутилади. Алишер Навоий лирикасида шундай адабий образ-тимсоллардан бир туркумини (Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Вомиқ, Узро) адабий қаҳрамонлар силсиласи ташкил қилади. Бу тимсоллар талқини

оғзаки ва ёзма, жумладан, Шарқда эпик адабий анъанага айланган воқеликлар, сюжет ва мотивлар миграцияси жараёнлари туфайли юзага келган поэтик ҳодисалар натижасида образ-тимсоллар трансформацияси маҳсули ўлароқ талқин этилади. Бу ўринда шуни алоҳида айтиш керакки, Алишер Навоий ва умуман мумтоз шеърятда образ-тимсоллар кўчиш-ўзгаришлари миқдор жиҳатлардан ҳам, талқин мавзулари ва ифода усуллари ранг-баранглиги жиҳатларидан ҳам ниҳоятда кенг қўламлидир. Ҳатто бу хил образларнинг ҳар бири ўзига хос ўзгариш-кўчишлар тамойилларига эга бўлиб, ўз ички ва ташқи қонуниятлари билан янги-янги оҳангларни яратади. Умуман айтилганда Алишер Навоий лирикасида бу туркум образлар талқини мавзу моҳиятида илоҳий-ирфоний, тарихий-тавсифий, адабий-ишқий мотивлар айна тимсоллар характеридан келиб чиқиши кузатилади, яъни сюжет ва мотив, образ ва характер қайси типга йўналтирилган бўлса, лирик талқинда шу хусусият намоён бўлади. Масалан, ишқ мавзуси тараннум этилган сатрларда кўп ўринларда Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун сингари тимсолларга мурожаат этилади. Маълум бўладики, лирикада образ трансформацияси ҳодисаси айна масала учун хос бўлган мавзу ва мотивларга хослашади, тимсол асл моҳиятидан узоқлашмайди. Айна муаммо алоҳида тадқиқот талаб этади. Мисол учун адабиётшунос олим Б.Саримсоқов диффузия ва трансформация ҳодисасини адабий жанрларга тадбиқ этиб, адабий жараёндаги ўзгаришлар, ривожланишлар ва силжишлар маъносида қўллаганлиги кўринади. Олим трансформацияни кенг маънодаги тушунча сифатида эътироф этиб, “у ҳамма вақт маълум бир жанр, мотив ва образнинг узвий ривожига нисбатан қўлланилади”, - дейди (2.34). Кузатишлар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий шеърятда Фарҳод образи тасвири ўзининг хилма-хил бадиий вазифалари билан намоён бўлади. Бу поэтик функциялар анъанавий “Фарҳод ва Ширин” воқелигидан ўзига хос қонуниятлар асосида лирик тафаккурга кўчган, ҳиссий кечинмаларга айланган талқинлар ҳисобланади. Бунда, биринчидан, лирикада Фарҳод образининг Ширин билан параллел тасвир этилиши масаласига эътибор керак. Бу Шарқ адабиёти анъаналарида бадиий кашфиёт сифатида Алишер Навоий талқинида юзага келганлиги маълумдир. Яъни, сюжет “Хусрав ва Ширин”дан “Фарҳод ва Ширин”га ўзгариши айнан Алишер Навоий адабий идроки орқали амалга оширилади. Ушбу масаланинг ўзиёқ Фарҳод ва Ширин мавзуси эпик ва лирик талқинлардаги ўзгариш ҳодисаларини (трансформация) тадқиқ этишни заруратга айлантиради. Дастлаб кичик эпизод сифатида пайдо бўлган Фарҳод қиссаси (айримлар қисса ҳаётини заминда юзага келганлигини таъкидлайди – изоҳ бизники Х.Холмуродов) кейинчалик қўламдор масалалар ифодасига айланади. Бунда шоир шоҳлик ва ошиқлик бир ўзанда кечмаслиги ҳақиқатига риоя этилган ҳолда талқин ўзгаради. Алишер Навоий Фарҳод образи орқали комил инсон тимсолида ишқ камолотини тараннум этади. Шоир назарида Хусрав шоҳ илк падаркушликни бошидан кечирган тарихий шахс сифатида комилликка прототип бўлиши нотабиий ва мантиғи йўқ ҳодиса эди. Шоир ҳам “Бадоеъ ул-бидоя” девонида “ҳижрон дардини Фарҳоддан сўра, уни Хусрав қаердан билади” тарзида фикр юритади:

*Кўҳи дарду тешии ҳижронни сўр Фарҳоддин,
Англамас Хусравки, Ширин бирладур дойим била. (1.645)*

Шу боис Фарҳод образ-тимсоли Алишер Навоий эпик-лирик талқинлари ва кейинги даврлар адабиётида ўзида комил туйғуларни мужассам этган бош қаҳрамон сифатида анъананинг етакчи типига айланади. Бошқача хил қилиб айтилганда, у эпизодик образдан бош қаҳрамон тимсоли даражасига ўзгарди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Фарҳод образи Алишер Навоий ва умуман мумтоз лирика учун энг сермахсул тимсолга айланади. Алишер Навоий шеъриятида Фарҳод ва Ширин тимсоллари параллел тасвир этилганда ҳам улар бир ишқ жуфтлиги ифодаси сифатида эмас, балки турфа поэтик манзаралар талқинини юзага чиқаради. Бу мумтоз шеърятда образ-тимсол трансформацияси ўзига хос қонуниятлар касб этишини кўрсатади.

*Даҳр золин гар десам Фарҳодкуш айб этмангиз
Гар эмас Фарҳодкуш охир денгиз Ширинмудур? (1.225)*

*Лаъли шавқидинки ғам тоғин қозарсен, эй кўнгул,
Не бало Ширин ҳаваслиқ нотагон Фарҳодсен. (1.558)*

*Магар Фарҳод жонидин сизиб, қонидин этти ранг
Кадар суратгари Ширин лаби лаъли шакарборин. (1.566)*

Келтирганимиз мисоллардан ҳам кўринадики, гарчи Фарҳод ва Ширин тимсоллари бир байтда тасвир этилса-да, улар орасидаги ришта ташқи таассуротда бўлиб, ички маънода ўзга манзаралар намоён бўлади. Биринчи байтда шоир “дунёнинг маккорлиги, фарҳодкушлиги” ҳақида фикр юритади, иккинчи байтда “маъшуқа дардида ғам тоғини қазишга чоғланган кўнгил Ширинга ҳавас қўйган Фарҳодга” киёсланади. Учинчи мисраларда эса Фарҳод ошиқ, Ширин маъшуқага тимсол қилиб олинади. Яъни, “Азал суратчиси ёр лаби қизиллигини ошиқ қонидан олганлигига” ишора этади. Демак, ушбу сатрларда мумтоз шеърятда ниҳоятда ранг-баранг тимсолларда ифодаланиб келадиган “дунё”, “кўнгил”, “ошиқ” образларига Фарҳод у ёки бу маъноларда тимсол бўлиб келмоқда. Агар “Фарҳод ва Ширин” дostonларида бу образлар бир йўналишдаги мотивларни ифодаласа, лирик трансформацияси эса турфа рамзий-мажозий ифодаларни юзага чиқаришга хизмат қилади. Хулоса қилиб айтилганда, Алишер Навоий лирикасида образ-тимсоллар трансформацияси функцияси абадий мотивларни юзага чиқаради, турфа хил поэтик оҳанглари яратади, инсон кўнглига завқ ва бедорлик улашувчи фикрларни бунёдга келтиради. Шу билан бирга узок тарихий анъаналар ва адабий воқеликларни лирик туйғуларда жонлантиради, шеърятнинг жозибадор оламини эпик хотиралар билан тўлдиради.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987 йил, 645,225,558,566- бетлар.
2. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. Ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича тадқиқотлар. 7 китоб, - Тошкент: “Фан”, 1981, 34-бет.

МУМТОЗ АДАБИЁТДА КЎПҚАТЛАМЛИ ТАСВИР ТАБИАТИ

Шаҳло ҚУРБОНОВА

**Тошкент давлат юридик университети
ўқитувчиси**

Аннотация: Мақолада Алишер Навоий ижодида ўзига хос ҳодиса бўлган кўпқатламли тасвир табиати бир ғазал мисолида ўрганилган. Кўпқатламли тасвирнинг асар мазмун-моҳиятини очиб беришда, ижодкорнинг фалсафий концепцияси тадирижини аниқлашда, шунингдек, мумтоз адабиётга хос образларнинг янгилаш жараёнидаги ўрни ва аҳамияти тўғрисида айрим фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Шунингдек, бадий асарда шакл ва мазмун яхлитлигини таъминлашда кўпқатламли тасвирнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган.

Калит сўзлар: ғазал, ишқ, ошиқ, тасаввуф, лирик мен, кўпқатламли тасвир, бадий матн, бадий санъат, образлилик, бадий бутунлик, ориф, зуҳд, зоҳид, фақр.

Мумтоз адабиётда бадииятга алоҳида эътибор қаратилган ва мумтоз ижодкорлар сўзнинг маъно товланишларидан маҳорат билан фойдалана олишни юксак иқтидор белгиси сифатида тушунишган. Илми бадеъ, балоға илмининг фаннинг махсус тармоғи сифатида шаклланиши ва бу соҳада яратилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мумтоз адабиётда бадиият асарнинг қони ва жони ҳисобланган. Шеър санъатлари қатори бадий матнда кўпқатламли тасвирнинг қўлланиши ижодкор концепциясини очиб беришда ўзига хос сирлилик ва жозиба бағишлаган. Илоҳий-ирфоний, фалсафий-ахлоқий, маънавий-руҳий ғояларни илгари сурган ҳар бир ижодкор лирик қаҳрамон руҳониятида кечаётган эврилишларни тасвирлашда олам ва одам, ҳақ ва банда, ошиқ ва машъуқа муносабатларини очиб беришда мазкур усулга қайта-қайта мурожаат қилишар экан, бу билан ҳам ғоявий, ҳам бадий бутунликни таъминлашга интилишган.

Алишер Навоий ўзининг ҳар бир ғазалида анъанавий образларнинг янги-янги қирраларини кашф этади, улардан кутилмаган фалсафий умумлашмалар чиқаради. Образлиликнинг серқирралиги шоир асарларининг бадий таъсирчанлигини оширувчи муҳим омиллардан биридир.

I байт. Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, менинг жонимдадур.

II байт. Оташин лаъледурурким, анда музмар бўлди жон,
Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур.

III байт. Жон қуши хунобидин тутмиш малоҳат нахли ранг,
Ё либоси лолагун сарви хиромонимдадур.

IV байт. Қатл биймидур, тараҳхумнинг доғи уммеди бор,
Бу либоси олким, ул номусулмонимдадур.

V байт. Васл шоми куймаган парвона шояд қолмағай,
Бу шафақгун ҳуллаким шамъи шабистонимдадур.

VI байт. Тутмасун гул суҳбатидин сарв ўзин кўп сарфароз,
Эй сабоким, ул тўни гулгун менинг ёнимдадур.

VII байт. Соқие, гулранг май солиб кетур паймонаким,
Зухд биймидин халал факр ичра паймонимдадур.

VIII байт. Эй Навоий, истама жон булбули ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гулбарги хандонимдадур.[1;75]

*(Луғат: оташин-оловдай, хилъат-тўн, устки либос, музмар-
яширилган, беркитилган, махфий, ичида, хуноб- қонли ёш, қайғу ёши,
малоҳат- чирой, ҳусн, дилкашлик, жозоба, мазали, бийм-қўрқув, тараҳхум-
раҳм-шафқат, ол-қизил, ҳулла- безакли, нафис матодан тикилган кийим,
паймона- қадаҳ, ичилган пиёласи, паймон- аҳд, келишув, ваъда.)*

Байтларда кўлланган олов, гул, ўт, лаъл, хуноб, лолагун, шафакгун, гулгун, гулранг, гул рангли қизил май каби лексик бирликларни бирлаштириб турувчи сема қизил ранг бўлиб, шоир ўзининг ички кечинмалари, руҳиятидаги пўртаналарни ифодалаш учун улардан маҳорат билан фойдаланган. Мазкур бирликлар ёрнинг қизил либосда гўзал бир қиёфа, бетакрор бир назокат касб этганлигини кўрсатиш ва шунга мос лавҳа-манзара чизиш ҳамда ана шуларнинг лирик қаҳрамон руҳиятига таъсирини акслантириш учун хизмат қилган. Алишер Навоийнинг барча асарларида кузатилгани каби бу ғазалда ҳам кўпқатламли тасвир ғоявий мақсадни очиб беришда муҳим аҳамият касб этган. Севгилининг устидаги оловранг, қизил либос, қизил гул, қалбига ишқ олови тушган ошиқ, ёрнинг қип-қизил лаблари, ёрнинг қон тўкишга мойиллиги- қонга ташналиги, қотиллиги, қурбонлик талаб қилиши, шафқатсизлиги “номусулмон” даражасига бориб етганлиги бирламчи тасвир. Шеърнинг ботиний маъноси эса серқирра образлар орқали ифодаланган фалсафий фикрларга тўла, Ёр талабидаги орифона ниёзмандлик.

Навоий чин ошиқликни, ҳақпарастликни ҳар қандай тамадан холи, манфаат аралашмаган юксак руҳий эҳтиёж деб тушунган ва асарларида ҳам худди шундай талқин қилган. Улуғ шоир

“Зоҳид сену ҳур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга майхона керак.

Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса, тўла ёна керак”,-[2;654]

деб ёзар экан, ўзининг ишқ ва ошиқликка бўлган бўлган муносабатини аниқ ифодалайди. Зоҳидларнинг тақводан, тоат-ибодатдан мақсади замирида манфаат— жаннатдан умидворлик ва талабгорлик мавжуд, жаннатдаги роҳат-фароғат, ҳурларни истаб қилинган бундай ноҳолис тақво лирик қаҳрамонни қониқтирмайди. У ҳар икки дунёни, дўзаху жаннатни унутиб, ҳатто ўзининг борлигидан воз кечиб машъуқага талпинади. ҳар бир нафас, ҳар бир лаҳзада уни соғинади, борликдаги ҳар неки мавжуд унга машъуқадан хабар беради, уни эслатади. Қизил гул юзини, қизил лаб қотиллигини, қизил май жаллодлигини ва ҳоказо. Борлиқ ишққа тўла, фақат уни идрок этиш учун қалб уйғоқ бўлиши лозим.

“Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром” , – дейди Яссавий. Бу “бозор”да савдо фақат жон билан бўлади, чунки ишқ ҳар доим қурбонлик талаб қилади. Одам Ато муҳаббат туфайли яратилган эди, демак аввал-бошданоқ оламнинг асоси, одамнинг моҳияти ишқдир. Ундан бошқаси– бойлик, маратаба, шухрат– тана билан бирга йўқ бўлишга маҳкум. Ақли бор одам дунёга алданмайди.”“Эй Одам фарзанди! Дунё муҳаббатини қалбингдан чиқар. Чунки Мен Ўзимга бўлган муҳаббат билан дунё муҳаббатини ҳеч қачон бир қалбда жамламайман. Эй Одам фарзанди! Зикрим учун вақтингни ғанимат бил, Мен ҳам шунда сени фаришталарим ҳузурида зикр қиламан”. [3;15]

Ўзининг моҳиятини англаган Ўзини яратганни танийди ва дунё ҳаётининг аслида уйқу эканлигини тушуниб етади. Яшашдан мақсади улуғ имтиҳонга тайёргарлик эканлигини билган ва шунга муносиб ҳаракат қилганлар тўғри йўлни танлайдилар. “Албатта биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз у Зотга қайтгувчилармиз” (Бақара, 156) дегин”. [4;27]

Шоир Худодан ўзгасига кўнгил боғламасликни, ихтиёрини буткул Унга топширишни- ниёзмандликни ёқлайди. Мумтоз адабиётда сўзнинг ҳар бир маъноси, маъно қирралари ва нозикликларига жуда катта эътибор берилганлигини шу ғазал мисолида ҳам кўриш мумкин. Ғазалдаги ҳар бир сўз, лексик бирлик муайян бир мақсад-вазифа бажарибгина қолмай, улар бир умумий мантиқ остида бирлашади. Бундан ташқари, ғазал зоҳирий ва ботиний маъно қатламига эга, унда кўпқатламли тасвир тасвир мажозийлик, рамзик билан уйғн бир тарзда ифодаланган. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ғазалдаги кўпқатламли тасвир шоирнинг ишқ концепциясини, унинг тафаккур ва тахайюлида акс этган фикрлар, кечинмалар, ҳисларни теран ифодалашга хизмат қилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т.: Тамаддун, 2012. 346 б.
2. Навоий А. МАТ. 20 томлик.. 1-том.-Т.: 1987. 722 б
3. Ғазолий. Қирқ ҳадиси қудсий Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси Тошкент – 2008. 20 б.
4. Қуръони Карим, Абдулазиз Мансур таржимаси. Т.: Ислом университети нашриёти, 2001 йил, 543 б.

BADIY IJODDA IZDOSHLIK VA VORISLIK AN'ANALARI

Xolida BOZOROVA,

NDKI akademik litseyi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Adabiyot, ijodiyot-ijod ahlining bor mahorati va iste'dodini namoyon etuvchi hayot sahnasi. Sahna pillapoyasidan ko'tarilgan sari shoirning ham bor bo'y-basti, qiyofasi tomoshabinga yorqinroq namoyon bo'lgani kabi o'zi ham allaqachon xalq qalbidan joy olgan, mahorat va yuksak tafakkur sohibi bo'lgan salaflariga yaqinlashib boradi. Tafakkurda , ong-u shuurda, g'oyaviy birlik his qilgan shogird ustozlarga beixtiyor ergashadi. G'oyada, mazmunda bu kabi

izdoshlik taxmis, nazira, tatabbu atamaları bilan yuritiladi. Tatabbu ikki ijodkor o'rtasidagi qalbiy bog'liqlik, hamfikrlilikni ifoda etuvchi muhtasham ko'prikdir. O'zbek she'riyatining taniqli vakili, shoir Usmon Azim adabiyotimiz xazinasini o'zining "Saylanma", "Yurak", "Kollaj", "Dars" singari ko'plab asl durdonalari bilan bezab turadi. Bu ulkan she'riy merosni tabiat va olamni madh etuvchi go'zal she'rlar, inson va ona zaminni ulug'lovchi masnaviylar, iymon va ruh ozodligi, chin insoniy tuyg'ular tarannum etilgan mumtoz adabiyotimizning eng sara janrlari bo'lgan musammat tipidagi she'riy shakllar, g'azallar tashkil etadi. Fikrimiz dalili sifatida Azim Suyunning "Yurak" nomli she'rlar to'plamida ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiyning "Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim" deb boshlanuvchi g'azaliga yozgan "Qismatim ne bo'lg'isin ey ko'kda shohim bilmadim" misrasi bilan boshlanuvchi musammatini keltirib o'tamiz. Jami 7 baytdan iborat mazkur g'azal ham shaklan, ham mazmunan muxammasda qayta jonlantirilganday go'yo. Shoir har bir bayt mazmunini besh misrada tadrijiylik asosida boyitadi. She'r ana'naviy mavzu-ishq mavzusida yozilgan. Ulug' mutafakkir:

Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim,

Bu g'azabkim ayladi mohim, gunohim bilmadim¹, -deya g'azal matla'sida ma'shuqasining qaysi gunohi uchun unga g'azab qilgani va muhabbatini tark etganining sababini bilolmaganidan ozorlanganini bayon etsa, Usmon Azim ushbu fikrni yanada rivojlantirib:

Qismatim ne bo'lg'isin ey ko'kda shohim bilmadim,

Ul falak yo ishqda rohim yoki chohim-bilmadim,

Sezmadim jon og'rig'in hajringni tokim bilmadim,

Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim,

Bu g'azabkim ayladi mohim, gunohim bilmadim², - tarzidagi izhorlar bilan bayon etadi. Oshiq ma'shuqaning raddidan keyin o'z qismati nima bo'larini, ishq uchun asl makoni falakmi yo chohmi, dard shunchalik ham o'tkirki, endi og'riqlar ham sezilmas, shunchalik azobga munosib gunohi nima ekanligini bilmadim, deydi.

Yor, oshqlik, ag'yor, hijron azoblari ruhida yaratilgan she'rlarning aksariyatida ma'shuqa bevafoqligi, oshiqqa beparvoligi, jafakor va sitamkor ekanligi tasvirlanadi. Mazkur she'r ham ana shu an'nani inkor etmagan. Oshiq va ma'shuqa ayroligini ifodalovchi qismat-roh-choh-hajr-tarki muhabbat, shuningdek, ishq-hajr-muhabbat so'zlari o'zaro yaqin ma'noli so'zlar sifatida tanosub badiiy tasvir vositasini hosil qilgan va she'rning g'oyaviy mazmunini yoritishda "kalit" vazifasini o'tagan. Muxammasning ikkinchi misrasida "rohim" yoki "chohim", beshinchi misrasida "mohim", "gunohim" so'zlarining asosiy qofiyadoshlar "shohim-chohim-tokim-mohim-gunohim" bilan ohangdoshlik hosil qilgani ta'sirchanlik, nutqiy ravonlikni ta'minlay olgan.

¹ Alisher Navoiy Navodir un-nihoya. 2-tom. T.: 1987. "Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim" g'azali. 383-bet

² Azimov Usmon Yurak. She'rlar to'plami. T.: 2007. "Qismatim ne bo'lg'isin ey ko'kda shohim bilmadim" muxammasi

Har qanday oshiq visol istaydi, uning hijronga toqati yo‘q, deydi ulug‘ mutafakkir:

Oshiq o‘ldum, yordin topqay debon ko‘nglim visol,
Hajr bu yanglig‘ bo‘lurmni kiynaxohim bilmadim.

Usmon Azim oshiqning har qanday hajr dardi, ma’shuqa jabr-u sitamlariga sabrli, ya’ni birinchi bandda aytilgan qismatga rozi, ammo yorning bir og‘iz so‘zidan qayta tirilishdan-da umidvor:

Tirilg‘aymen, lab qo‘yg‘il labni ol - o‘ldim, visol

Tasavvuf ta’limotiga ko‘ra, baytda “lab ” istilohi “yorning kalomi, ko‘rsatmalari, purma’no so‘zlari”ni ifodalaydi. Shoir ushbu misrada esa “lab qo‘yg‘il labni ol” tarzida “bo‘sa” ma’nosini beruvchi jumla qo‘llagan. “Bo‘sa” tasavvufda oshiqning yor visolidan bahramandligini botinan izohlaydi, hijron esa oshiq o‘limini naqd qilib qo‘yadi. Hajr dardiga bu qadar giriftor qilganni ”kiynaxoh”im deya nomlaydi shoir.

Yor visoli orzusi oshiqni go‘yo oh-nolalar ichiga otadi, chekkan zorlardan sargaygan-somon barglar - “bargi koh”ning qayerlarga tushgani ham noma’lum:

Ahli g‘ofil suhbatida telbadir ismim ohdin,
To‘lg‘onib shom-u saxar tildakim «bismil» ohdin,
Bir umid, kofur g‘am ichra o‘lmag‘ay muslim ohdin,
Yor ko‘yi ichra etdi zor jismim ohdin,
Qayda tushganni bu yeldin bargi kohim bilmadim.

Bandda qo‘llangan ” ahli g‘ofil”, ya’ni ishqdan bexabar kimsalar kecha-yu kunduz oh-u nola ichida qolgan bechora oshiqni ”telba” deb atamoqlari tayin. Oshiq esa o‘zining bu holatini ”bargi koh”-somon barg deb his etadi, makonidan ayriladi. Endi u bir fidoyi qush, inidan judo bo‘lgan, to‘zigan , aftoda qush- ishq bo‘stoniga kirganda, o‘z muhabbatidan mag‘rur-havoyi qush kabi holga tushadi va yorning sumbul sochlari unga bir tuzoq ekanini bilmadim deya ozorlanadi:

Oy yuzingga yetmadim-uchdim fidoyi qush kabi,
Chirqirab buzdi falakni indin judoyi qush kabi,
To‘zg‘idi to‘fon tanim - men bir xudoyi qush kabi,
Ishq bo‘stoniga kirganda havoyi qush kabi,
Sunbuli zulfi bo‘lurni domi rohim bilmadim.

Shungacha ma’shuqaning xarakteri, ya’ni uning oshiqqa munosabati ta’riflanayotgan edi. Mazkur bandda shoir, nihoyat, uning go‘zalligini ”oy” sifatlovchisi bilan tasniflab o‘tadi.

Shuni ham aytish kerakki, mazkur she’r tasavvuf ta’limotining eng yorqin istilohlarini o‘zida mujassam etganki, mazkur bandda ”soch” so‘zining qo‘llanishi ollohga yetishish sir-u asrorlarini bildiradi.

G‘azallarning maqta’dan oldingi bayti, begona baytda she’rning asl mohiyati, mazmuni mag‘zi ochib beriladi. Ul go‘zal tafakkur sohibi bo‘lmish Navoiy ham ushbu an’anaga sodiq qolib:

Kirmaguncha dayr aro tinch o‘lmadim, tut bodakim,

G‘ussadin bu qal’a erkanni pinhon bilmadim, - baytini qog‘ozga tushiradi.
G‘azalning kulminatsiya nuqtasini ifodalovchi mazkur baytda Navoiy mayxona

(baytda qal'a)ga - ollohga chin oshiq bo'lganlar to'planadigan makonga o'zini urgani va bunda o'ziga o'xshash "g'ussa"ga botganlar bilan hammaslak ekanini ta'kidlamogda. Demakki, Usmon Azim qo'liga qalam tutqazgan, ilhomini uyg'otib, tuyg'ularini junbishga keltirgan mazkur g'azal tasavvufiy ta'limotning asl mavzusi, ya'ni Ollohga yetishish, yolg'iz o'zigagina oshqlik, oshqlikning yo'li bodaparastlik- qalbga ishqni joylay olishlik tamoyillariga asoslangan. Bas, shunday oliy maqom uchun Oshiq har qanday yakun, har qanday hukmga rozi :

Qismatim kelmas malol, etsa borimni qaro,
Oh-u zorim avjlarida ul telba torimni qaro,
Oh, faqat yo'q toqatim, qilma yorimni qaro,
Ey, Navoiy, bo'yla qilgan ro'zg'orimni qaro,
Hajr shomi erdi yoxud dudi ohim bilmadim.

Muxammasning so'nggi bandini o'qir ekansiz, yana bir bor Usmon Azim mahoratiga tan bermay, qoyil qolmay iloj yo'q. Shoir o'z iste'dodini yuqorida qayd etganimiz buyuk Navoiyga hammaslaklikda sodda, ravon, biri biridan go'zal, quyma ifodalar bilan bera olgan. Bandlarda tashbeh, tanosub, sifatlash, iqtibos singari ko'plab badiiy tasvir vositalarini qo'llash bilan she'rga joziba baxsh etgan. Ammo she'rning yakunida "qaro" so'zi bilan turkiy adabiyotimizgagina xos bo'lgan tajnis badiiy tasvir vositasining ham betakror bir namunasini bayon etgan.

Qismatim kelmas malol, etsa borimni qaro (Qismatim borimni qora etsa (yo'qqa chiqarsa) ham , malol kelmaydi);

Oh-u zorim avjlarida ul telba torimni qaro (Oh-u zorim avjida telba torimni qara); Oh, faqat yo'q toqatim, qilma yorimni qaro (Yor nomini qora qilishlariga toqatim yo'q);

Ey, Navoiy, bo'yla qilgan ro'zg'orimni qaro, Hajr shomi erdi yoxud dudi ohim bilmadim (Ro'zg'orim-xonadonimni qora qilgan tortgan ohlarim tutunimi, bilmadim).

Tasavvuf ta'limoti kishi ruhiyatini poklovchi, inson, insoniylikni ulug'lovchi g'oyani tarannum etadi. Uning asl mohiyatida Olloh va uning tajallisiga erishish turadi. Albatta, bu oliy maqsadga yetishish o'ziga bo'lgan muhabbat va poklik bilan bo'ladi. Ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiy qalamiga mansub ulkan she'riy obida ana shu kabi go'zal maqsadlar sari o'z o'quvchilarini olg'a boshlaydi. Bugungi davr, ya'ni zamonaviy adabiyotimizning yetuk ijodkorlari safida bo'lgan Azim Suyun singari shoirlarning durdona asarlari ham buyuk Navoiyga izdoshlik yo'lida bitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. 2-tom. T.: 1987. "Ne uchun tarki muhabbat qildi mohim bilmadim " g'azali. 383-bet
2. Azimov Usmon. Yurak . She'rlar to'plami. T.: 2007. "Qismatim ne bo'lg'isin ey ko'kda shohim bilmadim" muxammasi. 169-bet
3. Berdak Yusuf . Mumtoz adabiy asarlar lu`gati T.: 2010.
4. Najmiddin Komilov. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Risola. T.: 1996.

NAVOIY SO‘Z QUDRATI VA IJODKOR AXLOQI HAQIDA

Dildora PULATOVA,

o‘qituvchi

Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi IDUM

(O‘zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Navoiyning so‘z qudrati haqidagi fikrlari, shuningdek, she‘r va shoirlik, ijodkor axloqi va ma‘naviyati haqida fikrlar aytilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z san‘atkorlari, badiiy mahorat, ma‘ni, “Majolis un-nafois”

Jahon adabiyoti ulug‘lari ijodini baholaganda har birining o‘z adabiyotlariga olib kirgan boqiy obrazlari, adabiy tilning shakllanishi, rivojlanishidagi xizmati e‘tiborga olinadi. Shu jihatdan Alisher Navoiy ijodiyotiga nazar solinganda, shoirning o‘zbek adabiy tilining shakllanishi, boyishida katta mehnati singgani oydinlashadi. Tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, Navoiy o‘zbek adabiy tilida yozgan nazmiy va nasriy asarlarida 26 mingdan ortiq o‘zbekcha, arabcha, fors-tojikcha, yunoncha, lotincha, hindcha, mo‘g‘ulcha, xitoycha so‘zlardan foydalangan. Ma‘lumki, Navoiy badiiy ijod mahsulini juda yuksak baholaydi va badiiyatning go‘zal namunasi bo‘lgan she‘r-g‘azalni shoirning farzandi deb biladi. U bu fikrini “Saba‘i sayyor” dostonida quyidagicha ifodalagan:

She‘r ham chun kishigadur farzand,

Ko‘ngliga qut-u bag‘rig‘a payvand.

Buyuk shoir o‘zining bu badiiy-falsafiy fikrini “Saddi Iskandariy” dostonida yana-da rivojlantirib, asardagi har bir so‘zni shoirga “farzand”, “jong‘a payvand” deb baholaydi:

Ki so‘z zodai tab‘i farzand erur,

Chu farzand erur, jong‘a payvand erur.

Navoiy deyarli barcha asarlarida so‘z san‘ati haqida, uning xilma-xil masalalari, chunonchi, adabiyot va hayot, adabiyot va til, shakl va mazmun, adabiy an‘analar, yozma adabiyot va xalq og‘zaki ijodi, adabiy janrlar va boshqalar haqida atroflicha mulohaza yuritadi, qator adabiy hodisalar xususida ma‘lumot-ma‘rifat beradi, so‘z san‘atkorlari haqida bahs yuritadi.¹

Navoiy fikricha, so‘z, so‘z san‘ati, keng ma‘noda, adabiyot - ma‘naviy olamning muhim bir sohasi. Shunday ekan, so‘z san‘atsiz, badiiy adabiyotsiz hayotni, uning voqea-hodisalari mohiyatini chuqur tasavvur qilish qiyin. Chunki badiiy adabiyot o‘zida hayotni, uning turli-xil hodisalarini, dolzarb masalalarini aks ettiradi. Shu orqali kishilarga hayotdan, uning voqea-hodisalaridan saboq beradi. Darhaqiqat, adabiyot chin ma‘noda hayot dasturi. O‘zida hayotni, uning rang-barang voqea-hodisalarini aks ettirgan badiiy adabiyot, so‘zsiz, kishilar ongiga, shuuriga kuchli ta‘sir ko‘rsatib, kitobxonlarni ezgu maqsadlarga chorlaydi. Binobarin Navoiy so‘z san‘atining ma‘no-mohiyatini,

¹ Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959 йил, 28-бет

mas'uliyatini tiyran anglagan qalam egalarini, ular yaratgan asarlarni e'tirof etadi, maqtaydi. Aksincha, didsiz, salohiyatsiz shoirlarni, ular yaratgan ma'no va badiiyatdan yiroq, nursiz asarlarni tanqid qiladi.¹ Bunday shoirlar va ular yaratgan asarlar haqida "Hayrat ul-abror" da o'qiymiz:

*Turfa bukim, she'r qo'yubon otini,
Yetkurubon ko'kka mubohotini.*

*Turfaroq ulkim, tonirimni bilib,
Haqdin uyalmay, manga zohir qilib.*

*Vahki manga jilvagar aylar chog'i,
Istabon ehson dog'i, tahsin dog'i...*

mutafakkir shoirning so'z, so'z san'ati, ijodkorning burchi-vazifasi haqidagi fikr-qarashlari aniq-taniq aks etgan. Bugina emas, haqiqiy ijodkor so'zni, uning sehr-u jodusini, qudratini chuqur anglashi, so'z ganjinasidan mohirona foydalana bilishi shart:

*Donau dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil.*

Shoirning fikricha, olam-borliqda so'zdan ortiq boylik-ganjina yo'q. Har qanday boylik tugashi, yo'q bo'lishi lozim, ammo so'z boyligi tugamaydi va uni o'zgalar istifoda etolmaydi. So'z – qalb ganjini va uni qancha sarf qilgan bilan tugamaydi. Tugamaydigina emas, hatto zarracha kamaydi ham. U nes-nobud bo'lish, yo'qolish xavfidan begona. So'z qancha ishlatilsa, shuncha yangilanib, jilolanib turadi va kishi, kishilar qalbiga shuncha rohat-halovat bag'ishlaydi:

*Aytib sovumas tarona sensen,
Olib qurumas xizona sensen...*

Biroq, so'zda ham so'z bor. Navoiycha haqiqiy so'z, badiiy so'z (she'riyat) chinakam jozibaga – ta'sirga ega bo'lishi: buning uchun, avvalo, mazmunga, shu bilan birga, ma'lum shakl-tartibga solingan bo'lishi kerak. Aksincha, u go'zallikdan, ta'sirdan yiroq oddiy so'zga, tizmaga aylanib qoladi. Buni esa chinakam so'z, she'r deyish mumkin emas:

*Chun g'araz so'zdin erur ma'ni anga,
Noqil o'lsun xoh xotun, xoh er.*

Yoki:

*Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati har ne durur.*

*Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xub emas.*

*Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga...*

¹ Кудратуллаев Х. Алишер Навоийнинг адабий-эстетик олами. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил, 142-бет.

Alisher Navoiyning soʻzga, soʻz sanʼatiga bu qadar katta talab va mezon bilan qarashi oʻz davri adabiy muhitining chinakam jonkuyari boʻlganligidan, haqiqiy rahnamoligidan dalolat beradi.

Hazrat Navoiy “Majolis un-nafois”da shoirlarga baho berar ekan, muhim jihatga, ular tabiatidagi insoniy fazilatlarga: odobi, axloqi, muamolasi, ilmi, mehnatkashligi va boshqalarga alohida eʼtibor beradi. Navoiycha, insonning, odob ahlining – ijod ahlining chinakam komilligini, kamolotini belgilaydigan va unga sharaf keltiradigan omillar aslida shulardir. Tazkirada Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Shayxim Suxayliy, Mirzobek, Said Hasan Ardasher, Hofiz Sharbatiy, Shoh Farib Mirzo, Mavlono Shohiy, Komil, Ziyo va boshqalar ana shunday komil insonlar, kamolot sohiblari sifatida zikr qilinadi.

Shu tariqa Navoiy har bir shoir shaxsiyatiga bevosita, xolis baho berar ekan, ular tabiatidagi ayrim nuqsonlarni, maʼnaviy qiyofasidagi nomukammalliklarni ham koʻrsatib oʻtadi. Navoiy bir qator ijodkorlar tabiatidagi illatlarni tanqid qilargan ekan, katta umid-ishonch va ezgu niyatlar bilan: “...xili salohga kiribdur. Inshoolloh, rost boʻlgʻay”, “... bu uchurda tavbaga tavfiq boʻldi, umid ulkim, istiqomatga ham muvaffaq boʻlgʻay”, “Inshoolloh, tuz yoʻlgʻa kirgay”, deya ularning nojoiz xatti-harakatlaridan tiyilib, toʻgʻri yoʻlga kirishlarini orzu qiladi. Bu jihatdan “Majolis un-nafois” oʻziga xos pand-nasihat, tarbiya manbai hamdir.

Ijodkor oʻz ustida ishlamasa, koʻp oʻqimasa, mustahkam bilimga ega boʻlmasa, isteʼdodini xarob qilishini Navoiy yaxshi bilgan. U “Majolis un-nafois”da oʻz isteʼdodiga sovuqqonlik bilan qargan Mavlono Qanbariy, Mavlono Zayniy, Shoh Quli Uygʻur, Soqiy va boshqalarni shu sababli tanqid qiladi. Ularning qobiliyati zoe boʻlganiga achinadi, xatolarini tuzatib olishlariga umid bogʻlaydi. Osafiyning oliftaligi, xudbinligi va maishatparastligi, vaqtini bemaʼni ishlarga sarflab, ijodga ahamiyat bermasligidan yozgʻiradi. Osafiyning yana bir nuqsoni, uning tanqidga beparvoligi, undan xulosa chiqarmasligi boʻlgan. Navoiy Osafiyning bunday kamchiliklarini koʻrsatib, ijodi haqida: “Bu jihatdan bagʻoyat parishondur”¹, desa, xarakteridagi “raʼnosifatliq va xudoroylik”ni qattiq tanqid qiladi. “Majolis”da Xusraviy, Riyoziy, Xurramiy kabilarning ham turli axloqiy nuqson va kamchiliklari tanqid qilingan. Masalan, Xusraviy haqida Navoiy shunday yozadi: “Mavlono Xusraviy daʼvolik buzurgmanish va tundxoʻy kishi erdi va faqir qoshigʻa baʼzi mahalda sheʼr keltursa, burunroq andoq kalom surar erdikim, daxl qilmoq yoʻli bogʻlanur erdi. Zaruratan barcha sheʼrin tahsin qilmoq kerak erdi”². Navoiy ijodkor uchun soʻz aytishda mahorat nechogʻlik muhim boʻlsa, axloqiy fazilatlar ham undan kam boʻlmasligini talab qilgan. Adabiyotshunos H.Qudratullaevning “Navoiyning adabiy estetik olami” monografiyasida ham ijodkor axloqi va badiiy mahorati teran tahlil etilgan³.

¹ Alisher Navoiy. Toʻla asarlar toʻplami. Oʻn jildlik. 9-jild.– Toshkent: Gʻ. Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – B. 340.

² Ўша асар. –Б. 321.

³ Қаранг: Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами.-Т., 1991.

Navoiy estetik qarashlaridan badiiylik, she'riy mahorat, til masalalari keng o'rin egallaganini ham yoritgan. Ko'rib o'tganimizdek, "Majolis un-nafois" bu jihatdan alohida o'rin tutadi. Unda nazariy qarashlar badiiy unsurlar, hayotiy tasvir, portret chizish, xarakter yaratish, badiiy lavhalar berish bilan uyg'unlikda berilgani bilan e'tiborni tortadi. Navoiy qaerda zarracha iqtidori bor odam haqida eshitgan bo'lsa, uni yuzaga chiqarishga intilganini ham qayd etib o'tadi. Navoiy ijodkorlarga baho berishda nuqsoniga emas, balki ko'proq fazilatiga suyanadi. Olim u biror adibni baholashda haqqoniylikdan bir qadam ham chekinmaganiga ham urg'u beradi. "Navoiy haqqoniylik masalasini o'z ijodiyotining hamma o'rinlarida ilgari surdi. Shoirning "Hayrat ul-abror" dostonida:

So'zda, Navoiy, ne desang chin degil,

Rost navo nag'mag'a tahsin degil, –

deb bildirgan fikrlari orqali so'z qudratiga katta baho bergan.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ ХОРИЖ ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА

Моҳинур СОТВОЛДИЕВА,

Андижон вилоят телерадиокомпанияси мухбири

(Ўзбекистон)

E-mail: mohinurqodirova97@gmail.com

Annotation. In this study - the emergence of interest in Uzbek literature (mainly about the life and work of A. Navoi) on specialized and non-specialized sites of two countries (Russian and English), culturally, regionally and territorially distant from each other, in Europe and Russia the degree The awareness of European and Asian countries about each other's cultural heritage is explored by identifying critical and analytical differences in the coverage of the study.

Keywords. Navoi's works, mass publications, European sites, interest in the heritage of Navoi in the west, Western orientalists, the history of Temuri, articles written in several European languages.

Ўзбек адабиёти бирдан шаклланмаган ва унинг бугунгача етиб келишида узоқ йўллар босиб ўтилган. Адабиёт - миллат маданияти, тарихи, ривожланиш хусусияти ва босқичларини ўзида акс эттирган бебаҳо мерос сифатида ҳар доим кенг ўрганилган ва ўрганилиб келинган. Ўзбек адабиётининг тараққий этишида эса А.Навоийнинг ижодий мероси бениҳоя аҳамият касб этади.

Европада ўзбек адабиётининг забардаст вакили, шоирлар султони бўлмиш А.Навоий ижодига бугунги кунда энг қўп ва катта қизиқиш билдирилмоқда ва улар томонидан Навоий ҳаёти ва ижоди борасида турли тадқиқотлар олиб борилмода. XVI - XIX асрларда Ғарбда ҳам Алишер Навоий меросига бўлган қизиқиш, асарларини нашр этиш, таржима қилиш қўзга ташланганди. Навоийнинг айрим асарлари бошқа халқларнинг тилига таржима қилинади ва янги асарларнинг яратилишида асос бўлади. Масалан, Христофор Арманийнинг 1557 йилда италян тилида Венецияда нашр этилган "Сарандиб

шоҳи уч ёш ўғлонини *зиёрати*" асарининг иккинчи қисмида Навоийнинг "Сабъаи сайёр" достонидан Баҳром ва Дилором саргузашти ҳикоя қилинади. XVII асрнинг биринчи ярмида ўтган грузин шоири Нодор Персоданиодзе: "Навоий бу қиссани ("Сабъаи сайёр" ни) чигатой (қадимги ўзбек) тилида ёзган, биз шоирликда бирон кишини у билан тенглаштириб тасаввур қила оламизми?" - деган эди. Навоий асарларини таржима қилиш кейин ҳам давом этади."¹

Бу жиҳатдан француз шарқшуноси М.Беленнинг мақолалари ҳамда "Хамсат ул-мутаҳаййирин", "Маҳбуб-ул-қулуб" дан парчаларнинг чоп этиши (1861, 1866 йиллар), Катрмернинг эса "Тарихи мулки Ажам", "Муҳокамат ул-луғатайн" асарларини аслиятда нашр этиши (1841), М.Никитскийнинг Хондамир, Давлатшоҳ ва Мирзонинг асарларидан фойдаланиб, Европада илк бор "Амир Низомиддин Алишер, унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти" номли магистрлик диссертациясини яратиши (1856 йил. Асар Европадаги ўзбек адабиётини тўлароқ акс эттирган илк нашрлардан бири бўлган), Калифорния университети (АҚШ) профессори Марк Тутоннинг 2014-йилда Навоий "Хамса" си бўйича биринчилардан бўлиб докторлик ишини ёклаши, Паве де Куртейл, Н.Илминский, И.Березин ва бошқаларнинг бу борада олиб борган турли хилдаги тадқиқотларини эслаш kifоя.

Тўғри, Ғарб шарқшунослари асарларининг ҳаммаси ҳам бир хил савияда ёзилган, уларнинг ҳаммасида ҳам Алишер Навоий меъросига юксак баҳо берилган деб бўлмайди. Чунки бу соҳадаги изланишлар энди бошланди.

1861-йилда Истанбулдаги "Asiatique journal" ("Осиё журнали") да Франция консулхонасининг таржимони бўлиб хизмат қилган М.Беленнинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир мақоласи босилиб чиқади. Унда Навоийнинг давлат идора ишлари ва маданий ҳаётдаги хизматларига ижобий баҳо берилади. Бироқ Навоийнинг нафақат бадиий асарларини пухта ўрганмайди, балки ҳеч қандай асосиз: "Навоий Хисрав Деҳлавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир", - деб даъво қилади. Француз шарқшуноси Э.Блоше эса Навоий асарларининг бадиий қимматини камситади.

Хорижда навоийшунослик деган алоҳида соҳа йўқ. Навоий ижоди ўзбек адабиётини тадқиқ қилиш доирасида ўрганилади. Қолаверса, шоир ижодини ўрганиш бўйича библиографиялар эски ва уларга хориждаги Навоий ижоди бўйича ёзилган тадқиқотларнинг жуда кам қисми киритилган.

2003 йили Германияда "Алишер Навоий" номли тўпламдан Навоий ижоди, унинг шахсияти ва Темурийлар муҳити бўйича немис ва инглиз тилларида ёзилган мақолалар, Барбара Келлнер Хенкель, Юрген Паул, Клаус Шониг, Эрика Таувбе, Клаудя Ромер, Марк Киршнер, Зигрид Клайнмихел ва Ёхим Гирлишс каби германиялик олимларнинг тадқиқотлари ўрин олган.

Навоий ижоди бўйича тадқиқот олиб бораётган олималардан бири канадалик олима Мария Сабтелнидир. У 1979 йилда Гарвард университетида "Ҳусайн Бойқаро саройидаги адабий муҳит ва унинг сиёсий хусусияти" деган

¹ Архангелеский А.С. Введение в историю русской литературы. – Москва, 1986.-Б.143

мавзуда докторлик диссертациясини ёқлаган. Кейинчалик олима Навоий ижоди бўйича бир қанча мақолалар ёзган. Немис олимаси Зигрид Клайнмихел эса Навоийнинг турк адабиётига таъсири ҳақида қисқа, аммо чуқур мақола ёзган. Навоий ижодиётининг айнан қайси нуқталари усмонли турк шеърлятига таъсир этганлигини асосли ёритган.¹

Туркиялик адабиётшунос Юсуф Четинтоғнинг *“Алишер Навоийнинг усмонли турк шеърлятига таъсири”* номли 2006 йилда чоп этилган туркча китоби ўзбек тилига ҳам таржима қилинди. Мазкур китобда Навоий ғазалларига турк шоирлари эргашиб ёзган ғазаллар ҳақида сўз кетади. Яна бир турк олими Огаҳ Сирри Левенд 1958 йили *“Муҳаббатнома”*нинг таркибига кирган Навоий ва бошқа шоирларнинг таркиби ҳақида ўзининг *“Туркиядаги Навоий қўлёзмалари”* мақоласида ёзиб ўтган.²

Немис тили бўйича мутахассис Йўлдош Парда бундан анча йиллар олдин Навоий асарларини йиғиб, француз ва немис тилларига таржима қилди. У 2000 йилда *“Шарқ”* нашриётида китоб ҳолида нашр этилди.³ Шунингдек, Францияда нашр қилинган *“Ўзбек шеърляти антологияси”*га ҳам Навоий шеърлари киритилган.

Ҳозирги пайтда Берлин давлат кутубхонасида алломанинг 30 га яқин турли асарлари қўлёзмалари сақланмоқда. Навоий ижодидаги чуқур фалсафа, поэтик образлар турфа хиллиги билан адабиёт мухлисларини ўзига жалб этаётир. Мухтасар айтганда, Навоий феномени Ўрта асрлар Шарқидаги ўзбек халқи ҳамда бошқа халқлар маданияти ва маънавий ҳаётининг равнақи ҳамда гуллаб-яшнашининг тажассумидир.

Ф.Брессаннинг фикрича, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ёшлар тарбиясида, халқлар ўртасида дўстлик, тинчлик, муҳаббат ва толерантлик ғояларини илгари суриш учун маънавий манба бўлиб хизмат қилади. Чунки у ўз асарларида ана шундай эзгуликларни тараннум этган. Ўз навбатида, Ф.Брессан ўзбек халқининг ноёб тарихий-маданий меросини қўллаб-қувватлаш ва тарғиб этишга Ўзбекистон раҳбарияти томонидан йўналтирилган саъй-ҳаракатларга юқори баҳо беради.

Калифорния университети (АҚШ) профессори Марк Тутон бир неча йиллардан буён Алишер Навоийнинг ижодий меросини ўрганиш билан шуғулланаётганини маълум қилди. У ўзининг 2014-йили ёқлаган докторлик диссертациясида Алишер Навоийнинг *“Хамса”*сини ўрта асрлардаги бошқа муаллифларнинг турдош асарлари билан қиёсий таҳлил қилганини айтди, - *“Шоир ижодини ўрганишни бошлабоқ, унинг нақадар буюк даҳо эканлигини англадим”*, дея таъкидлайди америкалик олим халқаро конференцияларнинг бирида.

Шарқда Рус олими Н.И.Илминский Навоийнинг *“Муҳокамат-ул-лугатайн”* асарини хийла чуқур ўрганиб, Навоийни ўз она тили – ўзбек адабий тили учун курашган қудратли киши сифатида таърифлайди. Шундай қилиб,

¹ Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. - Тошкент, 2006 й. – Б.67

² Дмитриева Д. Каталог тюркских рукописей. – Москва, 2002 й. – Б.39

³ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, “Ўзбекистон” 1993 й. – Б.154

рус Ғарбий Европа шарқшунослари ўтмишда Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти юзасидан материал тўплаш, уларни системага солиш, умумлаштириш, Навоий асарларини нашр этиш, Навоийнинг тил соҳасидаги хизматларини ўрганиш ва бошқалар бўйича маълум ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг текшириш ишлари биография ва лингвистика масалалари билан чегараланиб қолди.

1940-йилда нашр этилган *"Родоначалник узбекской литературы"* тўплами иккинчи жаҳон урушигача бўлган собиқ совет навоийшунослигинг муҳим ва катта ютуғи бўлди. Бу тўпланда А.Боровковнинг *"Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш"*, Е.Э.Бертельснинг *"Лайли ва Мажнун"* ва бошқа олимларнинг мақолаларини ўз ичига олади. Бироқ Улуғ Ватан уруши даврида юбилей кечиктирилади. Даҳшатли уруш шароитида фронтдан узок Ўзбекистондагина эмас, балки Москвада ва қамалда қолган Санкт-Петербургда ҳам Навоий меросини ўрганиш давом этди.

"Собиқ СССР Иттифоқида қарши бошланган уруш, – дейди профессор Й.Э.Бертельс *"Навоий"* монографиясида, – Навоий юбилейини мўлжалланганидек нишонлаш имконини бермади. Санкт-Петербурглик шарқшунослар қамал ҳалқасида қолдилар. Бироқ шу оғир шароитда ҳам иш давом этди. Мен 1941-йилнинг декабрида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомбардировка ҳамда артиллерия отишмалари остида ўтган йиғилишда сўзга чиққан эдим. Гарчи йиғилиш бинонинг юқори қаватида ўтиб, у ер ҳаводан келаётган оғир зарбалар билан тебраниб турса ҳам, йиғилиш катнашчиларидан бирон киши зални ташлаб чиқиб кетмади ва йиғилиш охирига етказилди"¹.

Таъкидлаш жоизки, АҚШ, Буюк Британия, Лондон, Англия, Австралия, Колумбия ва ҳоказо Европа, Америка давлатларига тегишли бўлган www.iranicaonline.org, <https://muse/jhu.edu>, citeseerx.ist.psu.edu, <https://journals.openedition.org>, <https://www.questia.com>, <https://www.afternic.com>, <https://www.people-travels.com>, <https://www.britannica.com>, <https://www.advantour.com>, hu-berlin.hosted.exlibrisgroup.com каби ушбу бир қанча интернет нашрларига А.Навоийга доир кўплаб маълумотлар киритилган.

Мазкур <http://www.alishernavoii.ru/index.php> сайти эса Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган махсус сайт. Ушбу интернет саҳифага шоирнинг рус тилига ўгирилган деярли барча лирик ва эпик асарлари киритилган. Сайт орқали китобхон нафақат ўқиб ўрганиши, балки Навоий асарларини аудио ва видео лавҳаларда томошо қилиб, эшитиши, ёздириб олиши ҳам мумкин.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, бутун дунё жамиятининг маънавий, шу билан бирга, маданий жиҳатидан ҳамжиҳатликка интилиб яшаши, адабиёти ҳамда санъатини ўрганишга кучли қизиқиши ҳозирги кунда табиий жараён сифатида баҳоланмоқда. Негаки шарқ давлатларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётини етарли даражада билиш

¹ Й.Э.Бертельс. "Навоий" монография. Москва. - Б.201

эхтиёжи, шарқшунослик билимлари ривождаги муҳим омиллардан бири саналади.

ФОДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бертелс И.Э. Навоий. И.Мирзаев рус тилидан таржимаси. - Тошкент, 2007 й. Б 201
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, “Ўзбекистон” 1993 й. – Б 154.
3. Каримов Ғ.К. Рус шарқшунослигида Навоий ижодини ўрганиш масалалари. – Тошкент, 1967 й. – Б 97.
4. Архангелеский А.С. Введение в историю русской литературы. – Москва, 1986.-Б.143
5. Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти – Тошкент, Монография. 2018 й. – Б 109.
6. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. - Тошкент, 2006 й. – Б.67
7. Дмитриева Д. Каталог тюркских рукописей. – Москва, 2002 й. – Б.39
8. <http://ru.wikipedia.org/wiki>
9. <https://www.questia.com>
10. <https://www.britannica.com>
- 11.

NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA ILGARI SURILGAN MASALALAR

Mo‘tabar NIYOZOVA,

Gulruh TURSUNTOSHEVA

*Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi IDUM o‘qituvchilari
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning buyuk epik merosi-
“Xamsa”ning so‘nggi dostoni “Saddi Iskanlariy”da ilgari surilgan masalalarning
o‘ziga xos tarbiyaviy jihatlari haqida mulohaza bildirilgan.

Kalit so‘zlar: “Xamsa”, ma’naviyat, doston, maqolot, hikoyat, ma’rifat.

Alisher Navoiy o‘zining o‘lmas asarlarida yoshlarni ma’naviy-axloqiy
tarbiyalash yo‘l-yo‘riqlarini ko‘rsatib bergan. Navoiyning asarlari o‘z davrining
yirik ma’naviy sarchashmalaridan biridir. Asarlaridagi dono so‘zlar, o‘gitlar,
maqolalar, rivoyatlarning asosiy mazmuni mehnatsevarlik, odoblilik,
go‘zallikni sevish, zehnlilik, ilm olish, hayotga va kishilarga, Vatanga muhabbat
kabi buyuk fazilatlarni ulug‘lashdir.

Navoiy asarlarida singdirilgan mazmun, mohiyat, ularning inson hayotidagi
o‘rni, ma’naviy yetuk, komil shaxslarni tarbiyalashdagi ahamiyati haqida.
Ulug‘larimiz Navoiy asarlarini quyoshga o‘xshatgan edilar. U hamma joyga nur
sochadi. Nurlaridan hammani bahramand etadi. O‘quvchi o‘ziga keraklisini oladi.
Biz bugungi kunda komil inson, ma’naviyati barkamol shaxslar haqida ko‘p
gapiryapmiz. Bunday kishi qanday bo‘lishi Navoiy asarlarida aniq ifoda yetilgan.
Shoirning lirik asarlaridan tortib, “Xamsa”, “Mahbub ul-qulub”, “Lison ut-tayr”,
“Nasoyim ul-muhabbat” kabi deyarli barcha asarlarida ushbu masala u yoki bu

tarzda bayon yetilgan. Navoiy “Hayrat ul-abror”da “odamiylar odamiysi”, qit’alaridan birida esa “insoni komil” jumlasini tilga oladi. Shoir talqinicha, bu nomga sazovor bo’lishning sharti bitta. U ham bo’lsa, xalqqa munosabat, odamlarga qilgan yaxshilik, ehson, foyda bilan bog’liq. Navoiy talabidagi komil insonlik sharti juda baland. Hammaga ham nasib etavermaydigan, mashaqqatli bir cho’qqi. Ammo har bir insonni ana shu ulug’vor maqsadga chorlash, yaxshilik sari targ’ib etish Navoiy asarlarining bosh g’oyasi. Shoir bir baytida shunday yozgan:

Yaxshilig’ gar qilmasa, bori yomonlig’ qilmasa—

Kim, yomonlig’ qilmasa, qilg’oncha bordur yaxshilig’.

Insonga yaxshilik qilish ham komillik belgisi. Ammo kishilarga yomonlikni ravo ko’rmaslik ham shu darajada. Shoir “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Luqmoni hakim bilan bog’liq bir hikmatni keltiradi. Unda yozilishicha, barcha odamlarga foyda keltiradigan, ziyoni tegmaydigan narsa nima degan savolga, yomon odamlarning bo’lmasligi degan javob beriladi.

“Xamsa”- tafakkur nahri. Navoiyning fikr-qarashlari, axloqiy-falsafiy tushunchalari, ko’ngilda to’lqinlangan ishq va xijron sellari biror joyda “Xamsa” dagidek teran va muntazam oqimini topmagan edi. Navoiy “Xamsa”da o’nlab tarixiy va afsonaviy qahramonlar obrazini yaratdi va shu yo’l bilan mansub voqelikka yaqin bo’lishga, uning ziddiyatli, ayni vaqtda, boshqa davrlarga o’xshamaydigan ichki ruhini jonli manzaralarda badiiy tadqiq qilib bergan¹ligini qayd etadi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulov o’zining “Abadiyat farzandlari” kitobida.

“Saddi Iskandariy” Navoiy “Xamsa”sining oxirgi, yakunlovchi dostoni bo’lib, unda “Xamsa”ning intihomi va uning buyuk so’z sohiblari tomonidan e’tirof etilgani haqida maxsus fasl ham mavjud. Demak, “Saddi Iskandariy”da Navoiy “Xamsa”ning avvalgi dostonlarida bahs yuritgan fikrlariga umumiy xulosa-xotima yasaydi.

Navoiy nazdida mansab egasi bo’lib yoxud hatto taxtda o’tirib qalban darvesh bo’lish mumkin (bunga shoir Iskandarni misol qilib ko’rsatadi va Husayn Boyqaroda ham shu xislat borligini qayd etadi), chunki sofdil darveshlar poklik va haqgo’ylik ramzi ekan, ular inson qalbi tubida yashirinib turgan ilohiy e’tiqod va hurriyatning ifodachisidirlar va shu bois har bir odam ularni sevishi va ularga ergashishi mumkin. Shunday qilib, Navoiyda darveshchilik g’oyasi tarki dunyochilik va zohidlik g’oyasi ham, nochor va qashshoq kishilar mafkurasi ham emas, balki botiniy ma’naviy yuksalish g’oyasi, ya’ni KOMIL INSON ma’naviyatidir. Navoiy Komil inson axloqidan ibrat olishga da’vat etadi. Chin insoniylik sari borish yo’li shu deb talqin etadi.

Dostonning Luqmon haqidagi hikoyatda Insonning bu dunyodan hech nimani nariga dunyoga olib ketmasligi xikoya qilinadi. Shu hikoyadagi fikrni go’yo tasdiqlash maqsadida keltirilgan Iskandarning dunyodan bo’sh qo’l bilan ketganligi haqidagi hikoyalar kishilarning ortiqcha mol-u dunyo yig’ishdan rag’batini qaytarishga, minnatsiz, tinchlik bilan osoyishta o’tadigan har bir

¹ И.Хакқул. Абдиёт фарзандлари. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил, 24-бет.

kunning shukronasini qilib yashashga da'vat etadi. Vayronalarda yashaydigan Luqmondan so'raganda u mana bunday javob beradi:

Javob aytti piri omuzgor

Ki : "vayrona ichra uzun ro'zgor,

Bu kim chug'z yanglig' basar ayladim,

Sog'indimki,da'fi zarar ayladim.

Jahondin necha el haroson erur,

Aning ranjiddin maxlas oson erur".¹

Hikoyatdan chiqariladigan asosiy xulosa: "Kimki dunyoga hirs qo'ymas, jahonning ranj-mashaqqatidan xalos topishi osonroqdir."

Navoiy podshohsiz raiyat va davlatsiz jamiyatni tasavvur qilolmaydi. Jamiyat bo'lishi uchun davlat bo'lishi zarur, podshoh – oliy hakam, qonun posboni. Podshoh va lashkar, podshoh va boshqaruv tizimi xalqning osoyishta hayot kechirishiga kafil, deydi Navoiy. U bu masalada qadimgi yunon hakimlari va Abu Nasr Forobiy tarafida. Zotan, "Saddi Iskandariy" asarining g'oyaviy yo'nalishi, mantiqi shohsiz jamiyat haqidagi fikrni inkor etadi. Odamlarning iste'dod va intilishi, qiziqishi har xil, demak, ularning yashash tarzi ham turlicha bo'lishi tabiiy. Buni shoir alohida ta'kidlagan. Xalq "ofari-nishda bir" bo'lsa ham, ammo bilim va amaliy faoliyat, zehn-u zakovatda bir emas, deydi. Birov aqlli, birov o'ta aqlli, birov kamaql, birov esa johil. Chunki har bir kishida Ollohning bir sifati aks etadi, sifatlari esa turlicha – "ikki sifat birday" emas. Shunday bo'lgach, axloq nuqtai nazaridan ham odamlarni teng bir holga keltirib bo'lmaydi. Demak, ularning mol-mulki teng bo'lishi amrima-hol. "Saddi Iskandariy"da muntazam ravishda Arastu hikmatlarining keltirilishi bejiz emas. Bu "hikmat"lar, asosan, odamni ilmiy jihatdan o'rganish asnosida tug'ilgan nazariy xulosalar hisoblanadi.

Navoiy ijodiy merosini o'qish, o'rganish- buyuk mehnat, tuganmas jarayonligini alohida ta'kidlagan edi, adabiyotshunos Ibrohim Haqqulov.² Darhaqiqat har bir avlod Navoiyni o'zicha mutolaa qiladi, o'zini qiziqtirgan axloqiy, ma'naviy, falsafiy muammolar, ruhiy og'riqlar ehtiyojiga qarab Navoiy ijodiga intiladi.

"Saddi Iskandariy"dostonida ilgari surilgan masalalarni quyidagicha xulosalash mumkin:

– "Saddi Iskandariy" ma'lumki tuzilishi jihatida ham, o'zidagi g'oyaviy masalalarning kengligi jihatidan ham "Xamsa" dostonlari ichidagi eng yirik asar. Asarda tarixiylik, ishq-muhabbat, falsafiy masalalar o'rin olgan;

– dostonida Iskandar tarixiy bilan bog'liq ko'plab afsonaviy lavhalar keltiriladi hamda berilgan hikoyatlarning mazmuni ham shu jihatni ochishga qaratiladi.

– hikoyatlarda zolim hukmdorlarni la'natlab, odil va orif shoh g'oyasini ilgari suruvchi, urush-qirg'inlarni qoralab, do'stlik-hamkorlikni targ'ib qilish, mamlakat obodligi va el-ulus farovonligi masalalari asosiy mavzu qilib olingan.

¹ Алишер Навоий . Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн биринчи жилд. Садди Искандарий. Тошкент, 1993 йил, 518 -бет.

² Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. Тошкент, 1989 йил, 125-бет.

–asardagi hikoyalar va masallarni o‘qish, o‘rganish va hayotimizda targ‘ib qilish, yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashda ahamiyati kattadir.

ALISHER NAVOIY – XALQPARVAR SHOIR

Elmira BEKTANOVA,

Nodira AZIMOVA

*Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi IDUM o‘qituvchilari
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Hazrat Alisher Navoiyning ijtimoiy faoliyati, millatparvarligi haqida fikr-qarashlar ilgari surilgan. Navoiyning xalqparvar shoirligi uning adabiy asarlarida o‘z ifodasini topganiga misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: millat, xalqparvarlik, adolat, na‘f, g‘oya.

Alisher Navoiy o‘z asarlari bilan o‘zbek adabiyotining nufuzini, uning jahon adabiyoti qatoridagi o‘rnini yuqori pog‘onaga ko‘tardi. Ona tiliga “Xamsa” an‘anasini olib kirdi. Shoirning “Xazoyin ul-maoniy” majmuasini tashkil etgan devonlariga kirgan lirikasi, xususan “Xamsa” dostonlari vositasida o‘zbek adabiyotida umumbashariy g‘oyalar keng o‘rin ola boshladi. Islom dini va tasavvufning olam va odamni tushunishdagi ta‘limotining turkiy adabiyotlardagi teran talqinlari ham Navoiy tomonidan o‘rnak darajasida ko‘rsatib berildi.

O‘zbek mumtoz adabiyotining XV asrgacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyotiga yakun yasab, uni yanada yuqori pog‘onaga ko‘targan ulug‘ iste‘dod sohibi, mutafakkir Alisher Navoiy o‘z ijodiy faoliyati bilan jahon adabiyotining yirik namoyandalari safidan faxrli o‘rin egallaydi. Asarlarida hamma davrlar uchun beistisno ulkan ahamiyatga molik yuksak insonparvarlik g‘oyalarni katta san‘atkorlik bilan tarannum etgan shoir o‘z davri ijtimoiy tafakkuri darajasidan yuqori ko‘tarilib, ona tilidagi adabiyotni jahon miqyosiga olib chiqqan so‘z san‘atkoridir.

Navoiy asarlari o‘zining ana shu g‘oyaviy-badiiy mundarijasi bilan o‘z navbatida boshqa turkiy xalqlar o‘rtasida juda erta tarqaldi va shuhrat tutdi. Turkiy xalqlarining so‘z san‘atkorlari Alisher Navoiyni turkiy til va bu tildagi adabiyot uchun kurashuvchilarning sarvari sifatida tanidilar. Shoirning asarlarida o‘z ruhiy olamini, adibning qahramonlarida o‘z orzu-umidlarini ko‘rdilar. Navoiyning ijodiy yuksakligi badiiy so‘z sohiblari uchun orzudagi bir mezon bo‘lib qoldi. Shu bois Navoiy mahoratini o‘rganish, hayot hodisalarini, jamiyatning quvonch va tashvishlarini navoiyona qalamga olish so‘z san‘atkorlarining estetik qarashlariga toboro ko‘proq singib bordi.

Agar naf‘din bo‘lsa maxzan yiroq,

Aning la‘lidin xora ko‘p yaxshiroq.

Xalqqa foydasi tegmaydigan xazinaning keragi yo‘q, undan ko‘ra foydasiz tosh yaxshidir. Shoir har doim xalq manfaatini o‘ylab ish qiladi. Shoir shoh qanday bo‘lishi kerakligi haqida yozadi. Xalq xayolotidagi haqiqiy, adolatparvar shohni o‘z asarlarida gavdalandiradi. “Hayrat ul-abror” dostonidagi Shoh G‘oziy obrazi

uning orzusidagi, adolatparvar, faqat xalqining manfaatini o'ylaydigan shoh edi. Alisher Navoiy o'z asarlarida faqat shohning xalqqa ko'rsatgan kirdikorlari haqida emas, balki boshqa amaldorlarning ham kirdikorlari haqida yozadi.

Necha bu nish bu mazlumlarg'a sanchilg'ay,
Umid ulki boshlari ajal toshi bila yanchilg'ay.

Bu misralarda Alisher Navoiy xalqqa jabr qiluvchi olimlarga o'lim tilagan. Hazrat Alisher Navoiyning bu so'zlari bilan, albatta, tinch qo'yishmagan. Hukmron kuchlar qancha qarshilik ko'rsatmasin, baribir shoir o'z dilidagilarni to'kib solgan. Shunday bo'lsa-da, u to'xtab qolmadi, yana va yana hukmron kuchlarning kirdikorlari haqida yozaverdi. Chunki shoir nazarida kimdir xalqni o'ylashi kerak edi. Agar u bu kirdikorlarni fosh qilishdan to'xtasa, o'zini gunohkor hisoblardi. Alisher Navoiy muhrdor lavozimida ishlaganida ham, Astrobodda hokim bo'lganda ham xalq orasida bo'lgan, uning ahvoli bilan tanishgan, ular bilan doimiy muloqotda bo'lgan. Xalqining qiynalayotganini ko'rib u yuz chandon qiynalgan. Alisher Navoiy qo'ldan kelgancha xalqqa yordam qo'lini cho'zgan. Ma'lumotlarga qaraganda, Alisher Navoiy hazratlari zamonasining juda boy odami bo'lgan, lekin qo'lidagi boyliklarni mazlum xalqqa ulashgan. Xalqparvar shoir xalqini ming chandon o'ylagani bilan befoyda edi, chunki xalqni uning shohi o'ylasa, xalqqa bundan ko'p naf tegardi. Yuqoridagi fikrlarning isbotini xalqimiz orasida yuruvchi Navoiy haqidagi rivoyatlarda ham ko'rishimiz mumkin. Rivoyatlarda keltirilishicha, hazrat Alisher Navoiy ko'proq mazlum xalqqa yordam qo'lini cho'zgan. Xalq uchun juda ko'p ishlarni amalga oshirgan. Bulardan Hirotda Injil arig'i yoqasida "Ixlosiya" madrasasini, uning ro'parasida "Dorushshifo" shifoxonasini, "Dorul Huffoz"ni, "Masjidi jome'" masjidini xalq uchun qurdirganligi ma'lum. Ma'lumotlarga qaraganda, "Xalosiya" xonaqosida har kuni "Qur'on" tilovat qilinadi, faqir va bechoralarga taom, hamda kiyim-kechaklar tarqatar edi.

Xaloyiqqa ko'rma, qilib benavo,
O'zingga ravo ko'rmaganni ravo.

Hazrat Alisher Navoiy doimo raiyatni o'ylovchi davlat arbobi bo'lgan. Har bir inson o'ziga ravo ko'rmagan ishni boshqaga ham ravo ko'rmasa, bu xalq har doim tinch-farog'atda umrguzaronlik qilishini o'z adabiy javohirlariga singdirib qoldirgan.

Alisher Navoiy butun hayoti va faoliyatini insonning baxtu-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, turli urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi, o'zbek adabiy tili va mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga olib chiqdi, Yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyoti rivojida yangi sahifalar ochdi, o'z davri madaniy hayotining homiysi va sarvari bo'lib, ko'plab ilm-fan, san'at va adabiyot vakillarini yetishtirdi hamda o'zidan katta adabiy, falsafiy va ilmiy meros qoldirdi. U: "Umidim uldurki va hayolimga andoq kelurki, so'zim martabasi avjdan quyi enmagay va yozgan asarlarimning tantanasi a'lo darajadan o'zga yerni yoqtirmag'ay", - degan edi. Alisher Navoiy yanglishmadi. Uning merosi jahon madaniyatining noyob obidalari sifatida yashab, yuksak qadrlanmoqda. Uni o'yi, so'zi va amali bir bo'lgan ijodkorlar safiga qo'shsak to'g'ri ish bo'ladi.

Umrni zoe' etma, mehnat qil,
Mehnatni saodating kalidi bil...

Ushbu fikrdan ayonki, Alisher Navoiy o'z vaqti va imkoniyatidan oqilona foydalana olgan hamda o'zining tajribasini o'zgalar bilan o'rtoqlashgan. U nafaqat ilmiy, adabiy sohalarga qiziqqan, balki falsafiy masalalar ham uning e'tiboridan chetda qolmagan. Bunga ko'plab misollarni keltirish mumkin. Bilamizki, falsafada inson masalasi o'ziga xos o'rinni egallaydi. Falsafa antropologiyasida boshqa faylasuflar qatorida Alisher Navoiy ham baholi qudrat samarali ta'limot yaratgan. Alisher Navoiy she'riyati hayot taronasi va inson madhiyasi bilan yo'g'rilgandir. U hayotni sevadi, insonni sharaflaydi va ulug'laydi. Zeroki, olamni olam bo'lishi ham asosan hayot guli bo'lgan inson uchundir:

Olamu odam fidong o'lsinki borsen, ey xabib.

Sen g'araz insondin ar olamdin insondur g'araz.

Hayotning me'zoni insonning faoliyati, xatti-harakati, sifati va fazilatidir. Inson hayotini o'zi uchun ham, butun jamiyat uchun ham foydali bo'lgan xizmatga bag'ishlashi, kasb-hunar o'rganishi, ma'rifatli bo'lishi, yaxshi fazilatlarni egallashi kerak:

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o'tmak biaynih

Erur hammomdin nopok chiqmoq.

Inson dunyodan o'tib ketadi, lekin el yurtga yaxshilik qilgan komil kishining oti boqiy bo'lib qoladi:

Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,

Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.

Mutafakkir va murabbiy shoir kishilarni to'g'ri, halol, rostgo'y, sahovatli, himmatli, marhamatli, oqil va odobli bo'lishga chaqiradi. Yomon xislat va odatlarni qoralaydi. Kishilarga ularning jinsi yoki irqi, elati va dini, e'tiqodiga qarab emas, balki insoniy sifatlariga qarab baho beradi.

Shoir sevgan inson mehnatkash, ijodkor o'z kasb korini mukammal egallagan, mehnati va zakovati, faoliyati va intilishlari bilan o'ziga ham, o'zgalarga ham manfaat yetkazuvchi insondir. Shunday ekan, o'zi ardoqlagan xalqning ardoqli vakili Alisher Navoiy insonni olam markaziga qo'yadi, uni ulug'laydi, barcha ezgu fazilatga ega bo'lishi kerakligini tadbiq qiladi. Uning bunday qarashlari hozirgi zamonamizda ham dolzarb hisoblanadi

NAVOIY SHE'RIYATIDAGI BA'ZI OBRAZLAR XUSUSIDA

Gulchehra MARDONOVA,

Magistrant

Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Navoiy lirikasida uchraydigan mutafakkir obrazi haqidagi mulohazalar va baytlar o'rganilgan.

Annotation: This article explores the comments and verses about the image of the thinker in Navoi's lyrics.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, lirika, g'azal, mutafakkir.

Keywords: Alisher Navoi, lyric, gazel, thinker.

Hazrat Alisher Navoiy ijodi adabiyotimizning qimmatli va bebaho merosidir. Uning o'lmas ijodi turkiy adabiyotimizni boshqa xalqlar adabiyoti bilan teng darajada, hatto ulardan ham yuqori cho'qqiga ko'tardi desak mubolag'a bo'lmaydi. Navoiy asarlarini o'rganish, ularni tahliliga e'tibor qaratish bugungi kunning dolzarb masalalariga aylanmoqda deyishimiz mumkin. Har bayti zamirida serqirra ma'nolar jo bo'lgan Navoiy g'azallariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ulardagi ma'no-mazmun, obrazlar, mavzu jihatida – barchasida muallifning naqadar katta tajriba va boy salohiyatga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Agarda Navoiy g'azallaridagi obrazlarga sinchiklab nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu obrazlarda ijodkor lirik qahramonning ichki kechinmalari, ruhiyati, hissiyotlari va shunga o'xshash bo'lgan yana bir qator tushunchalarni o'quvchiga aniq va ravshan ko'rsatib bergan deyishimiz mumkin. Albatta, obrazlar ham o'z xususiyati va ma'no jihatlariga ko'ra bir qancha turlarga ajraladi. Ularni oshiq, ma'shuqa, rind, lirik qahramon, mutafakkir va salbiy obrazlar sirasiga kiruvchi bir qancha turlarini ko'rsatishimiz mumkin. (A. Hayitmetov tasnifi asosida) Navoiy g'azallarida tilga olingan obrazlarga diqqat qaratadigan bo'lsak, oshiq, mashuqa, ag'yor kabi an'anaviy obrazlari barchaga ma'lum. Bu obrazlar barcha g'azalnavislarning g'azallarida asosiy o'rin egallaydi. Ammo Navoiy o'z g'azallarida obraz sifatida kiritgan „Mutafakkir“ obrazi ham yuqoridagi obrazlar qatori faol ishtirok etadi. Navoiy g'azallaridagi mutafakkir obrazi kim? G'azallarda bu obrazning o'rni qanday?

Navoiy asarlarining izohli lug'atida mutafakkir so'zining tafakkur etuvchi va keng fikrli kabi ma'nolarini uchratishimiz mumkin.

Xuddi shuningdek, adabiyotshunos olim A. Hayitmetov o'zining „Navoiy lirikasi“ asarida Navoiy g'azallaridagi mutafakkir obrazini quyidagicha tahlil etadi: „O'z zamonasining faol ijodkori bo'lgan Navoiyning lirik qahramoni sof ko'ngil hamda otashin oshiq, mard va erksevar rind bo'lishi bilan birga, ayni vaqtda, o'z davri haqida, yashagan muhiti haqida, borliq haqida yaqindan fikr yurituvchi ulug' mutafakkir hamdir. Bir jamiyatda yashab turib unda ozod yashab bo'lmaganidek, shoir va uning lirik qahramoni ham qanchalik ishq, may sohalariga o'zlarini olmasinlar, o'sha davrning muhim iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy masalalaridan butunlay xoli yashay olmaydilar. Chunki har qanday adabiyot masalalari va lirika mavzu doirasining o'zi ham ma'lum darajada shoir yashagan davr bilan yaqindan bog'liq bo'ladi“. [3; 236]

Yuqoridagi ikki manbadan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Navoiy g'azallaridagi mutafakkir obrazi avvalo, insonlarni ezgulikka yetaklovchi g'oyalarni targ'ib etadigan, insonparvarlikni qadrlaydigan, xalqning turmush-tarzidan xabardor bo'lgan, ularning dardini tushunib, xalq g'amini yeydigan keng fikrli, tafakkurli obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiy o'z davrining fidokori bo'lib, xalqning ahvoliga va turmush tarziga achingan va o'z g'azallarida ularning ahvoli haqida baytlar

kiritgan.Shuningdek,shoir insonparvarlik,adolat,odob-axloq g'oyalarini ilgari surib,kishilarni mana shunday olijanob g'oyalarga ergashishni targ'ib qilgan va bunday xislatlarni g'azallarida o'z davri mutafakkiri sifatida ifodalab ochib bergan.

Mutafakkir obrazi uchraydigan baytlarga diqqat qarataylik:

Elda chun yo'qtur vafo sahrog'a qildim azmkim,

Xalq ila ko'rguncha kishvar vahsh ila sahro ko'ray.[1;670]

„G'aroyib us-sig'ar”devonidagi ushbu g'azal baytidan anglashilib turadigan ma'no va mazmun vafo haqidadir.Baytda mutafakkir elda vafo bo'lmasa sahroga yo'l olishini, chunki vafosiz el bilan bir mamlakatda bo'lgandan ko'ra yovvoyi hayvonlar bilan sahro ko'rishni afzal deb biladi.Bu baytdan shoir vafonong ahamiyatini ustun bilishi,vafosizlik dastidan hatto o'z vatanini tark etishga tayyor ekanligi anglashilib turadi. Quyidagi baytga e'tibor qaratadigan bo'lsak, dunyo bir dengizki,bu dengizning poyoni yo'q.Shunday ekan,inson bu dengiz aro sohilni qidirib ovora bo'lmasin,baribir topolmaydi. Bu dengiz girdobiga tushib qolsang keyin qutila olmaysan.Oxiri bu dengiz o'ziga g'arq qilib seni cho'ktirib ham yuborishi mumkin.Bu yerda albatta majoziy ma'no qo'llangan.Dunyoga ortiqcha berilib ketsang,uning o'tkinchi havaslariga qul bo'lib qolsang,o'zligingni yo'qotasan.Qalbing dunyo iskanjasida qoladi degan ma'no mavjud:

Charxi doir bahridin el tutmasin sohil umid,

Kim qutilmas har kishikim,tushdi bu girdob aro.[1;345]

Davr ahli shu darajaga borib qolganki,ulardan mehrni ham,vafoni ham kutib bo'lmaydi.Agar sen ham topolmasang xafa bo'lma,chunki bu davr bog'iga bir daraxt eksang ham meva bermaydi.Chunki daraxtning yashnashi uchun ham parvarish zarur.Hozirgi davr insonlarida bir daraxtni yashnatish uchun ham mehr qolmadi, shunday ekan ekan, ahli zamondan vafo ham , mehr ham kutma deydi mutafakkir:

Topmasang davr ahlidin mehr-u vafo,ayb etmakim,

Butmamish bu meva davron bog'ining ashjorida. [2;127]

Agar kishi olam shohi bo'lsa ham umr o'tkinchidir. Bir kun kelib hamma ham vafot etadi,shunday ekan, insonlar nega buncha kibrlanadi? deya hayratlanmoqda lirik qahramon.Shunday mazmun aks etgan quyidagi baytda Navoiy insonga xos yomon illat bo'lmish kibrni qoralab yozadi:

Umr chun foni emish,gar kishi olam shahidur,

Chun o'lar,nevchun etar muncha taazzum,yo rab.[2;358]

Umr lazzatli va juda shirindir,lekin u qachonki oxirlamasa.Umr oxirlayverгани sari bu lazzat o'lim zahri bilan achchiq bo'lib boraveradi.

Umr shahdi bas chuchukdur,lekin oxir qilmasa

Marg zahri birla ani dahri nofarjom talx.[1;110]

Mutafakkir obrazi ishtirok etgan baytlarni tahlil qila turib,obraz bilan bog'liq xususiyatlarini quyidagi bir nechta guruhga bo'lishni lozim deb topdik:

-mutafakkirning olam haqidagi qarashlari;

-insonparvarlik tog'risidagi mulohazalari;

-inson sifatlarini ochib beruvchi qarashlar;

-o'z davri muhiti haqidagi qarashlari.

Demak, Navoiy ijodidagi mutafakkir obrazi Navoiy lirikasida salmoqli o‘rin egallab, o‘ziga xos xususiyatlariga ega obraz hisoblanadi. Bu obraz orqali Navoiy zamonning dolzarb masalalarini birinchi o‘ringa ko‘taradi, insonlarni ogohlikka da‘vat etadi, yomonliklardan qaytarishga, yaxshiliklar tomon yo‘l olishga undaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Navoiy, Xazoyin ul-maoniy”. G‘aroyib ur-sig‘ar. 1-devon. Toshkent, Tamaddun, 2015.
2. A.Navoiy. Xazoyin ul-maoniy”. Navodir ush-shabob. 2-devon. Toshkent, Tamaddun, 2015.
3. Hayitmetov A. „Navoiy lirikasi”. Toshkent, „O‘zbekiston”, 2015.

MAKTABDA ALISHER NAVOIY IJODINING O‘RGATILISHI

Shamsiya RAJABOVA

*Navoiy shahar 2-sonli umumta‘lim maktab
o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada umumta‘lim maktablarida Alisher Navoiy ijodini zamonaviy texnologiyalar asosida o‘rgatish usullari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ma‘naviyat, dunyoqarash, iste‘dod, zamonaviy usullar, dars ishlanma, axborot, me‘ros.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается методика обучения работе Алишера Навои в общеобразовательных школах на основе современных технологий.

Ключевые слова: духовность, мировоззрение, талант, современные методы, учебный план, информация, наследие.

Ulug‘ adib, mutaffakir shoir, davlat arbobi Alisher Navoiy o‘zining ijodiy faoliyati bilan adabiyotimizda har tomonlama chuqur iz qoldirgan. Buyuk shoir turk dunyosi adabiyotining mashhur vakilidir. Zahiriddin Muhammad Bobur aytganlaridek, hech kim bu til ravnaqi uchun uningdek ko‘p va xo‘p ijod qilmagan. Alisher Navoiyning ilmiy merosi insonlar tafakkurini boyitadi va dunyoqarashini rivojlantiradi.

Umumta‘lim maktablarida shoir ijodini o‘rgatishga alohida e‘tibor qaratiladi. Shu nuqtai nazardan A.Navoiy ijodi bilan bog‘liq bir dars ishlanmasini havola etamiz.

Mavzu: Alisher Navoiyning ma‘naviyat sarchashmasi

Dars shiori: Odamiy ersang, demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

Navoiy

Dars maqsadi: 1. Ta‘limiy-Navoiy hayoti va ijodi haqida nazariy ma‘lumot berish, tayanch ma‘lumotlarni kengaytirish, o‘zbek adabiyotining jahon adabiyotidagi o‘rnini tushintirish.

2. Tarbiyaviy- o‘quvchilarni vatanparvarlik, mehnatsevarlik va insoniylik fazilatlarini, ijodkorlik, samimiylilik milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash.

3. Rivojlantirunchi- mumtoz adabiyotni o'rganish, og'zaki va yozma nutqni o'stirish, Hayotdan o'z o'rnini topishga ko'maklashish

Dars jihozi; Navoiy surati, Rasmlari albom, xronologik jadval, maruza matn, boshqotirma, test varaqalari, kadaskop (Vidio glaz), kompyuter, "Ma'naviyat va ma'rifat" va "Bozor iqtisodiyoti va ishlab chiqarish asoslari" kompakt disk.

Dars metodi: Noan'anaviy, suhbat, savol-javob, fikr almashish.

Darsning borishi:

Yangi mavzu bayoni:

Doskaga surat, plakat ilinadi, kompyuter orqali "Ma'naviyat va ma'rifat" nomli videorolikning "Sharq durdonalari xazinasidan" qismi besh daqiqa davomida ekranga tushiriladi, tasvirlar orqali fikr eshitiladi.

So'ng Navoiy hayoti va ijodiga doir xronologik jadval kodoskopdan ekranga tushiriladi. O'quvchilar yozib oladi.

A.Navoiy hayoti va ijodi yoritilgan albom ko'rsatiladi, so'ng har bir guruh o'z xotirasini sinash maqsadida al'bomda ketma-ketlik asosida ko'rganlari bo'yicha matn tuzadilar.

Masalan: 3-tasvir. XV-XVI asrlar mashvarati, ya'ni she'riy majlis. Shuarolar o'z o'rinlarini egallaydilar.

Sozandalar qo'lida tanbur. Bog'da bazm avjida. Navoiy to'rd.

Rasmlar asosida mushoira davrasi kichik sahna tayyorlanadi. (Mumtoz adabiyotlar namunalaridan ifodali o'qiladi)

O'qituvchi bilan birgalikda izoh beriladi.

O'qituvchi ball-belgili kartochkalar bilan baholab boradi. Doira –“5”, to'rtburchak-“4”, uchburchak-“3”

Vidioproyektor orqali ekranda boshqotirma ko'rsatiladi va mustaqil ish sifatida daftarga yozib, echiladi.

Navoiy asarlarida tasavvuf ilmi haqida suhbat qilinadi.

B o s h q o t i r m a Aruz vaznidagi she'riy misralar nomini toping.

M

a	S	n	a	v	i	y
u	S	a	l	l	a	s
u	R	a	b	b	a	
u	X	a	m	m	a	s
u	S	a	d	d	a	s
u	S	a	b	b	a	
u	S	a	m	m	a	

Ikkilik, uchlik, to'rtlik, beshlik, oltilik, ettilik, sakkizlik.

Rolli o'yin tashkil etiladi. “Xamsa” asarining Navoiy tomonidan H.Boyqaroga taqdim etilish lavhasi.

Navoiy, H.Boyqaro va xabarchi.

Xabarchi: Shohim saroyga hazrat Navoiy tashrif buyurdilar.

H.Boyqaro: (xursand)-Huzirimga chorlangiz.

A.Navoiy: Assalomu aleykum, shohim. Xush ko'rishdik.

H.Boyqaro: Salom, do'stim, Alisher!

Xush keldingiz, marhabo!

Navoiy: topshirig'ingiz bajarildi, shohim.

H.Boyqaro: (kitobni yuz-ko'zida surtib)

-Borakallo, ofarin, do'stim, ofarin..

Dars xulosasi:

Dars A.Navoiy buyukligini, she'riyat mulkining sultoni, ulug' insoniylik fazilatlari aks etgan rivoyatlardan birining qisqacha bayoni bilan xulosalanadi.

(“Maktabdosh do'st”, “Bilimdon”, “Mir Alisher Navoiy”, “Sevgi dorisi”, “Mushoira” va boshqa rivoyatlardan)

Masalan, «Ari» rivoyatida shunday hikoyat qilinadi.

Alisher Husayn bilan birga o'ynagan, do'st bo'lishgan. Bir kun hovlida o'yin vaqtida ular oldiga ari uchib keladi. Husayn arini o'ldiradi. Alisher esariga achinib, uzoq vaqt xomush yuradi. Ro'rinadiki, Husaynda shohlikka, Alisherga esa mazlum xalqqa yonbosish ustun bo'ladi.

Uyga vazifa: Navoiy hayoti va ijodiga doir ma'lumotlar to'plash, g'azallaridan yod olish. “Xamsa” asarini o'qish.

Adabiyotlar

1. B.Qosimov, N.Jumaxo'ja. "O'zbek adabiyoti" 10-sinf.
2. N. Jumaxo'ja, Satrlar silsilasidagi sehr (Alisher Navoiy G'azallari asosida). T.: 1996.
3. N.Mallayev, O'zbek adabiyoti tarixi. 3-nashri, T.: «o'qituvchi», 1996.
4. N.Mallayev, Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti, T.: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

**“MAHBUB UL-QULUB”ASARIDA INSONIYLIKNING
EZGU AMALLARI XUSUSIDA**

Sardorbek FARMANOV

magistrant

***Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)***

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida yurt, vatan, inson qadr-qimmati kabi masalalar ilgari surilgan ba'zi mulohazalar tahliliga qaratilgan.

Kalit so'z: xalqparvar, mehnat, ezgulik, halollik, san'at, sozandalik.

Annotation: This article focuses on the analysis of some of the views put forward in Alisher Navoi's “Mahbub ul-qulub” on issues such as the country, the homeland, human dignity.

Key words: nationalism, labor, kindness, honesty, art, music.

Hazrat Navoiy nafaqat o'z zamonasining balki bugungi kunning yetuk allomasi va buyuk mutaffakkiri, ijtimoiy soha jonkuyari sifatida millat tafakkurini yuksaltirishda xizmati beqiyos. Uning butun faoliyatida inson qadri va yurt taraqqiyoti manfaatlarini himoya qilish yotadi.

Navoiy juda murakkab hayot yo'lini bosib o'tdi. "Insonning baxt-saodati uchun, el-yurtning osoyishtaligi va farovonligi uchun, madaniyat va ma'rifatning taraqqiysi uchun hormay-tolmay kurash olib borgan Navoiy ba'zan o'z orzu-intilishlariga erishda, ba'zan turli-tuman to'siqlarga, ziddiyatlarga duch kelib alam va kulfat chekdi, muhitning muammo va qarshiliklari bilan birga yashadi, bu muammo va qarama-qarshiliklardan ayrimlarining mohiyati va sabablarini tushundi, ayrimlari oldida ojiz bo'lib qoldi" [1.580.]

"Mahbub ul-qulub" unda qo'yilgan masalalar xarakteriga qarab uch qismga bo'linadi. Asarning birinchi qismi "Xaloyiq ahvoli va af'oli va ahvolining kayfiyati", ya'ni kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, qirq fasldan iborat. Asarning bu qismida feodal jamiyatdagi turli tabaqalarning jamiyatda tutgan o'rni va vazifasi haqida, o'z burchiga, to'g'ri halol munosabatda bo'lish kerakligi haqida so'z yuritiladi.

Navoiy xalqparvar shoir sifatida o'z zamonasining jabr-sitamlarini ko'ra oldi, mehnatkash xalq tomonidan bo'lib, uning boshiga tushgan jafolardan behad azoblar chekdi.

Yuz jafo qilsang manga, bir qatla faryod aylamon,

Elga qilsa bir jafo, yuz qatla faryod aylaram.[2.534.]

deb yozadi bir g'azalida. Xalqqa zulm o'tkazuvchi shohu vazir, mansabdoru nufuzli shaxslarni Navoiy bu asarida shunday ta'riflaydiki, o'sha davr hukmdorlarining salbiy timsoli o'sha jamiyatdagi illatlar fonida gavdalanadi. Navoiy zolim shoh hukmronligi ostidagi mamlakat va xalq ahvolini og'ir va xatarli ekanligini tasvirlab bunday yozadi: "Mamlakat notinchligi uning yuragiga orom bag'ishlaydi, xalqning besaru somonligi esa xotirjamlik keltiradi. Obod joylar uning zulmidan vayron, kabutar uyalari boyqushlarga oshyon... Nohaq qon to'kishlik unga hunar, kimki joni bor, undan qo'rqar". [2.17.]

Mamlakatning tinchligi, ra'iyat va fuqaroning osoyishtaligi hozirgi zamonda ham dolzarb masalalardan biridir. Navoiyning nainki "Mahbub ul-qulub" asarida, balki butun faoliyati davomida ham mana shu tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash bilan bog'liq masalalar ilgari surilgan. Mehnat ahllarini ham samimiyat bilan ulug'lagan va qadrlagan shoir jamiyatning moddiy boyliklarini yaratuvchi dehqonlarni maqtab, ularning mehmondo'stligi, halolligi va to'g'riligini ta'riflab yozadi: "Hamma tirik jonzot dehqon mehnatidan bahra oladi, u barchaga rizq sochuvchidir. Navoiy dehqonlar mehnatiga yuqori baho beradi, ularga zo'r mehr-muhabbat bilan yondashadi; "Dehqonki donni sochar, yerni yormoq bila rizq yo'lin ochar... qo'shi ikki ham zo'r pahlavon... olam ma'murligi olardin, olam ahli masrurligi olardin, har qayon qilsalar harakat, elga ham qut (ovqat) etkurur ham barakat, dehqonki tuzluk bila dono sochar, haq biriga yetti yuz eshigin ochar sochqon donasi ko'karguncha, o'rub xirmon qilib mahsulini ko'targuncha, qurt va qush ondin bahramand, dasht vahshiylari oning bila xursand...". El risqini obod etuvchi dehqonga Navoiy zo'r hurmat bilan qarab, uning mehnatini ulug'laydi.

Alisher Navoiy zamonaning ma'rifat tarqatuvchilari bo'lgan kotiblarning mehnatini ham ulug'lab, katta baho beradi. Kotiblarni so'z xazinasining xazinadori deb atagan Navoiy xati chiroyli kotiblarni so'zga oroyish beruvchi, so'zlovchiga osoyish yetkazuvchi deb ta'riflaydi. G'oyatda muhim va mas'uliyatli bo'lgan bu

san'atga talabchanlik bilan qaraydi, ular orasida savodsiz, loqayd, badxatlari bo'lishini istamaydi.

Alisher Navoiyning adabiyot va san'at namoyandalariga bo'lgan hurmat va qarashlari g'oyat muhim. Chunki Navoiy qarashlari oddiy nazariyotchi yoki xolis tarixnavisning qarashi emas, balki butun bir davr madaniy va adabiy hayotini yo'naltirib turgan, uning burchini belgilab bergan-buyuk arbobning, madaniyat xomiysining qarashidir. Asardan o'rin olgan san'at ahliga bag'ishlangan fasl va sahifalari ibratli va maroqlidir. Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida san'at ahllarini to'rt toifaga bo'ladi: Birinchi guruhi sozanda va xonandalar, ikkinchi guruhi so'z san'atkorlari bo'lgan notiqlar.

Navoiy san'at ahlining ta'riflangan har bir toifasini batafsil muhokama qiladi, bu san'atkorlar ijodidagi salbiy va ijobiy tomonlarni, xarakteridagi yaxshi va yomon jihatlarini yoritib beradi. Chindan mohirona ijrochilik san'atining emotsional ta'sir kuchi shu qadar yuksakki, ana shunday paytlarda tinglovchi diliga san'at asaridan boshqa narsa malol keladi. Navoiy sozandalik va xonandalik san'atining ana shu asl mohiyati va xosiyatini yuksak taqdirlaydi. Shuning uchun ham o'sha zamonning mashhur san'atkori bo'lgan Shibiiy va Nuriylarning nomini sammimiyat bilan tilga oladi.

Xullas, Alisher Navoiyning ma'naviy merosida "Mahbub ul-qulub" asarning o'rni beqiyos. Bu asar – falsafiy va axloqiy-ta'limiy asar bo'lib, unda jamiyatdagi barcha muhim masalalar va barcha ijtimoiy tabaqalar yoritilgan. Navoiy kelajak avlodga qaratilgan pokiza tuyg'ularini, insoniylik niyatlarini, dono o'gitlarini asarda g'oyat katta dalillik va o'ziga xos teran mazmun va serjilo badiiy bo'yoqlarda bayon etadi. Insoniyat doim ijtimoiy adolat tamoyillari o'rnatilgan adolatli jamiyat qurishni orzu qilib kelgan. Mustaqillik uchun kurash maqsadi ham Navoiy singari mutafakkirlarning ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR:

1. N.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1965 yil, 580-bet.
2. N.Jumaxo'ja. Navoiy g'azaliyoti talqini. Toshkent. 2018. 48-bet
3. A.Navoiy. Mahbub-ul qulb. Ташкент, Т.: G'G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti", 1983- yil, 17-bet.

"G'AROYIB US-SIG'AR" DEVONIDAGI BA'ZI HAJVIY BAYTLAR TAHLILI

Umida RAHMONOVA

NavDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti II bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Farhod Nizomov

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi mutoyiba baytlar tahlil qilindi. Baytlarni tahlil qilish davomida navoiyshunos olimlarning ilmiy qarashlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Doston, g'azal, adabiyotshunoslik, devon, yumor, satira, mutoyiba

Аннотация: В статье анализируются байтовые байты в произведении Алишера Навои «Гаройиб ус-сигар». При анализе байтов использовались научные взгляды навоистов.

Ключевые слова: эпос, газель, литературный, девон, юмор, сатира, мутаиба.

Annotation: The article analyzes the byte bytes in Alisher Navoi's "Garoyib us-sigar". During the analysis of the bytes, the scientific views of Navoi scholars were used.

Keywords: Epic, Gazelle, Literary, Devon, Humor, Satire, Mutayiba

Alisher Navoiy she'riyati o'zining rang-barangligi bilan alohida ajralib turadi. Mumtoz g'azaliyotda g'azalning barcha turlari va mavzularida ijod qilgan shoir she'rlari adabiyotshunoslikda keng tahlil etilgan. Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" devonidagi g'azallar mavzusi, badiiyati, tili va baytlar mohiyati xususida navoiyshunos olimlar tomonidan chuqur ilmiy tahlillar amalga oshirgan. Shoir she'riyatida kam o'rganilgan mavzulardan biri hazil-mutoyiba mavzusidir. Bu borada "Sadriddin Ayniy, Maqsud Shayxzoda, Izzat Sulton, Natan Mallayev, Vohid Zohidov, Abduqodir Hayitmetov, Suyima G'aniyeva, Odiljon Nosirov, Yoqubjon Is'hoqov, Ibrohim Haqqulov, Nusratulla Numaxo'jayev va boshqa tadqiqotchilar asarlarida u yoki bu darajada tadqiq etilgan. A. Abdug'afurovning Navoiy satirasiga bag'ishlagan ikki jildli tadqiqotida esa maxsus bir bob yumorga bag'ishlangan".¹ Bu olimlarning qilgan ishlari, yaratgan tadqiqotlari Navoiy ijodining yangicha mazmun mohiyatini ochishda mukammal qo'llanma hisoblanadi.

"Xazoyin ul maoniy"dagi to'rttala devonda ham ko'plab hazil-mutoyiba baytlar uchraydi. "G'aroyib us-sig'ar" da ham shu kabi baytlarni ko'plab topish mumkin. Devonda 28-raqam ostida berilgan "Ne xush bo'lg'ay ikkovlon mast bo'lsak vasl bog'inda" deb boshlanuvchi g'azali to'lig'icha mutoyibaga asoslangan. G'azalning ikkinchi baytida:

Dame vasl ichra volehlig' bila ruxsorim egninda,
Yana bir dam niyozu ajz ila boshim ayog'inda"²

Mazmuni: "Ushbu dam shaydolik ila yuzim yorning egnida, agar yana bir damgina ojizlik qilsam boshim uning oyog'idadir" deyiladi. Ayni shunga yaqin mazmundagi ajoyib bir bayt Atoyi ijodida ham mavjud:

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngulni,
Ayoqing qanda bo'lsa boshim anda"³

Bu baytda Atoyi "mashuqaning sochlaridan hech ko'ngil uzolmayman, hattoki, uning boshi qayda bo'lsa, boshim o'shanda"-deya lutf aylaydi. Yuqoridagi

¹ A'zamov A. "Navoiy g'azallarida hazil-mutoyiba". T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2015.5-bet.

² Navoiy A. "G'aroyib us-sig'ar". T.: "Tamaddun" nashriyoti. 2011.49-bet

³ Ahmedov B. "Navoiyning nigohi tushgan". T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1986. 216-bet.

baytlardan ko‘rinib turibdiki, Navoiy o‘zidan oldin yashagan salaflarning ijodidan ham yaxshi xabardor bo‘lgan.

Shoir yana bir g‘azalida ko‘ngil nasihatlariga umuman quloq solmaganligi sababli ovvora bo‘lganligini, hamda yuz baloga duchor ko‘ngliga o‘zi ham bir balo bo‘lganligini ta‘kidlaydi:

“Ey ko‘ngul, tarki nasihat ayladim ovora bo‘l,

Yuz balo yetmaski, man ham bir balo bo‘ldum sanga¹.

Bu baytda takrir san‘atining nodir namunasini kuzatish mumkin. Alisher Navoiy ijodida ishq-muhabbat mavzusi yetakchilik qiladi. Xamsa dostonlaridagi qahramonlar, “Xazoyin ul-maoniy” devonlaridagi ishqiy g‘azallar voqealari fikrimizni tasdiqlaydi.

Muallif shunday betakror o‘xshatishlarni topib, ularni baytlarida mohirlik ila qo‘llaydi:

Oncha davron birla ko‘rdum ahli davrondin jafo,

Kim ko‘zumga to‘tiyodek bo‘ldi jonondin jafo².

Yanikim: shoir “zamondoshlaridan shunchalar ko‘p yomonliklar ko‘radiki, uning oldida jononidan ko‘rgan jafolari xalq iborasi bilan aytganda “hali holva” edi xolos”.

Alisher Navoiy pok ishqni qadrlaydi, chin insoniy tuyg‘ularni ulug‘laydi. Kishilar qalbidagi eng nozik tuyg‘ularni e‘zozlashga da‘vat etadi. Ishqni tushunmagan, uni qadrlamagan odamlarni (mansabiga qaramasdan) ayozsiz tanqid qiladi, ba‘zan chiroyli yumoq bilan ustidan kuladi:

Oshiqu shaydolg‘imni man’ etar zohid, ko‘rung

Kim hunar ham bor emish nodon kishi oldida ayb⁶.

Baytda oshiqlikni rad etgan zohidning holati hech bir hunarni tan olmaydigan, o‘zi ham ilmsiz nodon kishiga qiyoslanadi. Navoiyning ishqni o‘ziga maslak qilib olgan qahramonlari muhabbat borasida jasoratli, kurashchan, yor vasliga yetishmoq uchun har qanday qiyinchilikka dosh bera oladigan barkamol shaxslardir. Shoirning “Shavq” dostoni hisoblanmish “Farhod va Shirin”da Farhodning Xusrav bilan suhbat jarayonida bu hol yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bunda Farhod bir necha o‘rinda Xusrav savollariga achchiq kinoya bilan javob qiladi, ba‘zi o‘rinlarda uning ustidan ochiq kuladi. Bu o‘rinda ham shoirning mohir hajv ustasi, so‘zga boy ijodkor ekanligi namoyon bo‘ladi.

Dedi: Nedur sanga olamda pesha?

Dedi: Ishq ichra majnunluq hamesha³

Yuqorida tahlil etilgan g‘azallarda ham yumor, ham satiradan ustamonlik bilan foydalanilgan. Alisher Navoiy ko‘ngil kishisi. Muallif asarlarida jonlantirgan qahramonlar ruhiyati aslida o‘z ichki olamini aks ettirgan.

¹ Navoiy A. "G‘aroyib us-sig‘ar". T.: "Tamaddun" nashriyoti, 2011. 37-bet.

² Navoiy A. "G‘aroyib us-sig‘ar". T.: "Tamaddun" nashriyoti, 2011. 54-bet.

³ Navoiy A. "Xamsa" Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020-yil. 315-bet.

“BOBURNOMA”DA NAVOIY HAQIDA

Sevinch OMONOVA

*Navoiy davlat pedagogika instituti
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: *Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Hazrat Alisher Navoiy haqida berilgan ma’lumotlarga munosabat bildirilgan. “Boburnoma”ning Navoiy hayoti va ijodining o‘rganishdagi qimmatli manba ekanligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, tarix, devon, masnaviy, shaxs, shayx.*

“Boburnoma” asarida ko‘plab shaxslar: davlat arboblari, hukmdorlar, olimu fuzalolar, turli kasb va tabaqa vakillarining nomi tilga olingan. Bu ularni shunchaki sanab o‘tmaydi, balki har bir shaxs haqidagi tarixiy ma’lumotlarni keltiradi: portretlarini tasvirlaydi, ruhiy-ma’naviy dunyosi, xatti-harakatigacha munosabat bildiradi. Tarixiy shaxslarning qiyofalari va fazilatlarini yoritganda, Bobur ularga nisbatan haqqoniy munosabatda bo‘lishga, ularning yashash tarzi va sharoitidan kelib chiqib, fe‘l-atvorlarining eng muhim jihatlari mumkin qadar aniq va ixcham iboralarda, lo‘nda ifodalashga harakat qilgan.

Biz bu o‘rinda “Boburnoma”da Navoiy haqidagi fikrlarni ko‘zdan kechirishni lozim topdik.

Bobur Navoiy bilan uchrashmagan bo‘lsa-da, lekin yoshligidan uning shaxsiga va ijodiga katta mehr-muhabbat bilan tarbiya topgan. Bobur tug‘ilgan yili Navoiy buyuk “Xamsa”ni yozishga kirishgan, Samarqand taxtini egallagan 1498-yili esa Navoiy “Xazoyin ul maoniy” devonini tartib bergan edi.

Boshqa tarixiy asarlarda: Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Husayn Boyqaroning “Risola”si, Zayniddin Vosifiyning “Bado‘e ul-voqo‘e”, Xondamning “Makorim ul-ahloq” kabi asarlarida Navoiy haqidagi ma’lumotlarda, asosan vasf va maqtovni kuzatamiz. “Boburnoma” asarida Alisher Navoiyga yuksak baho berish bilan birga, ayrim o‘rinlarda tanqidiy fikrlar ham ko‘zga tashlanadi. Bu Bobur tanqidining xolisligi, adabiyotshunos sifatidagi nuqtai nazarini ko‘rsatadi.

Bobur “Boburnoma” asarida Navoiy nomini o‘n olti marta tilga oladi. “Boburnoma”da 1505-1506-yillar voqealari bayon qilinar ekan, Husayn Boyqaro haqida ma’lumot berilayotgan o‘rinlarda Alisher Navoiyga ham to‘xtaydi. Jumladan, shunday fikrlarni kuzatamiz: “Alisherbek naziri yo‘q kishi edi. Turkiy til bila to she‘r aytubturlar, hech kim oncha ko‘p va xo‘p aytqon emas”¹. Bu o‘rinda shuni ta’kidlash joizki, Navoiyning turkiy tilda “ko‘p va xo‘p aytg‘oni” mana shu shaklda birinchi marta Jomiy tomonidan aytilgan. Jomiy “Bahoriston”

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, “Yangi asar avlodi”. 2018 .287-bet (Keyingi ko‘chirmalarning beti ko‘rsatiladi)

asarining 7-bobida Navoiy haqida soʻz yuritib, ana shunday obrazli fikr aytgan edi¹.

Bobur davom etadi: “Olti maskaviy kitob nazm qilibtur, besh “Xamsa” javobida, yana bir “Mantiq ut-tayr” vaznida “Lison ut-tayr” otliq. Toʻrt gʻazaliyot devoni tartib qilibtur: “Gʻaroyib us-sigʻar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoyi ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar” otliq. Yana “Mezon ul-avzon” otliq aruz bitibtur. Yaxshi ruboiyoti ham bor”. (“Boburnoma”, 288-bet)

Koʻrinadiki, Bobur Navoiyga tanqidiy munosabatda boʻlmoqda. Navoiy aruzning murakkabligini tushungan holda kitob oxirida shunday yozgan edi: “Iltimos bu fan ahlidin ulkim, har yerda sahva va xatos voqeʻ boʻlmish boʻlsa, eʼtiroz bila oʻtmagaylar va qalami bila tuzatgaylar” (Boburnoma, 288-bet).

Bobur davom etadi: “forsiy devon ham tartib qilibtur forsiy nazmda “Foniy” taxallus qilibtur, baʼzi abyoti yomon emastur, vele ansar sust va furudtur (“Boburnoma”, 288-bet)”. Bobur adabiy tanqidchi sifatida Navoiyning forsiy gʻazaliyoti taqidiy baho beradi. Taniqli tojik adabiyotshunosi Abdugʻani Mirzoyev “Devoni Foniy”dagi gʻazallar Hofiz, Jomiy gʻazallariga hamoxang boʻlib, gʻoyaviy-badiiy jihatdan ulardan qolishmasligini koʻrsatgan boʻlsa, yana bir tojik olimi Ergashali Shodiyev esa Navoiydan boshqa Foniy taxallusli shoirlar ham borligini aytib, Bobur oʻshalardan birining devonini koʻrgan boʻlsa kerak, degan fikrni aytadi. “Majolis ul-nafois” tazkirasida 12 ta foniy taxallusli shoir haqida maʼlumotlar bor. Bizningcha, Boburga Navoiyning turkiy tildagi asarlariga nisbatan fors tilidagi lirik merosi undan qolishmaydi.

Bobur Navoiyning musiqa ilmidan xabardor ekanini va oʻzi ham kuylar yaratganini qayd etadi: “yana musiqada yaxshi nimaxor bogʻlabtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur”. (“Boburnoma”, 289-bet)

Navoiy adabiyot va sanʼatning chinakam xomiysi edi. Talantli va iqtidorli kishilarni qadrlar, ularga moddiy va maʼnaviy koʻmak berar edi. Hirotidagi va boshqa yurtlardan bu oʻlkaga kelgan iqtidorli kishilar Navoiy koʻmagida kamolotga erishganlar. Bu haqda Bobur shunday yozadi: “Ahli fazl va ahli xunarga Alisherbekcha murabbiy va munavviy maʼlum emaski, xargiz paydo boʻlmish boʻlgay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxi Noyi va Husayn Udayning, sozda saromad edilar, bekning tarbiyat va taqviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirda bekning saʼy va extimoli bila mundoq mashhur va maʼruf boʻldilar. Muncha binoyi har kim, ul qildi, kam kishi mundoqqa muvaffaq boʻlmish boʻlgʻay” (“Boburnoma”, 289-bet)

Bobur Navoiyning shaxsiy hayotiga ham eʼtibor qaratadi; oʻgʻil-qizi, ahl-u ayoli yoʻqligini eslatadi.

Bobur bergan maʼlumotga koʻra Navoiy shoh xazinasidan oladigan maoshini ham olmagan. Oʻzi tez-tez hukmdor xazinasiga ehsonlar qilib turgan. “Mirzodin nima olmas, balki yilda mirzogʻa kulliy mablaqlar peshkosh qilur edi”. Hazrat Navoiyning katta mulkka doxil ekani, kunlik daromadi haqida tarixiy manbalarda aniq maʼlumotlar yozib qoldirilgan. Navoiy oʻz bu boyliklar hisobidan

¹ Абдурахмон Жомий. Бахористон. — Тошкент: Фан, 1983. 58-бет.

masjid, madrasalar qurirdi, ko'prik va yo'llar barpo etdi, beva-bechoralarda turli in'omlar qilib turdi, ixtidorli kishilarni qo'llab-quvvatladi.

“Boburnomada” Hazrat Navoiy hayotining so'nggi kuni shoirning vafoti haqida shunday ma'lumot uchraydi: “Sulton Husayn mirzo Ayrabod cherikidin yong'onda istiqbolg'a keldi, mirzo bila ko'rushub qo'lquncha, bir holati bo'ldi qo'lolmadi, ko'tarib eltdilar. Bir bayti hasbi hol voqi' bo'lubtur:

*Bu dard ilaki o'larmen, maroz chu zohir emas,
Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'oylar” .*

“Boburnoma”da keltirilgan bu muxtasar ma'lumot zahirida quyidagi voqealar yotadi. 1500-yilning yozida Sulton Husayn Boyqaro Astrabodda bosh ko'targan Muhammad Husaynga qarshi qo'shin tortadi, Hirotida Amir Muboriziddin bilan Alisher Navoiy qoladilar.

Husayn Boyqaroning bu yurishi uzoqqa cho'zilmaydi, shu yilning dekabr oyida ota va o'g'il o'rtasida sulh tuzilib, shoh poytaxtga qaytayotgani haqida xabar keladi.

“Boburnoma” Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga o'rganishdagi adabiyotshunoslik ilmining nodir manbasi sanaladi.

ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O'RNI

Feruza JO'RAYEVA

*Karmana tumani 10-umumta'lim maktabning
Ona tili va adabiyoti o'qituvchisi
(O'zbekiston)*

Anotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning adabiy merosi va uning istiqbol davri adabiyotshunosligidagi o'rni hamda shoir asarlarining yoshlar tarbiyasidagi beqiyos ahamiyati haqida.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, she'riyat, meros, ajdodlar, bebaho.

Annotation: This article is about the literature heritage of Alisher Navoi and his role in the literature of the independence period, as well as the invaluable role of the poet's works in educating young people.

Key words: spirituality, poetry, heritage, ancestors, priceless.

Mustaqillik sharofati bilan xalq ma'naviyatining negizi hisoblangan adabiy merosga katta e'tibor qaratilmoqda. Muhtarm, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: “Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman. Xudo xohlasa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajadimiz ham albatta bo'ladi”[1.46].- deb qayd etishlari har bir yosh avlod qalbida ajdodlar merosiga bo'lgan hurmat va ehtiromni teranroq anglashga muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy elimizning faxri va iftixoridir. Uning merosi 580 yil vaqt mobaynida ko'plab kishilarning ma'naviyati, dunyoqarashi shakllanishida, yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ulug'

shoirning, adabiy merosi bugungi kunda chuqur e'tibor bilan o'rganilayotgani ham bejiz emas.

Ma'lumki, shoir o'z asarlarida turkiy xalqlar tilining jozibadorligini ko'rsatib berib, inson qalbini, dilini kuylab, eng ezgu tuyg'ularni – insonparvarlik, vatanparvarlik kabilarni tarannum etgan. Alisher Navoiy bebaho va cheksiz mehnatlari evaziga o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri, shuningdek, o'zbek xalqining ulug' olimi va so'z ustasi kabi tabarruk nomlar bilan e'tirof etiladi. Bu esa so'z sohibqironi bo'lgan bobomizga yuksak mehr-muhabbat va hurmat-ehtiromimizni anglatib turadi. O'zining noyob ijodi bilan butun xalq qalbidan o'rin olgan Alisher Navoiyni madh etish, uni qayta-qayta esga olish asrlar davomida an'ana tusiga kirib qoldi.

Alisher Navoiy qanday ishda ishlamasin, badiiy ijodni birinchi o'ringa qo'yadi. O'qish, o'rganish, tinimsiz ijod qilish shoir hayotining mazmuni edi. Bu ijod keng qamrovligi, rang-barang jihatlarni qamrab olishi bilan ham e'tiborli. Navoiy davlat arbobi, shoir, adabiyotshunos, murabbiy, tilshunos, tarixchi, rassom, san'atsevar va boshqa soha kishisi sifatida namoyon bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov ulug' shoirga yuksak ehtirom bildirib, nomlarini hurmat ila tilga oladilar: "O'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' zotlardan yana biri –bu Alisher Navoiy bobomizdir. Biz uning mo'tabar nomi, ijodiy merosining boqiyliqi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so'z yuritamiz. Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g'ururi, sha'nu-sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa. Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak shoirlarning sultonidir". [2.47.]

Navoiy bola tarbiyasida o'qituvchi va ota-onaning o'rni muhim ekanligini o'z asarlarida bayon etgan. O'qituvchi bolaga ta'lim berish jarayonida tarbiya ham qilar ekan, bunda jismoniy jazo berishni qoralaydi, bolaga yaxshi so'z bilan, bosiqlik, vazminlik bilan tushuntirish olib borilishi va o'z navbatida me'yorida o'tib ketmasligini bot-bot takrorlab o'tadi. Tarbiya borasidagi hikoyatlarini tahlil qilib, hikoyatining so'ngida iste'dodli, layoqatli bolani tarbiyalashda chuqur ahamiyat berishni va qobiliyatsiz, layoqatsiz o'quvchiga esa tarbiya berish befoya ekanligini ta'kidlab o'tadi. Zero, ulug' mutafakkir "qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf" [3.453.] degan fikrni ilgari surgan. Bundan ko'rinib turibdiki, Navoiy o'z asarlarida bola tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan holda bolaga to'g'ri ism qo'yishdan tortib toki o'qituvchi tanlash bosqichigacha bo'lgan fikrlarini ilgari surganligini kuzatishimiz mumkin.

Navoiy shoir sifatida inson uchun naqadar ulug' va qimmatbaho san'at xazinalarini meros qilib qoldirgan. Navoiy shoirlarning sardori – barcha davr turkiy she'riyatining sultoni erur. Alisher Navoiy she'riyati san'atkorlikning buyuk maktabigina emas, haqiqiy mezon hamdir. Ilm ahli Navoiyga olimlarning – shoiri,

shoirlarning – olimi deb qaragan. Shoir she'riyati gulshanidan bahramandlik ko'ngil ehtiyoji bo'lib qolgan musavvirlar, mug'anniy-u hofizlar, davlat va hokimiyat sohiblari, vaholanki, barcha-barchaning ko'ngil mulkiga aylangan.

“Navoiy shohning ham, gadoning ham, oshiqning ham, orifning ham – hamma-hammaning shoiri. Navoiy she'riyatidan kim nimani axtarsa, shuni topadi. Fikran va ruhan kim nimaga talabgor bo'lsa, unda barchasi mavjuddir. Hatto zolim va johil, nodon va gumroh Navoiy she'rlaridan shifo topadi. Chunki Navoiy she'riyatida bitta bosh maqsad bor – komillik”. [4.159.]

Ham ijtimoiy, ham ma'naviy-ma'rifiy hayotda adabiyotning mavqei benihoya balandligi shundaki, u kishining his-tuyg'ularigagina emas, balki tafakkuri va shuuriga, fikrlash tarzi va o'zaro insoniy munosabatlariga, uning irodasiga bog'liq bo'lmagan holda ta'sir o'tkazadi. Eng yaxshi badiiy asarlar butun insoniyatning, ayniqsa, yoshlarning sodiq do'sti, zero ular qalbini yuksak va olijanob tuyg'ular bilan to'ldirishda, yana ham muhimi, ularni ezgu ishlarga ilhomlantirish, o'quvchilarda Vatan, xalq oldidagi burch hissini yuksaltirishda yetakchi omildir. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning asarlari bu borada beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shoirning boy merosidan bahramand bo'lish bizning komil inson bo'lib ulg'ayishimizda muhim rol o'ynaydi. Navoiyning o'zi ta'kidlaganidek, tarbiyaning maqsadi – yosh avlodni xalqparvar, bilimli, yaxshi fazilatli qilib yetishtirishdir.

Xullas, istiqlolning nashidasi o'laroq hazrat Navoiy ijodini o'rganish, uning asarlarini o'qib va uqib tarbiya borasida ibrat etmoqlik kabi amaliy ishlar kundan-kunga o'z isbotini topmoqda.

АДАБИЁТЛАР

1. Mirziyoyev Sh. M. “Buyuk kelajakimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. Toshkent. O'zbekiston. 2017. 46-b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. –Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008 –B.47.
3. Alisher Navoiy. “Mahbub ul-qulub” Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2011.453-454-bet.
4. Haqqulov I. Ijod iqlimi. Toshkent: “Fan”, 2009. 159-bet.

SO‘Z UMMONI
Nilufar ABDULLAYEVA
Namangan davlat universiteti
(O‘zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy asarlarida so‘z qadri va uning ishlatilishi haqida fikr yuritilgan.

Аннотация: В статье рассматривается значение слова и его использование в творчестве Алишера Навои.

Annotation: The article examines the meaning of the word and its use in the work of Alisher Navoi.

Kalit so‘zlar: odamiylik, so‘z qadri, ishq tili, ko‘ngil kaliti, yaratuvchanlik

Jahon adabiyoti xazinasiga bebaho durdona bo‘lib qo‘shilgan mumtoz meros asrlar davomida avlodlarni tarbiyalab keldi va bundan buyon ham shunday ulug‘vor vazifani ado etaveradi. O‘zbek tilining asoschisi, “shoirlarning sultoni” Alisher Navoiy asarlari insonparvarlik, do‘stlik, odamiylik g‘oyalari bilan sug‘orilgan bo‘lib, ularda haqiqiy sevgi, adolat kabi eng oliy insoniy xislatlar o‘zining munosib ifodasini topgan. Insonni ulug‘lash va sevgini tarannum etish Navoiy ijodining markazida turgan eng hayotiy mavzulardan biridir.

Tarixiy faktlarning aksariyati o‘tmishda yashab, ijod qilib o‘tgan umumbashariy sivilizatsiyaga o‘zining salmoqli hissasini qo‘shgan ota-bobolarimiz va ensiklopedik olimlarimizning buyuk ishlariga berilgan yuksak baholar orqali isbotlangan. Har qanday millat o‘z ota-bobolari va ularning insoniyat oldidagi buyuk yaratuvchanlik xizmatlari bilan faxrlanishga haqli, shunday buyuk ajdodlarimizdan biri shubhasiz turkiy adabiy tili asoschisi, so‘z mulkining sultoni, buyuk shoir – Alisher Navoiy hazratlari hisoblanadi.

Alisher Navoiyga qadar bo‘lgan adabiy tilimiz tarqoq ravishda, ayrim hududlardagina yuzaga kelgan bo‘lib(masalan, o‘g‘uz, qipchoq yoki o‘g‘uz-qipchoq, uyg‘ur tili singari) ular bir-biridan anchagina farq qilgan. Navoiyning bu sohadagi katta xizmatlaridan yana biri shundan iboratki, u juda katta hududdagi tarqoq adabiy tilni uslub jihatdan ham, tarkib jihatdan ham birlashtirdi va shu katta hududdagi shevalar, lahjalar va ayrim tillardagi asosiy xususiyatlarni o‘zining badiiy-amaliy faoliyati bilan yagona umumiy til darajasiga keltirdi, adabiy tilni sayqallashtirdi, uni keng ko‘lamda va yangi bosqichga olib chiqdi.

So‘z – konkret badiiy janr turidir. Alisher Navoiy nazm va nasr janrlarining tili va uslubiga g‘oyat e‘tibor qilgan. Ayniqsa, tarixiy, diniy mavzuda yozilgan asarlarida bu janrlarning tili va uslubini teran anglagan, ularning lisoniy va nolisoniy talablariga qat’iy rioya qilib yozgan.

Tilni “ko‘ngil xazinasining qulfi va so‘zni shu xazinaning kaliti” deb ta’riflab, til odobiga e‘tibor berishni ta’kidlaydi. Qisqa va mazmunli, o‘rinli va mantiqli so‘zlashga chaqiradi:

Oqil odam chin so‘zdan boshqasini demaydi,
Ammo barcha chin ham aytgulik emas.

Kishi chin so‘z aytsa go‘zal bo‘lur,
Qanchalik qisqa bo‘lsa, shunchalik yaxshidir.

Yoki:

So‘zdurki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘zdurki, berar jonga xabar janondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin,-

yani, yaxshi muomala va samimiy munosabat qalblarga quvonch bag‘ishlaydi. Sevinch to‘la qalblar faqat yaxshilik istaydi. Shunday ekan, insonning tirikligida ham nishona so‘z, oshiq qalbidagi ishq – muhabbat tuyg‘ularini tarannum etuvchi ham so‘z, hayvonot olamida insonni ajratib turuvchi ham so‘zekanligini uqtirib, so‘zdan-da go‘zal narsa yo‘qligiga ishontiradi.

Muomala – til va dilning mahsuli. Inson dilining tubida ne bo‘lsa, u, albatta, tilga chiqadi. Odamlar tabiatan ikki xil bo‘ladi.: yo cho‘rtkesar, qo‘pol, nosamimiy bo‘ladi yoki aksincha, samimiy, dilbar, yoqimli, shirinso‘z bo‘ladi. Inson so‘zlagan har bir jumla kishi ko‘nglini og‘ritmasa, bunday so‘z ko‘ngillarni o‘ziga maftun etadi. Navoiyning mana bu misralari shunday insonlarga qaratilgan:

So‘z qattig‘i el ko‘nglini ozor aylar,
Yumshog‘i ko‘ngullarni giriftor aylar¹.

Insonni insonligini belgilab beradigan eng asosiy mezon bu uning xulq-atvorida namoyon bo‘ladi:

Yomon-u yaxshini xulqidan anglagil,
Yomonni yomon, yaxshini yaxshi bil².

Alisher Navoiyning hayoti, adabiy, ilmiy merosini o‘rganish va uni tadqiq etish o‘z zamonida – XV asrda boshlangan. Turkiy adabiyotning markaziy siymosi, ijod olami ummon qadar keng so‘san’atkoridir. Bu ijod ummonida bir tengsiz javohir shodasi borki, bu o‘z zamonida, umuman, turkiy adabiyot da takrorlanmas gavhar hisoblangan “Xamsa”dir. Besh ulkan obidadan tarkib topgan bu asarNavoiy ijodining gulto’ji, ijod jasoratining mahsulidir. Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul ta’kidlaganidek: “Navoiy saboqlariga amal qilgan kishi o‘z-o‘zidan xalq dard-u tashvishlarini yengillashtirishga bel bog‘laydi, fikrni fikrsizlikka, ilm-ma’rifatni – nodonlikka va jaholatga qarshi qurol o‘rnida ishlatadi³”.

Navoiy qalbidan quyilib chiqqan g‘azallarning har biri daho ijodkorning benazr san’at va teran tafakkuridan guvohlik beradigan badiiy durdona, mo‘jizadir. Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti olimi, filologiya fanlar doktori, professor B. Bafoyevning ilmiy tadqiqotlari natijasida Alisher Navoiyning asarlaridagi so‘zlar klassifikatsiyasi yaratilgan. Olimning ta’kidlashicha Alisher Navoiy o‘z asarlarida yigirma yetti mingta so‘zni betakror ishlatgan. Demakki, Alisher Navoiy so‘zsiz so‘z mulkining sultoni maqomiga sazovor ekanligi hech kimda shubha uyg‘otmaydi.

¹ Alisher Navoiy. Hikmatlar. T.: “Sharq”, 2010-y. 56-bet.

² Alisher Navoiy. Hikmatlar. T.: “Sharq”, 2010-y. 34-bet.

³ Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. T.: 2007-y. 10-bet.

Jahonda va respublikamizda Alisher Navoiy merosi juda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan, hozirgi kunda ham o'rganilmoqda va kelajakda ham o'rganiladi. Buning sababi oddiy – Alisher Navoiy asarlaridagi ummon misol tubsiz so'z xazinasini o'rganib, tubiga yetib, tugatib bo'lmaydi. Uni qanchalik ko'p o'rgangan sari yanada yangi qirralari ochilib boraveradi. Demakki Alisher Navoiy ilmiy ummoni haqida gapirishdan charchamasligimiz kerak va uni hamma zamonlarning eng yorqin misoli sifatida talqin etishimiz zarur.

ALISHER NAVOIY– SO‘Z SOHIBQIRONI

Moxinur NEMATOVA

Navbahor tumani 10 -o‘rta maktabning

ingliz tili va adabiyot o‘qituvchisi

(O‘zbekiston)

Annotatsiya: Alisher Navoiyning asarlarining beqiyos ahamiya, shoirning boy ma'naviy merosidan bahramand bo'lish, komil inson tushunchasi, ta'lim-tarbiya borasidagi muhim o'rni xususidagi ilmiy-nazariy qarshlar xususida.

Annotation: On the incomparable significance of Alisher Navoi's works, the enjoyment of the poet's rich spiritual heritage, the concept of the perfect man, the important role of science in education.

Kalit so‘z: meros, komil inson, so'z, ta'lim, tarbiya, ko'ngil.

Keywords: heritage, perfect man, word, education, upbringing, heart.

Mustaqillik sharofati bilan xalq ma'naviyatining negizi hisoblangan adabiy merosga katta e'tibor qaratilmoqda. Muhtarm, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: “Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman. Xudo xohlasa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajadimiz ham albatta bo'ladi” [1.46.]- deb qayd etishlari har bir yosh avlod qalbida ajdodlar merosiga bo'lgan hurmat va ehtiromni teranroq anglashga muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy elimizning faxri va iftixoridir. Uning merosi 580 yil vaqt mobaynida ko'plab kishilarning ma'naviyati, dunyoqarashi shakllanishida, yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba sifatida xizmat qilib kelyapti. Ulug' shoirimizning, qolaversa, o'tmishda o'tgan ko'plab buyuk zotlarimizning merosi bugungi kunda chuqur e'tibor bilan o'rganilayotgani ham bejiz emas. Alisher Navoiy ijodi bamisli bir ummon. Shoir ijodini o'rgangan sayin undagi sirlarni ilg'ab hayron bo'lsangiz. Har bir so'z, har bir jumla zamirida yashiringan ma'nolarni uqib buyuk bobokalanomiz mahoratga tahsinlar o'qiysiyz.

Darhaqiqat, shoir o'z asarlarida turkiy xalqlar tilining jozibadorligini ko'rsatib berib, inson qalbini, dilini kuylab, eng ezgu tuyg'ularni – insonparvarlik, vatanparvarlik kabilarni tarannum etdi. Alisher Navoiy bebaho va cheksiz mehnatlari evaziga o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri, shuningdek, o'zbek xalqining ulug' olimi va so'z ustasi kabi tabarruk nomlar bilan e'tirof etiladi. Bu esa so'z sohibqironi bo'lgan mutafakkirga yuksak mehr-muhabbat va hurmat-ehtiromimizni anglatib turadi. O'zining noyob ijodi bilan butun xalq

qalbidan o‘rin olgan Alisher Navoiyni madh etish, uni qayta-qayta esga olish asrlar davomida an‘ana tusiga kirib qoldi.

Alisher Navoiy qanday ishda ishlamasin, badiiy ijodni birinchi o‘ringa qo‘yadi. O‘qish, o‘rganish, tinimsiz ijod qilish shoir hayotining mazmuni edi. Bu ijod keng qamrovligi, rang-barang jihatlarni qamrab olishi bilan ham e‘tiborli. Navoiy davlat arbobi, shoir, adabiyotshunos, murabbiy, tilshunos, tarixchi, rassom, san‘atsevar va boshqa soha kishisi sifatida namoyon bo‘lgan.

Navoiy shoir sifatida inson uchun naqadar ulug‘ va qimmatbaho san‘at xazinalarini meros qilib qoldirgan. Navoiy shoirlarning sardori – barcha davr turkiy she‘riyatining sultoni erur. Alisher Navoiy she‘riyati san‘atkorlikning buyuk maktabigina emas, haqiqiy mezoni hamdir. Ilm ahli Navoiyga olimlarning – shoiri, shoirlarning – olimi deb qaragan. Navoiyning ilm-fanning tolmas muhofizi, buyuk ma‘rifatparvar o‘laroq e‘zozlagan. Alisher Navoiy she‘riyati gulshanidan bahramandlik ko‘ngil ehtiyoji bo‘lib qolgan musavvirlar, mug‘anniy-u hofizlar, davlat va hokimiyat sohiblari, vaholanki, barcha-barchaning ko‘ngil mulkiga aylangan.

“Navoiy shohning ham, gadoning ham, oshiqning ham, orifning ham – hamma-hammaning shoiri. Navoiy she‘riyatidan kim nimani axtarsa, shuni topadi. Fikran va ruhan kim nimaga talabgor bo‘lsa, unda barchasi mavjuddir. Hatto zolim va johil, nodon va gumroh Navoiy she‘rlaridan shifo topadi. Chunki Navoiy she‘riyatida bitta bosh maqsad bor – komillik”. [2.159.]

Ham ijtimoiy, ham ma‘naviy-ma‘rifiy hayotda adabiyotning mavqei benihoya balandligi shundaki, u kishining his-tuyg‘ularigagina emas, balki tafakkuri va shuuriga, fikrlash tarzi va o‘zaro insoniy munosabatlariga, uning irodasiga bog‘liq bo‘lmagan holda ta‘sir o‘tkazadi. Eng yaxshi badiiy asarlar butun insoniyatning, ayniqsa, yoshlarning sodiq do‘sti, zero ular qalbini yuksak va olijanob tuyg‘ular bilan to‘ldirishda, yana ham muhimi, ularni ezgu ishlarga ilhomlantirish, o‘quvchilarda Vatan, xalq oldidagi burch hissini yuksaltirishda yetakchi omildir. Buyuk mutafakkirimiz Alisher Navoiyning asarlari bu borada beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shoirning boy merosidan bahramand bo‘lish bizning komil inson bo‘lib ulg‘ayishimizda muhim rol o‘ynaydi. Navoiyning o‘zi ta‘kidlaganidek, tarbiyaning maqsadi – yosh avlodni xalqparvar, bilimli, yaxshi fazilatli qilib yetishtirishdir.

Xullas, Alisher Navoiy ijodining mavzu ko‘lami keng, bitmas-tuganmas xazina. Navoiy bobomiz biror mavzuni e‘tiboridan chetda qoldirmagan, barchasiga u yoki bu darajada murojaat qilgan, o‘z munosabatini bildirgan.

Istiqlolning nashidasi o‘laroq hazrat Alisher Navoiy ijodini o‘rganish, uning xotirin shod aylash hamda uning siymosida she‘r bitmoq, asarlarini o‘qib va uqib tarbiya borasida ibrat etmoqdan iborat amaliy ishlar kundan-kunga o‘z isbotin topmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. “Buyuk kelajakimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. Toshkent. O‘zbekiston. 2017. 46-b.
2. Haqqulov I. Ijod iqlimi. Toshkent: “Fan”, 2009. 159-bet.

«СОКРОВИЩНИЦА МЫСЛЕЙ» АЛИШЕРА НАВОИ

*Амонова Нафиса, студентка 2 курса
направления «Русский язык и литература»
Науч.рук. и.о.доц. Марданова Ф.Б.*

Аннотация: В данной статье поднимаются важные для того времени вопросы нравственности, любви и дружбы, философии, науки, искусства, государственного устройства, раскрытые в поэмах А.Навои.

Ключевые слова: творческое наследие, поэзия, нравственность, дружба, любовь.

Annotation: This article raises important for that time issues of morality, love and friendship, philosophy, science, art, government, disclosed in the poems of A. Navoi.

Key words: creative heritage, poetry, morality, friendship, love.

Гуманистический универсализм Навои сказался в обширности и многообразии его творческого наследия. Его лирические стихи - газели - собраны в большой сводный диван «Сокровищница мысли», распадающийся на четыре цикла: «Чудеса детства», «Редкость юности», «Диковины среднего возраста» и «Последние советы старости»; сюда же примыкают стихотворения более сложных форм, созданные на основе газели, мухаммасы, мусаддасы, местезады, а также кыты, рубайи и восходящие к тюркскому народному творчеству туюги. Навои написал свою «Пятерицу» - «Хамса», куда входят «Смятение праведных», «Фархад и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь планет», «Стена Искандара». Им также написана философская поэма «Язык птиц» в подражание книге знаменитого поэта Аттара. Перу Алишера Навои, кроме того, принадлежат литературоведческий труд «Собрания утонченных», труд по поэтике «Вес размеров», упоминавшийся труд по лингвистике «Спор двух языков», исторические сочинения «История царей Аджамы», «История пророков и ученых», а также философские трактаты, биографии ряда его современников и многое другое.

Как лирический поэт Навои был учеником персидских классиков. Он не пытался видоизменить или уничтожить условные формы газели. Наоборот, он показал неисчерпаемые поэтические возможности, заключенные в этой емкой лирической форме с ее обязательной тематикой - любовной (прославление необычайной красоты возлюбленной, сетования на ее холодность, страдания в разлуке с нею) и, можно сказать, «вакхической» (прославление радостей винопития, дружеской беседы за чашей вина, славословие виночерпию) и с не менее обязательным условным языком, исключительно богатым тропами.¹

Лирические стихи Навои не поддаются датировке, и в них едва улавливаются отклики на известные нам события жизни поэта. Его газелям вообще не свойственна событийность. Сводный диван «Сокровищница

¹ Айбек М. Т., Дейч А. Мир идей Алишера Навои (В кн.: Великий узбекский поэт, изд-во АН УзССР, Т., 1948).

мыслей» разворачивается как лирическая исповедь поэта, чутко фиксирующего богатую гамму своих переживаний, спиритуализированных, как это было у Данте и Петрарки, но на особый, характерный для передовой поэзии Среднего Востока, суфийский манер. Поэзия Навои метафорична. Вся она - непрерывное нагнетание метафор, в которых поэт был необыкновенно смел, изобретателен и точен. Щедрая метафоричность открыла читателю все краски, звуки, запахи, формы мира, все радостные в своей основе проявления бытия. Одни метафоры и сравнения Навои не выходят за грань установившейся поэтической традиции, другие свежи и оригинальны. Тонко чувствующий природу человек, Навои наполнил ее образами свою поэзию. Здесь и свежая зелень лугов, и манящая прохлада леса, и знойная синева неба, и холодная белизна горных снегов, здесь птицы, звери, всевозможные цветы и травы и одновременно мерцание звезд на черной, опрокинутой чаше ночного неба.

Чувство любви трактуется поэтом как высокое, одухотворяющее, облагораживающее, но одновременно подчиняющее человека себе, сжигающее его дотла.

Эта одержимость любовью свойственна Навои, и мысли о неизбежности земного конца не рожают в поэте пессимистического отношения к миру: «Так прими же неизбежность мир покинуть, Навои, //Выведи любовь и нежность из мирского тупика».¹ Он трактует любовь как всепоглощающее чувство, наполняющее жизнь человека большим содержанием и смыслом. Оптимистический, мироприемлющий пафос лирики Навои выражен и в стихах к виночерпию.

Лирика Навои, при всей ее артистической виртуозности, обращена к народу. У поэта есть стихи, осуждающие неправых правителей и отмеченные неподдельной любовью к простым людям. Впрочем, и сама жизнь Навои, аристократа, человека утонченной, рафинированной культуры, но живо прислушивающегося к нуждам народа, говорит о народных корнях его гуманизма. Сам Навои признавался на склоне лет: «Из средств своих я брал себе на жизнь лишь то, что необходимо простому человеку,- довольствовался халатом, который защищал меня в жару и в холод, и непритязательной пищей. Остальные же я тратил на общение с народом, на питание служителей и домочадцев. А то, что оставалось сверх расходов на еду и на исполнение различных обязанностей, я представлял на благотворительные дела».

Всепоглощающей силой чувства, высокими стремлениями, глубокой мудростью отмечены положительные герои пяти великих поэм Навои.² Развивая многовековые поэтические традиции «Пятериц» Низами, Амира Хусро и Джами, поэт создал глубоко оригинальный эпический цикл, наполнив традиционные сюжеты новым идейно-художественным содержанием.

¹ Арагон Л. Навоий (В журн. "Шарк; Юпдузи", 1987, N4).

² Бертельс Е. Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Азфан, Баку, 1990.

В поэмах А. Навои поднимаются важные для его времени вопросы нравственности, любви и дружбы, философии, науки, искусства, государственного устройства.

«Смятение праведных» (1483) - поэма философско-дидактического характера. Большое место в ней занимают вопросы политики. Поэт резко критикует несправедливых и жестоких властителей. Его идеал - своеобразный вариант просвещенной монархии на восточный лад, глава которой окружает себя мудрыми, образованными и бескорыстными советниками. Коварству и корыстолюбию современных поэту сановников и правителей Навои противопоставляет высокие нравственные идеалы великодушия, щедрости, доброты, верности в дружбе и любви, скромности и честности. Поэма Навои - гимн «яркому небу знаний», противопоставленному «темноте ночи невежества». Навои, восхищаясь подвижниками науки, прославляет людей деятельных, энергичных, стремящихся к ясной общепольной цели, а не ученых затворников. Гуманистические тенденции видны в мыслях поэта о равенстве всех перед лицом судьбы. Поэт славит жизнь, весну, благословенную природу, в единении с которой залог счастья человека. Навои - деятель и мыслитель эпохи подъема культуры Средней Азии. Поэма «Смятение праведных» проникнута гуманной идеей справедливости, верой в торжество добра. Эти гуманные идеи созвучны с ренессансными идеями Запада.

Поэма «Лейли и Меджнун» (1484) -- книга об одержимости любовью, недаром героя произведения - арабского юношу Кайса называют «Меджнуном», т.е. «одержимым джинами». Над ним смеются, его сажают на цепь, посылают в Мекку, он вынужден бежать и скрываться, но ничто не может умерить его любви к Лейли. Чистота и сила чувства противостоят здесь не только злу племенных распри и неравенства, но и извечному злу, царящему в мире. Побороть это зло Лейли и Меджнуну суждено лишь ценой смерти. В конце концов, возлюбленные умирают вместе, в смерти обретая желаемое единение.

Такое же прославление всепобеждающего чувства любви мы находим и в поэме Навои Иллюстрация: Встреча правителя самаркандцами Миниатюра к Бабур-Наме с подробным описанием Самарканда. XVI в.

«Фархад и Ширин» (1484). Но это произведение более сложно по построению, чем «Лейли и Меджнун». В поэме «Фархад и Ширин» поэт обращается к новым важным темам. И образный строй поэмы во многом иной. Рядом с полуфантастическими эпизодами можно найти правдивое и вдохновенное описание будничного труда землекопа и каменотеса. В поэме немало фольклорных мотивов (например, борьба с огнедышащим драконом, чудесные предсказания, магическое зеркало, гиперболизация силы героя и т. д.). Много в поэме Навои и авантурных эпизодов - скитаний, кораблекрушений, преследований и героико-романтических сцен - описаний мужественных поединков, осад, рукопашных схваток, в которых герой

обращает в бегство целое войско.¹ Таким образом, здесь одержимость любовью понуждает протагониста на смелые, самоотверженные поступки.

Поэма «Фархад и Ширин» наиболее ярко выражает индивидуальность Навои и сдвиги в художественном мышлении за триста лет со времен Низами. Навои сам выделяет из числа других поэтов Амира Хосрова Дехлеви, своего учителя Джами и себя как подлинных продолжателей Низами, достойных благословения «шейха поэтов».²

Однако, начав писать на тюрки, на староузбекском языке, Навои тем самым обратился к новой, менее изысканной, более непосредственно народной аудитории. Он не мог рассчитывать на то, что каждый его читатель или слушатель хорошо знает персидско-таджикскую поэтическую традицию, что он осилит всю огромную новую «Пятерицу». Невольно Навои делал каждую поэму более синтетической, и, например, в поэму «Фархад и Ширин» включены идеи и темы не только «Хосрова и Ширин», но и отчасти «Лейли и Меджнуна» и «Искандар-наме» Низами. Все это преобразовано в новый синтез, который и сложнее, и проще поэм Низами. Сложнее - из-за синтетичности, а проще потому, что изощренность Низами или Амира Хусро смягчена, а сказочные мотивы приближены к живому фольклору тюркских народов.

Мир образов и чувств Алишера Навои одухотворил поэзию народов Среднего Востока, прежде всего узбекскую литературу, первым великим представителем которой он был. Темы и сюжеты его произведений, воспринятые из поэтической традиции и из народного творчества, скоро вновь получили хождение в народной среде и были затем, в свою очередь, не раз обработаны народными певцами и сказителями. Заслуга Навои не только в том, что он с блеском доказал неограниченные возможности узбекского поэтического творчества и создал «на языке тюрки» гениальные произведения, но и в том, что он выразил передовые, гуманистические идеи своего времени во всей их сложности, противоречивости, во всем переплетении великих прозрений и заблуждений, безудержного прославления жизни во всех ее проявлениях и печального скепсиса, прекраснотушных мечтаний и трезвого взгляда на жизнь.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Айбек М. Т., Дейч А. Мир идей Алишера Навои (В кн.: Великий узбекский поэт, изд-во АН УзССР, Т., 1948)..
2. Арагон Л. Навоий (В журн. "Шарк; Юпдузи", 1987, N4).
3. Ахмедов Б. Улутбек. "Еш гвардия", Т., -1982.
4. Бартольд В. В. Из прошлого турок. Петерб. 1997.
5. Березин Е.Е. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С. Петербурга (В журн. : Шкистерства народного просвещения за 1997, IV, отд. 3).

¹ Ахмедов Б. Улутбек. "Еш гвардия", Т., -1982.

² Березин Е.Е. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С. Петербурга (В журн. : Шкистерства народного просвещения за 1997, IV, отд. 3).

NAVOIY ASARLARIDA AXLOQIY-TA'LIMIY G'OYALAR TALQINI

(*"Hayrat ul-abror"* va *"Saddi Iskandariy misolida"*)

Maqsuda MURTAZAEVA,

Nasiba XALILOVA

*Navoiy shahar Alisher Navoiy nomidagi IDUM o'qituvchilari
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" va "Saddi Iskandariy" dostonlarida adolat, odil shoh siyrati g'oyalari, shuningdek dostonlar tarkibidagi ba'zi hikoyatlar misolida yaxshilik fazilatlarini, yomonlik oqibatlarini haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: adl, hikmat, yaxshilik, odil shoh, Iskandar, zulm.

Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonida o'z davrining shohlariga qarata shunday so'z aytadi:

*Eyki, qaviy ayladi davlat qo'lung,
Zulm sari tushdi va lekin yo'lung.*

*Zulming emas erdi xaloyiqqa kam
Kim, qilodursan oni o'zingga ham.*

So'nggi satrda barcha insonlar yaratilishda to'rt muchasi teng degan ma'no bor. Bu satrlarni o'qiganda Husayn Boyqaroning "Navoiy haq so'zni aytishda botir" degan fikri esga tushadi. Podshohlar zamonida yashagan shoirning ular bilan yuzma-yuz turib, "sening qo'lingni davlat uzun qilgan, ammo boshqa ko'pchilik odamlar kabi bandasen, boshqalarni tuproq, o'zingni nuri pok deb bilmagin, xaloyiqqa zulm kilsang, zulming o'zingga qaytadi", degan so'zlarni aytish uchun dovyuraklik kerak edi. Chunki shoirning hamma asarlarini o'qib boradigan Husayn Boyqaro bu so'zlarni o'ziga olishi mumkin edi. Lekin Husayn Boyqaro haq so'zni achchiq bo'lsa ham tan oladigan tanti odamlardan ekanki, "Xamsa"ning hamma dostonlariga yuksak baho beradi. Alisher Navoiy ham maktabdosh do'stining bag'ri kengligini va tantiligini e'zoz bilan qalamga oladi. «Hayrat ul-abror»ning o'sha uchinchi maqolasi oxirrog'ida Husayn Boyqaroning adolatparvarligidan guvohlik beradigan hayotiy lavha keltiriladi. Husayn Boyqaro Abusaid Mirzo bilan yovlashib yurgan kezlarda dushman tomonda jang qilgan bir yigitni o'limga buyurgan ekan. Keyinchalik Hirotda Husayn Boyqaro podshoh bo'lgan davrda o'lgan yigitning onasi undan o'g'lining xunini talab qiladi. Husayn Boyqaroni etagidan tutib qozining oldiga boshlab boradi va ikkita guvoh yordamida uning gunohini bo'yniga qo'yadi. Husayn Boyqaro oddiy fuqaro kabi o'zini da'vogar kampirga nisbatan teng tutadi. Qozi kampirning foydasiga hukm chiqaradi. Husayn Boyqaro bu hukmga so'zsiz itoat etadi, bo'ynini ro'mol bilan bog'lab, kampirning qo'liga qilich beradi. Ayni vaqtda, uning oldiga xun bahosi uchun bir hamyon oltin qo'yadi:

*Qasos aylasang olingda bosh,
Siymani ol – gar g'arazingdir maosh.*

*Men edim ul amrda beixtiyor,
Har ne sen etsang menda ne ixtiyor.*

Kampir shohning tantiligiga tan beradi, xatarli jang paytida sodir bo'lgan bu fojida ixtiyor unda bo'lmaganiga ishonadi va da'vosidan voz kechadi.

“Xamsa”ning birinchi dostonida shoirning mehri va orzu-umidlari mana gaunday yaxshi odamlarga qaratilganligi uchun doston “Hayrat ul-abror”, ya’ni “Yaxshi odamlar hayrati” deb ataladi.

Navoiyning insonparvarlik g'oyalari xalqparvarlik tuyg'ulari bilan yo'g'riladi. U yaxshi odamlarni xalq bi-lan bir butun holda tasavvur qiladi:

*Odami ersang demagil odami,
Onikim yo 'q xalq g'amidin g'ami, –*

degan mashhur satrlar bu fikrning yorqin isboti bo'la oladi. Shoir xalqqa jabru zulm o'tkazuvchilarni ayovsiz hajv qiladi, riyokor va badnafs shayxlar haqida kamoli nafrat bilan yozadi:

*Bu el erur barcha yomondin yomon,
Har ne yo 'q andin yomon, andin yomon!*

“Yomon” so'zining ta'kid bilan to'rt marta takrorlanishi din niqobi ostida behisob ko'p gunohlar, hatto jinoyatlar qiladigan shayxlar va muftilarni, ularning o'zlariga o'xshash tamagir va poraxo'r muridlarini fosh qiladi. Navoiy elga yomonlik qilgan odamga yomonlik qaytishini obrazli tafakkur yordamida ifoda etadi:

*Kimki falak sori otar toshini,
Tosh ila ozurda qilur boshini.*

Osmonga otilgan tosh egasining boshiga qaytib tushishi – yorqin tasvir bo'lish bilan birga xalq donishmandligi darajasidagi hikmatli so'z hamdir. Shoirning ezgu niyati –xalqqa naf' keltirishdir. U odamlarni doim shunga da'vat etadi:

*Naf'ing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki, bu naf' o'zingga ko'prakdurur.*

Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni 89 bobdan iborat bo'lib, undan 18 hikmat, 17 hikoya o'rin olgan. Har bir bob kirish, umumiy mulohazalar, mulohazalarni ta'kidlash uchun keltirilgan ma'juziy misollar va yakunidan iborat bo'lgan qat'iy tuzilish tartibiga ega. Bu tartib hikmatlarning joylashishida ham ko'rinadi. Ular har to'rt bobdan keyin takrorlanadi. Bu jihatni adabiyotshunos olim Mavjuda Hamidova shunday izohlaydi: “Tekst go'yo munozara asosiga qurilgandek. Iskandar doimo “qilni qirq yorib”, shu nozik tolalardan so'z matosini to'qiydigan olim va faylasuflar qurshovida yuradi.”¹

Doston tarkibndagi hikoyalar haqida ham yuqoridagi fikrni aytish mumkin. Ular ham tartib bilan – avval muayyan bobdagi fikrlar bayon qilinadi, so'ng shu

¹ М.Хамидова. Жаҳонгирнинг ўзига хос талқини. Садди Искандарий (Насрий баёни билан бирга)-Тошкент, 1991 йил, 9-бет.

bobdagi fikrlarni sharhlovchi yoki tasdiqlovchi hikoya keltiriladiki, bu hikoya o'zidan keyin keladigan hikmatga, ya'ni Iskandanning hikmat ahliga beradigan savoliga asos bo'ladi.

Dostondagi hikoyatlar ixcham, lo'nda bo'lib, mazmunan chuqur va ibratlidir. Ularda axloq-odob, sahovat, tabiat fasllari tasviri, himmat, tadbirkorlik, mehmonnavozlik, to'g'rilik, rostgo'ylik kabi masalalar qalamga olingan. Ayrim hikoyatlar esa foydali maslahatlardan iborat bo'lib, kundalik turmush ko'rinishlarining muayyan hayotiy lahalarini aks ettiradi.

Dostondagi toj-u taxtdan voz kechgan himati baland gado haqidagi hikoyatda himatning har qanday narsadan, hatto shohlar shonu shavkatidan ham yuqori turishi ta'kidlansa, Ardasher haqidagi hikoyatda tadbirkorlik bilan urush va qon to'kishning oldini olgan dono hukmdor obrazi gavdalanadi.

Shuningdek, uch olachuq elida oddiy, kambag'al oila dasturxonida mehmon bo'lib, mezbanning mehmonnavozligiga, tadbirkorligiga tan bergan va sovg'a salomlar bilan siylagan shoh Bahrom haqidagi hamda saraton jaziramasini va qishning ayozli chillasida Layli ishqida azoblanib, so'ng uning huzurida oyoqlari ostida jon berish baxtiga muyassar bo'lgan majnun haqidagi hikoyada tasvir shunday bayon etiladi:

*Magar bir qish ermish bag'oyat sovuq,
Ani po'ya Laylig'a qilmish yovuq.*

*Dimog'iga bermish sabo yor isin,
Aningdekki, bulbulg'a gulzor isin.*

*Bu holatda go'yo qaro tun emish,
Aning olidin yelu chopqun emish.*¹— deb tasvirlanadi.

Dostonda yana ko'plab hikoyalar uchraydiki, ularda ham sadoqat, mehr-vafo tuyg'ularining badiiy talqinlari ifoda etilgan. Shulardan vafo va muhabbatning ramzi sifatida keltirilgan "Ikki vafoli yor" hikoyati fikrimizga dalil bo'ladi. Navoiyning dono fikrlari, maslahatlari, pand-o'gitlari hikoyatlardan chiqarilgan xulosalar orqali beriladi. "Mashriqda ganj topgan kishi" hikoyatida ijtimoiy hayotda mavjud tuzumdagi turli qarashlardan iborat masalalar bayon etilganligini ko'ramiz.

"Xamsa"da tarixiy shaxslar ishtirokida boshqa hikoyatlar ham uchraydi. Masalan, "Hayrat ul-abror"da Amir Temur, "Saddi Iskandariy"da esa Chingizxon va Xorazmshoh nomlari bilan bog'liq hamda mazmun va g'oya jihatidan biri-biriga juda yaqin hikoyatlar bor. Ikki hukmdor o'rtasidagi urushning ofat keltirishi, "mulkni zeru zabar" qilishi va ikki do'st o'rtasidagi vafo-sadoqatning yurtga omonlik va tinchlik baxsh etishi haqidagi bu hikoyatlarning ham aslida real shaxs va tarixiy voqealarga aloqasi yo'q. Ko'pchilik xalq ertaklariga xos «ijobiy yakun» bilan xulosalanuvchi bu hikoyatlarda romantik ruh hukmron, odamiylik va

¹ Алишер Навоий . Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн биринчи жилд. Садди Искандарий. Тошкент, 1993 йил, 228-бет.

fidoyilik, vafo va sadoqat, do'stlik va mehr yovuzlikdan ustun chiqadi, o'limni yengadi.¹

Navoiy bu yuksak g'oyani yoritishda o'zining oliy san'ati va yetuk badiiy mahoratini ko'rsatdi. Ayniqsa, umumiy qirg'in vaqtida o'lkani qurshab olgan vahima va tahlkali holat, bosqinchilarning shafqatsizligi va vahshiyliklari realistik bo'yoqlarda ta'sirchan chizilgan. Chindan ham, hikoyalardan olingan mana bu misralarda kuchli ichki hayajon, zo'ravonlik va yovuzlikka nisbatan nafrat ufurib turibdi:

*...Kasratidin dashtni tutg'on qatil,
Qon ila shingarfdin oqizdi Nil.*

*Bosh tushub ul ro'dda soy toshicha,
Bosh kesibon har kishi o'zboshicha.*

*Har sari qon to'kmak ila tig'i tez
Jumlai olamda solib rustaxe...*

*...Ato o'g'lig'a yig'labon: hoy-hoy!
Qiziga ano tortibon: voy-voy!*

*Hayot uyiga marg solib halal,
Amon raxnasin mahkam aylab ajal...*

“Saddi Iskandariy” dostonida uchrovchi bu kabi hikoyatlarning umumiy bir xususiyati shundaki, ularning hammasida axloqiy-ta'limiy motivlar ustun turadi, ular pand-nasihat, o'git va ibratni ham targ'ib etadilar. Xuddi shu jihatdan bu hikoyatlar masalga juda yaqin turadi-deb ta'kidlaydi adabiyotshunos olim Abdurashid Abdug'afurov o'zining “Buyuk beshlik saboqlari” kitobida.² Hatto ularning ayrimlarini masal janri-ling mumtoz namunalari deyish mumkin. Masal uchun esa faqat quruq nasihat, yuksak axloq da'vatigina emas, balki qoralash, fosh etish ham xosdir. Masalan, «Saddi Iskandariy»dagi masallardan birida yolg'onchilik qoralanadi, uning illat ekanligi hayotiy lavhada ishonarli isbot etiladi.

Doimo yolg'on so'zlovchining uyiga o't tushadi. Ammo uning madad so'rab “chekkan fig'onlari”ga kishilar ishonmaydilar. Oqibatda, shoirning o'rinli iborasi bilan aytganda, “ko'z yumub ochquncha” vaqt o'tmay uyi kuyib kul bo'ladi. Yakunlovchi ikki misra:

*Agar qilmadi el himoyat sanga,
Uzungdin kerakdur shikoyat sanga!*— ayniqsa ahamiyatli bo'lib, unda masalning mag'zi – g'oyaviy hissasi ifoda topgan. Ko'rinib turibdiki, shoir-juz'iy hodisadan katta ijtimoiy-falsafiy xulosa chiqaradi: pokiza hayot tarzi, to'g'rilik, halollik bi-

¹ Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 йил. 51-бет

² Ўша китоб, 62-бет

langina xalq orasida obro‘ qozonish mumkin. Kimki, el nazaridan chetda qolar ekan, buning bosh sababini o‘z fe’li-atvoridan, ijtimoiy faoliyatidan qidirishi lozim.

«НАСОЙИМ УЛ-МУҲАББАТ»ДА ОРИФА АЁЛЛАРНИНГ ИШҚ ҲАҚИДА ҚАРАШЛАРИ

Гавҳар ИСТАМОВА

*БМТИ «Тиллар» кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

Аннотация. Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» тазкирасида зикр этилган орифа аёллардан бири Имраъатун Мажҳуланнинг илоҳий-ирфоний қарашлари, ишқ фалсафасининг олам ва одамни англашдаги аҳамияти ҳамда унинг мазмун-моҳият тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Шунингдек, мазкур фалсафий-ахлоқий тушунчанинг инсон камолотидаги ўрни ва роли хусусида айрим қарашлар ифодаланган.

Калит сўзлар: миллат, ўзлик, тимсол, тазкира, анъана, тариқат, ориф, фалсафа, зоҳид, сўфий, тариқат, мақом, ҳол, ишқ, муҳаббат.

Алишер Навоий буюк мутафаккир, мутасаввиф, бекиёс шоир, эски ўзбек адабий тилининг асосчиси, улкан давлат ва жамоат арбоби сифатида шонли тарихимизда ўз номинини мангуликка муҳрлай олган зот. Мана, орадан асрлар ўтса ҳамки, Навоий ижодига қизиқиш ортиб бормоқда, дунёнинг Токио, Москва, Тбилиси сингари шаҳарларида миллатимизга эҳтиром рамзи ўлароқ бу зотнинг ҳайкали салобату виқор била қўр тўкиб турибди. Ўзбекнинг тимсолига айланган буюк шоиримиз ижоди башарият учун дастуриламал бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ҳазрати Навоийнинг диёнати, – деб ёзади аллома Алибек Рустамов,– ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айникса, мусулмонлар учун яхши ўрнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди, ўзини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматиға бағишлади.. шунинг учун унга «Низомиддин» лақаби берилди. [1;4]

«Насойим ул-муҳаббат» тазкирасида 770 нафар авлиёи киромлар, жумладан 35 нафар орифа аёлларнинг ҳаёти ва фаолияти зикр қилинган. Маълумки, Шарқда ва ислом оламида қадимул айёмдан буён аёлга, онага ҳурмат-эҳтиром жуда юқори бўлган. Бу анъана бадий адабиётда ҳам ўз аксини топган, аёлнинг беғубор меҳри, муҳаббати, ҳаё-ибоси, вафосадокати, камтару камсуқумлиги таъриф ва тавсиф этилган. Тарихга назар солсак, шарқона бир ғоятда ибратли анъанага дуч келамиз. Бизда оналар ҳар доим ўз бахт-саодатини, ютуқ ва муваффақиятини доим ўз эри ва фарзандлари камолида кўришган. Уларнинг ғалабаларинини ўзларининг ғалабаси сифатида қабул қилишган. Аслида, мана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ботинида мўминаликнинг гўзал бир фазилати яширингандек.

Ҳозир бизу сиз яшаб турган оламдаги ҳаёт эркак ва аёл бутунлигида барқарордир. Негаки, илоҳий ҳақиқатларга кўра, Аллоҳ аввал Одам Ато

жисмидан аёлни яратди, кейин эса аёлни Одам Ато авлодларининг яратувчиси бўлиш шарафига ноил этди. Шунга кўра, инсоният ҳаётида, жамият тараққийсида эркаклар қанчалик муҳим роль ўйнасалар, бунда аёлнинг ўрнини ҳам алмаштириб бўлмайди.

Аёлнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақида икки хил қараш бор: баъзилар аёл уйда оила ишлари ва бола тарбияси билан шуғулланиши лозим, дейишса; иккинчи хил қараш тарафдорлари у фақат шулар билан чекланмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар.

Албатта, аёл фақат бола тарбияси, рўзгорни саранжом-саришта сақлаш билан шуғулланса – бу ҳам ижтимоий фойдали меҳнат. Чунки фарзанд шахсининг шаклланиши оиладан бошлангани сингари, эркакларнинг ижтимоий фаоллиги ҳам оиладаги муҳит ва ғамхўрлик билан шартланган. Эркак киши эришадиган мавқе ва ғалабаларда, хайрли амалларда, шубҳасиз, аёлнинг кўзга кўринмас иштироки бор.

Ҳазрат Навоий тазкирада номларини келтирган орифа аёллар орасида машҳур сўфий Зуннун Мисрийнинг замондоши, араб тилида ирфоний шеърлар айтган Имраъатун Мажхула (р. т.) ҳам бўлиб, бу орифа аёл ҳақидаги маълумотлар «Насойим ул -муҳаббат»га «Нафоҳат ул-унс»дан айнан киритган.

Зуннун Мисрий ҳақида «Насойим»да махсус боб ажратилган бўлиб, маърифат султони, ўз даврининг маънавияти соҳасида энг юксак чўққига кўтарилган олим, Пайғамбаримиз ҳадисларидаги «камбағаллигим билан фахрланаман» ғоясини ўз ҳаёти билан исботлаган, Миср халқига ўзини ярамас қилиб кўрсатгани туфайли даҳрий лақабини олган улуғ сиймо. Тазкирада Зуннун Мисрий тилидан баён қилинган ҳикоятга кўра, у Каъбани тавоф қилаётганларнинг орасида бир нур чиққани ва порлаб кўкка етганини кўради. Ва табиийки улуғ сўфий бундан жуда таажжубланади ва тавоф қилиб бўлгач бу ҳақда ўйланиб ўтирганида ногоҳ бир қайғули овоз эшитади. Шунда у овоз келган томон боради ва жория (Имраъатун Мажхула (р. т.)– *таъкид бизники Г.И*) нинг Каъба *пардаларига* осилиб зорланаётганлигини кўради.

«Ш е ь р:

Эй маҳбубим, биласанки, маҳбубим кимдир, ҳа, сен биласан! Озғинлигим, жисмим, кўз ёшларим сирримни фош қилдилар. Ишқ сиррини чунон пинҳон тутдимки, кўкрак қафасим торлик қилди. [2;569]

Ҳар нарсa машъукдир, ишқ эса парда. Тирик машъукдир, ошиқ эса – ўлик, дейди Мавлоно Румий. Ошиқ ва машъук ўртасида бу дунё бир парда, ўртадан парда кўтарилмас экан, ҳажр азоб тугамайди, қалб ўз истаганини топмагунча бир лаҳза тинчимайди. Аллоҳ сирларининг устурлоби бўлган ишқни тушунтириб, шарҳлаб бериш имконсиз. Чивиннинг қанотичалик кадри бўлмаган ўткинчи ва омонат дунёни унутиш билангина мақсадга юз буриш мумкин.

Кўринадики, у хавф-хатардан кўрқиб ёки жаннат тамасида эмас, Аллоҳни қалбдан севишни тарғиб қилган, тасаввуфга илоҳий ишқ концепциясини олиб кирган Робиаи Адавия сингари ошиқлик йўлини тутган.

Бу ҳолни мавлоно Румий шундай изохлайди: «Ошиқларнинг майл-муҳаббатлари ошиқларни заиф ҳолга келтиради. Маъшуқаларнинг меҳр-муҳаббатлари эса уларни гўзаллаштиради. Севишганларнинг муҳаббати уларнинг ёноқларини яшнатади, ошиқларнинг ишқи уларнинг жонини куйдиради!» [3;59]. Одамни яратишдан мурод ҳам аслида ишқ эди. Ҳар неки мавжуд унинг боиси ишқдир, ишққа дохилдир, алоқадордир. Инсон руҳи Унинг даргоҳидан юборилган ва унинг Ўзига қайтади. Заминий ҳаёт— ҳажр водийси, бу руҳий камолот, покланиш йўлидир. Унда ошиқнинг йўқотадиган нарсаси бўлмайди, бу йўлда топиш бор, излашнинг, интизорликнинг улкан машаққати бор, дард бор.»Қалб кўзингни оч» китобида айтилишича, баҳорда гул тўкилгач, мева кўринади. Тан хароб бўлгач жон кўринади. Ошиқнинг озғинлиги сабаби ҳам шундадир.

«Пир сари бордим ва унинг дардидан гирён бўлдум. Бас деди [Аллоҳим, саййидим, мавлом, менга бўлган муҳаббатинг ҳаққи, мени мағфират қил!]

Дедим: Эй жория, санга бу бас эмасми, [Сенга муҳаббатим ҳақи] дегайсен, дерсен [Менга муҳаббатинг ҳақи].

Биларсенки, у сени севар. Дедик: Тангрига бандалар борки, уларни севар, пас улар уни севарлар. Эшитмайсен қавлуху таолоки дедик, [Аллоҳ бошқа бир қавмни келтирарки, уларни севади, улар ҳам Аллоҳни севадилар]5.

Ва унинг муҳаббати унга бас. [2;570].

Маълумки, шайтон фаришталарнинг етакчиси бўлган ва ер юзида унинг пешонаси саждага тегмаган бирор қарич жой йўқ. Лекин у муқаддас даргоҳдан қувилди, бунга сабаб унинг кибри ва ақлидир. Одам эса муҳаббат туфайли яратилди, унинг борлиғи, асли ишқдир. Зоҳидлик даврида бошланган илоҳий ишқ йўлини танлаган орифа аёллар фано ва бақо ўртасидаги тафовутни чуқур ҳис қилган ҳолда, барча мақом ва ҳолларни кўнгил билан боғлашган, улар ақлни инкор этиб, руҳ камолотига эътибор қаратишган. Ишқда ошиқ ва машъуқ ўртасига ҳеч нарса сиғмади, ҳеч нарсага ўрин йўқ, ҳатто жаннатга ҳам.

Тазкирада яна ўқиймиз: «Унга дедимки, сени асру заиф ва озғин кўрарман, магар беморсен? Дедик, шеър:

Аллоҳни севувчи дунёда дардманддир, беморлиги тузалмайди, фақат унинг давоси — дард. Яратувчининг ошиғи шундай бўладики, уни топгунча эслаб, муҳаббатида ёнади.

Манга дедик, кейин боқ! Кейин боқдим ва ҳеч нима кўрмадим. Чун унинг сари боқдим, уни ҳам кўрмадим, билмадим қаён борди?» [2;570].

Хўш, бундай мартабага қандай эриши мумкин, инсон қачон ўз дардини сева олади, қачон дарднинг ўзи давога айланади? Бу руҳий камолот йўли инсондан риёзатни талаб қилади. Ҳеч нарсага эҳтиёж сезмаслик, қазага розилик, ҳар бир мусибатни хурсандчилик билан қабул қилиш, ўз моҳиятини англаш ва ўзининг бандалик бурчини идрок этиш орқали мақсадга яқинлашиш мумкин. Яъни, «Ким нафсини ўлдириб, унинг истакларини

тўхтатиб қололса, раҳмат кафанига ўралади ва каромат тупроғига дафн этилади. Кимки қалбини ўлдириб, ундаги илоҳий ва инсоний туйғуларни ҳалок этса, лаънат кафанига тикилади» [4;72].

Ишқ концепцияси Навоий ижодининг жавҳари, асли, меҳвари. Бу мавзуда мумтоз адабиётимизда яратилган асарларнинг санашдан кўра, мазкур мавзуда ёзилмаган асарларни санаш осонроқ. Аждодларимиз олам ва одамни идрок этишга катта эътибор қаратиб, бу борада жуда муҳим натижаларга эришганлар.

«Насойим ул-муҳаббат» тазкирасида келтирилган ҳикоятлар инсоннинг руҳий имкониятлари қанчалар кенглигидан далолат беради. Руҳни тарбиялаш орқали камолотга эриша олган орифа аёлларнинг қарматлари бугунга қадар халқ ичида афсонага айланиб, тиллардан тилларга кўчиб юрибди. Ҳалоллик ва покликка асосланган, инсонпарварликнинг олий намунаси бўлган мазкур фалсафий-ахлоқий, исломий-ирфоний қарашлар шахс камолоти учун хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Бугунги глобаллашувнинг паст-баландини теран идрок этган ҳар бир маърифатли аёл ўз фарзандини нафақат бундай фожиялардан асраши, балки шундай иллатларга қарши курашувчи диёнатли шахс қилиб тарбиялаши лозим. Ахборот асрида, турли хил оқимлар, ақидалар ёшларимиз дунёқарашига таҳдид солиб турган вазиятда бой маънавий меросимизни ўрганиш, уни янги авлод қалбига сингдириш муҳим аҳамиятга эга.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Рустамов А. Ҳазрати Навоийнинг эътиқоди.Т.: “Extremum press”? 2010. 80б .
2. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 17- том. Т.: Фан, 2001. 616 б.
3. Қалб кўзини оч. Мавлоно Румийдан ҳикматли сўзлар. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Бозорова. Т.: Наврўз, 2019.160 б.
4. Ғазолий Абу Ҳомид. Мукошафат-ул қулуб. Миразиз Аъзам таржимаси. т.: «адолат» нашриёти, 2002.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSI HAQIDA TUSHUNCHALAR BERISH ORQALI IJODIY FIKRLASHGA YO‘NALTIRISH

Diyora Suyunova talaba
Navoiy davlat pedagogika instituti
Ilmiy rahbar - f.f.d. (DSc) Ernazarova M.S

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning ijodi, tilshunoslik masalalari va ta’lim muassasalarida Navoiy ijodiy merosining o‘qitilishi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy ijodi, mazmun, mohiyat, badiiyat, tilshunoslik, Navoiy xotirasi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются творчество Алишера Навои, языкознание и преподавание творческого наследия Навои в учебных заведениях.

Ключевые слова: Творчество Навои, содержание, сущность, изобразительное искусство, лингвистика, лингвистика, память о Навои.

Annotation: This article discusses the issues of Alisher Navoi's creative heritage in educational institutions.

Keywords: Navoi's creativity, content, essence, art, linguistics, the memory of Navoi.

Buyuk allomalarimizdan biri Alisher Navoiy o'z zamonasining mashhur shoirlaridan bo'lgan. Uning yozgan asarlari va "Xamsa" dostoni barchani tahsiniga sazovor bo'lgan. Alisher Navoiyning asarlari hozirgi kungacha o'z mavqeyini yo'qotmagan.

Ulug' o'zbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy temuriylar saltanatiga tegishli Xuroson mulkinining markazi - Hirotda 1441 - yilning 9 - fevralida tug'ilib, shu yerda umrining asosiy qismini o'tkazgan. She'r zavqi va iste'dodi erta uyg'ongan Alisher yetti yoshdayoq Farididdin Attorning "Mantiq ut - tayr" asarini yod olgan, Sharafiddin Ali Yazdiyning nazariga tushgan. Mavlono Lutfiy yosh shoir iste'dodiga yuqori baho bergan, Kamol Turbatiy e'tirofini qozongan. Navoiy ixlosmandlari uning she'rlarini yig'ib "Ilk devon" tuzadi. So'ngra "Badoyi ul - bidoya", "Navodir un - nihoya" nomli devonlar tartib berilgan. Lirik merosi umumiy hajmi 50000 misradan ortiq "Xazoyin ul - maoniy" nomli to'rt devonga jamlangan. Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi "Xamsa" asari (1483 - 1485)dir, shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq "Xamsa" yaratdi va turkiy tilda shunday ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi. "Xamsa" tarkibiga "Hayrat ul - abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai Sayyor", "Saddi Iskandariy" kabi dostonlar kiradi. Navoiyning tasavvufiy qarashlari deyarli barcha asarlarning ruhiga singgan bo'lsa-da, maxsus "Lison ut- tayr" dostonida, "Nasoyim ul - muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Arbain", "Munojot" singgari asarlarida aks etgan [5; 33-35].

Alisher Navoiy qalamiga mansub asarlarning hech biri hozirgi kungacha o'z mavqeyini yo'qotmagan. Uning asarlari tarbiyaviy ruhda bo'lib, insonni komillikka yetaklaydi. Inson qalbida yaxshilik va ezgulik tuyg'ularini uyg'otadi. Har bir asari o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, tafakkurning rivojlanishiga asos bo'ladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Navoiy asarlarini diniy va so'fiylik jihatdan o'rganish kengaydi. Navoiy dahosi tufayli insoniyat tarixida dunyoning turli joylarida yashayotgan turkiy xalqlar qalamga olindi, millat ma'naviy merosi umumjahon xazinasidan mustahkam o'rin oldi.

Navoiy asarlarining salmoqli qismi nasriy asarlardan iborat. Ular ijtimoiy-siyosiy, axloqiy- ta'limiy va ilmiy- falsafiy yo'nalishdadir. "Mahbub ul-qulub"(1500 - 1501) Navoiyning so'nggi yirik asari bo'lib, unda ulug' mutafakkir adibning hayoti davomidagi kuzatishlari, to'plagan boy tajribasi o'z yuqori darajasida aksini topgan. Uch qismdan iborat bu asarda "Soriun- nosning af'ol va ahvolining kayfiyati", "axloqiy muammolar", "mutafarriqa favoyid amsol

sur'ati" masalalari ifodalangan. "Xamsat ul - mutahhayirin" asarida ustoz va do'sti Abdurahmon Jomiy, uning hayoti lavhalari, tariqati, yozishmalari asarlari haqida hayratomuz hikoyalar keltiriladi. "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari manoqib - holot yo'nalishida bo'lib, ularda shoirga ustozlik qilgan buyuk shaxslar hayoti, faoliyati yoritilgan. "Munshaot" Navoiyning maktublari to'plami bo'lib, ular sog'inchlik xatlari, navro'z tabriklari, ta'ziyanomalar, siyosiy o'gitlar, sulhnomalar va boshqa yo'nalishlardadir [2; 74 - 77].

O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq bayroqdori sifatida o'zbek tili boyliklarini namoyon etuvchi mashhur asarlar yaratdi. Navoiyning sa'y - harakatlari tufayli XV asrda o'zbek tili olamiga dong'i ketadigan adabiy asarlar yaratishga qodir til ekanligi isbotlandi. Navoiy o'z asarlarida nutqning kishilar kundalik ehtiyojini qondiruvchi nodir vosita ekanligini qayd etdi. "Mahbub ul - qulub" asarida voizlar til odobi xususida fikr yuritisa, "Muhokamat ul - lug'atayin" asarida o'zbek adabiy tilining boyligini e'tirof etdi. So'zning tarixiy - madaniy xizmati beqiyos, ammo til imkoniyatlari nutq jarayonidagina ochib beriladi. "Majolisun - nafois" so'zning voizlari hayotida tutgan o'rni haqida ham shaxsiy mulohazalar bayon qilinadi. "Nazm ul - javohir" asarida esa so'z qudratli vosita ekanligi, insonga hayotiy zarurat sanalishi aytib o'tiladi. Navoiy tilni o'sib, rivojlanib boruvchi, jamiyatning ehtiyojiga muvofiqlashuvchi zarurat ekanligini anglab, tillar o'zaro aloqaa bo'ladi. Navoiy kishining nutq qobiliyatini tug'ma ekanligini ta'kidlaydi. "Muhokamat ul - lug'atayin" asarida arab tili "kalomi ilohiy" deb ulug'lanadi, fors va turkiy tili solishtiriladi. Olim bu asarda ikki tilning lug'at boyligi, so'z yasalishi, fonetik tarkibi, stilistikasi kabi xususiyatlarini chog'ishtirib, badiiy imkoniyatlari jihaatdan turkiy tilning fors tilidan qolmasligini isbotlaydi. Hattoki fors- tojik tilida ekvivalenti bo'lmagan o'zbekcha so'zlarni misol keltiradi. "Muhokamat ul - lug'atayin" asari bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, o'zbek tilining boshqa tillar orasida tutgan o'rnini belgilab berishga, o'zbek nutqi madaniyatini o'rganishga qaratilgan. Mutafakkir asarlarida o'zbek tilining leksik boyliklaridan, sinonim va omonimlardan, xalq ta'biri, maqol va matallaridan frazeologik, ideaomatik birikmalaridan jumla tuzilishidan keng foydalangan [3; 338 - 350].

Buyuk shoir va adib, ulug' mutafakkir olim Alisher Navoiyning adabiy, ilmiy, ijtimoiy - siyosiy faoliyatida umuman tillarda, xususan ona tili munosabati alohida o'rin egallaydi. Navoiy deyarli barcha asarlarida o'zining til haqidagi qarashlarini, ona tilini rivojlantirish, uning boyligi va go'zalligi haqidagi, o'z xalqini ana shu tilda yozilgan g'oyaviy - badiiy yuksak asarlardan bahramand etish haqidagi g'oyalarini, fikr - mulohazalarini bayon etadi. Navoiy asarlarida turkiy tilni boshqa tillardan ustun ekanligini isbotlab beradi.

Navoiy "Xamsa"ning deyarli barcha dostonlarida "So'z ta'rifida..." sarlavhasi ostida boblar ajratadi. O'zining g'azallaridan birida so'z haqida fikr yuritir ekan, "Xamsa"dagi har bir harf, o'zida ko'plab durlarni jamlagan "bahr erur"ligini ta'kidlaydi. Kengroq mazmunda esa har bir so'zga singdirilgan chuqur mohiyat va ma'no nazarga olinsa ham xato bo'lmaydi.

Soʻz din oʻlukning tanida ruhi pok
Ruh dogʻi tan aro soʻz din halok,
Donai dur soʻzini afsona bil
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

“Hayrat ul - abror” dostonining Soʻz taʼrifida bobida olingan ushbu parchada chuqur falsafiy maʼno ifodalanadi. Navoiy “Hayrat ul - abror”da badiiy unsurlardan keng foydalanadi. Dostonda hikmatli soʻzlar, xalq maqollari, xalq ijodining boshqa turlari koʻp uchraydi [1; 10 - 11].

Buyuk shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy - ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy - estetik tafakkurimiz rivojida alohida oʻrin tutadi. Ulugʻ shoir oʻzining sheʼriy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy gʻoyalarni, ona tilimizning beqiyos soʻz boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, yer yuzidagi millionlar kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam oʻrin egalladi.

Soʻnggi yillarda Alisher Navoiyning boy va serqirra ijodiy merosini har tomonlama chuqur oʻrganish, uning oʻlmas asarlarini yurtimizda va xorijiy mamlakatlarda keng targʻib qilish hamda xotirasini abadiylashtirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Shoir tugʻilgan qutlugʻ 9- fevral sanasini har yili adabiyot va maʼrifat bayrami sifatida yuksak darajada nishonlash anʼanasi qaror topdi. Ulugʻ soʻz sanʼatkorining asarlari muntazam nashr etilib, navoiyshunoslik sohasida koʻplab tadqiqotlar olib borilmoqda, respublika va xalqaro miqyosida ilmiy anjumanlar oʻtkazilmoqda [2; 3-4].

Taʼlim muassasalarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrganishga katta eʼtibor qaratilmoqda. Boshlangʻich sinf oʻqish darslarida va adabiyot darslarida Navoiyning hayoti va ijodi haqida maʼlumotlar berilgan.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul - abror. MAT. 7-jild. Toshkent. 1991. 262 b.
2. Mirziyoyev Sh. Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash toʻgʻrisida. Toshkent. 2020, 19 - oktabr. PQ - 4865 - son.
3. Mallayev N.M. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Alisher Navoiy. 1- kitob. Toshkent. Oʻqituvchi. 1985. 720 b.
4. Valixojayev B., Vohidov R. Navoiy ijodi ilhom manbai. Toshkent. 1981. 183 b.
5. Sharafuddinov O. A. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. Toshkent. 1984. 320 b.

NAVOIY ASARLARIDA YOSHLAR MA'NAVIYATI
Dilafroz NABIYEVA
NavDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti II kurs talabasi
(O'zbekiston)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy merosini o'rganishda zamona yoshlari va ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'y-fikrlari haqida mulohazalar.

Kalit so'zlar: mutafakkir, meros, ezgulik, axloqiy, ilm-ma'rifat.

Annotation: This article discusses the role of modern youth in the study of Alisher Navoi's legacy and their views on the educational process.

Key words: thinker, heritage, goodness, ethics, knowledge.

So'z mulking sultoni Mir Alisher Navoiy meroisi inson hayotida yuksak o'rin egallaydigan eng oliyjanob fazilatlarni mujassam etgan milliy qadriyatlarni o'rganamiz. Bugungi kunda Navoiy sharq Renessansining yirik namoyondasi sifatida jahon sivilizatsiyasida juda yuksak ahamiyatli o'rin egallagan.

Navoiy asarlari o'zining falsafiy qarashlari bilan sug'orilganligi va insonga o'zgacha atmosfera bera oladigan, tashna qalblarni qondiruvchi buloq chashmalaridan bahramand etguvchi tarbiyaning eng mukammal sifatlarini o'rgata oladi. Adabiyotshunos olim I.Haqqulovning Navoiy haqidagi purma'no fikrlari so'zimiz isboti: "Navoiy saboqlariga amal qilgan kishi o'z-o'zidan xalq dard-u tashvishlarini yengillatishga bel bog'laydi, fikrni-fikrsizlikka, ilm-ma'rifatni nodonlikka va jaholatga qarshi qurol o'rnida ishlatadi". [1.10.]

Jumladan, Navoiyning shoh asari "Xamsa" ning ilk dostoni "Hayrat ul-abror" ning yigirmanchi maqolatida biz yoshlar uchun zarur bo'lgan chinakam insoniy fazilatlar keltirilgan. "Hayrat ul-abror"da juda muhim falsafiy, axloqiy, siyosiy masalalar haqida fikr yuritilib, shoir ularga o'z munosabatini juda ta'sirli tarzda bildirgan. Shu o'rinda yoshlar tarbiyaidagi odob masalasiga qaratgan to'rtligiga ham to'xtalib o'tsak:

*Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,
Past etar ul xaylni charxi baland. [2.26.]*

Ushbu dostonida saxiylik va baxillik, yaxshilik va yomonlik, rostgo'ylik va yolg'onchilik o'rtasidagi tafovutlar, ota-onaga hurmat singari ezgu fazilatlarni bir-biriga o'xshamaydigan hikoyatlar tasnifi bilan insonning qalbiga yengil kirib bora oladigan, mukammal darajada yaratilgan asar desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

"Xamsa"ning ikkinchi dostoni "Farhod va Shirin"da Farhodni komil inson obrazi sifatida gavdalantirib, ushbu obraz orqali ham yoshlar hayotida tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladigan bir qancha ijobiy qarashlarni ham keltirib o'tgan. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning vazifasi nihoyatda katta ekanligini, bolalarga ilm o'rgatish muhimligini ta'kidlaydi. Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

*Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'ngliga yozib,*

Dema ko 'ngliki, jahon lavhiga qozib. [3.48.]

Dostondan o'rin olgan baytda bugungi kun yoshlari talqini bilan solishtirganimizda buning aksini ko'ramiz, qaysidir ma'noda bugungi kun yoshlari G'arb madaniyatiga, tarbiyasiga, odatlariga o'rganib qolishgan. Agar o'sib kelayotgan kelajak avlodni mutafakkir bobomizning yuqorida sanab o'tgan asarlarini o'qitish davomida ta'lim berilsa, yurtimiz jahon hamjamiyatida bugungi kunda-da yuqoriroq pog'onalarni egallaydi.

“Navoiy o'qituvchini quyoshga o'xshatadi. Quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochganidek, mudarris “abjadxonalar” ni yoritadi, hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarni ilm nuridan bahramand etib, ma'rifat beradi, deydi”. [2.10.]

Alisher Navoiy o'zining bebaho asarlarida tarbiya haqida to'xtalib o'tar ekan, bolaga to'g'ri ism qo'yishni va uni o'sha ism bilan chaqirishganda u atrofda gilardan tortinmasligini ham ta'kidlab o'tgan. Navoiy yosh-avlodga tarbiya berish bilan birga, unga ilm o'rgatish uchun muallim tanlashga ham urg'u berib o'tgan.

Qilg'il erur biri muallim talab,

Qilg'ali ta'lim anga ilm-u adab. [4.114]

Farzand tarbiyasida ota-onaning o'rni qanchalik muhim va ahamiyatli bo'lsa, ustozning ilm-u odob o'rgatish jarayonidagi ahamiyati ham ota-onaga darajasida tengdir.

Fikrimizni Navoiyning dunyo tan olgan yana bir shoh asariga qarataymiz, uning bu asarida yoshlarni tarbiyalash g'oyalari ilgari surilgan. Buyuk mutaffakir umrining so'nggi yillarida yozgan “Mahbub ul-qulub” asari insonning hayoti davomida dasturul amal bo'la oladigan juda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Navoiy bu asarni “Ko'ngillarning sevgani” deya nomladi, bu nom bilan mazkur kitobda insonga xos eng ezgu fazilatlar, uni ma'naviy barkamol etadigan, o'zgalar qarshisida go'zal, oliyjanob ko'rsatadigan xislatlar jamlanganini anglatmoqchi bo'ldi. “Mahbub ul-qulub” ning ikkinchi va uchinchi qismlari to'liq axloq va odob masalalariga bag'ishlanadi. Mazkur asarda keltirilgan hilm (muloyim taiatlilik) to'g'risidagi o'n sakkizinchi tanbihida hilmga shunday ta'rif beradi: “Hilm-axloqli odamning qimmatbaho libosi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. U-yomon nafsni daydi shamol uchirishidan asraguvchi va ikkiyuzlama munofiqlarning behuda harakatidan himoya qiluvchidir”. [1.45.] Navoiy bu bilan inson tabiatidagi muloyim tabiatlilik ham axloqning bir ko'rinishi sifatida namoyon etganligi ta'kidlamog'chi. Navoiyning fikricha axloq va tavoze' bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalardir: “Kichik yoshluqlarni ulug'ar duosiga sazovor etar va ul duo barakati bila umrdin barxurdordur” [1.54]deb ta'kidlaydi. Navoiyning asarini mutolaa qilayotgan o'quvchini, tavozeni takabburlikning aksi bo'lgan kamtar, xokisor bo'lishga undaydi.

Navoiy oltmish yillik umri davomida hayotda ko'rgan-kechirganlarini teran tahlil qilib, muayyan xulosalar chiqargan donishmand adibning kelgusi avlodlarga qoldirgan ma'naviy merosidir.

Navoiy bola tarbiyasida o'qituvchi va ota-onaning o'rni muhim ekanligini o'z asarlarida bayon etgan. O'qituvchi bolaga ta'lim berish jarayonida tarbiya ham

qilar ekan, bunda jismoniy jazo berishni qoralaydi, bolaga yaxshi soʻz bilan, bosiqlik bilan tushuntirishlar olib borilishi va bu ham oʻz navbatida meʼyoridan oʻtib ketmasligini bot-bot takrorlab oʻtadi. Tarbiya borasidagi hikoyatlarini tahlil qilib, hikoyatining soʻngida isteʼdodli, layoqatli bolani tarbiyalashda chuqur ahamiyat berishni va qobiliyatsiz, layoqatsiz oʻquvchiga esa tarbiya berish befoyda ekanligini taʼkidlab oʻtadi. Zero, ulugʻ mutafakkir *“qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya hayf”* [3.454.] degan fikrni ilgari surgan. Bundan koʻrinib turibdiki, Navoiy oʻz asarlarida bola tarbiyasi bilan bogʻliq boʻlgan holda bolaga toʻgʻri ism qoʻyishdan tortib toki oʻqituvchi tanlash bosqichigacha boʻlgan fikrlarini ilgari surganligini kuzatishimiz mumkin.

Navoiyning yana bir asari yoshlar tarbiyasi uchun darkor boʻladigan bebaho merosdir, bu shubhasiz *“Nasoyim un-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat”*dir. Buyuk bobokalonimiz 770 ta shayxning hayoti va ijodi haqida, ularning hayoti davomida koʻrgan-kechirganlarini inson qalbiga tez kirib bora oladigan jumllarini ushbu asarda aks ettirgan. Jumladan, Buxoroi Sharifning mashhur tariqatchilaridan biri Bahouddin Naqshbandning *“naqshbandiya”* tariqatiga asos solganligi va bu tariqatning *“Dil ba yor-u, dast ba kor”*(Qalbing Ollohda, qoʻling mehnatda boʻlsin) shiorini aks ettirgan. Bu jumla siz-u bizga notanish emas, mazkur jumla hozirgi kun yoshlari uchun hayoti davomida kerakli shior desak adashmagan boʻlamiz. Navoiyning asaridagi har bir jumla, har bir soʻz misli bir sochilib ketgan javohir boʻlakchalari singaridir, biz hayotimiz davomida Navoiyning mana shu sochilib yotgan boʻlakchalarni yigʻib, hech qachon yoʻqotmaydigan ulkan javohirni kashf etgan boʻlamiz va bu javohirni bizdan hech kim ololmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlari va bugungi kun zamonaviy taʼlim-tarbiyani bir-biriga taqqoslar ekanmiz, shoir asarlarida buning yaqqol isbotini koʻra olamiz. Mutafakkirning asarlari nafaqat bugungi davr, balki, oʻz zamonasining yoshlari uchun ham ibrat boʻlib kelgan. Bu maʼnaviy meros Oʻzbekiston kelajagi boʻlgan yosh avlod tarbiyasida hayotiy qoʻllanma sifatida oʻz taʼsirini oʻtkazmoqda.

ADABIYOTLAR

1. I.Haqqulov. Navoiyga qaytish. 1-kitob. T., 2007. 10-B.
2. A.Navoiy *“Hayratul-abror”*. T.,1983. 26-b.
3. A.Navoiy *“Farhod va Shirin”* T., 2013. 48-b.
4. A.Navoiy *“Mahbub ul - qulub”* T., 2015. 45-54.

**ALISHER NAVOIY - O'ZBEK TILI ILMIY GRAMMATIKASINING
ASOSCHISI**

*Nigora MURODOVA,
filologiya fanlari doktori, kafedra professori
Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”) asari bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalish – komprativistikaga asos solganligi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, asarda Alisher Navoiy turk tilining o‘ziga xos xususiyatlarini sanab o‘tish bilan bir qatorda o‘sha davr xalqlari tilida keng qo‘llanilgan arab hamda fors-tojik tillarining xususiyatlarini ham alohida sanab o‘tgan.

Kalit so‘zlar: Komprativistika, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, turk tili, fors-tojik tili, arab tili.

Turkiy xalqlarning zabardast shaxsiyatlaridan biri bo‘lgan Alisher Navoiy turk tili va adabiyotining taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shgan buyuk adibdir. Chig‘atoy shevasini klassik nazm va nasr tili darajasiga olib chiqqan Alisher Navoiy turkiy xalqlar adabiyotiga o‘ttizdan ziyod bebaho asar qoldirdi.

Alisher Navoiy turkiy tilni yuksak san‘at tili darajasiga olib chiqishni ko‘zlab, bu fikrni muntazam ilgari surgan va turk tiliga e‘tibor qozondirgan mutafakkir va davlat arbobi hamdir.

She‘rlarini turkiy va forsiyda yozgan Alisher Navoiy arab tilini ham mukammal darajada bilgan. Mashhur allomalardan Mavlono Jomiy uning nazm bobidagi ustozlaridan edi. Mahmud Koshg‘ariydan keyin turk tiliga katta xizmati singgan Alisher Navoiy turk tilini qo‘yib fors tilida ijod qilgan adiblarga atab yozgan “Muhokamat ul-lug‘atayn” nomli asarining yozilish tarixi xususida shunday deydi:

*Bu nomaki yozdi qalamim tortib til,
Tarixin aning jumodiyul-avval bil,
Kunnung raqamini chorshanba qilg‘il,
To‘qqiz yuz yildin o‘tub erdi besh yil.*

(MAT, 20 tomlik, 16-tom, 40-bet)

Ijodkor asarda turk tili bilan fors tilini qiyoslab ko‘p o‘rinlarda turk tilining ustun ekanligini ko‘rsatib bergan.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida o‘zbek tilining ilmiy grammatikasini, terminologiyasini, ilmiy stilistikasi, amaliy hamda amaliy

stilistikasi masalalarini asoslab berilganligi, badiiy asar tilini, uning uslubini, badiiy xususiyatlarini badiiy vositalar ichida eng asosiy material bo'lgan til materiallari bilan bog'lab o'rganishning namunasini ko'rsatib berilishi, tilimiz boyligi va imkoniyatlarini yuzaga chiqarishi singari jihatlari X.Doniyorov tomonidan ishonarli ilmiy dalillar asosida yoritib berilgan.

Arab va fors tillarini mukammal bilan Alisher Navoiy mazkur tillarga xos ifodalarni turkona ifodaga mos holda qo'llab tilning boyishiga xizmat qilgan. Umri davomida turkiy adabiyotni forsiy adabiyot darajasiga yuksalishi uchun betinim g'ayrat qildi. Turk ifoda uslubiga uyg'unlashtirgan forsiy ifodalar undan keyingi davrlarda "Navoiy tili" sifatida nomlangan alohida e'tirofqa aylanib ulgurgan. Hazrat Navoiy asarlarining har bir satrida uning turkiy tilga bo'lgan favqulodda mehr-muhabbatini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, adabiyotning tamalida til yotadi. Navoiy o'zi qo'llangan til bilan Markaziy Osiyo turkiy adabiyotga milliylik vasfini qozondirdi.

"Fors tili rasmiy til sifatida hukm surgan, Fors adabiyoti Mavlono Jomiy ta'sirida yuksaklikka ko'tarilgan va ziyolilar fors tilini o'rganib bu tilda ijod qilishni afzal bilgan bir paytda Navoiyning turkchaning forschadan ortda qolar joyi yo'qligini ta'kidlashi, turk tilida ham yuksak adabiyotni yaratish mumkinligini shaxsan o'z asarlari bilan isbotlab berishi va yoshlarni turkiyda yozishga tashviq qilishini nazarda tutsak, bu xizmatning mahobati yanada aniq namoyon bo'ladi."

"Muhokamat ul-lug'atayn" turk tilining himoyasiga bag'ishlangan asardir. Adib bu asarida turk tilni fors tiliga qiyoslaydi. Turk tilining forsiydan ancha boy ekanligini ilmiy dalillab beradi.

Ulug' ijodkor umrining so'ngida yaratgan "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining ahamiyati beqiyosdir. Ona tili – turkiyda "Xazoyin ul-maoniy", "Xamsa" singari lirik va epik ijodiyotning mumtoz, buyuk namunalari yaratib, Sharq adabiyotida Nizomiy, Dehlaviy maqomiga ko'tarilgan Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" misolida tilimizning badiiy imkoniyatlarini inkishof etadi. Asarga shoirning yarim asrdan ortiq turkiy til xazinasida amalga oshirgan ijodiy tadqiqotlari – nazmiy va nasriy kitoblarni vujudga keltirish tajribasidan kelib chiqib tartib beriladi.

Jumladan, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy bundan besh asr oldin tillarning o'zaro chog'ishtirma tadqiqiga asoslangan "Muhokamat ul-lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asari bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo'nalish – komprativistikaga asos solgan edi. Alloma ushbu asari orqali chog'ishtirma tilshunoslikning tadqiq yo'llari, tahlil usullarini ishlab chiqqan. Hozirga qadar ham zamonaviy tilshunoslikda ushbu ilmiy manbaning o'rni, tahlil va tadqiq usullari katta ahamiyat kasb etadi.

Lingvistika tarixida Alisher Navoiy boshlab bergan yangi ilmiy yo'nalishga asoslangan komprativistik tadqiqotlar Yevropada XIX asrning birinchi yarmiga kelibgina yaratila boshladi va bu tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nomi bilan o'rin egalladi. Hozirgi kunda bu yo'nalish zamonaviy tilshunoslikning yirik sohalaridan biriga aylangan.

Hazrat Navoiy ilmiy tafakkurining gultoji hisoblangan ushbu tadqiqot o'zbek fani tarixida ham tengsiz maqomga ega. Ushbu asar bizgacha yetib kelgan

ilmiy ishlar orasida o'zbek tilida yaratilgan birinchi sof lingvistik ilmiy-tadqiqot hisoblanadi. Kezi kelganda aytish kerakki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga qadar turkiy tillar tadqiqiga bag'ishlangan o'nlab ilmiy asarlar yaratilgan. Biroq ular arab tilida yozilgan va ularning aksariyati o'quv qo'llanma xususiyatiga ega bo'lgan.

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asari bilan o'zbek lafzida tilshunoslik bo'yicha ilmiy ish yaratish uslubini, yozma ilmiy bayon texnikasini yaratib berish bilan birga, uning ilmiy atamashunosligini ham ishlab chiqdi. Shu jihatlari bilan bu asar o'zbek va jahon fani uchun g'oyat qadrlı fundamental tadqiqotdir.

Navoiy o'z asarida komprativistikaning tayanch usullarini ixtiro etgan. Chunonchi, u tillarning qanday birliklari va qatlamlari solishtirilsa, asosli ilmiy natijalarga erishish mumkinligini ham ko'rsatgan. Asarda turkiy-o'zbek va fors-tojik tillarini qiyosiy o'rganish vositasida turkiy-o'zbek tilining Sharqda mashhur bo'lgan arab va fors-tojik tillari darajasidagi mavqeidan so'z yuritiladi hamda ulardan, xususan fors-tojik tilidan farq qiluvchi xususiyatlari turli xildagi ko'pgina misollar, jumladan "yuz lafz" (yuzta so'z)ni keltirib, talqin qilish bilan isbotlanadi. Bu ma'no Alisher Navoiyning quyidagicha yozganlarida ham o'z ifodasini topgan.

"Turkiy va sort lug'ati kayfiyati va haqiqati sharhida bu risolani jam' qilib bitidim va anga "Muhokamat ul-lug'atayn" ot qo'ydim, to turk eli tili fasohatu diqqati va balog'atu vus'ati... zohir qildim. Va xayolimig'a mundoq kelurkim, turk ulusi fasihlariga ulug' haq sobit qildimki, o'z alfoz va iboratlari haqiqati va o'z til va lug'atlari kayfiyatidin voqif bo'ldilar". (MAT, 20 tomlik, 16-tom, 40-bet).

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish o'rinliki, Alisher Navoiy turk tilining o'ziga xos xususiyatlarini sanab o'tarkan, o'sha davr xalqlari tilida keng qo'llanilgan arab hamda fors-tojik tillarining xususiyatlarini ham alohida sanab o'tadi.

Bundan kuzatilgan maqsad turkiy tilning fasohati va balog'ati haqida ilmiy asoslangan mulohazalarni bayon etish bilan bir qatorda "turk nozimlari (shoirilari) o'z alfozlari bilan she'rg'a mashg'ulluq qilg'aylar va ko'ngul g'unchasi dog'idinki, pechlar chirmanibdur, bahor nasimidek anfos bila guldek ochilg'aylar". (MAT, 20 tomlik, 16-tom, 38-bet).

Demak, Alisher Navoiy turkiy tilning fasohati va lug'aviy boyligini dalillar bilan isbotlash vositasida turkiy tildagi adabiyot-she'riyatning yanada ravnaq topishi lozimligini ham nazarda tutgan. "Muhokamat ul-lug'atayn"da faqat qiyosiy tilshunoslik masalalaridan so'z yuritilgan emas, balki unda til tarixi, o'zbek adabiyoti tarixi, she'riy janr va badiiy san'atlar, fors-tojik adabiyoti namoyandalari asarlari va o'zi (Alisher Navoiy)ning ijodiga doir qimmatbaho mulohazalar ham mavjud.

Alisher Navoiyning qayd qilishicha, turkiy til va turkiy tildagi adabiyot tarixi o'zaro chambarchas bog'lidir. Shuning uchun asarda Hulokuxon, Amir Temur, Shohrux mirzo hamda Sulton Husayn Boyqaro zamonlarida turkiy tilning rivojlangani tufayli turkiy she'riyatning mavlono Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqimiy, Amiriy, Yaqiniy, Gadoyi, mavlono Lutfiy, Husayniy va o'zi (Alisher Navoiy) kabi zabardast siymolari maydonga kelganlarini alohida qoniqish

bilan uqtirib o'tadi. Shuning bilan birga bu jarayonning Sulton Husayn Boyqaro-Husayniy tomonidan qo'llab-quvatlashi tufayli yanada rivojlangani ta'kidlanadi.

Navoiy asarlari tilida singarmonizm (tovushlar uyg'unligi) "temir qonun" sifatida amal qilinganini ko'rishimiz mumkin. Bu narsa tovushlar tizimini anglashga ham imkon beradi. Masalan, muallif keltirgan misollarda "yo'g'on" o'zak-negizli so'zlarga masdar ko'rsatkichining -maq varianti qo'shiladi: "qurug'samaq", "aldamaq", "qistamaq", "yalinmaq" singari; "ingichka" talaffuzli so'zlarga esa -mäk varianti qo'shiladi: "igirmak", "indamak", "surkanmak", "o'rtanmak" singari. Demak, Navoiy tilida orqa qator, "yo'g'on" a bilan old qator, "ingichka" ä ning har ikkovi mustaqil fonemalar sifatida ishlatilgan.

"Muhokamat ul-lug'atayn"da jonivorlarning harakatini anglatuvchi fe'llar bilan bog'liq qiziq bir misol bor. Asarning Anqara nashrida bu misol shunday berilgan: "Uy mungramagiga va ishak ingramag'ig'a va it tegishmag'ig'a va ulimag'ig'a lafz yo'qtur". Muhimi shundaki, ushbu jumla asarning To'pqopi qo'lyozmasida yo'q, Fotih qo'lyozmasida esa bor, nashrga o'sha qo'lyozmadan olingan. Yana bunda kelishik qo'shimchalarining qo'shilish tartibiga e'tibor qaratilsa, quyidagi holatga duch kelamiz: "tegishmak" so'zi "ingichka" o'zakli bo'lishiga qaramay, unga qo'shimchaning "yo'g'on" varianti qo'shilmoqda: "tegishmag'ig'a".

Alisher Navoiy eski o'zbek adabiy tilini har tomonlama mukammal shakllantirdi, yanada sayqallashtirdi, uning geografik doirasini va xizmat qilish chegarasini kengaytirdi, bu tilda jahon adabiyotining xazinasiga durdona bo'lib qo'shilgan asarlar yaratdi, bu tilni o'sha davrning eng barkamol tillaridan bo'lgan arab va fors tillari darajasiga ko'tardi.

Shunday qilib, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" ilmiy asari turkiy tilshunoslikning nodir yodgorligi bo'lib, unda turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlari, uning buyuk ahamiyatga molik badiiy yodgorliklarni yaratishga qodirligi masalasi ilmiy asosda yoritilgan. "Muhokamat ul-lug'atayn" asari o'zbek navoiyshunosligida muhim o'rin tutadi. Asar manbashunoslik va matnshunoslik sohasida bundan buyon yaratilajak ishlarda ham muhim manba bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 16-tom. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011 yil.
2. Doniyorov X. Alisher Navoiy – o'zbek adabiy tilining asoschisi .- Samarqand: SamDU, 1985.
3. Doniyorov X., Sanaqulov U. Alisher Navoiy – tilshunos olim. – Toshkent: Fan, 1990.
4. Tojiboyeva M. Alisher Navoiy devonlarida so'zning ikkilamchi ma'nosi // Adabiyot ko'zgusi. - Toshkent, 2006.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН КИЙИМ НОМЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ТАСНИФИ

Наргизахон УМАРОВА,
*филология фанлари доктори, доцент,
Фаргона давлат университети
(Ўзбекистон)*

E-mail: nargizaxonumarova0471@mail.ru

Нутқда кийим сўзининг либосга нисбатан семантик майдони кенгрок, чунки либос сўзи халқ тафаккурида, тил хотирасида миллий, фалсафий, диний жиҳатдан турли мажозий маъноларда талқин этилади. Чунончи, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг адабий тил тараққиёти борасидаги буюк хизматларини эътироф этиб, шундай дейди: “Туркий тилнинг ўлган жасадиға Масеҳ нафаси била руҳ кюрди ва ул руҳ топқонларға туркий алфоз тору пудидин тўқулган ҳулла ва ҳарир кюрди” [1,122]. Ушбу эътирофдан Навоий туркий тилга янги жон ва мумтоз руҳ бахш этди, деган маъно келиб чиқади, чунки Масеҳ ўлган танага янги жон, мумтоз руҳ бахш этувчидир. Шоир бу янги руҳга туркий тилнинг ўриш-арқоғидан тўқилган гўзал ҳарир кийимлар кийгазди. Навоийгача ҳеч ким “бокира маънолар” танасига бунчалик гўзал туркона либослар кийдира олмаган эди.

Ҳусайн Бойқаро шоирона истиоралар билан ифода этган бу фикрларда ҳеч бир муболаға йўқ. Туркий тилнинг ўриш-арқоғидан тўқилган гўзал ҳарир кийимларни мумтоз руҳнинг бокира маъноларига кийдириш биз таҳлил қилаётган либос номлари билан бевосита боғлиқдир.

Либос сўзининг бу каби мажозий маънолари Қуръоннинг “Бақара” сурасида эр ва хотин бир-бири учун либос эканлиги баёнида ҳам кузатилади: “...Улар сизга либосдир, сиз уларга либосдирсиз” (187-оят). “Набаъ” сурасида эса либос сўзи тунга нисбат берилиб ‘ором’, ‘хузур’ тушунчаларини ифодалайди: “Ва уйқуларингизни роҳат қилиб қўйдик (9-оят); Ва тунни либос қилдик (10-оят)”. Румий дейдики, “Азиз ва Жалил бўлган Тангрининг ҳикмат, маърифат ва каромат кийимларини кийдириб қўйган қуллари бордир. Халқнинг буларни кўра оладиган ўткир кўзлари йўқ бўлса ҳам, Оллоҳ Таоло уларни қизганади. Улар ҳам ўзларини худди Мутанаббининг: “Хотинлар ипак кийимларни безанмоқ учун эмас, балки ўз гўзалликларини қўймоқ учун кийдилар”, деганидек (ҳикмат, маърифат ва каромат кийимлари билан) ўрайдилар” [2,12].

Қуръони Каримнинг айрим суралари, хусусан, “Муззаммил” (“кийимларига ўралиб олган зот”), “Муддассир” (“либосларига бурканиб олган зот”) суралари номи бевосита кийим ва либос тушунчасини ифодалайди.

Либос тушунчаси нафақат диний матнда, балки илмий матнда ҳам мажозий маънода қўлланиб, тафаккурга нисбат берилган ҳолатларни учратиш мумкин: “Тафаккурни “яланғочлаб” бўлмайди. Бу муқаддас ҳодиса, доимо либосда бўлиши керак. Шу сабабли биз ментал тузилмалар таркибини ва

ҳатто уларнинг мазмун-мундарижасини ҳам тасаввур қилишда беихтиёр лисонга, унинг белгили воситаларига мурожаат қиламиз”[3,44].

Юқорида қайд этилганидек, кийим номлари муҳим лисоний категориялардан бири сифатида воқеликни идрок этиш, лисонга оид тушунча ва ҳолатларни тавсифлаш имконини беради. Бу бирликлар Навоий асарларининг изоҳли луғатида юздан зиёд ва уларни муайян парадигмалар асосида таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Тананинг қайси қисмига тегишлилигига кўра кийим номлари таснифини *бош кийим*, *устки кийим*, *оёқ кийим(и)* тарзида белгилаш мумкин.

Навоий асарлари луғатида “кийим” категориясига оид номлар бир нечта ўхшашлик муносабатларини ҳосил қилади. Улар куйидагилар: *тананинг муайян қисмига тегишлилигига кўра* (бош кийим, устки кийим, оёқ кийими номлари, шунингдек, бу парадигма аъзолари таркибига кийим деталлари номини ҳам киритиш мумкин); *тайёр кийим ёки унинг учун асос эканлигига кўра* (кийим ва мато номлари); *мавсумий хусусиятига кўра* (ёзги ва қишки мавсумда кийиладиган кийим номлари); *қайси ижтимоий табақа ва тоифа кийими эканлигига кўра* (дарвеш ва қаландарлар кийими, шоҳона кийимлар ва қимматбаҳо матолар, ғариб ва қашшоқлар кийими, ҳарбийлар кийими, темирчилар кийими, ҳофизлар кийими, ғайридинлар кийими номлари); *қайси тилнинг ифода бирлиги эканлигига кўра* (туркий, форсча ва арабча кийим номлари).

Тананинг муайян қисмига тегишлилигига кўра кийим номлари семантик гуруҳлари:

1. Бош кийим номлари: *а) эркалар бош кийими:* алоқа, амома, бўрк, дастор, каллапўш, кулоҳ, сепеч, тарк, наврўзий; *б) аёллар бош кийими:* бурунчак, гардйаздий, лачак, миқнаъ, нимтарк, сарандоз, шол, ялов, ёғлиғ:

Сочида шабнам бурунчак, эй кўнгул, эрмас ажаб,

Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмагил(НШ).

Қўйки мовий ёғлигини юздин олмай бир замон,

Не учунким, хуш кўринурзарварақ узра шамат(БВ).

Шоир асарлари тилида *рўймол*, *ёғлиғ*, *бурунчак*, *гардйаздий*, *лачак* сингари рўмол тушунчали лексик бирликлар ҳам қўлланган. Навоий асарларида бу сўзлар аёллар кийим-бошининг энг муҳим қисмлари сифатида қўлланиш фаоллиги билан ажралиб туради. *Рўймол* сўзи эски ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўтиб ўзлашган бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг лаҳжаларида фаол қўлланади. Б.Бафоевнинг айтишича, Ўрхун-Ёнисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, “Тафсир”да, “Қипчоқ тили луғати”да қайд этилмаган. Рўмол сўзи тарихан қўшма сўз бўлиб, у *рўй-рў* – юз, бет ва *мол* (молидан – суртмоқ, артмоқ маъноларини англатувчи) сўзларидан ясалган. Сўзнинг бу формадаги дастлабки маъноси ‘бетни артадиган, бетни суртадиган’, ‘бет артгич’ бўлиб, ‘бошни беркитадиган’, ‘бошга боғлайдиган’, ‘бош боғлагич’ маънолари кейинчалик пайдо бўлган [4,129]. Дастрўмолда эса артиладиган аъзоларга қўл ҳам киради.

Қадимги даврларда туркий тилларда рўмол *бурунчуқ* деб юритилган. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” асарида *бурунчуқ* икки

маънода қўлланган: а) пешонабоғ (рўмол); б) бошга ўраладиган, ёпинадиган ёпинчиқ [5, 479].

Б.Ражабованинг қайд этишича, бу сўз (*бурунчак* – нозик ипдан тўқилган рўмол) Навоий ижодида кўп учрамайди, шоир кўп ўринларда *ёғлиғ* сўзини қўллашга ҳаракат қилган. Бу сўз (*бурунчак*) Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарида поэтик тимсол даражасига кўтарилган ва рамзий маънода қўлланиб, ҳукмдорлар ўртасидаги дипломатик муносабатларнинг бузилишига сабаб қилиб кўрсатилган [6,45-49].

Алишер Навоий асарларида бу сўз *бурунчук//бурунчак* шаклларида учрайди. Рўмолнинг туркийси *ёвлиқ//жовлиқ*, эски ўзбек тилида туркийча варианты *ёғлиқдир*. Озарбайжон тилида рўмол *баши йайлиғи* деб юритилади. *Ёғлиқ* қозоқларда *жаулық*. қирғизлар шу типдаги бош кийимини *кийма элэчек* дейишади. Кўпчилик туркий тил луғатларида *ёвлиқ* шаклида учрайди. Озарбайжон тилида *ёйлиқ*; кумик тилида *явлук*; тува тилида *боши явлык* (Тюркские языки, II, 210, 400); қирғиз тилида *жоолук* – платок (Кирг.-рус., 261); уйғур тилида *йағлиқ* (Уйғ.-рус., 775) [7, 29].

Б.Бафоев *лачак* сўзининг адабиётлар (Шоабдурахмонов, Баскаков, Малов, Будагов)да туркий сўз эканлиги кўрсатилгани ҳолда, унинг этимони борасида маълумотлар йўқлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, бу сўз ясама (лач+ак) бўлиб, *лач* эроний тил материали ва *-ак* туркий от ясовчи қўшимча *лачак* формасини ҳосил қилган. Эроний тиллардаги *лач* сўз-морфемаси инсон танаси аъзоси *лунж* ва *лагом-лигом*нинг арабийлашган шакли *лижом* сўзлари билан бир умумий асосга эгадир. Демак, *лачак* сўзи лач+ак морфологик таркибига эга бўлиб, “лунжни боғловчи” демакдир [4, 129].

Туркий тилларнинг қадимги даврида *лачак* сўзининг муқобил варианты – *эңак* сўзи бўлган. Маҳмуд Кошғарий “Девон”ида лачакка ўхшаш кийим номи *эңак* сўзининг изоҳи (*эңак* – хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган ип, боғич) [5, 108] функционал жиҳатдан унинг лачакка ўхшашлигини кўрсатади. Агар форсийдаги *лачак* сўзининг асоси *лигом*да ҳам, туркий тилдаги *эңак(энгак)*да ҳам ‘лунж’ тушунчасининг ифодаланиши инобатга олинадиган бўлса, тарихан бу икки кийим номлари бир хил вазифага ихтисослашганлиги маълум бўлади. *Лачак* ва *энгак* сўзларига функциядош *локки* сўзи ҳам тилнинг тарихий босқичларида қўлланган. Булардан *эңак* бошқа вариантларга қараганда қадимийроқдир.

Кекса аёллар бошидан рўмол тушиб кетмасин учун, унинг устидан буклаб-буклаб ўраладиган рўмол *локки* дейилади. Ҳозирги кунда Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда *локки* ўрнига *пешонабоғ* қўлланади [7, 30].

2. Устки кийим номлари: *аблақ, або, алоча, хилъат, давож, далқ, сариглиғ далқ, далқи хизрваши, йелак, ёргоғ, жавшан, жавшани заркор, жанда, жиба, жубба, жома, зарбафт, зириҳ, иксун, ипкин, камар, камарбанд, капанак, катон, катоний, кийгулик, кисват, киш, кутун, кўктемур, кўнглак, либос, лиҳоф, малбусот, мошоб, мураққаъ, олтойи, ос, оҳанжамо, палос, палоси идбор, паранд, пашимин кисват, пашимина, пирохан, пўш, рахт, ридо,*

сақарлот, танпўш, танура, терлик, тунбон, тўрма, тўрқа, хафтон, сарпо, хирқа, чопон, чорпора тўн, чорқаб, ширдоғ, шол, қабо, қамис, ҳулал, ҳулла.

Масалан, **палос** сўзи Навоий асарларида қуйидаги маъноларда қўлланади: *Палос* – ф. 1. Жундан тўқилган жўнроқ кийим, арзон кийим; 2. Кигиз, наMAT, шолча; **палоси идбор** – бахтсизлик тўни, камбағал тўни:

Чу ёпса наъшим узра палоси идборим,

Белин тонгорға палос узра яхши зуннорим (НШ)[8, 499].

Мазкур мисолда кузатилганидек, шоир асарларида баъзи либос номлари **палоси идбор** сингари доимий аниқловчилари билан қўлланади.

Палос сўзи форс-тожик тилидан эски ўзбек тилига ўтиб ўзлашган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва унинг лаҳжаларида ҳам турли фонетик ўзгаришларда қўлланади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида, Маҳмуд Кошғарий луғатида, “Қипчоқ тили луғати”да қайд этилмаган. Алишер Навоий асарларида *палос*, *полос* каби вариантларда учрайди. Эски тожик тилида *палос* : 1) гилам, наMAT, жундан тўқилган нарсa; 2) юнг қўшиб тайёрланган мато; 3) жун қўшиб тайёрланган матодан тикилган кийим; 4) мажоз, макру фириб каби маъноларда учрайди. Ҳозирги эроний тилларда: тожик тилида *палос*, форс ва курд тилида *палас* шаклида қўлланади. Б.Бафоев эрон тиллари луғатидан қуйидаги маълумотни келтиради: “Палос сўзи ясама бўлиб, у па/по+л(иб)ос каби морфологик таркибга эга бўлган. Сўзнинг маъноси ҳам аталмиш нарсанинг функциясига мос келади. Таъкидланишича, *палос-полос* сўзидаги *па→по* (оёқ) *лос* (либос), яъни оёқ либоси маъносидадир. Палос сўзининг этимони ва маъносини тасдиқловчи *пайпоқ* сўзи (пай-пой-по – оёқ ва поқ (боғ; белбоғ сўзи сингари)нинг биринчи компоненти билан бир хилдир [4,128-129].

Сабухий вақти гул очилгонин найлайки, ул ётмиш,

Ўзини гунча янглиғ чирмабон гулгун лиҳофда(БВ).

Байтда қўлланган **лиҳоф** сўзи арабча бўлиб, “кийим”, “ёпинчик” ва “кўрпа” деган маъноларни ифодалайди. Мазкур байтда *гулгун лиҳоф* “қизил кийим” маъносида қўлланган. Навоий асарларида **лиҳоф** сўзи *гулгун* сўзининг аниқланмишига айланади.

3. Оёқ кийими номлари (фақат 5 та): *калиш*, *наъл*, *наълан* (1 жуфт кавуш), *ниол* (кавушлар), *пайтоба* (*пайтава*). Навоий ижодида пошнага ўрнатиладиган тасма – **қабол** сўзини ҳам учратиш мумкин.

Кийим номларининг семантик таснифи тил тарихи тадқиқига доир манбаларда турлича. Жумладан, З.Холмонова “Бобурнома лексикаси” китобида шахс ташқи кўринишини ифодаловчи семантик гуруҳга шахсининг кийими, қиёфаси ва гавда тузилишини асос қилиб олади ҳамда кийим-кечак тушунчасини ифодаловчи лексемаларни: а) *бош кийим номлари* (*салла*, *қалпоқ* ва б.); б) *устки кийимни ифодаловчи лексемалар* (*яктойи*, *пўстин* ва б.); в) *белбоғ тушунчасини ифодаловчи лексемалар* (*қур*, *такбанд*); г) *оёқ кийими номлари* (*чорук*); д) *тақинчоқ, зеб-зийнат номлари* (*анбардон*); е) *ҳарбий кийим-кечак номлари* (*жиба*, *кўҳа* ва б.) кўринишида таснифлайди. Бизнингча, З.Холмонова таснифидаги В ва Д гуруҳ аъзолари кийим тушунчасини тўлақонли шакллантиради, деб айтолмаймиз. Тарихий нуқтаи назардан

ёндашилса, эҳтимол, бу тўғридир. Шундай бўлса-да, уларни кийимга ёндош воситалар сифатида талқин қилган маъқулроқ.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Алишер Навоий асарларида қўлланган кийим номлари семантик жиҳатдан юқорида қайд этилган 3 та асосий гуруҳни ташкил этади. Бу гуруҳ аъзоларидан айримлари эскирган қатламга ўтган ёки жонли халқ тилида – шеваларда сақланиб қолган. Категория аъзоларидан яна баъзилари кўп маъноли бўлиб, “кийим” маъноси ушбу маънолар таркибида қайд этилади ва бундай birlikларда кийим тушунчаси, кўп ҳолларда, уларнинг атрибутлари асосида ойдинлашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қодиров П. Мумтозлик чўққисига элтувчи йўллар / Тил ва эл. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.122.
2. Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадур / У.Ҳамдам таржимаси. Ҳикмат, маърифат ва каромат. –Б.12.
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2016.– Б.44.
4. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. –Тошкент: ФАН, 1991.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. 1- жилд. –Б. 479.
6. Ражабова Б. Кошғарий ва Навоийда айрим сўзларнинг муштарак талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – №6. – Б.45-49.
7. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: ФАН, 1981. – Б.29.
8. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1973. – Б.49

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI SOMATIZMLAR LINGVOPOETIKASI

Botir ZARIPOV,

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotation: The article discusses the names of some body parts found in the language of Navoi's works, their linguopoetic features.

Keywords: somatism, hands, head, feet, nose, ears, tongue, lips, eyes, eyebrows; contradiction, lingvopoetics

Аннотация: В статье рассматриваются названия некоторых частей тела, встречающиеся на языке произведений Навои, их лингвопоэтические особенности.

Ключевые слова: соматизм, руки, голова, ноги, нос, уши, язык, губы, глаза, брови; противоречие, лингвопоэтика.

Alisher Navoiy asarlarida qaydlangan leksemalar bir necha mavzu guruhlari asosida o'rganilgan. Jumladan, o'simlik, hayvonot dunyosiga oid so'zlar, uy-ro'zg'or va xo'jalikka doir, kiyim-kechak, ovqat va suyuqlik nomlari, hajm, o'lchov sathiga aloqador nomlar, idish-tovoq nomlarining etimoni, ularning

semantik xususiyatlari haqida tadqiqotlar qilingan¹. Navoiy asarlarida shu mavzu guruhlar qatorida yana bir soʻzlar guruhini, aniqrogʻi, kishi tana aʼzolari nomlari - (somatizm)ni ham har tomonlama tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Shoir oʻz falsafiy qarashlarini mazkur leksemalar vositasida ifodalab bergan.

Koʻr sanga haqdin ne karamlar durur,

Ne qadar ehsonu niamlar durur.

Buki seni xoliqi kavnu fasod,

Qilmadi hayvonu nabotu jamod.

Lutf bila ayladi inson seni,

Din yoʻlida qildi musulmon seni.

Berdi koʻrar koʻzu eshitur qulogʻ,

Aytur til, atrni anglar dimogʻ.

Andoq ilik dogʻiki, tutgʻay taom.

*Andoq ayoq dogʻiki, qilgʻay xirom.*²

Maʼnosi: butun borliqni, pastu balandni yaratgan Tangri seni hayvon yo oʻsimlik, yoki jonsiz bir narsa qilib emas, u lutf koʻrsatib, seni inson qilib yaratdi; din yoʻlida musulmon qilib yaratdi. Senga u koʻrish uchun *koʻz*, eshitish uchun *quloq*, gapirish uchun *til*, hidlash uchun *dimogʻ* berdi. (Bu oʻrinda dimoq soʻzi burun maʼnosida tushuniladi.) Ovqatni ushlashing uchun *qoʻl*, yurishing uchun *oyoq* ham berdi. Shoir tangri odamni hayvon yo oʻsimlik, yoki jonsiz bir narsa qilib emas, u lutf koʻrsatib inson qilib yaratganini unga koʻz, quloq, burun, til, qoʻl, oyoq kabilarning ato etilgani va bularning olamni bilish va idrok etishidagi ahamiyatini teran ifoda etgan.

Shoir asarlari leksikasida tana aʼzolari nomlari faol qoʻllangan. Bu sathdagi leksemalar oʻz va koʻchma maʼnolarida ishlatilib, fikrni u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan shoir asarida “bosh” soʻzi oʻz maʼnosi bilan birga metonimik, metaforik, sinekdoxa usullari orqali koʻchma maʼnoda kelib, boshqa bir semantik maydonni hosil qilishga ishtirok etgan.

Deb emishsen bogʻlagʻum boshim kesib fitrokima,

To tirikmen jon fido aylab, rikobinggʻa oʻlay.

Bunda “bosh” leksemasi oʻz maʼnosida kelgan boʻlsa,

Oqara boshladi boshu, toʻkula boshladi tish,

Safar yarogʻini qilgʻilki, tushti boshingga ish-

Misrasining birinchi qatorida “bosh” soʻzi soch maʼnosini ifodalab kelmoqda.

Yoki:

Koʻz yoshim boʻldi ravon bir nargisi jodu koʻrub,

Tifl yangligʻkim yuguray har taraf ohu koʻrub (Gʻ.S. 78)

Bunda koʻz somatizmi baytlarni shakllantirishda faol ishtirok etgan.

Ammo nutq vaziyatiga koʻra shoir tomonidan leksemalarning zidlanish hodisalariga, shuningdek meʼyor talabiga mos ifodalanishi masalalarini mukammal yoritish ham maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, shoirning soʻz qoʻllash talabi bilan baʼzi somatik soʻzlar fikrga zid holda qoʻllanishini ham

¹ B.Bafoyev – Koʻhna soʻzlar tarixi. T. Fan nashriyoti 1991.

² Alisher Navoiy. Hayratul abrur. “FAN”. T. 1991. 270-b.

kuzatish mumkin. Bunday hollarda adib ko'zlagan maqsad yaqqol namoyon bo'ladi. Shu o'rinda tilshunoslikdagi enantiosemiya hodisasi haqida ham fikr yuritish o'rinlidir.

Enantiosemiya – bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishidir¹. Chunonchi “ofat” so'zining ma'nosi – ranj, alam, jirkanishdir.² Navoiy asarlarida bu leksemaning ma'nosi salbiy bo'lsa-da, nutq vaziyatiga qarab somatizmlar bilan ijobiy ma'noda qo'llanganligining guvohi bo'ldik.

*Labining har so'zi yuz jong'a ofat,
Sochi har tori ming iymong'a ofat (F.SH -452)*

Ma'shuqaga ijobiy ta'rif, tavsif berayotgan shoir nega ofat so'zini qo'lladi? *Yuz jong'a, ming iymong'a* nisbatan ofat keltirish emas, balki ma'shuqani chiroyini, go'zalligini, ajoyib lutf egasi ekanligini ta'riflash uchun nutq talabiga ko'ra fikriga zid so'z qo'llagan. Enantiosemiya so'zning semantik maydoni bilan bog'liq hodisa. Chunki leksik birliklardagi qarama-qarshi qo'yilayotgan so'zlar semik jihatdan qarshilantiriladi. Shu orqali shoirning ichki his-tuyg'ulari yorqin ifodalanadi. Shuningdek:

*Ko'zi qotil, qoshi ofat, og'zining nutqi fusun,
Istaram, lekin jahonda yo'qturur, bundoq sanam. (F.K-50)*

Qotil – o'ldiruvchi, qatl etuvchi, halokatli (O'TIL. V. 159-bet). Jahonga tengi yo'q, ajoyib, sehrli nutq egasi bo'lgan sanamga nisbatan, nega qotil, ofat so'zlari ishlatildi. Albatta, nutq talabi, vaziyat, me'yor hisobga olinganligini alohida qayd etishimiz lozim.

Alisher Navoiy asarlarida omonim so'zlar, ulardan tashkil topgan omonimik qatorlar ham katta sonni tashkil etadi. Shularning orasida ham tana a'zolari uchraydi. Masalan “ilik” so'zi qo'l, suyak ichidagi yog'simon modda, darvoza va eshikning zanjir solib yoki qulflab bekitilishidir.

Bir o'g'il berdikim, bir ko'z va bir ilik va bir oyog'i yo'q erdi (T.A.299-bet)

Tana a'zolaridan yana biri **bel** leksemasidir. Bu so'z ham omonimik xususiyatga ega. Ish quroli ma'nosida ham kelgan.

*Belning garchi kamar topmay kamohi,
Vale zarrin kamarlardur sipohi (F.SH 443-bet)*

Burun so'zi ham vatq ma'nosi bilan birga tana a'zosi nomi sifatida shoir asarlarida ifodalangan:

*Aylagandek mardumi obi burun, ko'z mardumin,
Emdi ul naf'i aylamish xayli bani odamni suv (G'S-529)*

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy asarlarida barcha leksemalar qatori tana a'zolarini ifodalovchi so'zlar faol ishtirok etgan. Biz faqatgina ba'zi so'zlarni tahlilga tortdik, xolos. Bu xildagi so'zlarni geneologik jihatdan arabcha, forsha, o'zbekcha variantlari ham shoir asarlarida uchraydi. *Mengiz-chehra-oraz-andom-ruxsor-tal'at; chashm-diyda-ayn-basar-bosira; kiprik-mujgon; soch-mo'; barmoq-panja; kalla-ra'su-torak; qo'l-dast-yad; so'ngak –ustixon; til-zabon-lison; bo'yin-*

¹ H.Jamolxonov – Hozirgi o'zbek adabiy tili . T. Talqin nashriyoti . 2005. 172-bet

² O'TIL. III. T.2007. 159-bet.

gardan; dudoq; qorin-ishkamba; miyon kabi tana a'zolari nomlarini har tomonlama lingvistik jihatdan tahlilga tortish kelgusi vazifalardan biri sanaladi.

Xullas, Alisher Navoiyning asarlarida qo'llanilgan tana a'zolarining nomlari, ularning ma'no turlanishlari, serqirraligi shoirga bir badiiy kontekst doirasida bir nechta poetik imkoniyatlarni vujudga keltirishga imkon bergan. Ijodkor badiiy obraz uchun asos qilib olgan bu xildagi nomlardan unumli foydalanib, mukammal asar namunalarini yaratgan.

CREATION OF TALMIH (POETIC TECHNIQUE OF USING THE NAMES OF FAMOUS HEROES IN POEMS) THE ART ON THE BASIS OF IMAGES OF FARHOD AND MAJNUN

Rano YUSUBOVA,

DSc, Associate Professor, Head of the Uzbek Language Department, Navoi State Pedagogical Institute, Uzbekistan.

There are also spiritual arts in Uzbek classical literature based on the use of famous names, in which mythological images based on human thinking, various events in socio-political life, names of famous people, rare works, masterpieces of art are translated and entered into another text. One such art is talmih.

Talmih (comes from Arabic word meaning "glance at") is the art of referring to famous historical events, legends, literary works or proverbs in poetry or prose. By using the names of the heroes, they are figuratively describing a certain artistic idea, the situation, which is why in the art of talmih used in the ghazals of Alisher Navoi, reference is often made to such heroes.

The creation of the art of talmih in the romantic poems by Farhod and Majnun gives a vivid picture of the state of the lyrical hero, because the reader is already acquainted with the content of the romantic stories about these heroes. So, in order to gain a deeper understanding of the meaning in the verses, the reader must first be aware of the events of the love story about them, the fate of Farhod and Majnun. For example, Alisher Navoi in a ghazal says:

(Original version):

*Ishq komil elni yo Farhod yo Majnun qilur,
Ga rerur mashuqi yohud armani, yohud arab.*

Meaning: Love makes perfect people either Farhod or Majnun, regardless of the lovers are Armenian or Arab.

The popular legends "Farhod and Shirin", "Layli and Majnun" are about love, and tell about the struggles of the heroes in the way of love, their hard work to achieve each other and their tragic lives. The poet emphasizes that love is perfect only when lovers become Farhod or Majnun in the way of love, and also proves and figuratively defines that such lovers are perfect as half-Armenian (Shirin) or Arab (Layli) daughter by giving their lovers the name of the nation to which they belong.

In his poems, the poet often refers to the names of Farhod and Majnun in the full expression of the state of love, that is, he considers both of them as a mature

symbol of true love. In the poems, however, the lyrical protagonist's actions, state, mental anguish, and hardships are exaggerated. For example:

(Original version):

*Tuzma og'oz aylabon Farhodu Majnun qissasin,
Desang, ul kuysun mening dardimqilib og'oz tut.*

Meaning: There is no need for the story of Farhod and Majnun, if you want people to know real sorrow, just tell them my story.

The poet puts his love story above the stories of Farhod and Majnun and says, "If you want people to know true love, don't start telling them the love story of Farhod and Majnun's love story, tell the story that starts with my pain."

Talmih frees the poet from the need to describe in detail the intended artistic idea, and allows him to achieve the intended goal through an artistic fact known in advance and consistent with this idea. As a result, the ability to recreate a known event, incident, situation in the eyes creates the basis for the expression of deep meaning with the use of a single famous name. In the examples given, the names of Farhod and Majnun enriched not only the verse, but also the artistic idea, which is intended to be expressed in the ghazal. For example:

(Original version):

*Uyla g'am dashtida tufrog' o'lmishamkim, ul taraf
Kelmagay Fargod ila Majnun g'uborimni ko'rub*

Meaning: As if I were a storm of sand in the plains of love and Farhod and Majnun would not come to my side.

According to the poet, if the grief of the lover turns into particles in the desert and the dust rises from these particles, Farhod and Majnun, who saw it, will not be able to come this way, that is, "my sorrows are greater than their sorrows." It is clear that the art often expressed through the art of Talmih involves exaggeration and beautiful argumentation:

(Original version):

*Ishq aro Farhodu Majnun qatlini qilmoq bayon,
Yordin góyo meni qatl aylamak tahdididur.*

Meaning: Love tells the story of the murder of Farhod Majnun, as if my love seems to be threatening to kill me. According to the lover, the statement about the murder of Farhod and Majnun in the way of love is in fact a threat to kill the lover.

A. Husseini said about talmih: "I know that some of the talmih's are like a gesture as it doesn't have a denotative dictionary meaning but it delivers some connotative expressions". That is, the poet does not reveal his original purpose in the talmih and quotes famous names to understand it, while the reader realizes the original purpose based on the similarities between these names and the ideas expressed in the verse, for example, the following example fully confirms this idea:

(Original version):

*Tog'u vodi y ichra andog' sa'b holim borkim,
Ko'rsa gar Fargod, agar Majnunki yuz hayrat qilur.*

Meaning: I am in such a condition in the mountains and valleys, if Farhod or Majnun sees they get astonished.

The words mountain (tog') and valley (vodiy) used in the first verse can be counted as reference words, because while Farhad dug a mountain, Majnun wandered in the valleys, which is why the words in the next verse required the use of these famous names. Usually, the gesture resembles the answer to a riddle, a riddle of the famous name that gave rise to the art of talmih. This lines also contain references:

(Original version):

Meni gah dashtu gah tog' uzra ko'rgan

Tirilmish, sog'inur Majnunu Farxod.

Meaning: If they saw me sometimes in the desert and sometimes on the mountain resurrected Majnun and Farhod would miss.

In conclusion, the creation of the art of talmeh in the poems of Alisher Navoi under the names of Farhod and Majnun provided an opportunity to exaggerate and intensify the state of love (lyrical hero) and ensure the stability of the artistic image.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ONOMASTIK BIRLIKLARNING QO'LLANISHI

Ra'no NURITDINOVA,

Filologiya fanlari nomzodi.

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasi.

(O'zbekiston)

Annotatsiya: Navoiy asarlari tilida iste'molda bo'lgan antroponimlar bilan bog'liq atamalar tahlil qilindi. Maqola eski o'zbek adabiy tili sathlarida yuz bergan o'zgarishlar, umumxalq o'zbek tili leksikasi tarkib topishi haqidagi nazariy qarashlarni kengaytiradi va boyitadi.

Kalit so'zlar: og'ullug', ataliq//atalig', xatun kishi.

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning adabiy til ravnaqi uchun, o'zbek adabiyotining shakllanishi hamda rivojlanishi uchun olib borgan kurashi madaniyatimiz tarixida muhim o'rin tutadi. U chinakam vatanparvar shoir va olim sifatida xalq tilining bitmas-tuganmas manbalaridan foydalanish, uning boyligi va nafisligini namoyish etish bilan nafaqat o'z zamondoshlariga, balki undan keyingi butun avlodga o'rnatilgan ko'rsatadi.

O'rta Osiyoda turkiyda bitilgan adabiyotning rivojlanishi XI-XV asrlarga to'g'ri keladi. Ulug' shoir, mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiy asos solgan eski o'zbek adabiy tilining shakllanishi ham ayni ushbu davr bilan uzviy bog'liq¹.

O'rta Osiyo tillari (dialektlari) negizida tarkib topgan, sharqiy turkiy, ba'zi qipchoq hamda o'g'uz-turkman tillari ta'siriga ega bo'lgan ushbu yangi tilda Durbek, O'toiy, Sakkokiy, Lutfiy, Amiriy, Gadoiy, Sayyid Ahmad, Xo'jandiy,

¹ Fozilov E. O'zbek adabiy tilining shakllanish tarixi haqida // O'zbek tili tarixi masalalari. -Toshkent: Fan, 1977. -B.3.

Haydar Xorazmiy, Navoiy, Bobur, Husayn Boyqaro, Muhammad Solih singari soʻz ustalari ijod etgan.

Eski oʻzbek adabiy tili oʻzbek xalqi tomonidan yaratilgan umumxalq milliy tilining sayqallangan, meʼyorlangan shakli boʻlib, uning takomillashuvida yuqori lisoniy madaniyatga ega shaxslar, yaʼni davlat arboblari, mutafakkirlar, faylasuflar ulkan mehnat qilgan deyish mumkin. Ayniqsa, eski oʻzbek adabiy tili va unga oid meʼyorlarning shakllanishida badiiy ijod vakillari – shoir va yozuvchilarning roli beqiyosdir. Milliy tilning oliy shakli boʻlmish va milliy til tarkibidan oʻrin olgan eski oʻzbek adabiy tilining tom maʼnodagi adabiy tilga aylanishida, uning oʻrta asrlar Sharq xalqlari dunyosida yuqori mavqedagi arab va fors-tojik tillari darajasiga koʻtarilishida, unda ham ajoyib gʻazallar bitish, “Xamsa” yaratish, ilmiy asarlar yaratish, falsafiy mushohadalar yuritish mumkinligini roʻy-rost koʻrsatishda buyuk Alisher Navoiyning beqiyos shijoati, fidokorona mehnati yotibdi.

Hozirgi oʻzbek tili leksikasi murakkab va rang-barang hodisa zaminida shakllangan. Uning shakllanish va taraqqiy etish bosqichlari oʻzbek xalqining tarixi bilan chambarchas bogʻliqdir. Muttasil oʻzgarishlarni boshidan kechirgan oʻzbek tili leksikasi uzoq muddatli tarixiy taraqqiyot samarasi hisoblanadi. Asosini asl soʻzlarning tashkil qilishi oʻzbek tiliga oid xoslikni, milliy mentalitetni, boylikni, kengayish manbalarini, lugʻat tizimidagi spetsifik jihatni belgilashi bilan xarakterlanadi. Oʻzbek tili leksikasi bosib oʻtgan turfa yoʻl va jarayonlarni ilmiy asosda tahlil etish, tabiiy, tarixiy leksikologiya oldida turgan muhim vazifadir. Bizga asosiy qonuniyatlar, lugʻat tarkibining boshlangʻich davridan hozirgi kunga qadar boʻlgan taraqqiyot yoʻllari maʼlum boʻlmogʻi lozim. Biz har bir soʻzning paydo boʻlishi, vaqti, unga doir maʼno va ottenkalarning oʻzgarish, ularning oʻzga soʻzlar maʼnolari bilan munosabati sabablarini aniq idrok etishimiz zarur boʻladi.

Oʻzbek tilining tom maʼnodagi jonkuyari Alisher Navoiy qalamiga xos asarlarda ishlatilgan qavm-qarindoshlikni ifodalovchi atamalarni qadimgi turkiy til va eski turkiy til obidalari soʻz boyligiga qiyosan tahlil etishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

“**Farzandga ega boʻlish, oʻgʻillik**” sememasi Turfon matnlarida, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” pandnomasida **ogʻul** leksemasiga **-lugʻ** affiksini qoʻshishdan yasalgan **ogʻullugʻ** motivlangan soʻzi bilan ifodalangan: **Tört ogʻullugʻ** (DTS, 365). Qadimgi turkiy tilda zikr etilgan leksik birlik bilan oʻxshashlik munosabatga “asrab olish, boqib olish” maʼnosini anglatuvchi *ogʻulluq* yasamasi kirishganini kuzatish mumkin (DTS, 365). Alisher Navoiy dostonlarida ham **ogʻullugʻ**:

Qul yangligʻ ogʻullugʻunni qilsam,

Ogʻul kibi qullugʻunni qilsam (Layli va Majnun, VIII, 210),

ham **ogʻulluq** shakllari “**farzandlik, oʻgʻillik**” maʼnosini anglatavergan:

Mähä shahliqda qulluq ham qil emdi,

Ataliq ham, ogʻulluq ham qil emdi (Farhod va Shirin,(X), 354).

Oʻxshash mulohazani soʻnggi baytda ishlatilgan **ataliq//ataligʻ** yasamasi xususida ham bildirsa boʻladi. Bu soʻz ilk bor “Qutadgʻu bilig”da **ataliq** shaklida “**otalik**” maʼnosini ifodalab kelgan (DTS, 66). Oʻzbek adabiy tilining asoschisi

asarlari tilida **atalig'** shakli ham qo'llangan: Bir-bir ötkärib, ul yetkäch, atalig' mehri harakatqa kelib...(Tarixi muluki ajam XIY-209).

Beg leksemasi qadimgi turkiy tilda **“hukmdor, dohiy, amir”** ma'nosini ifodalagan: alti bag' bodunqa beg ertim “Olti bag' xalqining hukmdori edim” (DTS, 91). Eski turkiy tilda so'zning **“er, umr yo'ldosh”** semasi rivojlanadi: Yavlaq tillig' begdän kerÿ yalhuz tul yeg: “Yomon tilli erga ega bo'lgandan tul o'tgan ma'qul (yaxshi)” (DLT, III, 170). Navoiy tilida **beg** so'zi faqat **“bek, amir, amaldor”** ma'nosida qo'llanadi: **Tÿrkniñ... nävkäridin begigä deginchä sart tilidin bahramanddÿrlär** (Muhokamatul-lug'atayn, XIY, 107-108). Kezi kelganda ta'kidlash joizki, xan, xaqan, sultän, shah, pädsháh singari leksemalarning “davlat rahbari, boshlig'i” ma'nosida keng qo'llanishi *beg* so'zidagi dastlabki “hukmdor” semasining keyinchalik ayni shu leksema yordamida ifodalanmasligiga olib keldi.

Navoiy asarlari tilida **kishi** leksemasi monosemantiklikka qarab siljiydi va u asosan “shaxs, inson, odam” mavhum tushunchasini ifodalash uchun xizmat qiladi: **Aniñ nasihatın qabul etgän maqbul kishidÿr** (Mahbubul-qulub, 14-32). Ushbu so'zda jins tafovutini aniqlash, ya'ni “erkaklik” va “urg'ochilik (ayollik)” belgisini ajratish mumkin emas. Bu belgilar erkäk kishi va ayal kishi birikmalari yordamida hozirgi o'zbek tilida voqelanadi. Alisher Navoiy “ayollik” belgisini ifodalash uchun xatun kishi birikmasini ishlatadi: **Xatun kishi alar qoshida yatqay** (Tarixi muluki ajam, XIV, 231).

Navoiy so'z xazinasida, bir necha yuz yillik lisoniy taraqqiyot davomida yuz bergan turli jarayonlardan qat'i nazar, qadimgi turkiy tilda o'zlariga yuklatilgan ma'nolarni aynan saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan so'zlar miqdoran yuqoriligi bilan xarakterlanadi. Bunday leksik birliklar sirasiga qon-qarindoshlik (*og'ulluq, ataliq*)) ma'nolarni ifodalovchi so'zlar bilan yonma-yon mavhum tushunchalarni anglatuvchi leksik birliklar ham o'rin olgan.

Navoiy qadimgi turkiy tildan meros sifatida yetib kelgan tub qatlamga mansub so'zlarning ma'nosini o'zgartirib, zarur o'rinlarda ulardan mohirona foydalana bilgan.

Alisher Navoiy har bir so'zning boshqa so'zlarga nisbatan anglatadigan ma'nolarini hisobga olgan holda ishlatib, bu sohada tengsiz mahoratga ega ekanligini namoyish etadi.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E. Antroponomika uzbekskogo yazıka: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – T., 1965.
2. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit turk. I tom. – Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1960.
3. Alisher Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. – Toshkent: Fan, 1993.
4. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. II tom.
5. Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв. – М.; ИВЛ, 1962.
6. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА МИНЕРАЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Д.ЛУТФУЛЛАЕВА,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти
кафедраси филология фанлари доктори, профессор,*

Г.ЭРНАЗАРОВА,

*Навоий давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
катта ўқитувчиси.*

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоий асарларида қўлланилган минералогияга оид синоним терминларнинг бадиий-эстетик вазифа бажаришга хизмат қилиши очиб берилган.

Калит сўзлар: *минералогия термини, синонимия, бадиий-эстетик вазифа, образли ифода, услубий восита.*

Аннотация: В данной статье раскрываются художественно-эстетические функции синонимических терминов минералогии, использованные в произведениях Алишера Навои.

Ключевые слова: *минералогический термин, синонимия, художественно-эстетическая функция, образное выражение, методический способ.*

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўлмас меросини баъзида тубсиз уммонга, баъзида баҳосини ҳеч бир мезон билан ўлчаб бўлмайдиган дуру жавоҳирлар хазинасига менгзаймиз. Асрлар давомида жаҳоннинг кўзга кўринган тилшуносларию адабиётшунослари унинг бебаҳо ижодиётининг бадиийлиги ва тил хусусиятларини ёритиб беришга ҳаракат қилмоқдалар. Натижада, Алишер Навоий ижодининг янги-янги қирраларини забт этишга муяссар бўлмоқдалар. Аммо булар Навоий ижод уммонидан бир катра, бебаҳо хазинасидан бир мисқол холос.

Буюк сўз санъаткори барча тил бирликлари қаторида қимматбаҳо тош номларини, яъни минералогия терминларини қўллаш орқали ўзбек адабий тилини, бадиий тил имкониятларини юзага чиқариб, янгича маъно юклашга, уларни жозибадор қилишга ҳаракат қилади. Бунини мазкур сўз – терминлари ўртасидаги синонимликнинг маҳорат билан қўллаганлигидан ҳам кўришимиз мумкин.

Ўзбек тили минералогия терминологиясида синонимиянинг пайдо бўлиши бир қатор сабаблар билан боғлиқ бўлиб, шулардан бири бошқа тиллардан, хусусан, араб, форс тилларидан сўз ўзлаштиришдир.

Алишер Навоий асарларида минералогия терминлари синонимиясининг қуйидаги кўринишлари учрайди:

1. Ўзбекча ва ўзлашма минералогия терминлари синонимияси;
2. Ўзлашма минералогия терминларининг ўзаро синонимияси.

Ўзбекча ва ўзлашма минералогия терминлари синонимияси қуйидаги терминлар муносабатида кузатилади:

инжу (ўзбекча) – дур (арабча);

олтин/ олтун (ўзбекча) – *зар* (форсча) – *заҳаб* (арабча);

темир / темур (ўзбекча) – арабча *ҳадид*;

тош (ўзбекча) – *ҳажсар* (арабча)– *санг* (форсча);

кумуш (ўзбекча) – *сийм, нуқра* (форсча). Ўзлашма сўзларнинг ўзаро синонимияси араб ва форс-тожик тилларидан сўз ўзлаштириш натижасида ҳамда муайян бир тилдан ўзлашган бир тушунчани ифодаловчи турли сўзлар ўртасида вужудга келган.

Алишер Навоий асарларида форсча *гавҳар* ва арабча *жавҳар* сўзлари ҳамда муайян бир тилдан ўзлашган, яъни форсча *сийм, нуқра* сўзлари ўзаро синонимликни вужудга келтирган.

Алишер Навоий ижодида минералогия терминларининг фонетик вариантлари ҳам кўп учрайди. Маълумки, бир сўз икки фонетик вариантда келар экан, иккинчи вариантда унинг маъноси ўзгариб қолмайди. Улар фонетик вариантлар саналади¹. Масалан: *ақиқ / ҳақиқ; бежода/ бижода* (ф.а. ёқутнинг бир тури); *биллур / билур; гавҳар / гуҳар; дур / дурр; зумуррад / зумуррат / зумрад; кимсан / кимсон* (бронза), *хоро / хора* (гранит); *фируза / пируза* каби.

Эй сўз не боло ажиб гуҳарсен,

Гавҳар неки баҳри мавжварсен. (“Лайли ва Мажнун”)

Эй сўз бунчалик ажойиб гавҳарсан?! Гавҳар нимаси, мавж урган денгизсан!

Бу кон ишқида тешанг хора рез эт,

Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

Кўпуб Фарҳод бирла ҳаммасоф ўл,

Итик метин била хоро ишикоф ўл. (“Фарҳод ва Ширин”)

Бу кон ишқида тешангни тош йўнадирган қил, уни Фарҳоднинг қайроқ тошида қайраб ол. Тез туриб Фарҳод билан бир сафда тур ва ўткир метин билан қаттиқ тошлар бағрини ёр.

Ушбу синоним терминлардан айримлари бугунги кунда архаиклашган. Ш.Раҳматуллаевнинг фикрича, “синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги туфайли улардан баъзилари архаизмга айланади: авваллари кўп ёки бошқалари билан тенг ишлатилган birlik ўз синоним(лар)ига қараганда нутқда оз ишлатилиб, архаик тус олади”².

А.Навоий асарларида учрайдиган *кумуш* терминининг форсча муқобили бўлган *сийм* ва *нуқра* терминлари бугунги кунда архаиклашган. *Сийм* термини кўпроқ бадий асарларда, *нуқра* термини эса шевадарда ишлатилиши кузатилади:

Қизил олтун сариг зирнихдан кам,

Кумуш қадри қаро туфроздан ҳам. (“Фарҳод ва Ширин”)

Топиб бир қалб сийму айлабон бут,

Анга йўқ тошу дур ичра тафовут. (“Фарҳод ва Ширин”)

¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент, 2010. – Б. 195.

²RahmatullayevSh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent:"Universitet" 2006. – B. 90.

Адиб асарларида *бронза* термини ҳозирги кунда архаиклашган *кимсон/кимсан* ва форсча *биринж*, *рўй* терминлари билан берилган. Манбаларда қайд этилишича, *кимсан* термини “Рисолайи музадўзлик” асарида ҳамда Хива хонлигидан қолган архив материалларида учрайди, бу термин XV аср манбаларида фаол қўлланган бўлиши мумкин¹. Форсча қатламга хос *биринж* термини кўпроқ тарихий мавзулардаги бадий асарларда кўзга тушади:

Мису рўю қалъи, биринжу темур,

Яна қўрғошун бирла толу келур. (“Садди Искандарий”)

Олтин, зар, тилла мутлақ синонимлари қаторида арабча *заҳаб* термини ёзма манбаларда, хусусан, А.Навоий асарларида ҳам қўлланган.

Гоҳики касрфат этти маҳтоб,

Меҳр олтуни айладинг сияҳтоб. (“Лайли ва Мажнун”)

Тоғ устида лаълдин тарабдур,

Лаъл устида тоғи зар ажабдур. (“Лайли ва Мажнун”)

Бугунги кунда *заҳаб* термини истеъмолдан чиқиб кетган. Тилимизда фаол қўлланувчи *олтин* термини услубий нейтрал, *зар* эса кўпроқ бадий услубга, *тилла* сўзлашув услубига хосланган терминлардир.

Булардан ташқари, Алишер Навоий асарларида арабча *руҳом* ва юнонча *мармар* терминлари ёнма-ён қўлланган. Бугунги кунда *руҳом* термини муомаладан чиқиб кетган.

Бир вақт етибки тунд сарсар,

Ёнқай сув харири узра мармар. (“Лайли ва Мажнун”)

Борча яшму само узора,

Лек фарши руҳом якпора. (“Сабаъи сайёр”)

Шунингдек, адиб асарларида *олтингугурт*, *гугурт* терминлари ўрнида арабча *кибрит* термини учрайди. М.Миртожиев “маълум лексик маъноси ядро семалари бўйича айнан бир хил бўлган синонимларни эскирганлиги ё диалекталлиги сабаб нофаол синонимлар”² сифатида баҳолаган эди. *Кибрит* термини ҳам бугунги кунда эскирганлиги боис нофаол синоним ҳисобланади. Чунки бугунги кунда умумистеъмолда ишлатилмайдиган бундай терминларнинг маъносини ҳамма ҳам бирдай тушунмайди. Булар айрим соҳа мутахассисларигагина тушунарли бўлади.

Хуллас, Алишер Навоий ўз асарларида синонимик муносабатдаги минерология терминларидан ўз ўрнида мақсадга мувофиқ равишда фойдаланган. Бу орқали синоним терминларнинг бир тушунчани турли хил маъно нозикликлари билан ифода қилишдаги имконияти кенглигини, улар воситасида нақадар гўзал мисралар яратиш мумкинлигини амалда исботлаб берган.

¹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент, 1972. – Б. 17.

² Миртожиев М. Кўрсатилган манба. – Б. 209.

**ALISHER NAVOIYNING ISH YURITISH SOHASIGA QO‘SHGAN
HISSASI
N.SADINOVA,
NavDPI**

Annotatsiya: *Ushbu maqolada turkiy tilning maqomini ko‘tarish uchun ko‘p kuch-g‘ayrat sarflagan Alisher Navoiyning rasmiy ish yuritish sohasida ham o‘zbek tilini davlat tili darajasiga ko‘tarishga harakat qilishi va ish yuritish sohasiga oid fikrlari misollar asosida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ish yuritish, hujjatchilik, insho san‘ati, nishon, tug‘ro.*

Buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning rasmiy ish uslubini shakllantirishdagi xizmatlari beqiyosdir. Bu ulug‘ zot ijtimoiy-siyosiy faoliyatdan chetlashmagan holda ijod qilgan. Alisher Navoiy ko‘p yillar mobaynida Husayn Boyqaro saroyida oliy martabali lavozimlarda faoliyat yuritgan. Jumladan, muhrdor, vaziri a‘zam sifatida saroyda, devon va mahkamalarda rasmiy ish yuritish sohaslariga rahbarlik qilgan. Turkiy tilning maqomini ko‘tarish uchun ko‘p kuch-g‘ayrat sarflagan shoir rasmiy ish yuritish sohasida ham o‘zbek tilini keng qo‘llash, uni davlat tili darajasiga ko‘tarishga harakat qiladi. Shu bilan birga, ish yuritish sohasini shakllantirish va mukammallashtirishga ham katta hissa qo‘shdi. Ulug‘ shoir bu sohaga alohida e‘tibor beradi. Jumladan, Alisher Navoiyning Husayn Boyqaroga yozgan maktubida ish yuritish sohasini mukammallashtirishga oid fikrlari bayon etilgan: “Yana ulkim, arkoni davlatg‘a har ishkim, buyurulur, agar butmagi bir kun muyassardur, agar ikki yo uch kun andoq muqarrar bo‘lsakim, bot butardek ish hamul kun arz qilib, javob olsalar. Kechrak butar ishni tongla yo indin yo miodidin o‘tkarmasalar, har kun ne miqdor butganin kelib arz qilsalar.” [1;143.]

Shuningdek, shoir ish yuritishda tartib va intizomni joriy qilish masalasini ham e‘tibordan chetda qoldirmaydi: “Yana ulkim, bir munosib kishi ta‘yin qililsakim, Mirzom davlat bila devonda o‘lturg‘onda har ishkim, voqe‘ bo‘lur qalamiy qilib, ro‘znomada sabt qililsa, dag‘i tarixin bitsakim, qachon ul ishni ehtiyoji bilmak bo‘lsa, mazmuni va tarixi ma‘lum bo‘lsa.” [1;144.]

Hujjatchilikni shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tili uslublari sohasidagi buyuk xizmatlaridan biri maxsus ish yuritish va rasmiy hujjatlar uslubini, noma, maktublar uslubini hamda ilmiy bayon uslubini ishlab chiqishi va tartibga keltirishi hisoblanadi. [3;125.] Hujjat tayyorlash va rasmiylashtirishda, eng avvalo, o‘zbek tilining barcha asosiy qonuniyatlari va qoidalarini ma‘lum darajada tasavvur etish zarur. [2;15.] Navoiyshunos Q.Ergashev o‘z kuzatishlarida “Munshaot”larning aksariyati mualliflar tomonidan shunchaki o‘z maktublarini yig‘ish uchun emas, balki ularni badiiy ijodning bir turi, insho san‘ati namunalari sifatida o‘quvchilarning diqqatiga havola etish maqsadida tuzilganini, jumladan, Navoiyning “Munshaot”i ham shunchaki xatlarni yig‘ish emas, balki ko‘p xatlaridan ba‘zilarini turkiy insho, xat va hujjatlarni yozish namunasi sifatida taqdim etish uchun tuzilganini aytib, mulohazasini

professor Izzat Sultonning shu haqda bildirgan fikri bilan asoslaydi. [4;31.] Bu hodisa buyuk mutafakkirning o‘z davrida hujjatlar tili uslubini rivojlantirish uchun jon kuydirganini isbotlaydi.

Hujjat matnining aniq, tushunarli bo‘lishini, hujjatlarda chalkashlikka yo‘l qo‘yilmasligini uqtiradi. Shahzoda Badiuzzamonga yozgan maktubida shu masalaga alohida yondashadi: “Yana ulkim, bir nishoningizni kelturdilar, tug‘rosida Mirzo otini bitmaydursiz. Sizdek oqil, xushtab’ musulmonvash yigitdin mundoq nimalar ravo bo‘lg‘aymu? Agar bu nishonni bilib bitibsiz, ne hisob bila bo‘lubtur, agar munshi yo g‘ayr sahv qilibdur, nechuk har nishonni o‘zungiz ko‘rmay bir yerga yuborilgay?” [1;142.]

Umuman, Alisher Navoiy yashagan davrda mahalliy turkiy aholining nufuzi oshadi va mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida asosiy mavqega ega bo‘ladi. Bu davrga oid hujjatlarning uslubiy xususiyatlari shakllanishida Alisher Navoiyning ham o‘z hissasi bo‘lib, shoir ish yuritishda hujjatlarga e’tibor bilan muomala qilish kerakligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Munshaot / To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 9-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMAK, 2013.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish. Amaliy qo‘llanma (to‘ldirilgan, takomillashtirilgan 9-nashri). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
3. Muxtorov A., Sanaqulov U. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
4. Ergashev Q. Takallum rishtasin chekma uzun... // Sog‘lom avlod uchun, 2001. – № 2.

O‘ZBEK SHEVALARI VA ALISHER NAVOIY ASARLARI TILI

Navro‘z RAXMONOV,

Navoiy davlat pedagogika instituti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida katta o‘qituvchisi, PhD, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlari tilida va o‘zbek shevalarida uchraydigan sheva so‘zlari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: milliy til, sheva, lahja, leksik birlik, so‘zlarning mavzuiy guruhlari, ta’sirchanlik, tilning lug‘at boyligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы использования слов в узбекских народных говорах, специфичных языку произведений Навои.

Ключевые слова: национальный язык, диалект, говор, лексическая единица, тематические группы слов, эмоциональность, словарное богатство языка.

Annotation. This article discusses the words used in the Uzbek folklore, specific to Navoi's works.

Key words: national language, language, lexicon, lexical unit, thematic groups of words, sensitivity, linguistic vocabulary of the language.

Navoiy asarlari tilining o'zbek shevalariga munosabati jihatidan turli qarashlar, fikrlar mavjud. Jumladan, Bobur o'zining "Boburnoma" asarida Andijon shahri, aholisi va uning tili haqida to'xtalib, uning Navoiy asarlari tiliga juda yaqinligini qayd etadi: "Eli turkdur. Shahar va bozorisida turkiy bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, Hirida nash'u namo topibtur, bu til biladur" [1]. H.Vamberi, I.N.Beryozin, N.I.Ilminskiy kabi qator sharqshunos olimlar Boburning bu fikrini quvvatlaydilar. Lekin N.I.Ilminskiy Navoiy adabiy tili Andijon aholisi tiliga yaqin bo'lsa ham, aynan bir xil bo'lgan emas, deb ta'kidlaydi. Chunki xalq jonli tilida arab va fors-tojik tiliga xos so'z va iboralar Navoiy asarlarida bo'lganidek ko'p darajada emas. [2]

Navoiy asarlarida qo'llanilgan so'zlar o'zbek tilining Buxoro va Navoiy viloyatlarining qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalarida ham uchraydi. Bunday so'zlarni shartli ravishda quyidagicha guruhladik:

1) kiyim-kechak nomlarini ifodalovchi so'zlar: **kallapo'sh** (do'ppi), **joma** (chopon); 2) moddiy-maishiy turmushga doir so'zlar: **yorub** (supurgi), **gilem** (gilam), **bolinch** (yostiq, bolish), **biyiz** (bigiz), **mag'zoba** (mag'zava: kir suvi), **dastos** (tegirmon), **kahdud** (somonning achchiq tutuni); 3) hayvon nomlari: **go'sala** (buzoq), **kurra** (xo'tik); 4) zaharli hasharotlar nomlari: **zanbur** (qovoqari), **gajdum** (chayon); 5) o'simlik, meva nomlari: **zardolu** (o'rik), **murud** (olmurut), **kadu** (qovoq), **yavshon** (yovshan), **ispand** (isiriq), **vo'sma** // **vusma** // **o'sma** (o'sma); 6) dehqonchilikka oid so'zlar: **yovon** // **yobon** (dala), **dahana** (dahana, kirish joyi), **jo'ya** (jo'yak, ariqcha), **ob-u tob** (yetilganlik holati; ekin yeriga nisbatan ishlatiladi); 7) binokorlikka doir so'zlar: **kahgil** (somonli loy), **nova** (yog'och tarnov); 8) etnografik so'zlar: **go'yanda** (gapiruvchi, aytuvchi, baxshi), **g'assol** (o'lik yuvuvchi, murdasha'y); 9) harakat-holat ma'nosini ifodalovchi so'zlar: **yoshunmoq** (yashirinmoq, bekinmoq), **yeturmak** (yetkazmoq; Xorazm: yetirdi), **gezlamak** (Xorazm, o'g'uz: yashirmoq, bekitmoq), **depmaak** (Xorazm: tepmoq); 10) belgi-xususiyat nomini ifodalovchi so'zlar: **batar** (badtar), **baxovar** (xabardor), **bexud** (hushsiz, o'zidan ketgan), **bodi** (takabbur, g'ururli), **daler** (yurakli, shijoatli), **nofarmon** (binafsharang), **ozmut** (sinalgan); 11) ravish turkumiga oid so'zlar: **bo** // **boz** (yana), **ilay** (old), **ilday** (oldin) kabi [2]. Bunday guruhlarini yana bir qancha so'zlar bilan davom ettirish mumkin. Yuqoridagi so'zlar ayrim fonetik farqlari bilan o'zbek shevalarida ishlatilib kelinmoqda.

NAL da **tuxm** so'zining forscha "tuxum", "urug'" ma'nolarini ifodalashi berilgan [2, 618-bet]. Buxoro–Navoiy viloyatlarining ikki tilli (o'zbek–tojik) shevalarida, shu bilan birga, qarluq tipli ko'pgina shevalarida bu so'z **tuxum** tarzida o'zbek adabiy tilidagi "urug'" ma'nosida keng qo'llaniladi: **piyozni tuxumi**, **qovunni tuxumi** kabi. Shoirning bu so'zni "urug'" ma'nosida vazn talabiga ko'ra **tuxmin** tarzida qo'llashi asosida quyidagi baytning ta'sirchanligi, ohoriligi ta'minlangan:

*Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas* [3].

Shevalar leksikasidan to'plangan faktik materiallar NAL da keltirilgan so'zlar bilan qiyoslanganda ular o'rtasidagi semantik munosabatlarga alohida e'tibor

qaratish lozim. Gap shundaki, NAL da birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan muayyan so'z o'zbek shevalarida ham ayni shunday ma'noda qo'llanishi, birgina ma'no ifodalashi yoxud semantik jihatdan farqli bo'lgan boshqa ma'no kasb etishi mumkin. Fikrimizni misollar orqali asoslashga harakat qilamiz.

Dilso'z so'zining NAL da quyidagi ikki ma'nosi berilgan:

1. Dilni kuydiruvchi, dili kuygan, yuragi o'rtangan.
2. Jonkuyar [2, 193-bet].

Hozirda ikki tilli (o'zbekcha-tojikcha) Buxoro –Navoiy o'zbek shevalarida mazkur so'z har ikkala ma'nosida ham qo'llanadi.

Mardak so'ziga NALda quyidagicha izoh berilgan: forscha “yengiltabiat, pastkash erkak” [2, 363-bet]. Bu so'z Buxoro viloyatining o'g'uz guruhiga mansub Qorako'l, Olot shevalarida ayni shu ma'noda ishlatilsa, qarluq tipli shevalarida salbiylik kasb etmagan holda, ya'ni “erkak kishi” ma'nosida qo'llanadi.

Gard so'ziga NALda forscha “chang, to'zon, g'ubor” ma'nosida izoh berilgan [2, 363-bet]. Bu so'z o'zbek-tojik tilli Qiziltepa shevalarida ayni shu ma'noda qo'llanishi bilan birga, qo'y, echki kabi mayda tuyoqli hayvonlarning go'ngi, mahalliy o'g'iti ma'nosini ham ifodalaydi.

NAL da **gulafshon** so'zining forscha “gul sochuvchi, guldek ochilib turuvchi” ma'nosi berilgan [2, 164-bet]. Buxoro , Navoiy viloyatlari o'zbek shevalarida mazkur so'z “gul sochuvchi” ma'nosida qo'llanilmaydi, balki “terida qizil toshmalar paydo bo'lishi bilan bog'liq kasallik” nomini ifodalashda ishlatiladi. Bizningcha, bu kasallik etnografik tabu ko'rinishida bo'lib, xalq tilida **gul** so'zi orqali (**gulafshon** tarzida) nomlanishi evfemistik xarakterga ega.

NAL da **gulumix** so'zining forscha “qalpoqdor uzun mix” ma'nosini ifodalashi keltirilgan [2, 166-bet]. Mazkur so'z qarluq tipli Buxoro –Navoiy shevalarida ayni shu ma'noda ishlatilsa, o'g'uz tipli Qorako'l, Olot shevalarida “uy hayvonlarini ko'chirib bog'lash uchun ishlatiladigan qoziq”ni ifodalaydi.

Bizningcha, Navoiy asarlarida qo'llangan va o'zbek shevalarida keng iste'molda bo'lgan so'zlar ular yuzasidan jiddiy tadqiqotlar olib borishni talab qiladi. Tahlillar natijasida o'zbek tili lug'at tarkibi bir qator so'zlar bilan boyiydi. Chunonchi, xalqimizning moddiy turmush tarzi bilan aloqador bo'lgan tushunchalarning nomlari, jumladan, NALda keltirilgan va shevalarda uchraydigan **kahdud** (“yozda kechalari pashshadan himoyalaniq maqsadida somon, hayvon o'g'itini yoqib hosil qilinadigan achchiq tutun”), **gulafshon** (“terida qichishish belgilari bilan namoyon bo'ladigan kasallik; garchi NAL da bu ma'nosi bo'lmasa-da!) kabi so'zlarni o'zbek tilining lug'at tarkibiga kiritish mumkin. Vaholanki, yuqoridagi so'zlarning qo'llanish areali ancha keng bo'lib, o'zbek tilida mazkur tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar mavjud emas.

Ta'kidlash joizki, Navoiy asarlarida qo'llanilgan hamda hozirda o'zbek shevalarida qo'llanilayotgan leksik birliklarni kengroq o'rganish shu til egasi bo'lgan etnosning urf-odatlarini, turmush tarzi, madaniyati bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina masalalarga aniqlik kiritishi shubhasiz.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Boburnoma. –Toshkent, 1960. 60-bet

Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 1995. 115-119-betlar.

2. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nashriyoti, 1972 (Maqolada NAL shaklida qisqartirib berildi).

3. A.Navoiy. Navodir un-nihoya. –Toshkent: Fan, 1987, 201-bet.

GLOSS OF FORM AND MEANING IN THE ART OF *TAKRIR* (REPETITION)

Nasiba YARASHOVA,

Ph.D., Uzbek Language Department, Navoi State Pedagogical Institute, Uzbekistan.

Emphasis on the idea of art in classical literature is a key feature of the art form, *takrir* is derived from the Arabic word for repetition, which is the repetition of a word in various forms in a poem.

"*Takrir* is a verbal art that means 'repetition' and involves the repetition of a word in a poem." [Khojahmedov, 1998].

Atoullah Husseini wrote about *takrir*: The owner of *Tibyon* said that this variety is called *tardi*. The remembrance of *Tardid* took place in the verbal arts ". Apparently, " *Takrir*" is referred to in the sources as repetition, hesitation. It is known that in the art of *takrir* there is a repetition of form and meaning, so it is appropriate to include this art in the type of verbal and spiritual arts, for example, in the works of Alisher Navoi, the essence of the word through repetition, bright reflection is intended to increase the power of the emotional impact of the artistic content being expressed. The following verse from Alisher Navoi's epic "*Lison ut-tayr*" is the best example of repetition:

(Original version):

Bir bo'lu bir ko'ru bir de, bir tila,

Mayl qilma munda ikkilik bila.

Meaning: Divide one time, see one time, make a wish one time, do not desire twice in this matter

In classical literature, number one is considered sacred, embodying divine views, and the repetition of a word four times has exaggerated the poet's idea. The art of *takrir* is the repetition of a word in different parts of a byte, and in this art the place of repetition of a word is not fixed: both the repetition of a single word in a row, and the repetition of a word or a poem in different places can also be used:

(Original version):

Azal ham sen, abad ham sen, ne avval birla oxirkim,

Anga yo'q ibtido paydo, munga yo'q intiho paydo.

Meaning: Past is also you, eternity is also you, not only past or future, but there is no beginning or the end in this matter (love)

Here, the artistic and aesthetic function of the words "ham" (also), "sen" (you), "yo'q" (no), "paydo" (appear) that appear is to emphasize the idea, and the tone used in the art of repetition is also musical.

(Original version):

To'ni ul rang ko'nglari ul rang,

*Yorining dog'i kiymaki ul **rang**.*

*Nilufar **rangi** keldi tab'pazir*

Kim, libos etti oni Mehri munir.

Meaning: In the epic Sab'ai Sayyar, the story of Mehr and Suhayl is told, in which Mehr's clothes are the same color as his tunic and shirt, which refers to the color of the lily, someone or a flower that is yellow is understood.

The word "color" in the second verse proves that it means "yellow" because Mehr wears yellow because of the pain of the wound.

We know that in the classical literature the situation of those who are oppressed in love is expressed through the color yellow. The color lily is similar to Mehr's, so she prefers a yellow dress. The aim of the poet is to describe the harmony of sounds in the verses by means of the word, in verses 1-2-3 the word color is used four times to form a repetition, and in verse 4 the word color is paraphrased and the word *oni* (that) is chosen instead, and this is according to the poetic measure requirement. The repetitions used were not only repetitions of the same word, but also metaphorical. The metaphor served to convey the character's situation more strongly.

In some of the poems of the great poet, in some chapters of the epics that are part of the "Khamsa", we can see the repetition of units from the beginning to the end of the poem. Being built on repetition gives a strong emphasis to the intended content. In particular, in the XXX chapter of the epic "Saba'i Sayyar" it is stated that on Thursday King Bahrom rested in a sandal-scented rose, drank sandalwood, and smelled of sandalwood and the words based on it gave rise to the art of repetition:

(Original version):

***Sandaliy** qildi shoh borchalibos,*

***Sandaloso** uy ichra tuzdi asos.*

***Sandali** qo'ydi osmon soya,*

*Anga **sandal** yig'ochdin poya.*

Meaning: The king wore all sandals,

Sandals laid the foundation inside the house.

Sandals cast a shadow on the sky,

There is sandalwood pole.

The use of sandal-based words in the verses created harmony, sound harmony, and musicality. The reader's attention is drawn directly to these repetitions, and the meaning of the repetitions increases.

As seen in the works of Alisher Navoi, the repetition of a word of different forms in different parts of the verses in the art of repetition, widely used in classical literature, enhances the tone, provides musicality, playfulness, lyrical hero served to vividly express the state.

ALISHER NAVOIY – O'LMAS SO'Z SAN'ATKORI

Gulsanam NOROVA,

Navoiy Davlat Pedagogika Instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada soʻz mulking sultoni, buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning millatimiz maʼnaviyatining shakllanishiga va ona tilimizning ravnaqiga qoʻshgan hissasi xususida soʻz yuritilgan.

Kalit soʻzlar: A. Navoiy adabiy merosi, ona tilimiz, mumtoz adabiyot, arab-fors tili

Xalqimizning buyuk mutafakkir soʻz ustasi, gʻazal mulking sultoni Alisher Navoiyning boy va oʻlmas adabiy merosi necha asrlardan beri butun dunyo xalqlarining sevimli maʼnaviy mulkiga aylanib qolgan. Mumtoz adabiyotimizning taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshgan, asarlari jahon madaniyati hazinasidan munosib oʻrin egallagan shoir va mutafakkirning ijod sirlari, mahorat qirralari, umrboqiyliги omillari adabiyot muhiblarida hamisha katta qiziqish uygʻotib kelgan.

Istiqloл sharoitida oʻzbek xalqi uchun oʻzligini anglash, milliy qadriyatlarni tiklash qanchalik muhim ahamiyatga ega boʻlsa, badiiy tafakkur taraqqiyotida oʻziga xos oʻrin tutgan, boy ijodiy merosi bilan elimizni olamga tanitgan buyuk siymolarni oʻrganish ham shu qadar dolzarb umumestetik ahamiyat kasb etmoqda.

Biz uning moʻtabar nomi, ijodiy merosining boqiyliги, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasliги haqida faxrlanib soʻz yuritamiz. Hazrat Navoiy butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning gʻururi shon – u sharafini dunyoga tarannum qilgan oʻlmas soʻz sanʼatkoridir. Taʼbir joiz boʻlsa, olamda turkiy va forsiy tilda soʻzlovchi biron – bir inson yoʻqki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va eʼtiqod bilan qaramasa.

Ulugʻ mutafakkir shoir Alisher Navoiydan Sharq mumtoz adabiyotining barcha janrlariga oid juda katta hajmdagi boy meros etib kelgan. Oʻz davrida yuksak umuminsoniy gʻoyalarni badiiy barkamollik bilan ifodalab bergan shoir asarlari asrlardan asrlarga, nasllardan nasllarga oʻtib ardoqlanib kelinmoqda. Bugungi kun yoshlarining ezgu umidlari, ajoyib orzulari zuhuri yoʻlida ham ilhomboxsh kuchga aylanmoqda.

Navoiyning til borasidagi ulkan kashfiyoti shundaki, u har uch tilni mukammal bilganliги uchun ularning ichki imkoniyatlaridan toʻliq foydalana oldi va har uch tilning jozibasini bir-biriga qoʻshib, ularning taʼsir kuchini uch barobar oshirganday boʻldi.

Navoiy oʻz ona tilini oʻn sakkiz ming olamdan ham ortiq deb ulugʻlaydi. Uning xazinalari durlarga toʻla, uning gullari osmon yulduzlaridan ham ravshanroq. Uning koʻpgina boyliklari ochilmagan qoʻriqlar kabi saqlanib turibdi. Faqat bu til xazinalarining nashtarday tishli ilonlari va ozor beruvchi tikonlari bor. Ana shunday xazinaga ega boʻlish uchun esa ilonlar va tikonlarni yengib oʻtish kerak edi. Bunday qiyinchiliklardan oʻtolmagan tabʼ ahli xiradmandlari turkiy til xazinalaridan bahra ololmadilar va bu tilni – “yovvoyi”, - “qoʻpol”, - “sheʼr” tili emas, deb sarzanish qiluvchilar ham topildi. Alisher Navoiy esa turkiy tilda ijod qiluvchilarni “forsigoʻylarning taʼn qilur sarzanishidin” qutqarishni oʻziga maqsad qilib qoʻyadi va bu ulugʻ maqsadni amalga oshirganini aytadi.

Navoiy asarlarining til boyliklarini sinchiklab oʻrgangan tilshunos olim B.Bafoyev shoir asarlari tilining leksik salmogʻi haqida muhim statistik maʼlumotlarni keltiradi. Alisher Navoiyning turkiy tildagi sheʼrlari 104 ming misradan ortiq

bo‘lib, yana forsiy tilda 10 000 misra she‘ri bor. Nasriy asarlari, maktublari — hammasining so‘z boyligini hisoblab chiqqan olim: —Alisher Navoiy asarlarini taxminan 1 million 378 mingdan ortiq so‘z tashkil qiladi¹, deb yozadi.

Albatta, bu so‘zlarning katta bir qismi asardan asarga o‘tib, ko‘p marta takrorlanadi. Ammo —so‘zlik¹ deb ataladigan va takrorlari hisobgaolinmaydigan so‘z boyliklari bor. Bu ma‘lumotlarni o‘z kitobida keltirgan

Alisher Navoiy ijodi bu qadar ulkan til boyliklarini o‘zida jamlagani — jahon tillari tarixida kam uchraydigan hodisadir. Ummonday cheksiz bu ko‘lam, avvalo, turkiy tillar va ularning turli shevalaridagi til boyliklarini Alisher Navoiy ijod jarayonlariga mahorat bilan olib kirib jamlagani tufayli paydo bo‘lgan.

Alisher Navoiy arab-fors tili boyliklaridan foydalanganda, ularning turkiy tilga o‘zlashib, singib ketadiganlariga ko‘proq murojaat qiladi. Shu bilan birga, Navoiy har uch tilning imkoniyatlaridan foydalanib, yangi ma‘noli so‘zlar — neologizmlar yaratadi. —Alisher Navoiy yaratgan yangi so‘zlar, yangi ma‘nolar turkiy tillar doirasidan chiqib, fors -tojik tilining ham lug‘at fondini boyitdi va bu fikrining isboti uchun Navoiy asarlarida **L** va **A** harflari bilan boshlanadigan yangi ma‘noli forstojik so‘zlarining 209 tasi ”Farhangi zaboni tojik” lug‘atida qayd etilganini dalil qilib keltiradi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiy turk tili so‘z boyligining sort (fors) tilidan qolishmasligini, hatto ba‘zi o‘rinlarda ustun turishini isbotlamoq uchun juda katta izlanish ishlarini olib borgan. Hali o‘zbek tilining izohli, dialektal, tematik lug‘atlari yaratilmagan bir davrda o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini ko‘z-ko‘z qiluvchi leksik birliklarni aniqlash uchun qanchalar mehnat sarflaganini, o‘zbek tili ummonida mohir g‘avvos bo‘lib qanday qiyinchilik bilan durlar saralaganini tasavvur qilish qiyin emas. Bu Alisher Navoiyning ona xalqiga, uning tiliga cheksiz mehr-muhabbatidan yana bir nishonadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mallayev H. “O‘zbek adabiyoti tarixi” O‘qituvchi 1965 y
2. Bafoyev B. “Navoiy asarlari leksikasi” 1983 y
3. www.ziyounet.uz
4. www.arxiv.uz

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “МУҲОКАМАТ УЛ - ЛУҒАТАЙН” АСАРИДА ТИЛ МАСАЛАЛАРИ

Ибрагимова З.Ю.,

ҚКДУ Ўзбек тилишунослиги кафедраси доценти

Сўз мулкининг султони ғазал хазинасининг парлоқ юлдузи Алишер Навоий ўзбек тилининг луғат бойлигига алоҳида эътибор беради. У ўзбек ва форс тилини бир-бирига солоштириб, форс тилида эквиваленти мавжуд бўлмаган ўзбек сўзларини таҳлил этади, сўзларнинг маъно ўзгачалиklarини фарқлаб кўрсатади. Ўзбек тилининг луғат таркибидаги *қуруқшамоқ, игирмак, тариқмоқ, ийланмоқ, эвунмоқ қистамоқ, йалинмоқ, муланиақ, ортанмак,*

чидамак, қадамоқ каби сўзларни таъкидлаб, “Бу йуз лафздурки, ғариб мақосид тайин қилибдиларки, ҳеч қайси учун сорт тилининг лафз ясамайдурлар”, - дейди (Катермер. 1941:108-109) Навоий кўрсатган мазкур феъллар ҳолат ва ҳаракат маъноларини конкрет ифодалаш имкониятини беради.

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн”да синонимлар тўғисида мулоҳаза юритиб, уларга ўзбек тили луғат бойлигини кўрсатувчи восита сифатида қарайди. Синонимларнинг махно белгисини ҳисобга олган ҳолда ўзбек ва форс тилини қиёслайди. Шу орқали ўзбек тилининг катта имкониятга эга эканлигини исботлайди. Буни аниқса, *йиламоқ* феълининг қатор синонимик вариантларида кўриш мумкин;

бохсамоқ – йиғлашнинг (кўз ёшисиз) бир кўриниши;

йиғлансинмоқ – йиғлашга яқин ҳолат;

инграмоқ, синграмоқ – йиғлашнинг жуда нозик шакли, дард билан *яширин* ва *оҳиста* *йиғламоқ*;

сиқтамоқ – ўқиниб-ўқиниб йиғлаш;

ўкурмак – дард билан ошкора бақириб йиғламоқ;

ичкирмак – йиғлашнинг нозик бир тури (110).

Алишер Навоий форс тилида *йиғламоқ*нинг юқоридаги барча кўринишлари фақат биргина *гирйа карлон* сўзи билан ифодаланишини кўрсатади.

Шунингдек, *тамшимоқ, ичмак, сипқирмоқ* синонимларининг форс тилида битта *ношийан* сўзи билан берилини кўрсатиб, *тамшимоқ* ғоят завқ билан лаззатланиб озғоздан ичиш маъносини, *сипқирмоқ* ғоят кўп, ҳўплаб (*сипқириб*) ичишни ифодаланишини таъкидлайди:

Соқий чу ичиб, менга тутар қўш,

Тамший-тамший ани килай нуш.

Соқий тут бодани, бир лаҳза озимдан борай,

Шарт буним, ҳар неча тутсанг, лабоғлаб сипқирай.

Булардан ташқари *қизганмак, қимсанмоқ; айланмоқ, агармак, қийнамоқ, қистамоқ, ўртамак, азгирмоқ* каби синонимларнинг маъно жиҳатлари ҳам Навоий эътиборидан четда қолган эмас.

“Муҳокамат ул - луғати”да омонимлар изоҳига ҳам кенг ўрин берилган. Алишер Навоий омоним сўзларнинг ўзбек тилида форс тилидагига нисбатан, аниқса, шеърятда (туюқ жанирида) тажлис санъатининг муҳим элементларидан бири тарзида катта экспрессив-эмоционал маъно ифодаланини қайд этади ва ўз фикрини “от” жонивор, буйруқ феъли маъноларида қўллаёган отнинг омоними мисолида шундай баён қилади:

Чун парию ҳурдир *отинг*, бегим, (исминг)

Сурат ичра дев эрур *отинг*, бегим. (ҳайвон, улов)

Ҳар бир ўққим, эл-улус андин қочар,

Нотавон жоним сари *отинг*, бегим. (отмоқ, улоқтир).

Навоий «Муҳокамат ул- луғатайн»да омонимларнинг хилма-хил кўринишларини, урфнинг турлича кўринишларини изоҳлайди. Жумладан,

соғын – йад қилокқа амурдир – буйруқ феъли ёдла, эсла; сутли кўй; ишк мачти; *кок* - осмон, майса, кўкламоқ айлантириб тикмоқ;

Навоий форс тилида эквиваленти бўлмаган турлича этник муносабатларни предметлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган кўпгина тушунчаларни ифодаловчи кўпгина лексик birlikларни ҳам талқин этади. Масалан, форс тилида улуғ қариндошни ҳам, кичик қариндошни ҳам бир сўз билан бародор деб атайдилар, турклар улуғини оға, кичигини ини дерлар.

Форслар тилида улуғ ва кичик қиз иккаласини ҳам бир сўз билан *қаҳор* дейдилар, турклар улуғ қиз қариндошини *эгачи*, кичигини сингил деб атайдилар. Турклар онаинг оға-инисини *тоғаи*, отанинг опа-сингилсини *опаға* деб атайдилар.

Навоий турли ҳайвон ва қушларнинг ички дифференциал номлари форс тилида жуда оз эканлигини, ўзбек тилида бундай номлар кўплигини кўрсатади. Масалан, ибласун, яъни ўрдак ва унинг номларини сонна, урғочисини *барчин* деб номлайдилар, форс тилида эса ўрдакнинг ҳар икки жинсини мурғоби деб номлайдилар.

Навоий «Муҳокамат ул -луғатайн»да ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини ёритиш билан бирга форс тилида ишлатилдиган ва форс тилининг луғат таркибига мустаҳкам ўрнашиб қолган туркий сўзлар ҳақида ҳам муфассал баён этилган. Жумладан, «турклар отнинг ёшига қараб *тубучоқ, аргумоқ, йабу, қулун, тулақ, чирға, ланға* каби турли хил ном кўядилар.

Хуллас Алишер Навоий бу улуғ муаммони қуруқ даъво билан эмас, балки чуқур асосли далиллар, ёруғ фикрлар, теран илмий мулоҳазалар, ўринли таққослар, туркиғўй - у форсигўйларнинг Навоий ижодига берган баҳоларига тайяниб ҳал этди.

А д а б и ё т л а р :

1. Алишер Навоий “Муҳокамат ул - луғатайн”. – Тошкент: Тафаккур-141 б.
2. Рустамов Алибек “Қадимги туркий тил” –Тошкент 1982 й. 14 б.

ATOQLI OT VA UNING LUG’AVIY XUSUSIYATLARI HAQIDA

Z.Sharipov,

O‘zDJTU kata o‘qituvchisi

Onomastik birliklar bir tip yoki jinsga mansub obyektlar, narsa va hodisalardan bir donasini alohida ajratib yakka holda nomlash asosida, uni boshqalaridan farqlash ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan lisoniy birliklardir. Borliqdagi mavjudotlarni umumlashtirib, tipiklashtirib nomlash (turdosh otlar) qanchalik zarur va muhim bo‘lsa, bunday narsalardan bittasini alohida, yakka olingan holda nomlash (atoqli otlar) ham shunchalik zaruriy kommunikativ ehtiyojdir.

Onomastik birliklarning lug‘aviy xususiyatlari haqida gap borar ekan, bu masalada bir qator noaniq fikrlar, munozarali o‘rinlar mavjudligini qayd etishimiz lozim bo‘ladi. Mana shu muammolardan biri “onomastik leksika” tushunchasidir.

Onomastik leksika tushunchasi turlicha tushunilmoqda va talqin qilinmoqda. Chunonchi, O.T.Molchanovning “Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая” nomli kitobida toponimlarning leksik tuzilishini tahlil qilar ekan, “топонимическая лексика” sarlavhasi tagida bir qator tilshunoslarning “toponimik leksika” tushunchasiga doir fikrlari va tahlillari natijasi keltirilgan. Chunonchi, V.Shmilauer, F.Bazlat toponimlar asosida yotgan apellyativlarni hisoblash bilan shug‘ullangan va ularning miqdorini aniqlar ekan, bu so‘zlarni “топонимоснова” deb yuritgan.

N.V.Podolskayaning yozishicha, har bir toponimik zonada o‘sha hudud toponimiyasiga asos bo‘lgan xarakterli so‘zlar yotadi. Har bir hudud toponimiyasi toponimlarini yasash uchun asos bo‘lgan so‘zlar – toponimik asoslarga ko‘ra ham farqlanadi. U yozadi: “Har qaysi mintaqaviy toponimiyada muayyan davrda takrorlanib turadigan negizlar mavjud bo‘ladi va ular birgalikda mintaq toponimiyasining holatini aks ettiradi”. Mana shunday fikr antroponimlarga tatbiqan ham aytilgan.

O.T.Molchanova keltirilgan fikrlarga qo‘shiladi va o‘zi tadqiq qilgan Tog‘li Oltoy hududidagi 3143 toponim asosida 1846 ta topoleksemalar yotishini qayd qiladi. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, nomi tilga olingan tadqiqotchilar toponimik leksika deyilganda muayyan hudud toponimlari yoki antroponimlar majmuini yasash uchun asos bo‘lgan apellyativlarni ko‘zda tutadi. Ushbu oddiy leksika – apellyativlar to‘plagan toponimlar yasash uchun lug‘at asos bo‘ladi, onomastik tizimga o‘tishga moyil leksemalar hisoblanadi. Bunday so‘zlarni belgilash toponimlar asosida yotgan so‘zni, uning toponimlar tarkibida kelish chastotalarini hisoblash asosida belgilanadi. Demak, toponimik leksika deyilganda, bu tadqiqotchilar toponimlar negizida yotgan, toponim yasash uchun asos bo‘lgan oddiy so‘zlar, apellyativlarni tushunadi va bunday so‘zlarni topoasos (topoosnova), topoleksema deb yuritishadi. Ko‘rinadiki, tilga olingan olimlar toponimik leksika deyilganda toponimni emas, toponim yasashga asos bo‘lgan leksemalarni tushunishadi. O‘z-o‘zidan savol tug‘iladi: bunday bo‘lsa, toponim (atoqli ot) toponimiya tizimining leksikasi emasmi? Nega toponimik leksika deyilganda toponimiyaning lug‘aviy (onomastik) birligi bo‘lgan toponim emas, uning asosida yotgan apellyativ tushuniladi? Til toponimiyasi fondini atoqli ot bo‘lgan toponim tashkil qiladimi yoki uning asosida yotgan apellyativ tashkil qiladimi? Umuman, onomastik tizimda turdosh otlar mavjudmi? Bordi-yu, toponimik leksikani toponim asosida yotgan apellyativ tashkil qilsa, sodda toponimlardan tashqari, qo‘shma, juft tuzilmali toponimlar negizi qanday baholanadi? Axir qo‘shma so‘zlarda birdan ortiq leksema bitta nomni hosil qiladi va hosila bitta atoqli ot deb tushuniladi-ku.

“*Toponimik leksika*” deyilganda, toponim asosida yotgan apellyativni (apellyativ asosni) tushunish munozaralidir. To‘g‘ri, yuqoridagi terminni “toponim hosil qiladigan, toponim yasash uchun asos bo‘ladigan yoki bo‘lgan leksika” deb ham tushunish mumkin. Mana shu holda u haqiqatga yaqin keladi.

“Toponimik leksika” deyilganda, toponimik tizimning onomastik birligi bo‘lgan toponimlar tushunilishi lozim. Toponimlar yasash uchun asos bo‘lgan

soʻzlar *toponimik asos*, *apellyativ asos*, umumiy tarzda *apellyativ soʻzlar*, *apellyativ* deb yuritilavergani maʼqul.

“Toponimik leksika” terminini va tushunchasini oʻzbek toponimikasiga S.Qorayev olib kirdi. U oʻzining “Oʻzbekiston toponimlarining toponimik leksikasi” nomli maqolasi sarlavhasida “toponimik leksika” terminini qoʻllasa-da, maqola ichida “toponegizlar” terminini ishlatadi. U toponimik leksikaga shunday taʼrif beradi: “Geografik obyektlarga nom qoʻyish uchun aholi tomonidan foydalaniladigan barcha soʻzlar majmui *toponimik leksika* deyiladi”.

S.Qorayevning yozishicha, “Oʻzbekistondagi 13000 chamasi oykonimlar (shahar va qishloqlar) atoqli oti zahirida 2000 leksema mavjud. Ushbu leksemalar oddiy apellyativlar: tabiiy jugʻrofiya terminlari, ijtimoiy-siyosiy terminlar, kasb-hunarga oid terminlar; atoqli otlar – antroponimlar, etnonimlar, toponimlar, gidronimlardir”.

Umuman, S.Qorayevning ishlarida toponimlar va toponimlar negizida yotgan asos leksemalar farqlanmaydi. Bu S.Qorayevning toponimlar haqida soʻz yuritganida atoqli ot boʻlgan toponimlar bir chetda qolib ketib, geografik terminlar, apellyativlar haqida fikr yuritishida yorqin koʻrinadi. Masalan, u toponimlar imlosi haqida fikr yuritarkan, toponimlarning shakli va imlosi haqida emas, geografik terminlarning imlosi haqida soʻz yuritgan.

Onomastik koʻlamning lugʻaviy materialini tildagi mavjud leksemalar tashkil qiladi. Atoqli otning lugʻaviy asosi shaklan hech qanday oʻzgarishsiz (maʼno jihatidan emas) atoqli ot vazifasiga oʻtganida, yaʼni onomastik tizimning lisoniy birligiga aylanganida, apellyativ asos bilan hosil qilingan nom shaklan bir-biriga mos keladi. Masalan, *turdi* (apellyativ) – *Turdi* – ism, *rayhon* (apellyativ) – *Rayhon* – ism, *qaytmas* (apellyativ) – *Qaytmas* (it nomi), *uchrashuv* (oddiy soʻz) – “*Uchrashuv*” (badiiy asar nomi) va boshqalar. Mana shu kabi mos tushunchalar mavjud. Ammo bunday nomlar oʻz lugʻaviy asosidan hech qanday farq qilmaydi, degani emas. Apellyativ onomastik tizimga oʻtgach, soʻzning nominatsiyasi (nomlash vazifasi) oʻzgaradi, endi predmetning oddiy nomidan atoqli ot kategoriyasiga aylanadi, oddiy soʻz sifatida u avval umumlashma tushunchani ifodalasa, endi atoqli ot sifatida yakka, individual tushunchani ifodalaydi, yozuvda bosh harf bilan yoziladi. Atoqli ot apellyativ asosining shaklan oʻzgarmasligi nisbiydir. U onomastik tizimda boshqa soʻzlar bilan birikib, yangi atoqli otlar yasaydi: *Uchqoʻrgʻon*, *Uchtepa*, *Uchquduq*, *Uchterak*. Mana shu usulda koʻpgina qoʻshma tuzilmali nomlar yasaladi, apellyativ birikmali nomlar tarkibida kelib, yangi atoqli otlarning hosil boʻlishiga sabab boʻladi: *Xonqa tumani*, *Uzun tumani*, *Baland yer*, *Ingichka ariq* kabi. Unchalik mahsuldor boʻlmasa-da, baʼzi soʻz yasovchi qoʻshimchalarni olib, yangi onomastik birlikni yuzaga keltiradi: *Doʻstlik*, *Soylik*, *Navoiy* (taxallus) va b. Demak, apellyativ asosning u hosil qiladigan atoqli otga tengligi shartlidir.

Koʻp holda apellyativ asos – onomastik tizim doirasida universal xarakter kasb etadi, yaʼni bitta asos-apellyativ birdan ortiq nomlarni yasash uchun xizmat qila oladi. Masalan, *ming* apellyatividan *Mingtut* (oykonim), *Mingbuloq* (gidronim), *Mingchinor* (toponim) va b.lar yasalgan.

Onomastik tizimning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – tildagi har qanday so'z atoqli ot vazifasiga o'tavermaydi, ya'ni atoqli ot yasashda ishtirok etmaydi. Ba'zi so'zlardan umuman atoqli ot yasalmaydi yoki juz'iy hollardagina sanoqli nomlar yasaladi. Masalan, olmoshlar deyarli atoqli ot vazifasiga o'tmaydi. Taqlid so'zlardan, takroriy va juft so'zlardan ham yasalish nihoyatda kam. “*Tapir-tupur*” (o'yin nomi), “*Yor-yor*” (qo'shiq) kabi.

Onomastik qo'lamning apellyativ asoslari yuzasidan olib borgan kuzatishlar atoqli otlik vazifasiga aynan o'tuvchi yoki ana shunday nomlar yasash uchun asos bo'ladigan so'zlar orasida turdosh otlar va sifatlar eng faol ekanini ko'rsatadi. Keyingi o'rinda son turkumi, undan keyin esa fe'llar, fe'l shakllari turadi. Ba'zi dalillarni keltiramiz:

1. Apellyativ asosi ot turkumiga oid atoqli otlar: *Dinor, Burgut, Marjon, Sadaf, Qanot* (otlar nomi – zoonimlar), *Zangiota, Qambarota, Chig'atoyota* (qadamjoylar nomi), *Baliqchi, Tumanboshi, Bog'i Shamol* (bog' nomi), *Jiydazor, Archazor* (daraxtzorlar nomi), *Jarsoy, Buloqsoy, Bulbulsoy, Do'rmon adir, Beklar arig'i, Dengizko'l, Otako'l, Jig'abuloq, Toshbuloq* (gidronimlar) va b.

2. Apellyativ asosi sifat turkumidan bo'lgan atoqli otlar: *Yaqiniy, Oydin* (taxalluslar), *Oqdyev, Qoradyev* (mifonimlar), *Ko'kqashqa* (ot nomi), *Qiziltepa, Qorako'l, Yetimtog', Yakkaterak, Ulug'vor tumani, Yangibozor, Oqsaroy, Oqtepa, Ko'ksuv, Bo'zariq* kabi.

Atoqli otlarga quyidagi sifatlar yasalish negizi bo'la olishi mumkin: **oq**: *Oqdyev, Oqsaroy, Oqtepa, Oqdaryo, Oqbuloq, Oqquduq, Oqtog' // Oqtov, Oqtepa, Oqqush* (kosmonim), *Oqtosh, Oqsuv, Oqko'l, Oqmasjid, Oqtepa qumligi, Oqbel* (tog'); **qora**: *Qorako'l, Qorabuloq, Qoraquduq, Qoratepa, Qoradaryo, Qoraqashqa* (ot), *Qoraariq*; **qizil**: *Qiziltepa, Qizilkesak, Qizililon qudug'i, Qizilbuloq, Qizilquduq, Qizilariq*; **ko'k**: *Ko'ksuv, Ko'ktepa, Ko'kqashqa* (ot), *Ko'ktepa tog'lari, Ko'kbo'ri* (zoonim); **yangi va eski**: *Yangiobod, Yangiyo'l, Yangiariq, Yangibozor, Yangitepa, Eskiariq*; **bo'z**: *Tarlonbo'z, Bo'z tumani*; **shirin**: *Shirinsoy, Shirinbuloq*; **sho'r**: *Sho'rariq, Sho'rquduq, Sho'rko'l, Ulug'sho'rko'l, Sho'rbuloq*; **yomon**: *Yomonsoy, Yomontov, Yomonbola, Yomontoy*; **yaxshi**: *Yaxshiboy, Yaxshimurod, Yaxshibeka*; **suluv**: *Suluvbeka, Suluvqiz, Suluvqosh, Suluvqir, Suluvbog'*; **kichik**: *Kichikariq, Kichiksoy* (kosmonim), *Kichikayiq* (kosmonim), *Kichikxo'ja, Kichikboy* (antroponim), *Kichiktog', Kichikqir*; **katta**: *Kattaariq, Kattabuloq, Kattauchburchak* (kosmonim), *Kattaayiq* (kosmonim), *Kattaboy, Kattaqul, Kattamurod* (antroponim); **yakka**: *Yakkabog', Yakkasaroy*; **uzun**: *Uzun tumani, Uzunquduq*; **ulug'** : *Ulug'vor tumani, Ulug'sho'rko'l*; **baland**: *Balander, Balandovul, Balandquduq*; **chuqur//chuqurak**: *Chuqurko'l, Chuqurariq, Chuqurquduq, Chuqurak* (quduq), *Chuqurtepa*; **past, pastki**: *Pastariq, Pastkiariq*; **kalta**: *Kaltaminor, Kaltaaqir*; **dumaloq, yumaloq**: *Dumaloqko'l, Yumaloqko'l*; **o'rta**: *O'rta Chirchiq, O'rtaovul, O'rtakoriz, O'rtapeleolit*; **yuqori**: *Yuqori Chirchiq, Yuqori qishloq*; **qo'sh**: *Qo'shariq, Qo'shcho'qqi*; **achchiq**: *Achchiqbuloq, Achchiqkoriz*; **moyli**: *Moylisuv, Moyliquduq*; **qashqa**: *Qashqato'riq, Qashqqabuloq*; **tarlon, bo'z**: *Bo'zyigit*(ism), *Tarlon*(zoonim).

Son turkumiga oid soʻzlarning atoqli otlar sifatida kelishi ham faol boʻlib, ular nomlanayotgan obyektning aniq miqdoriga yoki moʻlligi, koʻpligiga ishora qiladi. Kuzatishlarimiz atoqli otlar tarkibida son turkumiga oid quyidagi apellyativlar kelishini koʻrsatdi: **uch**: *Uchqoʻrgʻon*, *Uchterak*, *Uchquduq*, *Uchkoʻpriq*, *Uchtepa*, *Uchoʻchoq choʻqqisi*, *Uchburchak* (kosmonim); **bes**: *Beshkapa*, *Beshqarsak* (raqs), *Beshtov*, *Beshqiz* (togʻ), *Besharcha* (togʻ), *Beshtepa*; **yetti**: *Yettiqaroqchi* (kosmonim); **ming**: *Mingchinor*, *Mingbuloq*, *Mingtepa*, *Mingyilqi tizmasi*; **qir**: *Qirqqiz*, *Qirqqozonbuloq*, *“Qirqtosh”* (oʻyin), *Qirqqiz qoyasi*; **qoʻsh**: *Qoʻshtut*, *Qoʻshkoʻprik*, *Qoʻshquduq*, *Qoʻshchoʻqqi*, *Qoʻshtepa*; **birinchi**, **ikkinchi**, **uchinchi**, **toʻrtinchi**, **sakkizinchi**: *“Birinchi qor”* (udum), *“Birinchi tarona”*, *“Ikkinchi tarona”*, *“Uchinchi tarona”*, *“Toʻrtinchi tarona”* (musiq), *“Birinchi muxammas”*, *“Ikkinchi muxammas”*, *“Uchinchi muxammas”*, *“Toʻrtinchi muxammas”* (musiq), *Sakkizinchi mart* (bayram).

Feʼllardan yasalgan atoqli otlar tarkibi ikki xususiyatga ega:

1. Nom feʼl asosdan yasaladi: *Oʻngʻal baxshi*, *Qaytmas* (zoonim), *Qaynarbuloq*, *Uchrashuv* (rassomchilik asari), *“Qidirib top”* (oʻyin turi), *“Agʻdarish”* (oʻyin turi), *“Tepish”* (sport-kurash usuli), *“Qaytish”* (badiiy asar) kabi. Atoqli ot tarkibida boshqa tip soʻzlar bilan birga kelgan feʼllarni ham ushbu guruhga kiritish mumkin: *Suvyorgʻonkoʻl*, *Ucharbaliq* (kosmonim) kabi.

2. Feʼl atoqli ot vazifasini ado etuvchi baʼzi gapga teng sintaktik qurilmalar tarkibida keladi: *“Kelinkoʻrdi”*, *“Kelinchaqirdi”*, *“Kelin-chorlar”*, *“Kiyimkiydi”*, *“Tugunqaytdi”*, *“Eshikochdi”*, *“Bolachaqirdi”* (toʻy va marosimlar nomi), *Ketmonchopti* (togʻ), *“Toʻqmoqsoldi”* (dovon) va b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., Kenjayeva S. Oʻzbek ismlari maʼnosi. – Toshkent: Fan, 2007.
2. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов: Саратовского университета, 1982.
3. Қораев С. Ўзбекистон ойконимларининг топонимик лексикаси // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. – Тошкент, 1994.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamgʻarmasi, 2006.

LUGʻATCHILIK TARIXIDA BUYUK GʻAZALNAVIS ASARLARIGA TUZILGAN LUGʻATLARNING AHAMIYATI

Muhtaram HUSENOVA,

*Navoiy davlat pedagogika instituti Taʼlim va tarbiya
nazariyasi va metodikasi (boshlangʻich taʼlim)*

mutaxassisligi magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d.(DSc) M.S.Ernazarova

Anotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunda til siyosatida jiddiy oʻzgarish yuz berib, oʻzbek tilining taraqqiyot yoʻlida yangi davr boshlanganligiga qaramay, oʻzbek tilining boy tarixiy ahamiyatga ega ekanligi oʻlmas asarlarimiz orqali koʻrishimiz mumkinligi haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: soʻz boyligi, lugʻat, yangi soʻzlar, tushunchalar, “Devon-u lugʻotit turk”, “Muqaddimat-ul adab”, “At-tuhfat uz-zakiyat fil-lugʻatit turkiya”, “Kitob ul idrok li-lison ul-atrok”, “Badoye ul-lugʻat”, “Abushqa”, “Kelurnoma”, “Muntaxab ul-lugʻot”, “Sangloh” va boshqalar.

Annotation: This article discusses the fact that despite the significant changes in language policy and the beginning of a new era in the development of the Uzbek language, we can see the rich historical significance of the Uzbek language through our immortal works.

Keywords: vocabulary, dictionary, new words, concepts, “Devon-u lugʻotit turk”, “Muqaddimat-ul adab”, “At-tuhfat uz-zakiyat fil-lugʻatit turkiya”, “Kitob ul idrok li-lison ul-atrok”, “Badoye ul-lugʻat”, “Abushqa”, “Kelurnoma”, “Muntahab ul-lugʻat”, “Sangloh” and others.

Аннотация: В статье обсуждается тот факт, что, несмотря на значительные изменения в языковой политике и начало новой эры в развитии узбекского языка, мы можем увидеть богатое историческое значение узбекского языка в наших бессмертных трудах.

Ключевые слова: лексика, словарь, новые слова, понятия, «Девон-у луготит турк», «Мукаддимат-уль адаб», «Ат-тухфат уз-закят фил-лугатит туркия», «Китаб уль идрок ли-лison ул-атрок», «Бадойе уль-лугат», «Абушка», «Келурнома», «Мунтахаб уль-лугат», «Санглох» и другие.

Ona tili – millatning ruhidir. Til – davlat timsoli, mulki, millat qiyofasining bir boʻlagi. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demak. Til madaniyat koʻzgusi va ruhimizning qanoti ekan, biz ona tilimiz orqali xalqlar, millat va elatlar orasida hamisha aziz-u mukarram ekanligimizni aslo unutmasligimiz kerak. Hatto, Prezidentimiz ham shunday deya taʼkidlaganlar: “Ona tilimiz-milliy maʼnaviyatimizning bitmas-tuganmas bulogʻidir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom koʻrsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir”.¹

Har qanday xalqning betakror milliy soʻz boyligi uning oʻz soʻzlari hamda turgʻun iboralaridir. Zamon va makon taʼsirida tilning lugʻat boyligi doimiy ravishda rivojlanib, oʻsib boradi. Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi soʻzlar, tushunchalarni dunyoga keltiradi, baʼzi soʻzlar esa eskirib isteʼmoldan chiqadi. Ana shunday dinamik rivojdagi bebaho boylikni oʻz vaqtida tarix zarvaraqlariga muxrlash, tilning oltin sahifalarini durlar bilan toʻldirib borish faqat matonatli, zahmatkash, fidokor tilshunos siymolargagina nasib etadi. Buyuk ajdodlarimizning oʻzbek tilini rivojlanishidagi xizmatlari katta. Har qanday adabiy til oʻzining paydo boʻlishi, shakllanishi tarixida turli ijobiy jarayonlarni boshidan kechiradi. Ijobiy jarayonlar tilning yanada takomillashuvi va taraqqiyot uchun xizmat qilsa, salbiy jarayonlar unga toʻsiq boʻladi. Eski oʻzbek tili boʻyicha yaratilgan lugʻatlar hozirgi oʻzbek adabiy tilining taraqqiyotida juda muhim oʻrin tutadi.

¹ Shavkat Mirziyoyev oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimdagi nutqidan 21.10.2019.

X-XI asrlarda O'rta Osiyo ijtimoiy–madaniy hayotida alohida bir davrni tashkil qiladi. Bu davrda ilm-fan, adabiyot va sanoatning yuksala borishi uyg'onishi nishonalarini yuzaga keltirgan edi. Bu davrda umumiy tarixiy taraqqiyot asoschilari Al-Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sinolar maydonga chiqdilar, Ular o'zlarining amaliy faoliyatlari, tarix, falsafa, mantiq, shuningdek, aniq fanlar sohasidagi kashfiyotlari bilan O'rta Osiyoning qadimiy tarihida chuqur iz qoldirdilar. Bu o'rinda Farobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Nasriddin Tusiy kabilarning qadimgi yunon ilm-fanga bo'lgan katta diqqat e'tiborlari muhim ro'l o'ynaydi.

O'zbek lug'atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug'atchiligi va arab tili lug'atchiligi tarixi bilan uzviy bogliqdir: “Devon-u lug'otit turk”(1073-1074-y.), “Muqaddimat-ul adab” (1137-y.), “Kitob ul idrok li-lison ul-atrok” (1312-y.), “At-tuhfat uz-zakiyat fil-lug'atit turkiya” (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an'analari yozilgan bo'lsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lug'ati o'z ifodasini topgan.

O'zbek lug'ati tarixi Mahmud Koshg'ariyning **“Devon-u lug'otit turk”** asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmasdan, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Shu bilan birga u dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lug'atlardandir. Lug'atning bizgacha bitta qo'lyozmasi yetib kelgan. Bu qo'lyozma, kotibning ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan bo'lib, 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

“Muqaddimat-ul adab” (1137-y.) Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo'lib, ularda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgartishlari va fe'l o'zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so'zlarning ostida forscha, ba'zilarida turkiy, hatto mo'g'ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xo'ja Is'hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tajima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, “Muqaddimat-ul adab”ning chig'atoy tilidagi tarjimasi az-Zamaxshariyning o'zi tomonidan amalga oshirilgan.

“At-tuhfat uz-zakiyat fil-lug'atit turkiya”(“Turkiy tillar haqida noyob tuhfa”, XIII asrning oxirida yozilgan). Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanadi. Lug'at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug'atda qipchoq o'zbeklari tili tavsiflangan. U 1968- yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr ettirilgan. Asar tuzilishiga ko'ra uch qism: kirish, lug'at (arabcha-turkcha) va grammatik qoidalaridan iborat. Muallif o'ziga qadar yaratilgan juda ko'p lug'atlar, ularning mazmuni va tuzilishini o'rganganligini alohida ta'kidlab, turkiy tillar grammatikasi va leksikasiga doir qimmatli asarlar yozgan Abu Hayyon (1256–1334) asarlarining biridan quyidagicha iqtibos oladi: “Har bir tilni bilish uch narsani o'zlashtirish bilan hosil qilinadi. Birinchisi: har bir so'z ma'nosini aniqlab bilish. Bu qism

“lug‘atshunoslik” deb ataladi. Ikkinchisi: so‘zlarning ayrim-ayrim holdagi xususiyatlarini o‘rganish. Bu qism “ilmi sarf” deb yuritiladi. Uchinchisi: so‘zlarning bir-biriga bog‘lanishiga doir xususiyatlarini o‘rganish. Bu qism arabcha “ilmi nahv” deyiladi”¹.

“Kitob ul idrok li-lison ul-atrok” (“Turkiy tillarni bilish kitobi”, 1312-y.) Abu Hayyon Andalusiyning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o‘z davrining turkiy lahja va shevalari, so‘zlarning joylashtirilish va izohlanish usullari tahlili haqida ma’lumot berilgan.

“Kitobu bulg‘atul mushtaqori lug‘atit turk val qipchoq” (“Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo‘llanma”, XIV asr) - Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug‘at. Asarning arabcha matni qora, turk so‘zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug‘atning leksikografik materiali 4 bo‘limga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo‘ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bo‘lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe‘llar. Bu asar turkiy tillar tarixini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo‘lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining asosi shu davrdan boshlab o‘z o‘rnini topa boshlagan. Shu davrda o‘zbek adabiyotini klassik adabiyot darajasiga ko‘targan Alisher Navoiy ayni chog‘da o‘zbek adabiy tilini ham klassik til darajasiga ko‘targan. Navoiy tili bir necha asr davomida turkiy xalqlar orasida namuna til bo‘lib xizmat qildi.

Bu o‘rinda shuni ta’kidlash kerakki, o‘zbek tilining turli tarixiy davrlariga, turli funksional uslublariga oid bitmas-tuganmas so‘z boyligini to‘la-to‘kis qamrab olish uchun ma’lum xronologik chegaralarga ega bo‘lgan, aniq maqsadga mo‘ljallangan lug‘atlar tuzish taqozo etiladi. Masalan, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarning asarlarini o‘qish uchun mahsus lug‘at zarur, chunki eski o‘zbek tili hozirgi o‘zbek adabiy tilidan lug‘at tarkibi jihatidan ham, grammatik qurilishi jihatidan ham sezilarli farq qiladi. Bunday lug‘atlar tuzilgan va nashr etilgan ham.

Alisher Navoiy xalqimiz ma’naviy dunyosining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatib kelgan buyuk siymolardan biridir. Bugungi kunda yoshlar qalbida milliy g‘urur, o‘zlikni anglash, go‘zallik va nafosatga shaydolik tuyg‘ularini kamol toptirishda Navoiy asarlari muhim manba bo‘la oladi. Zero, ulug‘ san’atkor asarlari mohiyatiga singdirilgan insonparvarlik, xalqparvarlik, adolat, haqiqat, imone’tiqod yetukligi, shukronalik, sabr-qanoat, kelajakka umidvorlik singari g‘oyalar barcha davrlarda ham insoniyat ma’naviy kamoloti uchun muhimdir.

XV—XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug‘atlarning yaratilishiga olib keladi. Alisher Navoiy asarlari yuzasidan bunday uzoq va juda boy leksikografik an’ananing mavjud bo‘lishi juda nodir hodisadir. Hatto, rang-barang lug‘atlarga boy bo‘lgan arab va fors leksikografiyasi tarixida xam ma’lum adib yoki bir necha adiblar asarlari asosida

¹ At-tuhfat uz-zakiyatu fil-lug‘atit turkiya. –T.: Fan, 1968. 280-bet.

tuzilgan bunday lugʻatlar mavjud emas. Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlar sirasiga quyidagi lugʻatlar kiradi:

1. Tole Imoni Hiraviyning **“Badoye ul-lugʻat”** (XV asr) nomli chigʻatoycha-forscha lugʻati, Alisher Navoiy asarlariga Husayn Boyqaro farmoni bilan 1500 yillarda tuzilgan birinchi qomus hisoblanadi. Ushbu lugʻatda XV asr vokalizmi va konsonantizmi - eski oʻzbek alifbosi maxsus atamalar orqali yaxshi ochib berilgan. Lugʻat muallifi Toli Imomiy Hiraviy eski oʻzbek tilidagi unli tovushlarni koʻrsatish uchun butun mahoratini ishga solgan. Natijada u tilda mavjud boʻlgan 14 unli tovush 26 ta undoshning har birini aniq koʻrsatgani aks etgan. Har bir soʻz haqida uch xil maʼlumot qoldirilgan: 1) soʻzning tovush tuzilishi; 2) uning maʼnosi; 3) grammatik xususiyati.

2. **“Abushqa”** nomi bilan mashhur boʻlgan chigʻatoycha-turkcha izohli lugʻat (XVI asr, Turkiya) bundan 450 yil muqaddam ilgari tuzilgan birinchi oʻzbek tilining izohli lugʻati fandagi yodgorlik sifatida katta ahamiyatga ega. Lugʻat yirik nastaʼliq xatida yozilgan. Hajmi 201 varaq, yaʼni 402 betdan iborat. Lugʻatda soʻz maʼnosi, asosan, 2 xil usulda ochib berilgan. Birinchi usulda lugʻatshunos soʻz maʼnosini bir soʻz bilan loʻnda ifodalaydi. Chunonchi, koʻkumtul soʻzi koʻm - koʻk deb izohlangan. II usulda soʻz maʼnosi tushuntirish yoʻli bilan ochib berilgan: qirov-qiragʻu demakdurki, savuq ayyomda gecha ila havodan yera dushar, yeri agʻarduri.

3. Muhammad Yoqub Chingiyning **“Kelurnoma”** deb nomlangan oʻzbekcha-forscha lugʻati (XVII asr). Lugʻat 15 bobdan va 332 fasldan iborat. Ulardan 14 bobi arab alfaviti asosida joylashtirilgan 400 dan ortiq feʼllarni izohlashgan bagʻishlanadi. Unda feʼlning yuqoridagi kabi turli xil shakllar paradigmasi beriladi. Natijada, uya lugʻatning namunasi vujudga keladi. Lugʻatning oxirgi bobi mavzuviy-ideografik lugʻatning ilk namunasi.

4. Muhammad Rizo Xoksoning **“Muntaxab ul-lugʻot”** nomli izohli lugʻati (XVIII asr) kitobda mumtoz adabiyotimizda koʻp uchraydigan astronomiya, adabiyot, musiqa, falsafa, geometriya, arxitektura, zoologiya, biologiya va shu kabi bir qator fanlarga taalluqli, zamondosh oʻquvchilarimiz uchun tushunish murakkab boʻlgan arabcha, forsa soʻzlarning maʼno va izohlari keltirilgan.

5. **Mirzo Mahdiyxonning “Sangloh”** nomli chigʻatoycha-forscha lugʻati (XVIII asr) (“Lugʻati atrakiya”, “Xulosayi Abbosi”lar “Sangloh”ning qisqa varianti)-Alisher Navoiy asarlari boʻyicha yozilgan lugʻatlarning eng kattasi. Lugʻat tuzishdan maqsadi shoir asarlarida uchraydigan qiyin soʻzlar maʼnosini forsiy-zabon xalqlarga ochib berish edi. Shuning uchun, u lugʻatni “Sangloh”, yaʼni toshli yer, toshloq deb atadi. Lugʻat 1759 - 60 yillarda yozib tugallangan.

6. Sulaymon Buxoriyning **“Lugʻati chigʻatoy va turki usmoniy”** (XIX asr-“Chigʻatoycha-turkcha lugʻat”) 1882-yilda Istanbulda nashr etilgan ikki jildli lugʻati. Lugʻatning birinchi jildida 8 mingga yaqin soʻzning maʼnolari oʻzbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qoʻshiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

7. **“Lugʻati Navoiy”** 1990 yilda navoiyshunos olimi S.Gʻaniyeva Tehron universiteti markaziy kutubxonasi bilan tanishish jarayonida fanda maʼlum boʻlmagan oʻzbekcha - turkcha (“Lugʻati Navoiy”) qoʻlyozmani aniqladi. Alisher

Navoiy asarlari bo'yicha tuzilgan bu lug'at 70 betdan iborat bo'lib, chiroyli nasta'liq xatida bitilgan. Lug'at oxirida tuzuvchining ismi sharifi va asar tarixi aniq ko'rsatilgan: Rajab ibni Muhib Ali Shomlu tarixi 1599 yil. Ushbu lug'at arab - fors alifbosi bo'yicha tuzilgan bo'lib, unda Alisher Navoiy asarlaridagi mingga yaqin so'z turkcha, ixcham, sodda izohlangan. Lug'at 24 harfga bo'lingan. Har bir harfga 20 tacha misol keltirilgan.

8. Shoh Jahonning o'g'li Avrangzeb buyrug'i bilan Fazlullaxon Barlos tomonidan tuzilgan **“Lug'ati Turkiy”** ham Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Fazlullaxon Barlos lug'atdagi so'zlarni joylashtirishda o'zbek tilining ichki xususiyatlari kelib chiqadi. Fe'llarni 13 harfga, ismlarni 18 harfga bo'ladi. Arab - fors tillariga xos je, ze, itqi, izg'i, zod, sod kabi harflar bilan boshlanuvchi so'zlarga misollar berilmagan. Lug'atning I qismida o'zbek tilidagi so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar haqida umumiy ma'lumot, II qismida eski o'zbek tilida ko'p ishlatilgan fe'llar, III qismida ot turkumidagi so'zlar, IV qismida qabila, meva, g'alla, hasharot, hayvonot olamiga oid so'zlar guruh - guruh qilib berilgan.

Yuqoridagilardan tashqari Navoiy asarlariga tuzilgan o'nlab lug'atlar bor. Ular jumlasiga “Kitobi lug'ati atrokiya”, “Farhangi Hazrati Alisher mullaqab ba-al Navoiy” kabi lug'atlar ham kiradi.¹ P. Shamsiyev va S. Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug'ati” (Toshkent, 1972). Bu lug'at birinchi marta 1953-yilda “O'zbek klassik adabiyoti asarlarini o'qish uchun qisqacha lug'at” nomi bilan nashr etilgan edi. 1983-85 yillarda esa prof. E.I.Fozilov rahbarligida 4 jildli Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati nashr etilgan. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, o'zbek lug'atchiligi uzoq tarix va boy an'anaga ega.

O'zbek tili leksikasi, hatto XX asrning o'zini olib qaraganda ham, tarkib jihatidan bir xil emas. Unda ayrim mualliflar tomonidan ishlatilgan, lekin hali o'zbek adabiy tiliga kirib ulgurmagan, shuningdek, shevalarga oid so'zlar ham anchagina. Bundan tashqari O'zbekistonda qadimdan rivijlangan kasb-hunarlariga oid, faqat hunarmandlar o'rtasida ishlatiladigan leksika yoki XX asrda o'zbek tili paydo bo'lgan son-sanoqsiz ilmiy-texnikaviy terminlar borki, bularning hammasini bitta lug'atga sig'dirib bo'lmaydi. Ayni shu sababli kasb-hunar, sheva lug'lari, terminalogik lug'atlar tuzish tajribasi ham mavjud. Bu jihatdan S.Ibrohimovning 3 qismli “Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi” lug'ati (Toshkent 1965; 2-nashri, 1972), akademik Sh.Sh.Shoabdurahmonov tahriri ostida nashr etilgan “O'zbek xalq shevalari lug'ati” (Toshkent 1972), Olim Usmon rahbarligida tuzilib nashr etilgan “Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati” (Toshkent, 1976) va boshqa o'nlab lug'ati e'tiborga loyiq.

Lug'atlar turli maqsadlarga tuziladi va ularni o'rganish, o'z tilining imkoniyatlarini to'laroq egallashda, savodxonlikni oshirishda, nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim ro'l o'ynaydi. Lug'atlarni o'rganishning ahamiyati shundaki, lug'atlar bizning so'z boyligimizni kengaytiradi. Leksikografiya boy tajribaga ega bo'la brogan sari uning ham fan sifatida o'z nazariyasi

¹ Umarov E.A. Eski o'zbek lug'atlari. Toshkent, 1992.

shakllanmoqda. Lugʻatlar oldiga qoʻyiladigan talablarning rang-barangligi lugʻat turlarining xilma-xilligi bu sohaning kelajagi porloqligidan darak beradi.

Oʻzbek tilining yangi izohli lugʻati, yangi tahrirda chiqarilgan, Oʻzbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” 5 jildli boʻlib, 80 000 dan ortiq soʻz va soʻz birikmasini oʻz ichiga oladi. Oʻzbek tilining ushbu izohli lugʻati keng xronologik doirada oʻzbek tilining butun soʻz boʻyligini emas, balki hozirgi zamon oʻzbek tilining keng isteʼmoldagi soʻz boʻyligini toʻplash va tavsiflashni oʻziga maqsad qilib qoʻyadi. Chunki oʻzbek tili XX asrning 2-yarmida, xususan, keyingi oʻz yilda yangi-yangi soʻzlar soʻz shakllari va ifoda vositalari bilan boyidi shu bilan birga, sifat jihatidan ham ancha oʻzgardi.

Turkiy xalqlarning “shamsu-l-millat”i boʻlgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy jahon adabiyoti xazinasini oʻzining hassos sheʼriyati, buyuk “Xamsa”si, fan sohalarining turli tarmoqlariga bagʻishlangan boy ilmiy merosi bilan boyitgan soʻz sanʼatkoridir. Oʻz ijodiy merosida 26 mingdan ortiq lugʻat boʻyligidan foydalangan bu buyuk daho mana besh asrdan oshibdiki, asarlaridagi chuqur falsafiy mushohadakorlik, maʼno-mohiyatning keng koʻlamligi va nazmiy merosidagi fasohat dengizining bepoyonligi bilan jahon ahlini hayratga solib keladi. Dunyoda Alisher Navoiy kabi asarlari keng tarqalgan, jahonning deyarli har bir chekkasida kitoblarining nusxalari saqlanayotgan boshqa bir ijodkorni toppish qiyin. Hazrat Navoiy hayotining soʻnggi yillaridayoq uning asarlari tiliga lugʻat ishlanganligi biz hozir navoiyshunoslik deb atayotgan sohaning ancha qadimiy ekanligini koʻrsatadi.

Shunday qilib, lugʻatning asosiy vazifasi hozirgi oʻzbek adabiy tilining soʻz boʻyligini toʻplash va tavsiflash bilan birga uning meyorlarini belgilash va barqarorlashtirishdan iboratdir. Ayni zamonda u nutq madaniyatining yuksalishiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyev oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimdagi nutqidan 21.10.2019.
2. Vohidov R., Eshonqulov H. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. -T.:Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi, 2006.
3. Haqqulov I. Navoiyga Qaytish. – T.: Fan, 2007.
4. Qayumov A. Asarlar. J.2. – T.: MUMTOZ SOʻZ, 2008; J.4. 2009
5. Alisher Navoiy ijodiy va maʼnaviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – T.: Oʻzbekiston, 2011

“SAB’AI SAYYOR” ASARIDA QO‘LLANILGAN ANTROPONIMLAR LINGVOPOETIKASI

Talaba: Diyora Nurimova

Ilmiy rahbar: Botir Zaripov

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy ijodida qo‘llanilgan antroponimlar va ularning lingvopoetik xususiyati tahlil etiladi. Ism va uning ahamiyati xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ism, lingvopoetika, doston, obraz, so‘z qudrati.

Annotation: This article analyzes the anthroponims used in Navoi’s work and their lingvopoetik features. The name and its significance are discussed.

Key words: noun, lingvopoetics, epic, image, word power.

O‘zbek adabiyoti ijodkorlari hikoyalari, asarlari, umuman ijodi, leksik jihatdan boy bo‘lib, unda hozirgi paytda faol qo‘llanilgan so‘zlar bilan bir qatorda, tarixiy qatlamga xos bo‘lgan lug‘aviy birliklar ham uchraydi. Ijodkorlarning turli davrlarda yaratgan asarlari til jihatidan bir-biridan farq qiladi. Ijtimoiy hayot taraqqiyoti, undagi o‘zgarishlar, yozuvchi dunyoqarashining boyishi va o‘zgara borishi yaratgan adabiy asarlarning tiliga ta’sir etmay qolmaydi. Shuning uchun ham badiiy asar tili o‘rganilar ekan, shu asarni yozuvchining boshqa asarlari bilan qiyoslash, o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash zarur. Adib ijodiy tilini o‘rganishda shu davr tarixiy sharoitini ko‘rib chiqish bilan birga yozuvchining siyosiy- adabiy hayotdagi qaysi yo‘nalishga mansubligi, uning dunyoqarashi va zamondoshlarining hamda o‘tmish ijodkorlarining unga bo‘lgan ta’sirini, shuningdek, asarning yozilish jarayonini e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmas ekan.

Badiiy asardagi onomastik birliklar, xususan antroponimlar ham mana shu millat, xalq hayoti va o‘tmishidan olingan, unda o‘z aksini topadi. Xuddi shuning uchun ularni o‘rganish, tadqiq qilish muhimdir. Bu orqali biz o‘z milliyligimiz, tariximizni bilish va anglashda yana bir qadam oldinga siljiymiz. Badiiy asar tilidagi antroponimlar tadqiq qilish bir tomondan tilshunoslikning antroponimika sohasi uchun ahamiyatli bo‘lsa, ikkinchi tomondan tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalardan biri – badiiy asar tili va yozuvchining uslubi muammosiga ma’lum bir aniqliklar kiritishi bilan ahamiyatlidir. Badiiy asarlarda qo‘llanilgan antroponimlarni tahlil qilish o‘zbek tilshunosligida shaxs nomlarining o‘rnini belgilash, bugungi kunga qadar qanday fonetik, leksik va grammatik holatlarni boshdam kechirganligi, semantik taraqqiyoti to‘g‘risida ma’lum bir xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi. Ushbu fiklar tasdiqini topish uchun fasohat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodiga murojaat qilamiz. Zero, hazratning boy va keng ko‘lamli adabiy merosidan o‘rin olgan shaxs nomlar ham til, badiiylik jihatdan juda yuksak sanaladi. Birgina Navoiy “Xamsa”sidan o‘rin olgan “Sab’ ai sayyor” dostonida ham turli qahramonlar ishtirok etgan, muallif bu qahramonlarga shunday nomlar tanlaganki, ularda obrazning ruhiy va jismoniy, ma’naviy va shaxsiy sifatlari o‘z ifodasini topgan.

“Sab’ ai sayyor” “Xamsa” tarkibidagi ishqiy-sarguzasht dostonlardan biri. Ushbu maqolada asardagi ismlar lingvopoetikasi tahlil etilgan.

Bahrom – asarda bosh qahramon bo‘lib, bu ism Sharqda Mirrix yulduzining nomi. Mirrix yulduzi qonli sayyora bo‘lib, jang-u jadallar ramzi. Shu sabab ham Bahrom ko‘pincha jang-u jadallar, fitna-yag‘molar timsoli sifatida keladi.

Axiy- do‘st, birodar, yuksak mehr egasi, bunday insonlar hech kimdan yordam kutmaydi, ammo har kimga mehr beradi. Asarning qora rangli qasrda aytilgan hikoyasida Axiy Farruxga o‘z ayolini nikohlab beradi, undan hech bir yordamini ayamaydi. Shuningdek, muallif o‘zining “Mahbub ul- qulub” asarida ham “Bir o‘tmakni ikki bo‘lub, yarmin bir ochg‘a berganni saxiy de, o‘zi yemay barin muhtojga berganni axiy de” deb qayd etadi.(1, b. 43.)

Jobir – jabr qiluvchi, zulim etuvchi. Beshinchi iqlimdan kelgan yo‘lovchi hikoyatida tilga olingan bu obraz Adan degan joyni makon etib, qaroqchilik, yo‘lto‘sarlikni o‘ziga kasb qiladi.

O‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalangan Alisher Navoiy ijodida ham antroponimlarning lingvopoetikasi muhim vazifa bajaradi. “Layli va Majnun” dostoni qahramoni Layli ismining ma‘nosi “qora, yoki tungi qiz”. Majnun asli ismi Qays. Majnun uning laqabi bo‘lsa-da, dostonida deyarli laqab-ism qo‘llangan. Navoiy “Xamsa”da keltirilgan hikoyatlardagi qahramonlar ismlarini ularning tashqi qiyofasiga mosligiga, keyingi taqdiriga qarab belgilashga ham ahamiyat bergan. Tasvirlanayotgan voqealarning kishilarning ismiga mutanosib bo‘lishiga alohida e‘tibor bergan. “Farhod va Shirin” dostonida, “Sab‘ayi sayyor” dostonida keltirilgan hikoyatlarda bu holatni yaqqol ko‘rish mumkin. Shoir qahramonlarga ism tanlashga alohida mas‘uliyat bilan yondashadiki, ular faqat qahramonlarini tanishtiruvchi, yaxshi yoki yomonligini anglatuvchi ismgina emas, balki voqelikni ma‘lum darajada o‘zida mujassamlashtirgan, qahramonning kelajak taqdiriga ishora qilgan, xarakterli xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan tarzda namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA “OILA” KONSEPTIGA XOS PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Elshod RAJABOV,

*NavDPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi II kurs magistranti
(O‘zbekiston)*

Annotation. This article compares and analyzes paremiological units in Uzbek and English languages.

Key words: *family, proverb, wise saying, parents, son, daughter, harmony, kindness, analysis*

Аннотация. В данной статье сравниваются и анализируются паремииологические единицы на узбекском и английском языках.

Ключевые слова: *семья, пословица, мудрое изречение, родитель, сын, дочь, гармония, доброта, анализ*

Shaxsning shakllanishi, ma'naviyatining tarkib topishi va rivojlanishida oilaning o'рни beqiyos bo'lib, jamiyatning asosiy guruhi hisoblangan oila jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib boradi. Oila har bir xalq turmush tarzining ajralmas bo'lagi sanaladi. Chunki tirik organizmning mavjudligi uni tashkil qiluvchi har bir hujayraning hayotiylikiga bog'liq bo'lganidek, oila ham davlat, jamiyat deb atalgan butun bir "organizm"ni tashkil etuvchi "hujayra"dir. Davlat va jamoat arbobi Abdurauf Fitrat so'zlari bilan aytganda: "Oila er, xotin va farzandlardan iborat. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, oila bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir. Shu ta'riflardan ma'lum bo'ladiki, oila ham bir necha odamlardan iborat bo'lgan jamoa ekan"¹. Insoniyat taraqqiyotidan ma'lumki, ibtidoiy jamiyatning ilk davrlarida shakllana boshlagan oila-qarindoshlik munosabatlari ma'lum davrlar o'tishi bilan tobora mustahkamlanib, takomillashib borgan. Shaxs, oila va oilaviy munosabatlar masalasi bugungi kunda ham o'zining tarixiy, madaniy, milliy va umumbashariy qadriyatlarga egaligi bilan katta ahamiyatga ega. Shunday ekan, har bir xalq, millat vakili oila muqaddas ekanligi, uni ulug'lash, e'zozlash zarurligi, unda umuminsoniy va milliy qadriyatlar aks etganligini his qilishi lozim. Shu o'rinda Hazrat Navoiyning oila tayanchlari bo'lmish ota va ona haqida bitgan purhikmat misralarini keltirish o'rinlidir:

Boshni fido ayka ato qoshig'a,

Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Tun-kuning aylagali nur fosh,

Birisin oy ayla, birisin quyosh.

Ayniqsa, Navoiy ijodida onaning eng ulug' zot ekanligi, uni doimo e'zozlash va ulug'lash lozimligi kabi chizgilar bot-bot ko'zga tashlanadi:

Anolarning oyog'i ostidadur,

Ravzayi jannatu jonon bog'i,

Ravza bog'in visolin istar esang,

Bo'l anolar oyog'in tufrog'i.

Oila to'g'risidagi bunday qarashlar o'z-o'zidan tilda aksini topdi va bu tushunchalar lisoniy ifodaga ega bo'ldi. O'zbek va ingliz tillarida ham oila konseptiga ishora qiluvchi lisoniy birliklar talaygina bo'lib, ushbu ishda paremiologik birliklarning ikki tildagi qiyosiy-tipologik tahliliga e'tibor qaratildi.

Ma'lumki, paremiologik birliklar frazeologik birliklar singari xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan, ma'lum bir ibratli fikr-xulosani o'zida mujassam etgan barqaror birikmalar hisoblanadi. Paremiologik birliklar maqol, matal, naql, aforizm kabi bir necha turlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, xalq maqollarida milliy tafakkur, xalqona ur-odatlar va an'analar, turmush tarzi, milliy mentalitet kabi tushunchalar yaqqol aks etadi.

O'zbek tilida oilaning muqaddas dargoh ekanligi, uy-rozg'or tashvishlari va turmush tarzining o'ziga xos milliy ruhini aks etganligi "*Oilaning izzati* –

¹ Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. Toshkent, "Ma'naviyat", 2000. 8-bet

hayotning lazzati”, “Oila – qo’sh ustunli ayvon”, “Yaxshi ro’zg’or – jannat, yomon ro’zg’or – do’zax”, “Totuv turmush – uzoq umr”, “Oila ahil bo’lsa, omad o’z oyog’i bilan kelar”, “O’z uyim – o’lan to’shagim”, “Ro’zg’ori kattaning tashvishi ham katta” kabi maqollar vositasida ifodalansa, ingliz tilida esa “East or west – home is best” (O’z uyim – o’lan to’shagim), “Marriage maker or mars a man” (Turmush kishini yo barpo, yo barbod etadi), “Marriage goes by contrasts” (Turmush qarama-qarshiliklardan iborat), “There is no place like home” (O’z uying – o’lan to’shaging) maqollari buning yorqin namunasidir.

Ayniqsa, oiladagi ahillik, oila a’zolari o’rtasidagi inoqlik, birlik, mehr-muhabbat, oilaviy munosabatlar masalasi qadimdan o’zbek va ingliz xalqlarida asosiy o’rin tutib kelgan. Bu holatni o’zbek tilidagi “Inoq oilada beshik bo’shamas”, “Oila ahil bo’lsa, bitmas ish qolmas”, “Turmush farovon bo’lsa, ko’ngil – charog’on”, “Birlikli uy barokatli, g’avg’oli uy halokatli”, “Yaxshi uydan yaxshi tutun chiqar”, “Janjalli uy – azobli go’r”, “Olam tinch – oilam tinch”, “Urushlik uy – mozor”, “Bir kun janjal bo’lgan uydan qirq kun baraka ketadi” maqollari orqali ifodalash mumkin. Ingliz tilidagi “Blood is thicker than water” (Qon-qarindosh – jon qarindosh), “Borrowed garments never fit well” (Begonadan do’st bo’lmas), “Charity begins at home” (Tug’ishgan omonlikda emas, yomonlikda bilinar), “Counsel is no command” (Maslahatli to’y tarqamas), “Many men, many minds” (Birlashgan o’zar), “Wash your dirty linen at home” (Uydagi gapni ko’chaga chiqarma), “Out of sight, out of mind” (Mehr ko’zda), “Far from eye, far from heart” (Ko’zdan yiroq – mehrdan yiroq), “Accidents will happen in the best regulated families” (Noxush voqealar yaxshi oilalarda ham sodir bo’ladi) maqollari ham yuqoridagi masalaning yorqin bir dalilidir.

Har qanday xalqlarda bo’lgani kabi o’zbek va ingliz xalqlarida ham oilali bo’lish, turmush qurish, er va xotin munosabatlari singari dolzarb masalalar shu xalqlarning tilida turli xalqona naqlar orqali gavdalantiriladi. O’zbek tilida “Tengini topsang, tekinga ber”, “Qizli uy qudasiz bo’lmas”, “Shoshgan qiz erga yolchimas”, “Maslahatsiz turmush to’ydin keyin buzilar”, “Onasini ko’r, qizini ol”, “Qiz chiroyidan ham chimmati kerak”, “O’g’ilning to’yi – o’yin, qizning to’yi qiyin”, “Ketar qizning ko’ngli kuyovda”, “Qiz bolaning baxti kulning tagida yotadi”, “Uyalgan yigit qizdan quruq qolar”, “Xotinni tanlab ol, gulni – hidlab”, “Yosh yigitning ko’zi bilan qiz olma”, “Xotin olmoq – eshak savdosi emas”, “Xotin olsang, yoshdan ol, jilovini boshdan ol”, “Umr savdosi – qiyin savdo”, “Pardali qiz – pariga tengsiz”, “Chiroyli qizning nozi bor”, “Qiz qarisa, qozi bo’lur, qari cholga rozi bo’lur”, “Sepli qiz olma, epli qiz ol”, “Onasi maqtagan qizni olma, yangasi maqtagan qizdan qolma”, “Davlat uchu erga tekkandan yerga tekkan yaxshi”, “Boqmagil nasliga, boqqin asliga”, “Xotin olmoqqa cho’t kerak, botmon dahsar et kerak”, “Chiqqan qiz chig’iridan tashqari”, “Umr yo’ldoshingning mahriga boqma, mehriga boq”, “Achchiq o’yin shirin turmushni buzar”, “Yaxshi otga qamchi kerakmas, yaxshi qizga sovchi kerakmas” kabi ko’plab xalq maqollari mavjud. Ingliz tilida ham shu kabi “Be sure before you marry of a house where in to tarry” (To’ydin oldin bo’lg’usi yashaydigan oilaga ishonch hosil qil), “Beauty will buy no beef” (Chiroyiga go’sht olib bo’lmas), “Choose a wife rather by your ear than your eye” (Xotinni ko’zing bilan emas,

qulog'in bilan tanla), "Every couple is not a pair" (*Har qanday ikki kishi ham juftlik bo'lavermaydi*), "A good wife and health are a man's best wealth" (*Yaxshi xotin va sog'liq erning eng yaxshi boyligidir*), "A good wife makes a good husband" (*Yaxshi xotin yaxshi erni yaratadi*), "Marry in haste a repent at leisure" (*Shoshib uylangan bafurja afsuslanar*), "Maidens should be meek until they be married" (*Qizlar erga tegishdan oldin yuvosh bo'lishi lozim*), "Marriage is a lottery" (*Uylanish – bu lotereyadir*), "Marry first and love will follow" (*Haqiqiy sevgi to'ydandan keyin bo'ladi*), "He that sells his liberty marries for health" (*Boylik uchun oila qurgan o'z ozodligini sotgan*), "It is good to marry late or never" (*Kech yoki hech uylanmaslik yaxshi*), "Marry your daughters betimes, lest they marry themselves" (*Qizning o'zi erga tegmasligi uchun uni tezroq erga berish kerak*), "Marry your son when you will, your daughter when you can" (*O'g'lingni xohlaganingda uylantir, qizingni esa imkoniyatin borida uzat*) maqollari mavjud ekanligini ta'kidlash kerak.

Oilada farzandning tug'ilishi, uning oiladagi tarbiyasi masalasi ham o'zbek va ingliz xalqlari milliy madaniyatining o'ziga xos bir namunasidir. Bu madaniy jihatlar o'zbek va ingliz xalqlarining tilida ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, o'zbek tilida "Farzand – jonga payvand", "Bola tarbiyasi beshikdan", "Bolali uydanda baxt arimas", "Bolali uy – bozor, bolasiz uy - mozar", "Bolasi ko'p boy bo'lar", "Bolasi yo'qning baxti yo'q", "Olmaning tagiga olma tushadi", "Men bolamni deyman, bolam bolasini deydi", "Farzandga otaning mehri ketmoncha bo'lsa, onaning mehri osmoncha bo'ladi", "Farzand – ko'ngilning guli, ko'zning nuri", "Davlatning boshi - farzand", "Farzanding - davlating", "Yaxshi farzand – ota-onaning chirog'i, yomon farzand – ota-onaning dog'i", "Bola o'stirish – tosh kemirish", "Odamning mevasi - bolasi", "Farzand ko'rdingmi – ko'chat ek", "Odabli o'g'il – ko'kdagi yulduz, odobli qiz – yoqadagi qunduz", "O'g'il bilan qizing – bamisoli ikki ko'zing", "Yaxshi farzand – el obro'si", "Farzand baxti – ona taxti, farzand kamoli – ota jamoli", "Yaxshi farzand ota-onani elga tanitar, yomon farzand ota-onani yerga qaratar", "Yaxshi boladan rahmat, yomon boladan la'nat" singari maqollar ham, ingliz tilidagi "As the tree, as the fruit" (*Daraxtiga ko'ra mevasi, ota-onasiga ko'ra bolasi*), "Each bird loves to hear himself sing" (*Qora qo'ng'iz ham o'z bolasini oppog'im deydi*), "Every mother thinks her own gosling a swan" (*Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga*), "Like father, like son; like mother, like daughter" (*Otadan o'g'il, onadan qiz*), "The parson always christens his own child first" (*Har kimsa birinchi bo'lib o'z bolasini cho'qintiradi*), "Happy is he that is happy in his children" (*Har kishining baxti uning bolalarida ko'rinadi*), "Many a good father has but a bad son" (*Ko'p yaxshi otalarning yomon o'g'li bo'ladi*) maqollari ham farzand to'g'risida ekanligi bunga misol bo'la oladi.

O'zbek va ingliz tillarida oila konseptiga ishora qiluvchi bunday paremiologik birliklar juda ko'p. Oila konsepti o'zbek va ingliz tillarida paremiologik birliklar orqali ham voqealanadi. Oila konseptiga ishora qiluvchi maqollar o'zbek va ingliz xalqi muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev T, Musoqluv A, Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari lug‘ati. – Toshkent, “Sharq”, 2013
2. Shomaqsudov Sh, Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O‘zbek xalq maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 1990
3. Shomaqsudov Sh, Dolimov S. Qayroqi so‘zlar: xalq iboralarining izohli lug‘ati. – Toshkent, “O‘zME”, 2011
4. Karomatova K.M, Karomatov H.S. English proverbs. Toshkent, 2005
5. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2000

**BOSHLANG'ICH SINFLARNING O'QISH DARSLARIDA ALISHER
NAVOIY ASARLARINI KO'RGAZMALI VOSITALAR ORQALI
O'RGATISH**

*Miltiqboy SUYUNOV,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning yaratuvchi shaxs sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, iste'dodi, mahorat qirralari, betakror uslubini o'rgatish yo'llari yoritiladi. O'qish darslarida Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'rganishda testlar, labirintlar, kichiq matnlar tuzib ishlash juda maqsadga muvofiq. Bolalar dars davomida 1-2tadan mavzuga oid testlar tuzib, bir-birlari bilan almashlab ishlashlari bevosita ularni test bilan ishlashga o'rgatadi. Labirintlar bolalarni aql bilan ish tutishga o'rgatsa, kichiq matnlar yaratish esa ularni fikrlashga, ijod qilishga undaydi. Ularni o'rganishda tahlil qilish, misralarni nasrga aylantirish, mazmunini sharhlash kabi topshiriqlar darsning faoliyatini oshiradi.

Kalit so'zlar: mahorat, ta'lim, tarbiya, o'qish, test, tahlil, ko'rgazma, topshiriq.

Annotation: This article describes Alisher Navoi's unique qualities as a creative person, his talent, skills, and ways to teach his unique style. It is very useful to create tests, mazes, short texts to study the life and work of Alisher Navoi in reading lessons. The fact that children create and share 1-2 thematic tests during the lesson directly teaches them to work with the test. Labyrinths teach children to act intelligently, while creating small texts encourages them to think and create. Assignments such as analyzing them, translating verses into prose, and interpreting the content will enhance the lesson.

Keywords: skill, education, upbringing, reading, testing, analysis, exhibition, assignment.

Аннотация: В этой статье описаны уникальные качества Алишера Навои как творческой личности, его талант, навыки и способы обучения своему уникальному стилю. Очень полезно создавать тесты, лабиринты, короткие тексты для изучения жизни и творчества Алишера Навои на уроках чтения. Тот факт, что дети создают и делятся 1-2 тематическими тестами во время урока, напрямую учит их работе с тестом. Лабиринты учат детей действовать разумно, а создание небольших текстов побуждает их думать и творить. Такие задачи, как их анализ, перевод стихов в прозу и интерпретация содержания, улучшают урок.

Ключевые слова: умение, образование, воспитание, чтение, тестирование, анализ, выставка, задание.

O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim maktablarining boshlang‘ich ta’limdagi ta’lim va tarbiya jarayonini davr talablari asosida, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarga mos ravishda uzluksizlik va uzviylik tamoyillariga rioya qilgan holda yangi pedagogik texnologiya darajasida, shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalanib tashkil etishning mazmuni, shakllari, metod va usullarini izlash, ishlab chiqish, milliy pedagogika fanining talablari asosida o‘qish va ona tili ta’limida ro‘y bergan o‘zgarishlarni amaliyotga tatbiq etish yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashning muhim omillaridan hisoblanadi. Badiiy asar – yuksak estetik qadriyat. U o‘zida kelayotgan yosh avlodning axloqiy izlanishlari manbai hamdir.

Boshlang‘ich sinflarda yozuvchi hayoti va ijodiga oid mavzularni o‘rgatish muammosiga yangi tamoyillar asosida yondashuv orqaligina ijodkor shaxs qiyofasini o‘quvchi ko‘z o‘ngida jonlantirish mumkinligini isbotladi. O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta’lim sohasidagi isloxlarni amalga oshirishning ahamiyati xususida to‘xtalib, quyidagilarni ta’kidlagan edi: “eng avvalo, bizning ta’lim tizimiga bo‘lgan munosabatimizni ham tubdan o‘zgartirish kerak. Ta’lim islohoti bizni demokratik o‘zgarishlar, yangi jamiyat barpo etish yo‘lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo‘lmog‘i zarur. Har birimizga... ayon bo‘lsinki, ta’lim-tarbiya tizimini o‘zgartirmasdan turib, odamlar ongini, demakki, ularning turmush tarzini tubdan o‘zgartirish mumkin emas”¹.

Zero, ijodkor qiyofasini uning ruhiyatiga aloqador murakkab, ziddiyatli, yashirin jihatlar bilan keng ko‘lamda talqin etish nihoyatda qiyin jarayondir. Ijodkor o‘z asarlarini yaratgan ekan, uning markazidagi inson qiyofasida, obraz ruhiy olami tasvirida hamohang xususiyatlar, tuyg‘u va kechinmalarni ifoda etishi tabiiy. Yozuvchi mahorati ham inson qalbini qay darajada haqqoniy tasvirlay olishi bilan belgilanadi. Binobarin, har bir ijodkor inson ruhiyati manzaralarini o‘ziga xos, boshqalarga o‘xshamagan tarzda kashf etish iste’dodiga ko‘ra betakrordir. Iste’dod egasining ruhiy olami, e’tiqodi, shaxs sifatidagi xislat va fazilatlari, tafakkur tarzi, ta’sirlanish yo‘sinining ayrichaligi uning shaxs sifatidagi qiyofasini belgilovchi xususiyatlar hisoblanadi. Aynan shu jihatlariga ko‘ra yozuvchilar adabiyotda o‘ziga xos uslub egasi sifatida taniladilar.

Boshlang‘ich ta’limda yozuvchi hayoti va ijodiga oid mavzularni o‘rgatish vositasida uning shaxslik sifatleri bilan yaratuvchi ijodkorga xos qiyofasini o‘quvchi ko‘z o‘ngida jonlantirish orqali namuna tarbiyasiga e’tibor qaratilgan. Muayyan ijodkorga xos badiiy tafakkur tarzini o‘rgatish, yozuvchi kechinmalariga kechinmadoshlik, hamfikirlik holatini yuzaga keltirishdagi o‘qituvchi mahorati bilan bog‘liq jarayonlarga kam e’tibor qaratilgan. Alisher Navoiyning yaratuvchi shaxs sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari, iste’dodi, mahorat qirralari, betakror uslubini o‘rgatish yo‘llari yoritiladi. O‘quvchi-kitobxonning estetik didini yuksaltirishga, asarni yaratishda yozuvchi ruhiyatida kechgan holatlar mohiyatini anglatishga, insoniy tuyg‘ularini o‘quvchi qalbida qayta jonlantirishga erishish

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. “Sharq” nashriyot-matbaa konserni, 1999. 85-bet.

yo'llarini aniqlash orqali o'quvchida ham o'ziga xos muayyan tuyg'u va fikr, nuqtai nazar, mushohada-muhokama, munosabatni yuzaga keltirish mumkin. Bu xususiyatlar esa o'z mustaqil fikri va nuqtai nazariga ega yoshlar ma'naviyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Yozuvchi hayoti va ijodiga oid mavzularni samarali ta'lim usullariga tayanib o'rgatish orqali o'ziga xos badiiy olam yaratgan iste'dod egalariga xos betakror xususiyatlarni ochib berish imkoniyati yuzaga keladi. Shu yo'l bilan shaxslik darajasini zabt etishga o'quvchini da'vat qilish va ruhlantirish mumkin. Bir so'z bilan aytganda, yaratuvchilikka, ezgulikka, go'zallikka intiluvchan yoshlarni tarbiyalash, ular ko'nglida yetuk insonlarga havas hissini uyg'otish, el e'zoziga sazovor bo'lgan so'z san'atkorlari kabi qalbi uyg'oq shaxslarni voyaga yetkazish mumkin.

O'qish darslarida Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'rganishda testlar, labirintlar, kichiq matnlar tuzib ishlash juda maqsadga muvofiq. Bolalar dars davomida 1-2tadan mavzuga oid testlar tuzib, bir-birlari bilan almashlab ishlashlari bevosita ularni test bilan ishlashga o'rgatadi. Labirintlar bolalarni aql bilan ish tutishga o'rgatsa, kichiq matnlar yaratish esa ularni fikrlashga, ijod qilishga undaydi. Ularni o'rganishda tahlil qilish, misralarni nasrga aylantirish, mazmunini sharhlash kabi topshiriqlar darsning faoliyatini oshiradi. Bu topshiriqlarni amalga oshirishda sinf o'quvchilarini kichiq guruhlariga bo'lib, zigzag usulida, ya'ni birin-ketin topshiriqlarni tezkorlik bilan ishlashga o'rgatish juda qiziqarli kechadi. Bunda vaqt belgilab boriladi. Topshiriqlar turli stollarga qo'yilib, guruhlar o'rin almashib ishlashadi.

Birinchi topshiriq: Test savollari bilan ishlang.

1. Alisher Navoiy dastlab o'z g'azallarini qaysi tilda yaratgan?

- A) arab tilida
- B) fors-tojik tilida
- C) o'zbek tilida

2. Alisherning yozgan g'azalidan ta'sirlanib: "Agar muyassar bo'lsa edi, men o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiy tillarda yozgan baytimni shu g'azalga almashar edim va bu ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim", deb kim aytadi?

- A) Lutfiy
- B) Jomiy
- C) Ganjaviy

3. Husayn Boyqaro nega Mashhaddan Marvga jo'naydi?

- A) kasalligi tufayli
- B) toj-taxt uchun qo'shin to'plash maqsadida
- C) ota-onasining bag'rida bo'lish uchun

4. Qatordan Alisherni har jihatdan yoqtirmagan va Hirotdan surgun qilgan podshohni belgilang.

- A) Husayn Boyqaro
- B) Abulqosim Bobir
- C) Abusaid

5. 1483 - 1485-yillarda Alisher qanday baxtga erishdi?
 - A) “Xazoyin ul-maoniy” devonlarini tuzadi.
 - B) “Xamsa” asarini yaratadi.
 - C) vazirlik lavozimiga erishadi.
6. Alisher Navoiyning ruboiylari boshqa shoirlarning ruboiylaridan qaysi jihati bilan farqlanadi?
 - A) ishqiyliги, falsafiyliги bilan
 - B) rang-barangliги, mazmunining chuqurligi bilan
 - C) tarbiyaviyligi bilan.
7. Alisher Navoiy haqiqiy insonning bezagi nimada deb biladi?
 - A) uning toj-taxti, mansabida
 - B) shohlar sallasiga sanchib qo‘yiladigan hukmdorlik tamg‘asida
 - C) uning odobi va hayosida
8. Alisherni Samarqanddan Hirotga kim chaqiradi?
 - A) Do‘sti Husayn Boyqaro
 - B) Tog‘asi Mir Said Kobuliy
 - C) Ustozi Abdurahmon Jomiy

Ikkinchi topshiriq: Alisher Navoiy hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan shaharlar beshta nuqtada yillari bilan aks etgan. Siz shaharlarning nomini belgilang. Ular quyidagilar:

1. (nuqta 1456-yil) – Mashhadga boradi.
2. (nuqta 1469-yil) – Samarqanddan Hirotga qaytadi.
3. (nuqta 1441-yil) – Hirotning Bog‘i Davlatxona joyida tug‘ilgan.
4. (nuqta 1460-yil) – Hirotidan Samarqandga ketadi.
5. (nuqta 1459- yil) – Mashhaddan Hirotga qaytadi.

Uchinchi topshiriq: Berilgan ismlarni to‘ldiring va ularning kimligini aniqlang:

1. G‘iyosiddin (Muhammad, otasi)
2. Shayx Abu Said (Chang, bobosi)
3. Mir Said (Kobuliy, tog‘asi)
4. Sharafiddin (Ali Yazdiy, tarixchi)
5. Abulqosim (Bobir, podshoh)
6. Husayn (Boyqaro, do‘sti).

To‘rtinchi topshiriq: Ushbu berilgan so‘zlardan foydalanib guruhingiz bilan kichiq matn yarating. (“Xamsa”, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, turkiy til, baxt, byetakror, nafis, she’riy misralar...)

O‘quvchilar topshiriqlarni bajarib bo‘lgach, ruboiylar tahlili Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi hikoyat bilan boshlanadi.

O‘qituvchi: Bolalar, siz Makka haqida ko‘p eshitgansiz, Hajga borgan kishi o‘z gunohlaridan forig‘ bo‘lishga, poklanishga umid qiladi. Hikoya qilinishicha, Ismoil degan shaxs ham Makka safariga otlanadi, u yo‘lda Shayx Mo‘min bilan uchrashib qoladi. Shayx Mo‘min bu yo‘lovchining haj orzusida ekanligini bilgach, undan:

- Onang bormi? – deb so‘raydi. Tasdiq javobini olgach:

- Yo‘ldan qaytib onang xizmatini qil, - deydi. Bu maslahat hoji bo‘lishni istagan kishiga yoqmaydi. Shunda Shayx Mo‘min:

- Men ellik marta haj qilibman, bosh yalang, oyoq yalang va biror hamrohsiz. Barchasini senga berdim. Sen onang ko‘ngli shodligin menga ber, - deydi.

- Xo‘sh, bobomiz Alisher Navoiy bu hikoyati orqali qanday fikrni ilgari so‘rgan? – savoli orqali o‘quvchilarga murojaat qilib, ularning fikrini bilishimiz va ruboiylaridagi ma’nolarni sharhlash yo‘li bilan uqtirishimiz mumkin.

“Munshaot” asarida esa: “... Payg‘ambar buyuribdurkim, tangri taolo g‘azabi ham ota g‘azabiga vobastadur. Kishi ota rizosin olsa, tangri taolo rizosin olgan bo‘lur. ... Mashoyix so‘zidurkim... otang parvardigoringdur”, - degan fikr bayon qilingan.

Mana ko‘rdingizmi, balki xalq orasidagi “ota rozi – xudo rozi” degan naql o‘sha davrlardan qolgandir.

Endigi topshiriqda har bir guruh bittadan ruboiyni nasrga aylantiradi. “Farzand ato qullig‘in chu odat qilg‘ay” ruboiysining nasrdagi ko‘rinishi bunday bo‘lishi mumkin: O‘z otasining hurmatini bajo keltirgan farzand dunyodagi eng baxtli farzand bo‘la oladi. Mana shu hurmati tufayli uning kasb-kori rivoj topadi. Har kim otasiga qanday munosabatda bo‘lsa, kelajakda xuddi shunday munosabat uning o‘z farzandidan qaytadi. Darvoqe, bugungi o‘g‘il – ertaga ota, bugungi qiz - ertaga ona bo‘lishi tabiiy, bu hayot qonunidir.

Ruboiylar sharhlangach, o‘quvchilarga ota-onani hurmatlash borasida xalqimiz tomonidan yaratilgan maqollarni eslash vazifasi topshiriladi:

Ota-ona bo‘lar farzandga quyosh.

Ota-onang duosi,

O‘tga - suvga botirmas.

Otangni kaftingda tutsang,

Onangni boshingda tut.

Ota–onasini og‘ritgan el ichida xor bo‘lar,

Onasini og‘ritgan parcha nonga zor bo‘lar.

Ona mehribon, ota g‘amg‘uzor.

Oltin olma, duo ol.

Ma,‘lumki, og‘zaki nutq ifodali o‘qish bilan chambarchas bog‘liq. Ruboiylarni ifodali o‘qish uchun magnitafon tasmasidan namunalar eshittiriladi. Ruboiylarning vazni aniqlanadi va o‘quvchilarga ko‘chma yozuv taxtasiga yozib quyilgan she‘r baxri bir nycha bor takrorlatiladi. O‘qituvchi kodoskop orqali ekranga tushirilgan ruboiyning barcha misralarini ushbu o‘lchov asosida yoddan ifodali o‘qiydi.

Ruboiylarning qofiyasi (afsar, darxar, abtar, zavar, odat, saodat, rioyat, siroyat) ni va misralar oxirida takror kelgan so‘zlar (bil, qilg‘ay) ni topib adabiyot daftarlariga ko‘chirib yozadilar. Uyga vazifa qilib ushbu ruboiylarni belgilangan vazn asosida yod olish va mazmunini so‘zlab berish topshiriladi.

Xulosa shuki, matn ustida ishlash, tahlil qilish, ifodali o‘qish jarayonlarida o‘quvchilarga estetik tarbiya berish bilan birga ularning ma‘naviy axloqi va mustaqil fikrlashini o‘stirish ko‘zda tutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017, 102 bet.
2. I.A. Karimov. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. "Sharq" nashriyot-matbaa konserni, 1999. 85-bet.
3. Abdussalim Aji The Importance of Motivation in Teaching Learning Process to Reach Learning Goal
4. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009. – 163 b.
4. Рахматуллаева Л.И. Методика преподавания родного языка родного языка. – Т.: Учебное пособие. Молия Иктисод, 2007.
5. Innovatsion ta'lim texnologiyalari / Muslimov N.A., Usmonboyova M.H.,
6. Sayfurov D.M., Turayov A.B. - T.: "Sano standart" nashriyoti, 2015. - 150 b.
- Tolipov U., Usmonboyova M. Pedagogik texnologiyalarning tadbqiqiy asoslari, T.: 2006. - 260 b.

ALISHER NAVOIYNING TILNI O'RGATISHGA QO'SHGAN ULKAN HISSASI

*Xolbibi QURBONOVA,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)*

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning talaffuz va imlo, ularning aloqadorligi, so'z qudrati va nutq madaniyati, so'z ma'nolaridan to'g'ri foydalanish, nutqni to'g'ri tuzish kabi masalalarning ilmiy sharxini berish bilan tilni chuqur o'zlashtirish metodikasini yaratishga qo'shgan ulkan hissa haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar : til, nutq, nutq odobi, metodika, tafakkur, ijodiy tafakkur sohibi og'zaki va yozma nutq.

Аннотация: В статье изложена информация об огромном вкладе Алишера Навои в создание методики глубокого овладения языком с научной интерпретацией таких вопросов, как произношение и правописание, их связь, сила слова и культура речи, правильное использование значений слов, правильное построение речи.

Ключевые слова: язык, речь, речевой этикет, методика, мышление, творческое мышление обладатель устной и письменной речи.

Annotation: The article provides information about Alisher Navoi's enormous contribution to the creation of a method of deep self-assimilation with a scientific explanation of such issues as pronunciation and spelling, their relevance, the power of speech and the culture of speech, the correct use of vocabulary, the correct structure of speech.

Keywords: language, speech, etiquette of speech, methodology, thinking, creative thinking, verbal and written speech of the owner.

Mustaqillik sharofati bilangina o'quvchini ona tilini o'rganadigan subyektga aylantirgan holda uning fikrini og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, uni ta'lim oluvchiga, ijodiy tafakkur sohibiga, izlanuvchiga aylantirish ona tili ta'limining bosh maqsadiga aylandi. Bunday ijobiy holat davlat tili maqomini olgan tilning jamiyatda tutgan o'rni hamda vazifasidagi o'zgarishlarga monand sodir bo'ldi. Modomiki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa-aralashuvning muhim vositasi ekan, ma'naviyati yuksalib borayotgan insonlarning nutq madaniyati ham yuqori bo'lmog'i lozim. Bugungi kunda o'zbek adabiy tilining boy ifoda imkoniyatlaridan imkon qadar ko'proq foydalanib o'z fikrini bayon qila oladigan o'quvchigina tom ma'noda o'qimishli, savodli, muomala madaniyatini egalagan deb hisoblash mumkin.

Yoshlarga nutq odobi, so'zlash madaniyati haqida saboq berish masalasi uzoq o'tmishdan beri Sharq mutafakkirlari ijodida markaziy o'rinlardan birini egallagan.

Yoshlarni turkiy til odobiga o'rgatish, ayniqsa, buyuk shoir, mutafakkir va olim Alisher Navoiy davrida yuqori nuqtaga ko'tarildi. Shaxsan Alisher Navoiy tashabbusi bilan madrasalarda qiroat san'atiga jiddiy e'tibor qaratildi. Hazrat Alisher Navoiy o'zining "Mahbub-ul qulub" asarida: "... Xusnavis kotib so'zga oroyish berur va so'zlovchiga osoyish yetkarur", - deb chiroyli yozish va yozma nutq malakasini egallashning barchaga "osoyish" berishini ta'kidlaydi. Shu asarda shoir talaffuz va imlo, ularning aloqadorligi, so'z qudrati va nutq madaniyati, so'z ma'nolaridan to'g'ri foydalanish, nutqni to'g'ri tuzish kabi masalalarning ilmiy sharxini berish bilan tilni chuqur o'zlashtirish metodikasini yaratishga ulkan hissa qo'shadi.

Shuningdek, Alisher Navoiy o'zining o'lmas asarlarida yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib bergan. Shoirning o'zi bevosita maktabdor yoki muddaris bo'lib xizmat qilmagan bo'lsa-da, podsholar va butun xalqning ta'lim-tarbiyasi, ma'naviy dunyosini shakllanishi uchun xizmati beqiyosdir. Uning asarlaridagi dono so'zlar, o'gitlar, maqolatlar, rivoyatlarning asosiy mazmuni mehnatsevarlik, odoblilik, go'zallikni sevish, zehnlik, ilm olish, hayotga va kishilarga, Vatanga muhabbat kabi buyuk fazilatlarni ulug'lashdir. Yaxshi fazilatlar mujassamlashgan inson chinakam insondir.

Navoiy insonning ichki dunyosi, tuyg'ulari, tafakkuri, odob-axloq kamolotini olamdagi ma'naviy borliqning quyosh yulduzi oyi, mevali daraxtlari, chiroyli gullariga taqqoslaydi.

Demak, insonning ichki dunyosi qanchalik boy, dunyoqarashi nechog'li keng, bilimi qay darajada baland bo'lsa, fikrlash tarzi shunga yarasha bo'ladi. Tafakkur-fikrlash inson ongining, aqlining faoliyati.

Tafakkurning inson hayotidagi o'rni nimada? Tafakkur orqali kishi odam va olam sirlarini o'rganishda o'zidan oldin hosil bo'lgan qarashlar, tushunchalar, farazlar, insoniyat tomonidan chiqarilgan xulosa hamda kelingan qarorlar qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligini belgilab oladi. Mulohaza yuritib, narsa va

hodisalar o'rtasidagi munosabatlar, xossalar, xususiyatlar, ularni bir-biri bilan bog'lab yoki ajratib turuvchi vositalar hamda ularni faollashtirishni anglab yetadi. Bu haqiqatni Hazrat Navoiy bundan necha yillar ilgari: "...har ishki qilmayin odamizod tafakkur birla bilmish odamizod"[3] - deya ifodalagan.

Tafakkur keng qamrovli tushuncha bo'lib, bir tomondan falsafali ikkinchi tomondan mantiqda, yana boshqa tomondan psixologiyada o'rganiladi. Til va tafakkur chambarchas bog'liq hodisalar, demak, til muammolarining hal etilishi tafakkurga ham ta'sir etadi. Nutq-tafakkur qilish va fikrlashuvda tildan foydalanish jarayoni, jamiyat tomonidan ishlangan o'zaro fikr almashuv vositasining yagona shakliiy ko'rinishidir. Ona tili- milliy tafakkurni shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi va ifodalovchi eng asosiy vosita. Shuningdek, ona tili ta'limining maqsadi ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalashdir.

Demak, til o'rganish ta'lim-tarbiya jarayonining har bir bosqichida o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishlari o'ziga xos tarzda fikrlash, tasavvur qilish va his etish orqali amalga oshiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining ona tili darsliklarida Hazrat Navoiyning ezgulik, to'g'rilik, rostgo'ylik, vatanparvarlik, ilm o'rganish, insonning halol mehnat qilishi, kasb-hunar egallashi, xulq-atvori, ona tiliga muhabbat, har bir so'zni o'z o'rnida qo'llash, xushmuomalalik, shirin so'zlik, ota-onaga hurmat kabi tarbiyaviy qarashlar o'z aksini topgan ko'plab hikmatli so'zlari, maqolotlarining mazmun-mohiyati o'rganiladi va turli xil lingvistik tahlillar amalga oshiriladi.

Alisher Navoiy asarlarini o'rganish, tahlil qilish jarayonida har bir asar tiliga xos leksik qatlamlarni tahlil qilish, muayyan so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari, ularning qaysi til elementi ekanligini tushuntirib o'qitish o'quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning ilm kishini ulug'lashi, uni o'rganishda esa hech qachon manmanlikka yo'l qo'ymaslik, shuning uchun ilm yo'lida har qancha qiyinchilik bo'lmasin, sabr-qanoat bilan bunday holatlarni yengib o'tish zarurligini ta'kidlangan hikmatli so'zlari, ko'plab hikoyatlari, ruboiylari, maqolatlari zahirida ma'naviy-axloqiy barkamol inson ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari, xullas, butun oila a'zolari va butun mamlakat, xalq farovonligi haqida qayg'uradi: tevarak-atrofni o'rab olgan insonlar unga kerak bo'lgani singari, o'zi ham ularga kerakli kishi bo'lishga intiladi. Xuddi shunday fazilatlar yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Umumta'lim maktablarining ona tili darsliklaridagi mashqlarda o'rin egallaganligi ham yuqoridagi fikrimizning dalili bo'ladi.

Alisher Navoiy ijodida ona tiliga muhabbat, shirin so'zlik, har bir so'zni o'rinli qo'llash, xushmuomalalik kabi g'oyalar alohida o'rin egallaydi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning ta'kidlashicha, "Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib kelgan[2]".

Xuddi shunday maktab darsliklarida ham ijodkorning insonparvarlik g'oyalari singdirilgan hikmatli so'zlari keltirilgan. 9-sinf ona tili (N.M. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov) darsligining (Gaplarni o'qing, tilning inson hayotida tutgan o'rni haqida suhbatlashing) 1-, 3-mashqida Alisher Navoiy asar (Hikmatli so'zni sharhlab hikoya tuzing)laridan keltirilgan quyidagi hikmatli

soʻzlar fikrimiz dalili boʻla oladi: “Koʻngil maxzanining qulfi til va ul maxzanning kalitin soʻz bil”, “Tilga ixtiyorsiz– elga eʼtiborsiz”.

Darhaqiqat, Hazrat Alisher Navoiyning yaratgan asarlari bir necha yuz yillar oldin yaratilgan boʻlsada, hozirgi kunda ham millat taqdiri, birligi, el-yurt qaygʻusi, yoshlarni mustaqil fikrlashga, tafakkurini oshirishga, ularni insonparvarlik, vatanparvarlik, el-yurt manfaati uchun xizmat qilishga, zamonaning salohiyatli fuqarosi boʻlib yetishishga undaydi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va maʼnaviy salohiyatga ega boʻlib, dunyo miqyosida oʻz tengdoshlariga hech qaysi sohada boʻsh kelmaydigan insonlar boʻlib kamol topishi, baxtli boʻlishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”[1] - deb bejiz aytmaganlar.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, Alisher Navoiy ijodini oʻrganish tafakkurni oshirishning muhim omilidir. Yoshlarni yuksak maʼnaviyatli boʻlib yetishishlarida uning hayotbaxsh gʻoyalari, farzand tarbiyasiga oid qarashlari taʼlim-tarbiya amaliyotida nuhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham shoirning pedagogik gʻoyalarini oʻzida mujassamlashtirgan asarlaridan olingan parchalar umumtaʼlim maktablarining ona tili darsliklaridagi oʻquv topshiriqlariga mahorat bilan singdirilgan.

Xullas, ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash, yoshlarga nutq malakasini singdirish ishi yuksak madaniyat egasi boʻlgan oʻzbek xalqi uchun bugungi kunning talabi boʻlmay, balki qadimiy odatlardan biri sanaladi. Bu odat barcha zamonlarda ona tili taʼlimining muhim jihatlaridan biri boʻlib qoladi. Zero, ertaga maktabni bitirib chiqadigan yoshlar uchun ona tilining qonun-qoidalaridan nutq jarayonidan foydalana bilish bilan bir qatorda oʻz fikrlarini ogʻzaki va yozma shakllarda toʻgʻri, ravon ifodalash, oʻzbekona goʻzal nutq sohibi boʻlishi oʻta muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev maʼruzasi 2019-yil. 21-oktabr.
2. Islom Karimov “Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch”. – Toshkent.: “Maʼnaviyat”, 2008.
3. Ibrohim Haqqul. “Navoiyga qaytish” 3-kitob. T.: - “Tafakkur”, 2016.

УДК -.371.3: 373:894.375

YOSH AVLOD MAʼNAVIY-AXLOQIY TARBIYASIDA NAVOIY ASARLARINING AHAMIYATI

***Maqsuda SARIBOYEVA,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
(Oʻzbekiston)
moviy69@mail.ru.***

XXI asrda navoiyshunoslik keng ko‘lam kasb etdi. Ammo sho‘ro davridagi hukmron mafkura talabi bilan Navoiy asarlarini ilmiy o‘rganish ham, uni ta‘lim-tarbiya muassasalarida o‘rgatish metodikasi ham muayyan qoliqlar doirasida tadqiq etilgan. Shunday bo‘lsa-da, sho‘ro davrida Alisher Navoiy adabiy merosi, xususan, daho shoir asarlarining bir qadar tadqiq etilganidan ko‘z yumib bo‘lmaydi. Navoiyshunoslikning ibtidosi shoir hayot ekanligida boshlangan. Besh asrdan ziyod muddat mobaynida ulug‘ san‘atkor ijodi o‘rganilib kelinmoqda. Yildan yilga navoiyshunoslikning hududi va ilmiy qamrovi ortib, alohida fan maqomiga etdi. Hozirda oliy ta‘lim tizimida “Navoiyshunoslik” va “Ta‘lim bosqichlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish” fanlarining o‘qitilishi fikrimizning isbotidir.

Dunyo shiddat bilan o‘zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo‘layotgan bugungi kunda ma‘naviyat va ma‘rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e‘tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir [1, 71].

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov buni o‘z vaqtida juda o‘rinli ta‘kidlagan edi: “Ulug‘ ajdodlarimiz tomonidan ilgari surilgan milliy, umuminsoniy g‘oyalar xalqni, millatni birlashtiruvchi, taraqqiyot sari safarbar etuvchi kuchdir” [2, 79].

Demak, o‘quvchi Navoiy epik asarlari olamiga chuqur kirgani sari o‘zida shaxslik sifatlarini kashf eta boradi. Chunki ular o‘quvchilarda mehr, hurmat, ota-onaga, vatanga sadoqat kabi insoniy fazilatlarni uyg‘otadi. Navoiy epik asarlarida personajlar voqealar qurshovida tasvirlanadi va ularning tabiatlariga xos xususiyatlar, voqea-hodisalar, kishilarning aloqa munosabatlari tasviri asnosida namoyon bo‘la boradi.

Alisher Navoiy o‘zining epik asarlarida komil inson timsollarini yaratgan bo‘lsa, ta‘limiy-axloqiy asarlarida komil insonni shakllantirish yo‘llari haqida fikrlaydi. “Mahbub ul- qulub” asarida ilm o‘qib, uni ishlatmagan kishini shudgor qilib, dehqonchilik qilmagan yoki urug‘ sochib, hosil ko‘tarmagan kishiga o‘xshatadi: “Ilm o‘qib, qilmag‘on amal maqbul, Dona sochib, ko‘tarmadi mahsul” [3.106].

Alisher Navoiyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari, ta‘limiy-axloqiy qarashlari milliy pedagogik fikr taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shoirning ta‘lim-tarbiyaga oid asarlarida insonning har tomonlama barkamol bo‘lib yetishishida kishilarning jismonan sog‘lom baquvvat bo‘lishiga ham jiddiy e‘tibor berilgan. Chunonchi, uning qahramonlari Farhod, Qays, Iskandar obrazlarida ko‘ramiz. Zero, bunday talim-tarbiya qadim davrlardan boshlab, an‘anaviy tarzda davom etib, takomillashib borgan.

Bugungi yoshlarning hayotda rioya qilinishi lozim bo‘lgan ma‘naviy me‘yorlarga muvofiq tarbiya topishi va shuning ta‘sirida jamiyat ma‘naviyati shakllanishida Alisher Navoiy asarlarining o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot darsliklari asosida yoki o‘qituvchilar tomonidan tuzilgan qo‘shimcha savol va topshiriqlar o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini

tarbiyalashda didaktik ilmiy va nazariy manbalardan ham foydalanish zaruratini vujudga keltiradi.

Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanadi, o'quvchilarning aqliy faoliyatini ma'lum darajada yengillashtiradi. Bu o'rinda avval o'zlashtirganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi yo'nalishda foydalanish talab qilinadi [5, 138].

1. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida xalq og'zaki ijodidagi tasviriy usullardan ilhom olgan o'rinlarga fikringizni bildiring.

2. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida lirik chekinishning asar syujeti va qahramon siymosidagi mavqeini izohlang.

3. Farhod va Xusrav o'rtasidagi munozarada har ikki obrazning ruhiy holatlarini shoir qanday tasvirlaydi?

4. Farhodning ichki monologida uning qaysi xislatlari bo'rtib turadi?

5. "Yuzingda ishq asrori yozilgan, Ichinda dard ta'vizi qozilgan" baytida Farhodga xos bo'lgan qaysi jihatlar ifoda etilgan?

6. "Boshi toj tarkin qilib ixtiyor, Bo'lib toj tarki bila baxtiyor" baytini izohlang. Bu misralar tavsiflanayotgan kishining xarakter va dunyoqarashidagi qaysi qirralarni namoyon qiladi?

7. Farhodning Xusravga bergan tashbehiga qo'shilasizmi? Uning so'zlariga munosabat bildiring.

8. Shirinnning Farhodga murojaatini qanday baholaysiz? Qizning sinchkovligi, insonni qalb bilan taniy bilishi uning qaysi so'zlarida ko'rinadi?

Metodist olim S.Matjonning ta'kidlashicha: "Ayrim o'qituvchilar epik asarlar tahlilini jo'nlashtirib, yozuvchini o'quvchi bilan yonma-yon qo'yib qo'yadilar. Holbuki, o'quvchilarni yozuvchining badiiy-ijodiy olamiga boshlash zarur. Buning uchun asar tahliliga oid mustaqil ishlarni o'tkazishda o'quvchilar oldiga "Qahramonning bu ishi to'g'rimi?", "Uning o'rnida bo'lganda nima qilar eding?" kabi ijodiy, keng fikrlashga qaratilmagan savollar o'rniga: "Shu vaziyatda qahramon o'zini boshqacha tutishi mumkinmidi?", "Yozuvchi uni nima uchun aynan shu holatda tasvirlaydi?" singari savollar qo'yilsa, yozuvchining ijodiy laboratoriyasi bilan chuqurroq tanishishga imkon tug'iladi" [4. 23].

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning "Xamsa" asari o'quvchilarda adabiyotga doir bilimlar hosil qilishda ham, ularda ezgu ma'naviy sifatlar shakllantirishda ham alohida o'rin tutadi.

Navoiyshunoslik tobora rivojlanib bormoqda. Jahonning deyarli har bir chekkasida daho shoir kitoblarining nusxalari saqlanadi.

Hazrat Navoiy asarlari go'zal axloqni shakllantiradi, insonni ma'naviy kamolotga yetkazadi. Komillik mazmunida o'tmishimizning boy ma'naviy merosi, ulug' mutafakkirlarimizning ilg'or ta'limoti, tafakkur durdonalari mujassamlashganki, ular ma'naviy-axloqiy tarbiyada muhim va qimmatli manba hisoblanadi. Chunki, o'tmish ma'naviy-axloqiy tafakkuri ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya sohasidagi benazir fikrlar, axloqiy qarashlar bugungi taraqqiyot uchun ham, yosh avlod kamoloti uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
2. Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. -T.: O'zbekiston, 2000.
3. Alisher Navoiy "Mahbub ul- qulub". -T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
4. Matchonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. - T.: "O'qituvchi", 1996.
5. Husanboyeva Q. Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ilmiy-metodik asoslari. Ped.fan.dok....diss. -T.: 2004.

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O'RGANISHDA O'QUVCHILAR IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

*Husniddin SUYUNOV,
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti
(O'zbekiston)*

Annotatsiya:

Maqolada Alisher Navoiy asarlarini o'rganish orqali o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda savol va topshiriqlardan foydalanish ahamiyati bayon etilgan. Shuningdek, adabiy ta'lim jarayonida ijodiy qobiliyatni rivojlantiradigan savol va topshiriqlarni to'g'ri bajarish orqali o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar o'quvchilarning ma'naviy kamolotida muhim o'rin tutishi, o'quvchilarni savol va topshiriqlar ustida ishlashga o'rgatish muhim didaktik vosita sanalishi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, metodika, savol va topshiriqlar, adabiy ta'lim, ijodiy qobiliyat, ko'nikma va malaka.

Аннотация:

В статье обсуждается важность использования вопросов и заданий для развития творческих способностей студентов через изучение произведений Алишера Навои. Также важно, чтобы знания, навыки и умения, приобретенные в результате правильного выполнения вопросов и заданий, развивающих творческие способности в процессе литературного образования, играли важную роль в духовном развитии учащихся. Показано, что обучение исполнению является важным дидактическим средством. Ключевые слова: художественное произведение, методика, вопросы и задания, литературное образование, творческие способности, навыки и компетенции.

Resume:

The article discusses the importance of using questions and tasks for the development of students' creative abilities through the study of the works of Alisher Navoi. It is also important that the knowledge, skills and abilities acquired as a result of the correct fulfillment of questions and tasks that develop creative abilities in the process of literary education play an important role in the spiritual

development of students. It is shown that teaching performance is an important didactic tool.

Key words: work of art, methodology, questions and tasks, literary education, creativity, skills and competencies.

Milliy ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda maktab adabiy ta'limining imkoniyatlari katta bo'lganligi uchun ham bugungi kunda asosiy e'tibor uning samara beradigan zamonaviy usullarini ishga solishga qaratildi. Kelajagimiz egalari bo'lmish bugungi kun yoshlari qalbiga go'zal fazilatlarni singdirishda adabiyot darslarida o'rganiladigan badiiy asarlar, jumladan, Alisher Navoiyning inson tarbiyasi haqidagi axloqiy-ta'limiy, falsafiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega asarlari chinakam ta'lim-tarbiya manbayi hisoblanadi. Jahon fani va ma'naviyati taraqqiyotiga mislsiz hissa qo'shgan Alisher Navoiyning ma'naviy merosini mustaqil O'zbekistonning kelajagi bo'lmish o'quvchi yoshlarga singdirish, o'qitish g'oyasi doimo dolzarb bo'lib kelgan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy ijodi umumta'lim maktablarining barcha sinflarida o'rganiladi.

Adabiy ta'lim ma'naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir. Zero, eng qadimgi afsona va rivoyatlar, O'rxun-Enasoy yodgorliklaridan tortib to hozirgi kungacha yaratilgan mavjud badiiy adabiyot namunalari insonni olam jumboqlariyu ko'ngil kengliklarini teran anglash orqali ma'naviy-axloqiy kamolot sari yetaklaydi.

Badiiy asarlarni adabiyot predmeti doirasida o'rganib, berilgan matnlarni adabiyot nazariyasi asosida tahlil etish o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini o'stirishga, mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, nutqini boyitishga yordam beradi. Shuningdek, adabiy ta'lim jarayonida uyushtiriladigan savol va topshiriqlarni to'g'ri bajarish orqali o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar o'quvchilarning ma'naviy kamolotida muhim o'rin tutadi. Shu bois adabiyot darslarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda, o'quvchilarni savol va topshiriqlar ustida ishlashga o'rgatish orqali ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda muhim didaktik vosita sanaladi.

Ayni paytda savol va topshiriqlarning ko'pligi darslardan maqsadga muvofiq tarzda unumli foydalanishga imkon bermaydi. Natijada, dars rejasida ko'rsatilgan ayrim muhim masalalar hal qilinmay qolib ketadi. Shuningdek, savol va topshiriqlarning an'anaviy so'rovnomalar shaklida "ha" yoki "yo'q" tarzida javob berishga mo'ljallab tuzilishi ham metodik jihatdan o'zini oqlamasligini unutmash kerak. Masalan, "Xamsa" dostoni yuzasidan tuzilgan "Asar yakuni sizni qanoatlantiradimi?", "Farhodning qizni ko'rgandagi holati tasviriga ishondingizmi?", "Farhod qanday odam?" kabi savollar bor-yo'g'i dialogik nutqqa xosligi bilan ajralib turadi.

"Xamsa" dostoni yuzasidan adabiyot darsliklarida berilgan savol va topshiriqlarni to'la bajarish uchun eng a'lochi o'quvchi ham bir necha kun vaqt sarflashini talab qiladi. Buning iloji yo'qligini isbotlashning hojati bo'lmasa kerak. Bunday holda o'qituvchi sinfni yangi pedagogik texnologiya asosida guruhlarga ajratib savol va topshiriqlarni taqsimlashi yoki ularni o'zi umumlashtirib tavsiya qilishi mumkin.

O'qituvchi darslikdagi savol va topshiriqlar asosida badiiy asar tahliliga doir savol va topshiriqlar tuzishda quyidagi masalalarni diqqat markazida tutishi zarur:

1. Adabiy badiiy (nazariy) matnning murakkabligi darajasi.
2. O'rganilayotgan matnning hajmi.
3. O'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim saviyasi, turmush tajribasi.
4. O'rganiladigan mavzuga dastur bo'yicha ajratilgan o'quv soati.

Savol va topshiriqlarning shakli va mazmuniga qaraganda, aniqlash, baholash, yo'naltirish, umumlashtirish bilan bog'liq ichki xususiyatlarni ko'proq inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Negaki, o'qituvchi asar mohiyatini o'rganish va o'zlashtirish yuzasidan ma'lum bir maqsad ko'zda tutilgan savol va topshiriqlar orqali badiiy asar mutolaasi jarayonida tug'ilgan taassurotlarini umumlashtiradi hamda badiiy asarlarning so'z san'ati sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga urinib ko'radi. Buning uchun o'quvchilar darslikda bayon etilgan muammolarni puxta o'rganib chiqishlari, matn bilan tanishish jarayonida o'zlashtirgan bilimlarini umumlashtirishi, muayyan tizimga solishi lozim. Masalan, 6-9-sinf adabiyot darsliklarida Alisher Navoiyning "Xamsa" asaridan keltirilgan parchalar matnidagi juda ko'p so'zlarga 6-sinf o'quvchilarining tushunishi qiyin. Ular lug'at bilan ishlab tushunadi, deyish mumkin. Lekin me'yoridan ortiq darajada lug'at bilan ishlash o'quvchilarning mutolaaga bo'lgan qiziqishlarini so'ndiradi. O'quvchilarga beriladigan savol va topshiriqlar qanchalik aniq va tushunarli bo'lsa, o'quvchida bilim olishga, adabiyotga bo'lgan ixlos va qiziqish shunchalik ortishi shubhasizdir. Shuningdek, Oybekning "Navoiy" romanini dars jarayonida tahlil qilishdan oldin mazkur asar yuzasidan o'quvchilarning tasavvurlarini aniqlash maqsadida quyidagicha savollar tuzish mumkin:

1. Oybekning "Navoiy" romani qachon yaratilgan? U yozuvchi ijodida, o'zbek adabiyoti tarixida qanday o'rin tutadi?
2. Asar voqealari asosan qayerlarda bo'lib o'tadi?
3. Romanda ishtirok etgan asosiy qahramonlarni sanang.
4. Asarda qanday odob-axloq masalalari haqida so'z yuritiladi?
5. Asar nima uchun "Navoiy" deb nomlanadi?

Ushbu savol va topshiriqlar tarixiy romanda qo'yilgan masalalarni aniqlashga, o'quvchilarni asar qahramonlari tarkibi, sujet va kompozitsiya, xarakterlar xususidagi ilk taassurotlarini umumlashtirishga, yozuvchi talqinidagi ba'zi bir muhim muammolarni nomuhimlaridan ajratishga yordam beradi. Bu xildagi taxminiy savol va topshiriqlar asar tahlilidan oldin ma'lum ma'noda tayyorgarlik bosqichini o'taydi. Lekin adabiyot darslaridagi barcha savol va topshiriqlarning tahliliy maqsadga yo'naltirilishini ham unutmaslik lozim. Badiiy asarlarni o'zlashtirish uchun tuzilgan savol va topshiriqlar mustaqil ishlarning bir ko'rinishi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar mazmun mohiyatiga ko'ra quyidagi vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi:

1. O'rganilgan mavzu yuzasidan suhbat o'tkazish, takrorlash orqali bilimlarni mustahkamlash.
2. Adabiy-nazariy tushunchalarni mustaqil o'zlashtirish.
3. O'quvchilarning nutq madaniyati va mustaqil fikrlash qobiliyatini

yuksaltirish, faolligini oshirish, o'quv-biluv ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Adabiy mavzuni o'rganishga kirishishdan oldin savol va topshiriqlar berishda quyidagilar talab qilinadi:

1. Asar matni bilan tanishish jarayonida savol va topshiriqlardagi asosiy masalalarga diqqat-e'tibor qaratish.

2. Savol va topshiriqlardagi masalalar yuzasidan tegishli xulosalar chiqarishga tayyorgarlik ko'rish.

U yoki bu mavzuni o'rganish jarayonida beriladigan savol va topshiriqlar ko'proq dialogik xarakterda bo'lib, o'quvchilarning diqqat-e'tiborini asosiy masalaga qaratishga yordam beradi, faolikka o'rgatadi, uzoq vaqt mulohaza yuritishni taqozo qilmaydi.

Xulosa qilib aytganda yozuvchi hayoti va ijodi bilan tanishgandan so'ng beriladigan savol va topshiriqlar o'quvchilardan mulohazakorlikni, o'z fikrini mantiqiy izchillik va misollar bilan dalillashni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zunnunov A. va boshq. Adabiyot o'qitish metodikasi. –T.: O'qituvchi. 1992. 333 b.
2. Yo'ldoshev Q. va boshq. Adabiyot. 9-sinf uchun darslik. T.: “Yangiyo'l poligraf servis”, 2014. 200 b.
3. Ahmedov. S va boshq. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik. II-qism. T.: “Sharq”, 2011. 170 b.

ВОСПИТАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛИШЕРА НАВОИ

**Мардонова Ф.Б.,
док.философии (PhD)
кафедры русского языка
и литературы
(90) 739-29-46**

Аннотация: Статья повествует о первом выдающемся представителе узбекской литературы, открывшим читателю красочный, необычайно образный мир своего народа.

Ключевые слова: государственный деятель, историк, лингвист, художник, музыкант, каллиграф.

Resume: The article tells about the first outstanding representative of Uzbek literature, who opened to the reader the colorful, unusually imaginative world of his people.

Key words: statesman, historian, linguist, artist, musician, calligrapher.

Гуманистическая поэзия Навои многогранна, наследие его обширно. Рукописные сочинения Навои являются достоянием крупнейших мировых

библиотек таких стран, как Иран, Турция, Англия, Россия. Его поэмы неоднократно переводились на различные языки.

Алишер Навои был первым выдающимся представителем узбекской литературы, открывшим читателю красочный, необычайно образный мир своего народа. Этот мир был запечатлен в немалом наследии поэта и мыслителя - почти 30 поэтических сборниках, крупных поэмах, прозе, научных трактатах.

Известный литературовед и лингвист В.М. Жирмунский писал: «Навои, подобно своим западным современникам, типа Леонардо да Винчи, выступает перед нами как всесторонне развитая и цельная личность, объединяющая в своем универсализме науку и искусство, философскую теорию и общественную практику».¹ И еще более очевидной становится ценность его достижений в свете исторических событий эпохи, в которой ему довелось жить. Ведь это было время чрезвычайных и необычных противоречий.

Биография А.Навои, этого талантливейшего мыслителя своей эпохи, издавна привлекала внимание многих историков – востоковедов и литературоведов. Её исследованию посвящены целые труды, а на Родине поэта даже была создана школа навоиведения.

Гуманизм в понимании Навои – это не мягкотелая сентиментальность, не безрассудная доброта чувствительной натуры. Навои ценит и прославляет сознательную целеустремленную человечность.

Творчество Навои проникнуто жгучей ненавистью к тиранам и поработителям народа. В «Смятении праведных» поэт без всяких аллегорий гневно разоблачает тиранию правителей:

Кто к наслаждениям избрал насилья путь,
Тот проклят и презрен навеки в мире будь!
Проклятья, ненависть в народе тот найдет,
В ком угнетателя себе народ найдет.²

В суровое время феодальных междоусобиц, приносивших неисчислимые бедствия народу, поэт мечтал о таком обществе, устои которого зиждились бы на прочном мире и дружбе. Алишеру казалось, что покой в стране может быть установлен только при помощи сильной централизованной власти монарха, могущего создать крепкую державу. В данных исторических условиях это было ярчайшей прогрессивной идеей, и не только для Средней Азии.

Да и вообще надо подчеркнуть, что поэт уделял много времени проблеме защиты Родины. Он по личному опыту знал, что уговорами, словами, проповедью нельзя «сломить меч насилия». Врага можно победить только силой в открытой борьбе. Нет другого способа защиты Отечества от разорения.

¹ История узбекской литературы. В 2-х томах. Т.1. (С древнейших времен до 16 в.)- Ташкент, 1987

² Навои А. Стихотворения и поэмы.- Л.: 1988.

Сам Навои постоянно совершенствовался, стараясь любые приобретенные знания переработать творчески, и поэтому остался в памяти современников и потомков не только великим поэтом и выдающимся государственным деятелем, но и историком, лингвистом, художником, музыкантом, каллиграфом.

Поэзия Алишера Навои – это одно из величайших мировых открытий 15 века, достойное внимания каждого. Ведь этому поэту удалось, наверное, главное: оставить после себя не только памятники, но и память.

Алишер Навои оставил богатейшее литературное наследие. Великий узбекский поэт, философ, мыслитель, творец является автором уникальных произведений, более тридцати сборников стихотворений, прозаических сочинений, крупных поэм и научных трактатов. Каждое его произведение позволяет глубже понять уклад жизни людей Средней Азии XV века.

Как свидетельствуют исследователи, «велико творческое наследие Навои — более ста тысяч стихотворных строк. Он создал шесть поэм, четыре сборника (дивана) стихов, прозаические произведения, научные трактаты. До наших дней сохраняют интерес его труды по вопросам литературы, стихосложения, истории. Весьма ценным трудом является составленная им антология «Собрание утонченных» (1491), в которой поэт дает блестящие по своей краткости и емкости характеристики 336 поэтов XV века, писавших на фарси и староузбекском. Его «История персидских шахов», написанная как учебник, имела большое значение для изучения классической персидской поэзии».¹

По утверждению академика Б.Гафурова, «в становлении гения Навои большую роль сыграла его дружба с великим Джами, чьим учеником он себя считал. Алишер Навои и Абдуррахман Джами — яркий символ дружбы двух народов — узбекского и таджикского, истоки которой уходят в седую старину».²

Анализируя творчество Алишера Навои, профессор Х.Кор-оглы отмечает, что «ум и просвещенность он считал главными качествами человека. В последней главе книги «Смятение праведных» Навои призывает возвеличивать людей науки, как пророков. Положительные герои его произведений всегда отличаются большим умом и высокими знаниями, многосторонностью интересов и способностей. Например, Фархад «ученым прослыл большим», Меджнун «науку сделал своим ремеслом» и усвоил «все науки мира», а Искандер (Александр Македонский), несмотря на свое величие и ум, во всем просит совета у ученых. Поэт советует правителям «так обращаться с учеными, красою страны, чтобы сердца их не были в

¹ Фирдоуси / Шахнаме. Пер. с фарси. Низами. Лейли и Меджнун. Пер. с фарси. Руставели Ш. Витязь в тигровой шкуре. Пер. с груз. Навои А. Фархад и Ширин. Пер. со староузб.: Поэмы/ Предисловие Б.Гафурова:

² Гафуров Б. Таджики. кн. 11.- Душанбе, :Ирфон, 1989 с.

обиде». Не социальное или материальное положение человека он принимал во внимание при выборе друзей, а степень их учености, знания».¹

Необходимо заметить, то Алишер Навои, высоко оценивая деятельность своего наставника Абдурахмана Джами, во вступлении к поэме «Фархад и Ширин» посвящает своему учителю следующие строки в стихотворении «О Джами»

Он макрокосмос, а не миром стал!
Для двух миров Джами кумиром стал.
В убогий плащ дервиша он одет,
Но богача такого в мире нет.
А жемчуга ты и не числи в нём!
Жемчужин столько, сколько скажет слов.
....Но чтоб ронял жемчужины тростник,
Таких чудес один Джами достиг!..
Я, Навои, навек слуга Джами,
Дай сахар мне, дай жемчуга Джами:
....Эй, кравчий! Понимай слова гуляк!
Пусть первым пьет Джами — глава гуляк!
Пусть небо превратится в пиалу-
Я буду пить и петь Джами хвалу-²

Алишер Навои знаменит среди народов Востока в качестве великого государственного деятеля и поэта. В своих нравственно-философских воззрениях он выразил множество мыслей о сущности Человека и Мира. В шестнадцатой главе своего произведения “Хайрат ул-аброр” («Смятение праведных») Алишер Навои, ведя речь о «человечном человеке», дает следующее определение человеку: это тот человек, который “сколько бы страданий ни испытывал, остается верным, с терпением переносит различные испытания и трудности и никому не желает зла, это человек человечества”. Наряду с этим в своих произведениях Навои останавливается на таких категориях, как дружба и согласие, справедливость и спокойствие. Призывая людей к просвещению, мыслитель критикует людей со злыми намерениями, он пишет:

Сказал, любые дела делает человек,
С помощью разуменья познает человек.³

Эти строки Навои посвящены тому, что человек способен совершать самые разные дела, добрые и злые, мужественные и подлые, справедливые и невежественные. Если человек совершает дела с умом, то он формирует в себе прекрасные нравственные качества. Алишер Навои выступал за дружбу, согласие, взаимоуважение между людьми других народов, о чем

¹ Кор-глы Х. Узбекская литература/ Изд. 2-е, перераб. и доп. Учеб, пособие для филол. специальностей ун-тов. М., «Высш. школа», 1976 -303 с.

² Фирдоуси / Шахнаме. Пер.с фарси. Низами. Лейли и Меджнун. Пер.с фарси. Руставели Ш. Витязь в тигровой шкуре. Пер. с груз. Навои А. Фархад и Ширин. Пер. со староузб.: Поэмы/ Предисловие Б.Гафурова

³ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. — Т., 1991. — Б. 128.

свидетельствуют следующие его строки: «Поймите, люди всей земли, вражда плохое дело. Живите в дружбе меж собой, нет лучшего удела».¹

Бесценными являются творения великого Мир Алишера Навои. Он был не только поэтом, но и мудрым политическим деятелем, крупнейшим ученым и меценатом, великим мыслителем, музыкантом, художником. Основа творчества лирики Навои — размышления о человеке. Но человек у Навои не абстрактное существо, а носитель порока или добродетели. Пороки бичевали почти все поэты восточного средневековья. Нетерпимость к человеческим недостаткам исходила из глубокого гуманизма служителей музыки, стремления их помочь людям.²

Особенным для нас педагогов является то, что изучение научных, культурных и литературных произведений великих мыслителей-классиков еще раз свидетельствует, что отношения этих двух личностей являются ярким примером верной дружбы и искренности между двумя, таджикскими и узбекскими братскими народами. Дружественная связь между учеными их всесторонне обогащает и формирует мировоззрение и познание молодого поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1. История узбекской литературы. В 2-х томах. Т.1. (С древнейших времен до 16 в.)- Ташкент, 1987.
2. Навои А. Стихотворения и поэмы.- Л.: 1988.
3. Фирдоуси / Шахнаме. Пер.с фарси. Низами. Лейли и Меджнун. Пер.с фарси. Руставели Ш. Витязь в тигровой шкуре. Пер. с груз. Навои А. Фархад и Ширин. Пер. со староузб.: Поэмы/ Предисловие Б.Гафурова:
4. Гафуров Б. Таджики. кн.11.- Душанбе, : Ирфон, 1989 с.
5. Кор-глы Х. Узбекская литература/ Изд. 2-е, перераб. и доп. Учеб, пособие для филол. специальностей ун-тов. М., «Высш. школа», 1976 -303 с.
6. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. — Т., 1991. — Б. 128.
7. А. Навои. «Хамса». «Стена Искандера». «Садди-Искандари» 1485.

MAKTABDA "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONINI ZAMONAVIY USULLAR ASOSIDA O'RGATISH

*Muborak SATTOROVA,
Nav.DPI "O'zbek tili va adabiyoti" kaferasi
katta o'qituvchisi.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida Alisher Navoiy ijodini zamonaviy texnologiyalar asosida o'rgatish usullari haqida fikr yuritiladi.

¹ А. Навои. «Хамса». «Стена Искандера». «Садди-Искандари» 1485.

² Фирдоуси / Шахнаме. Пер.с фарси. Низами. Лейли и Меджнун. Пер.с фарси. Руставели Ш. Витязь в тигровой шкуре. Пер. с груз. Навои А. Фархад и Ширин. Пер. со староузб.: Поэмы/ Предисловие Б.Гафурова

Kalit soʻzlar: maʼnaviyat, dunyoqarash, isteʼdod, zamonaviy usullar, dars ishlanma, axborot, meʼros.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика обучения работе Алишера Навои в общеобразовательных школах на основе современных технологий.

Ключевые слова: духовность, мировоззрение, талант, современные методы, учебный план, информация, наследие.

SUMMARY

This article discusses the methods of teaching Alisher Navoi's work in secondary schools on the basis of modern technologies.

Keywords: spirituality, worldview, talent, modern methods, curriculum, information, heritage.

Alisher Navoiy elimizning faxri va iftixoridir. Uning merosi asrlar mobaynida koʻplab kishilarning maʼnaviyati, dunyoqarashi shakllanishida, barkamol avlodni tarbiyalashda muhim manba sifatida xizmat qilib kelyapti. Ulugʻ shoirimizning, qolaversa oʻtmishda oʻtgan koʻplab buyuk zotlarimizning merosi bugungi kunda chuqur eʼtibor bilan oʻrganilayotgani ham bejiz emas. Yosh avlodni kamol toptirishda ularning oʻrni aniq qayd etilmoqda. Bu jihatdan hazrat Navoiyning, u kishidan bizgacha etib kelgan ulkan adabiy yodgorliklarning ham salmogʻi yuksakdir.

Navoiy ijodidagi badiiyot va poetik obrazlar silsilasini qay darajada ekanligini zamonaviy usullarda oʻrganishni oʻz oldimizga maqsad qilib oldik. Bu orqali biz nodir isteʼdod egasi boʻlgan ijodkor Navoiy ijodining betakror qirralari hamda shoirning "Farhod va Shirin" dostonini yosh avlodga oʻrgatishda zamonaviy usullardan foydalanishni nazarda tutdik. Shuning bilan birga, adabiyotshunoslik ilmda mumtoz adabiyot namunalarini yangicha tamoyillar, yangicha badiiy tafakkur nuqtai nazaridan qarashlar amalga oshirildi.

Alisher Navoiy sheʼriyatidagi zohiriy maʼno yangiliklari bilan birga botiniy sifatlarni ham oʻrgangandagina ularni idrok etishga erishish mumkin. Shu sababdan Navoiy ijodidagi badiiyot va poetik obrazlar silsilasini qay darajada ekanligini zamonaviy usullarda oʻrganishni oʻz oldimizga maqsad qilib oldik. Quyida shoir ijodi bilan bogʻliq dars ishlanma ilova qilinadi:

Mavzu: A.Navoiy hayoti va ijodi "Farhod va Shirin" dostoni

Dars maqsadi: 1. Taʼlimiy-Navoiy hayoti va ijodi haqida nazariy maʼlumot berish, tayanch maʼlumotlarni kengaytirish.

2. Tarbiyaviy - oʻquvchilarni vatanparvarlik, mehnatsevarlik va insoniylik fazilatlarini, ijodkorlik, samimiylilik milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash.

3. Rivojlantiruvchi- mumtoz adabiyotni oʻrganish, ogʻzaki va yozma nutqni oʻqitish.

Dars jihozi; Navoiy surati, Rasmi albom, xronologik jadval, boshqotirma, test varaqalari, audiomagnitofon, (Vidioprojektor), kompyuter.

Dars metodi: Noanʼanaviy, suhbat, fikr almashish.

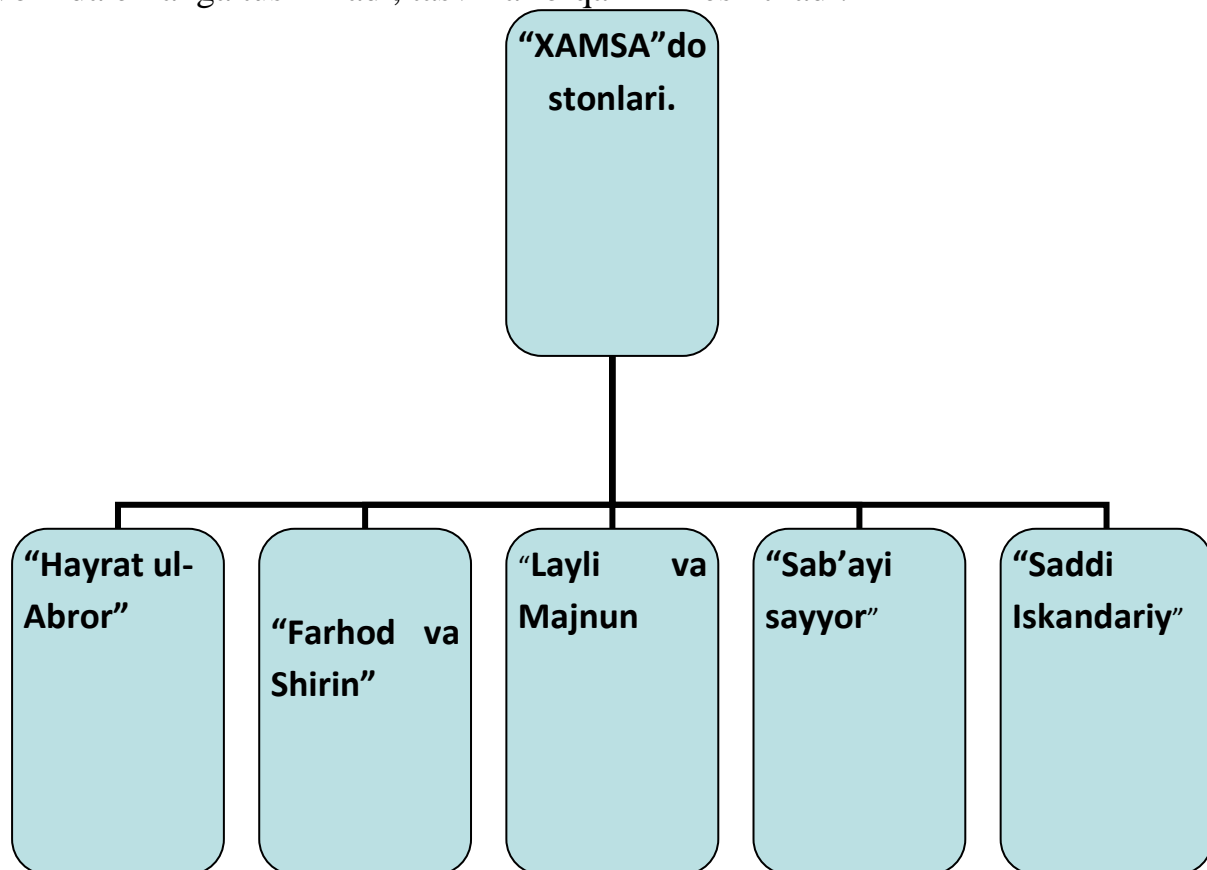
Darsning borishi:

Tashkiliy qism: a) oquvchilarni darsga tayyorlash.

b) navbatchi axborotini tinglash. v) siyosiy yangiliklar bilan tanishish.

Yangi mavzu bayoni;

Doskaga surat, plakat ilinadi, kompyuter orqali A. Navoiy hayoti va ijodi hamda “Farhod va Shirin ” dostoni yuzasidan tayyorlangan slayd besh daqiqa davomida ekranga tushiriladi, tasvirlar orqali fikr eshitiladi.

Audiomagnitofon orqali matn o‘qiladi:

Ki inson ko‘nglin etti gulshani ishq,

Bu gulshanning hazimi maxzani ishq.

Ne maxzan, har duri sham’i farog’i,

Ne dur, ne sham’, duri shabchirog’i? {4. 224-bet}

So‘ng Navoiy hayoti va ijodiga doir xronologik jadval kompyuterdan ekranga tushiriladi. O‘quvchilar yozib oladi.

Xronologik jadval.

1441-yil 9-fevral	Alisher Hirot shahrida tug‘ildi
1447-yil	Alisher oilasining Xurosondan Iroqqa ko‘chishi
1457-yil	Abulqosim Boburning Mashhadda vafoti. Navoiy Mashhadda qoldi
1464-yil	Alisher Hirotga qaytdi.
1465-yil	Navoiy Samarqandda
1469-yil	Husayn Boyqaro taxga o‘tirdi. Navoiyni muhrdorlik

	lavozimiga tayinladi.
1472-yil	Navoiy vazirlikka tayinlandi.
1487-yil	Navoiy Astrobotga hokim etib tayinlandi.
1488-yil 1501-yil	Navoiyning Hirotga qaytishi 3-yanvar Navoiyning vafoti

O'qituvchi tomonidan A.Navoiy hayoti va ijodi yoritilgan albom ko'rsatiladi, so'ng har bir guruh o'z xotirasini sinash maqsadida al'bomda ketma-ketlik asosida ko'rganlari bo'yicha matn tuzadilar. O'quvchi va o'qituvchi hamkorligida izohlar beriladi.

O'quvchi va o'qituvchi hamkorligida izohlar beriladi. Lug'at so'zlar doskaga yozib boriladi.

(O'qituvchilar daftarga)

Navo-kuy, ohang

Fano-o'tkinchi, vaqtincha

Ash'or-she'rlar

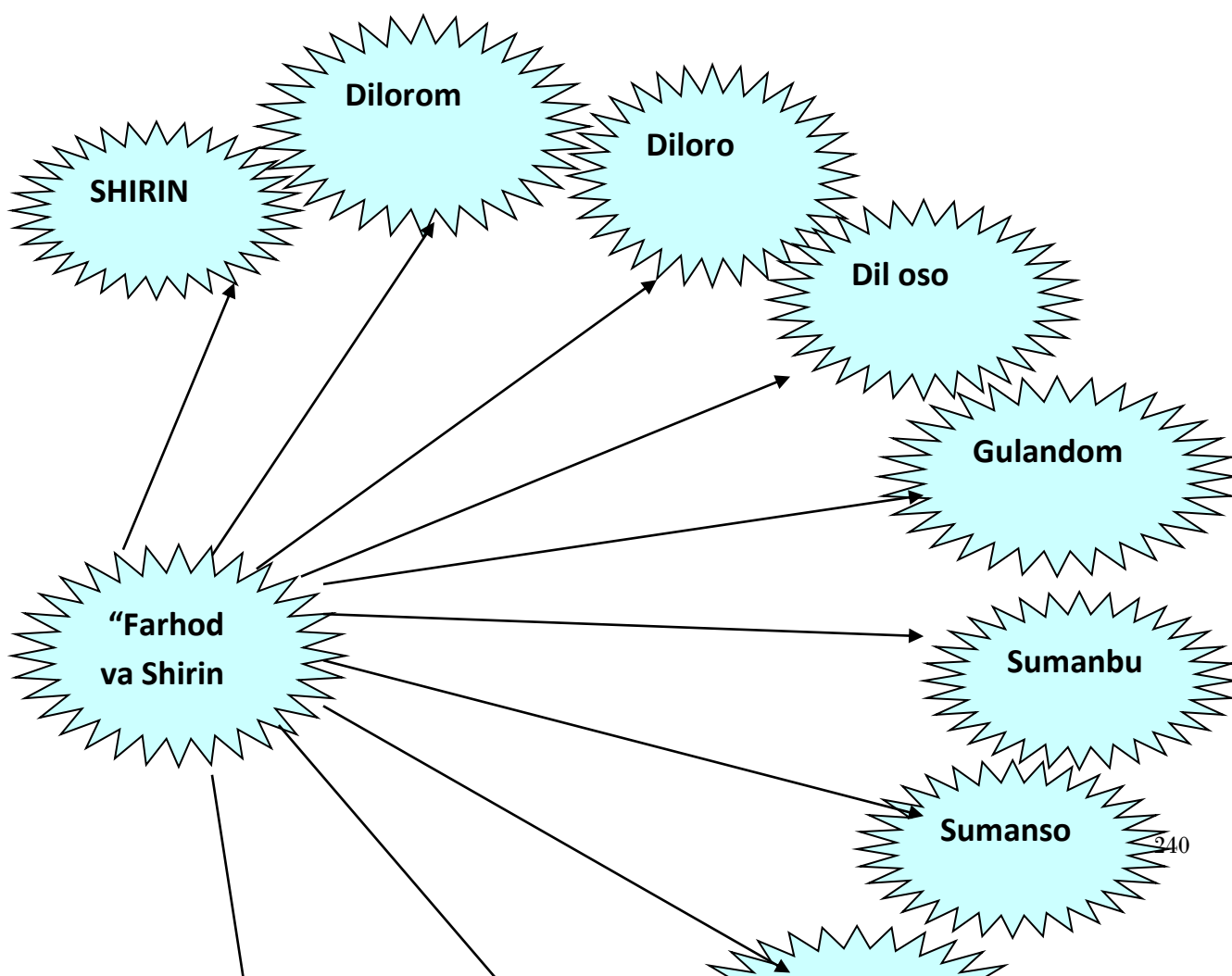
Misra-qator

Bayt-2 misra

Devon-to'plam

Zullisonayn- 2 tillilik. {7. 257-bet}

“Farhod va Shirin” dostonini yelpig'ich texnologiyasi asosida o'rganish

slubi

Dars xulosasi:

Dars A.Navoiy buyukligini, she'riyat mulkining sultoni, ulug' insoniylik fazilatlari aks etgan rivoyatlardan birining qisqacha bayoni bilan xulosalanadi.

(“Maktabdosh do‘st”, “Bilimdon”, “Mir Alisher Navoiy”, “Mushoira” va boshqa rivoyatlardan) {2. 147-bet}

Uyga vazifa: Navoiy hayoti va ijodiga doir ma'lumotlar to'plash, g'azallaridan yod olish. “Xamsa” asarini o'qish.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik 6-7-8 jildlar, «Fan», «o'qituvchi», 1967.
2. A.Navoiy, MAT, 20 tomlik, Toshkent – 1998. FAN. 14-tom. 7-tom,
3. A.Rustamova, Navoiyning badiiy mahorati. Toshkent – 1999. FAN.
4. A.Navoiy, MAT, 20 tomlik, Toshkent – 1998. FAN. 14-tom.
(MAT, 8 – tom, 463 - bet)
5. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.: Янги аср авлоди, 2006. 152 б.;
6. B.Valixoejaev ., Mumtoz siymolar, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent – 2002. 224-b.
7. N.Jumaxo'ja, Satrlar silsilasidagi sehr (Alisher Navoiy G'azallari asosida). T.: 1996.
8. N.Mallayev, O'zbek adabiyoti tarixi. 3-nashri, T.: «o'qituvchi», 1996.
9. N.Mallayev, Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti, T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.

MUMTOZ MATNLAR USTIDA ISHLASH METODIKASI (“LISON UT-TAYR” ASARI MISOLIDA)

Muhtabar SANOYEVA,

*O‘zbek tilshunosligi kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: ma`ruzada mumtoz matnlarni o‘rganish jarayonida samaradorlikni oshirishga yordam beruvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: mumtoz matn, “SMS-xabarnoma”, “FSMU” usuli, “Ekspress-test” usuli

Annotation: in the lecture, there will be discussion on the contemporary pedagogical technology which helps to increase efficiency in the process of learning classic texts.

Key words: classic text, "message", "ThCES" method, "Express-test" method.

Аннотация: в докладе рассматриваются современные педагогические технологии, которые помогают повысить эффективность изучения классических текстов.

Ключевые слова: классический текст, СМС- уведомление, метод "ФГМУ", метод "Экспресс - тест".

Hazrat Navoiyning ijodiy merosi benihoya ulkan xazina, undan bahramand bo‘lishni istagan har bir inson, o‘ziga kerakli tushuncha yoki ozuqani olarkan, g‘avvos suvga sho‘ng‘ib, qimmatbaho marvaridni topgandek zavqlanadi. Shunning uchun bo‘lsa kerakki, biz bu ma`naviy boylikka bot-bot murojaat qilaveramiz. Biyron tilchalari bilan “G‘urbatda g‘arib...”ni aytgan bolakay, yoki “Orazin yopqoch...”, “Topmadim”ni maromiga yetkazib o‘qiyotgan o‘g‘il-qizga qarab turib, bobokalonimiz ijodining sirli olami maktab o‘quvchilarini ham sehraib qo‘ygani, yosh avlodning buyuk siymoga bo‘lgan cheksiz hurmatini his qilamiz.

So‘z badiiyati qonun-qoidalarini, nodir asarlar muhokamasi va talqinini o‘zida jamlagan adabiyot saboqlarini Navoiy ijodisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-11-sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan adabiyot darsliklarining har birida Navoiy ijodini o‘rganishga keng o‘rin berilgan. Mashg‘ulotlarda shoirning betakror lirikasidan tortib, epik asarlaridan berilgan parchalar matni ustida qizg‘in bahs - munozara, teran mulohazalar, o‘zgacha tafakkur o‘z ifodasini topadi.

Buni qarangki, murakkab grammatik qoidalar, izohlardan voz kechib, tilimizning jozibasini o‘zida aks ettirgan so‘zlar ma`nosini anglash va ulardan zavqlanish, nutqda to‘g‘ri qo‘llash, o‘z qarashlari asosida mustaqil matn yaratish, erkin muloqotga kirishishni pirovard natijaga aylanishini ko‘zlayotgan bugungi ona tili ta’limi darslarida ham Navoiy ijodining go‘zal namunalarini tahlil qilamiz. Fikrimizni umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan ona tili darsligi tasdiqlaydi. Darslikda benazir ijodkorning “Muhokamat ul-lug‘otayn”, “Lison ut-tayr”, “Majolis un-nafois” kabi asarlaridan ma`lum bir parchalar keltirilgan bo‘lib, mustahkamlash darsi sifatida ajratilgan

“Matn va lugʻat bilan ishlash” mashgʻulotlarida mumtoz matnning ushbu mazmundor namunalari tahlilga olinadi.

“Lison ut-tayr”ning “Talab vodiysi” qismidan keltirilgan matnni oʻrganish biroz murakkab jarayonni yuzaga keltiradi:

Har dam anga yuz **malomat** yuzlanur,

Har nafas ming saʼb **holat** yuzlanur...

Ranj-u **koʻshish** sanchibon jismingga **nesh**,

Dardi noyob aylabon joningni **resh**...

Oʻquvchiga matn mohiyatini tushunarli tarzda yetkazish oʻqituvchidan mashgʻulot uchun qiziqarli metodlarni tanlashni taqozo etadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning oʻquvchi yoshiga mos tarzda va kerakli oʻrinda qoʻllash taʼlim samaradorligiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Matn ustida ishlash undagi lugʻat soʻzlarni oʻrganishdan boshlanadi. Shu oʻrinda “**SMS-xabarnoma**” usulidan foydalanish yaxshi natija beradi. Darsda oʻrganilishi lozim boʻlgan soʻzlar sinf telegramm guruhiga xabarnoma shaklida joylashtiriladi. Bilamizki, kitobni oʻqishni xohlamagan bola ham, telegramdagi yangilikni kuzatadi:

malomat - malol kelish, ogʻrinish

afgor – xor boʻlish, ezgʻin holatga tushish

saʼb – qiyin, ogʻir

miʼod – muddat, ijro vaqti

koʻshish – saʼy-harakat

nesh – nish, tigʻ

resh – yara, jarohat

solik – komillik yoʻlidagi kishi

takbiri fano – oʻtkinchi dunyo uchun haqni
ulugʻlash

Kutilgan natija: oʻquvchilarning barchasi yangi soʻzlarni oʻqiydi, imlosini oʻrganadi, keyingi darsda erkin qoʻllaydi, xatosiz yozadi. Bu usul ota-onalar bilan hamkorlikda olib borilsa, yanada koʻproq samara beradi.

“**FSMU**” **interfaol usuli** ham matn ustida ishlash davomida oʻrganilganlarni qayta hikoya qilish va asoslash imkonini beradi. Shu oʻrinda sinf kichik guruhlariga boʻlinadi, oʻqituvchi “**FSMU**” texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan katta formatdagi qogʻozni tarqatadi.

F- fikringizni bayon eting

S- fikringiz bayoniga sabab koʻrsating

M- koʻrsatilgan sababingizni asoslovchi misol keltiring

U- fikringizni umumlashtiring.

Namuna:

Vazifa: “Lison ut-tayr” asaridagi hikoyat mazmuni haqida soʻzlang.

F- hikoyatda majoziy tushuncha ifodasi namoyon boʻlmoqa.

S-bog'bon siymosi bugungi kunda bilimsizligi, uquvsizligi natijasida jamiyatga foydasi tegmay, aksincha ziyon yetkazayotgan insonlar tasviri aks etgan.

M- agar inson bilimni mukammal egallasa, uning orqasidan o'ziga daromad oladi, xalqqa ham foydasi tegadi. Kishi ilmsiz bo'lsa, qo'lidan bir foydali ish kelmaydi, oxiri qilgan xatolari o'ziga ham, atrofdagilarga ham ziyon yetkazadi.

U- shunday bilim egallashimiz lozimki, kelajakda bilimsizlik hayotimizga daxl qilmasin.

Kutilgan natija: mushohadalar o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stiradi, erkin fikrlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

“Ekspress – test” usuli darslikdagi 141-topshiriqni bajarishda qo'l keladi.

141-topshiriq. Matndan –ustunga olingan so'zlarning ma'nosini 2-ustundagi izohlar orasidan aniqlab, lug'at daftaringizga ko'chiring va yod oling.

1)shajar	a)meva
2)parkov	b)daraxt
3)farah	d)o'yish quroli
4)anborkashlig'	e)hazar qiluvchi
5)ahbob	f)egallagan, kirishgan
6)mujtanib	g)xas-xashaktashuvchilik
7)murtakib	h)saodat
	i)do'st

Yechim: 1-b, 2-d, 3-h, 4-g, 5-i, 6-e, 7-f.

Kutilgan natija: bu usul egallagan bilimlarning amalda qo'llash imkonini beradi, o'quvchilar amaliy bajargan ishlarini xotiraga muhrlaydilar.

Zamonaviy pedagogik texnologiya usullari yordamida o'rganilgan mumtoz matnlar o'quvchilar qiziqishini oshiradi, murakkab matnlarni samarali o'zlashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1.M.Qodirov, H.Ne'matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev. Ona tili (umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik), Toshkent, 2019, 39, 101-betlar

2. N.G'ulomova. Ona tili va adabiyot darslarida ta'limning innovatsion usullaridan foydalanish (uslubiy qo'llanma), Navoiy, 2019, 27-bet.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA SODDA GAPLARNI MATN TAHLILI ASOSIDA O'RGATISH

Yulduz QURBONOVA,

tayanch doktorant

Navoiy davlat pedagogika instituti

(O'zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada Navoiy shaxsiyati bilan bog'liq rivoyatlar yoki nasriy asarlari matni ustida ishlash orqali o'quvchi o'z shaxsini anglashi, topishi; nutqiy ko'nikma, malakasini oshirishi; xulq-atvorida ijobiy o'zgarishlarning mustahkamlanishi; *umumta'lim maktablarida sodda gap sintaksisini o'qitishning*

zamonaviy mexanizmlari, o'quvchilarda nutqiy kompetensiyani oshirish yo'llari hamda matnlar bilan ishlashlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: umumta'lim maktablari, darslik, sodda gap sintaksisi, matn, ma'lumotnoma matn, ijodiy-tavsifiy matn, nutqiy kompetensiya.

Annotation: the article reveals that by working on the text of narration or prose works related to the Personality of Navoi, the reader can understand and find his own personality; speech skills, improve his / her skills; strengthen positive changes in behavior; modern methods of teaching simple sentence syntax in secondary schools, ways of increasing speech compensation in pupils and their work with texts.

Keywords: general education schools, textbook, simple sentence syntax, text, reference text, creative-descriptive text, speech competency.

Аннотация: посредством работы над текстом повествовательных или прозаических произведений, связанных с личностью Навои, читатель может понять, найти свою личность; повысить речевые навыки, квалификацию; закрепить позитивные изменения в поведении; выявить современные механизмы обучения синтаксису простого предложения в общеобразовательных школах, пути повышения речевой компетентности учащихся и работы с текстами.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, учебник, синтаксис простого предложения, текст, справочный текст, творческо-описательный текст, речевая компетентность.

Ona tili darsliklarida mavzular, nazariy ma'lumotlar sinf yuqorilagani sari murakkablik kasb etib boradi. Bu bevosita o'quvchining bilim, malaka va ko'nikmalarini takomillashtirib borilishiga asoslanadi. "Fanning u yoki bu tarzda tavsiyalari pedagogikada ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan g'oyalar bilan ta'minlashdan avval amaliyot asosida aniqlangan ehtiyoj bo'lishi kerak"¹. Shu ma'noda, 8-sinf ona tili darsligida mumtoz matnlar tilini lug'at asosida tahlil qilishga keng e'tibor qaratilgan bo'lib, o'quvchi mumtoz adabiy asarlar tili bilan tanishish orqali o'zbek adabiy tili tarixi, muayyan davr tili morfemikasi, leksikasi, morfologiyasi, gap qurilishi yuzasidan etarlicha nazariy ma'lumotga ega bo'ladi. Shu sabab darslikning ko'p o'rinlarida mumtoz adabiy asarlar matni, xususan, A.Navoiy asarlari matni keltirilgan.

Darslikning 10-darsi² "Ma'lumotnoma matni va ijodiy-tavsifiy matn" mavzusida bo'lib, 25-mashqda "Ikkala matni qiyoslab, shakl va mazmundagi o'xshashlik hamda farqlarni ayting" deyilgan. Har ikkala matnning mazmun ifodasiga ko'ra tabiati to'g'risidagi nazariy ma'lumot, ya'ni "Bilib oling" qismi mashqdan so'ng keltirilgan.

Birinchi matn **ALISHER NAVOIY**

¹ Холиқов А. Педагогик маҳорат. -Т.: Иқтисод-молия, 2011. -Б.308.

² Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. 8-sing ona tili darsligi. – Toshkent: Cho'lpon, 2019. Mashq ushbu darslikdan olingan.

Besh asrkim nazmiy saroyini
Titratadi zanjirband bir sher.
Temur tig'i yetmagan joyni
Qalam bilan oldi Alisher.

A. Oripov

Ha. Bu «zanjirband sher»ning necha asrlardan beri jahonni maftun etib kelayotgan g'azallari porloq quyosh kabidir. Uning betakror nazmi oldida, hatto Sa'diy va Hofizning she'riyat osmonidagi yulduzlari ham xira tortdi. «Nizomiy panjasiga panja urib» bunyod qilgan «Xamsa»si «Panj ganj» shuhratiga soya soldi. Forsigo'ylar uning turkiy tilda yozganligidan shukronalar aytdilar.

Ikkinchi matn

ALISHER NAVOIY

Buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy 1441-yilning 9-fevralida tug'ildi. Shoirning she'rlari XV asrning 60-yillaridayoq mashhur bo'la boshladi. Shoirning ilk devonlari bundan darak beradi. Yillar o'tishi bilan Alisher Navoiy asarlarining shuhrati ortib bordi va butun jahonga tarqaldi. Yevropa va Osiyodagi barcha davlatlarda Alisher Navoiy kitoblarining yoyilishi, ularning o'nlab tillarga tarjima qilinganligi buning yorqin dalilidir. Alisher Navoiy asarlari o'zining badiiyligi, mazmundorligi va go'zalligi bilan Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy asarlaridan ustun turar edi. Shuning uchun uning ustozlari, fors-tojik adabiyotining ulkan namoyandasi Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiy ijodi xususida shunday deb yozgan: «Shukrlar bo'lsinki, u she'rlarini turkiy (ya'ni o'zbek) tilida ijod qilgan. Agar u forsiy tilda ijod qilganda, bizning asarlarimizni hech kim o'qimas edi».

Matnlar ustida ishlanar ekan, ya'ni bugungi ona tili darslarida o'quvchining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish birlamchi vazifa sanalar ekan, o'quvchi shaxsini jarayon markaziga qo'yish, aniqrog'i, tanlangan har qanday dars usuli, avvalo, shaxsga yo'naltirilgan ta'limga asoslanishi bugungi ta'lim didaktikasida yetakchi o'rin tutadi. O'quvchi diqqatini dastlab matn tahliliga qaratish, matnlarni o'zaro qiyoslash, buning uchun mazmun va grammatik qurilishni o'zaro chog'ishtirish, tanlangan gaplarning tuzilishi va tarkibidagi farqli jihatlar aniqlangandan so'ng nazariy ma'lumotlar bilan tanishtirish o'quvchida individual anglash, shaxsiy munosabat strategiyasini barqarorlashtiradi. Bunda materialning sodda yoki murakkablik darajasi o'quvchi-shaxsning subyektiv tajribasidan kelib chiqib yondashuvini ko'rsatadi. O'quvchi-shaxs yuqorida keltirilgan birinchi matn ijodiy-tavsifiy matn turiga, ikkinchi matn esa ma'lumotnoma matniga mansubligini subyektiv-shaxsiy yondashuvi asosida farqlaydi.

Har ikkala matn sarlavhasi "Alisher Navoiy" deb nomlangan. Shu o'rinda ta'kidlash lozim, sarlavha ma'lum kommunikativ maqsadni anglashda kalit vazifasini o'taydi, biroq shuni ham unutmaslik kerakki, «matnning zichlangan, oshkor qilinmagan mazmuni»¹ ham sanaladi. Yuqorida ana shu xususiyat bo'rtib turibdi. Birinchi matnda Navoiy shaxsiga urg'u berilishi badiiy-estetik tarzda

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. –М.: Наука, 1981. –С.133.

ifodalangan bo'lsa, ikkinchisida Navoiy shaxsi oddiy axborot mazmunida ifoda etilgan. Biroq ijodiy-tavsifiy matnda ifodalanayotgan mazmun sodda gaplardan iborat sintaktik qurilish asosida voqelantirilgan. Matnda xabar mazmunidagi 4 ta sodda gap keltirilgan, garchi gaplar struktural jihatdan sodda gap sanalsa-da, materialning mazmun darajasi murakkab, har bir bo'lak deyarli ishoralar, ko'chma ma'nolilikka asoslangan, masalan, qo'shtirnoqqa olingan, o'zga nutqiga mansub bo'lgan jumlar (*«zanjirband sher», «Nizomiy panjasiga panja urib»*), metafora va jonlantirishlar (*nazmi oldida, she'riyat osmoni, xira tortmoq, shuhratiga soya solmoq*) o'quvchidan individual bilimga egalikni, orttirilgan bilimlar fondini talab qiladi. "O'zida mustaqil matn yaratish ko'nikmalarini shakllantirishga intilgan o'quvchilar so'z, so'z birikmasi, gap va uning turlari haqida keng qamrovli ma'lumotlarga ega bo'lishlari, ularni nutqiy vaziyat taqozosiga ko'ra to'g'ri va o'rinli ishlatish usullarini o'rganib olishlari lozim bo'ladi."¹, demak, ushbu matnda badiiy-estetik maqsadning sodda gapda bo'rtib turishi e'tiborga olingan, bunday bayon usuli matn yaratuvchisining mahoratini ko'rsatadi. Yuqorida keltirilgan ikkinchi matn xabar mazmunidagi 9 ta sodda gap hamda 1 ta qo'shma gap keltirilgan bo'lib, voqea-hodisa haqida oddiy axborot berilgan. Matn so'zlovchi axborotini o'z nuqtai nazarisiz, xolis bayon qilgan.

Har qanday matn ijodiy mahsul sanaladi va matn yaratuvchisining kommunikativ rejasi asosida shakllantiriladi. Matnda joylashtirilgan gaplar propozitsiyasi mantiqiy ketma-ketlik hamda matn yaratuvchisining kommunikativ faoliyati asosida bir makropropozitsiyani tashkil etadi. Demak, voqelikning bayon qilinishida gaplar ketma-ketligi mazmuniy aloqadorlik muhim sanaladi. Shu sabab ona tili ta'limida o'quvchiga tayyor matnni havola etish yoki biror mavzuda matn yaratish topshirig'ini berishdan avval uning matn tuzish texnologiyasidan boxabarlik darajasiga e'tibor qaratish muhim sanaladi.

ALISHER NAVOIY ILMIY MEROSINING BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

*Bahora OSTANOVA,
Navoiy shahar, 25-MDTT tarbiyachisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning ijodiyoti barkamol avlod tarbiyasida, insonning ma'naviy-axloqiy kamolotida, umumbashariy, ma'naviy qadriyatlar yuksalishidagi o'rni xususida so'z boradi. Alisher Navoiyning ibratli faoliyati bugun istiqloq farzandlari uchun har tamonlama ibrat maktabi vazifasini o'taydi.

Kalit so'zlar: ma'naviy qadriyat, axloqiy qadriyat, ulug'lik, tarbiya.

Alisher Navoiy mumtoz adabiyotimizning markazidagi asosiy siymodir. U nafaqat adabiyot, jamiyatning barcha sohasi uchun o'z ilmiy qarashlari bilan hissa

¹ Зиёдова Т. Матн яратиш технологияси (она тили таълими мисолида). -Т.: Фан, 2007. -Б.52.

qo'shgan ensklopedik olmdir. Turkey adabiyotimizning jamiki yutuqlari shoir ijodiyotida mujassamlangan, jamlangan deya olamiz. Uning buyukligi xalqimiz tarixidagi xizmatlari, mutafakkir shoirligi bilangina belgilanmaydi. Navoiy adabiyot jabhasida qanchalik tengsiz bo'lsa, ilmida, olimlikda ham shunchalik benazir.

Alisher Navoiyning ijodiyoti barkamol avlod tarbiyasida, insonning ma'naviy-axloqiy kamolotida, umumbashariy, ma'naviy qadriyatlar yuksalishida muhim bosqich bo'ldi. U sharqona odob-axloq talablari asosida komil inson, adolatli jamiyat va davlatni shakllantirishning ma'naviy asosini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Shuningdek, ijtimoiy tengsizlikni jamiyat a'zolarining o'zaro kelishuvi, bir-birlariga insoniy munosabati, aql va ilm olish, xudoga sitqidildan toat-ibodat qilish, davlatni adolat bilan boshqarish bilan bartaraf etish mumkin degan mushohadani ilgari surdi. Navoiy asarlari mazmunida insonning ichki va tashqi holati, hissiyoti, mehnatga, turmushga munosabati, mehr-oqibati, muhabbati, bilimga (diniy va dunyoviy) intilishi, ma'naviy kayfiyati, aql-idroki, erki, asosan, insonni tabiyatning eng buyuk mahsuli sifatida kuylash, tasvirlash, ulug'lashdan iborat bo'lib, muhimi oliy axloq, marifatli va adolatli jamoa g'oyasi ilgari surilgan. Navoiy insoniy qadriyatlar ichida eng yuksagini insonparvarlik deb biladi.

Navoiy, bu dunyoning taraqqiyoti, ma'naviy takomilning oliy mezoni bilimlilik, aql-zakovatli insonlarga bog'liqligini ta'kidlaydi. "...Qayerda zakovat bo'lsa, o'sha joyda ulug'lilik, farovonlik, kim bilimdon bo'lsa, o'sha inson buyuk, har qanday ezgu ishlarga moyil bo'ladi", degan g'oyani olg'a surib, barcha bilimlardan voqif bo'lgan, yuksak insoniy fazilatlarini o'zida mujassam etgan barkamol insongina jamoaga rahnamo bo'lishi mumkin, bunday jamiyatda adolat, ma'naviy yetuklik, faravonlik, ma'rifat hukmron bo'ladi degan xulosaga keladi.

Demak, Navoiyning qarashlarida kishilarning ma'naviy dunyosini belgilovchi fazilat - insonparvarlikdir, degan g'oya yotadi. Alloma tasvirida ma'rifatli, adolatli, har qanday noaxloqiy sifatlardan xoli, yuksak tafakkurli inson ma'naviy yetukdir. Shu o'rinda ozi ham o'z davrida ma'naviy yetuk insonlarni tarbiyalagan. Jumladan, Kamoliddin Behzod, Mirxond, Xondamir kabi buyuk siymolarni jamiyat uchun yetishtirib berdi. U barkamol avlod siymosini do'stining nabirasi Mo'minmirzo qiyofasida ko'radi va uni jamiyat uchun mas'ul shaxs etib tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi, lekin o'sha davrning jamiyat kushandalari oliy maqsadini amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Alisher Navoiyning ibratli faoliyati bugun istiqlol farzandlari uchun har tamonlama ibrat maktabi vazifasini o'taydi. Shunday ekan har bir avlod vakili ilmning yuksak cho'qqisini egallashga harakat qilmog'i va hech kimdan kam emasligini amalda isbotlab bermog'i lozim. "Mahbub ul-qulub" asarida shaxs, barkamol inson yetakchi o'rinda turadi va yana bir karra ilm ahli, ilm ahli olimlar qadrlanadi:

Ilmdan chrtida qolgan xalq o'rtasida qaysar johildir,

O'rganishga qattiq tirishgan jahonning zo'r olimidir.

"Mahbub ul-qulub"da yana shu kabi serma'no fikrlardan birini keltiramiz.

Ilm o'qib durust ishlata olmadi,

Go‘yo urug‘ sochib hosil olmadi.

Ilm olib undan foydalana olmaganni, shudgor qilib dehqonchilik qilmagan dehqonga o‘xshatadi, yoki urug‘ sochib hosilidan bahra olaolmaganga o‘xshatadi.

Barkamol avlodni voyaga yetkazish haqida qayg‘urmagan xalqning, millatning kelajagi porloq bo‘lishi mumkin emas. Zamona yoshlariga, barkamol insonlarga ibrat bo‘ladigan ezgu qadriyatlarni ijod yo‘lini shioriga aylantirgan. Uning adabiy merosi xalqqa munosib voris bo‘lishda madad beradi.

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng har bir yilni o‘ziga xos tarzda nomlash an`anaga aylandi. Nomlanayotgan har bir yil barkamol avlodni tarbiyalash uchun yo‘naltirilgan holda nomlanadi. Prezidentimiz tashabbusi bilan 2008-yilni “Yoshlar yili” deb e‘lon qilinishi, 2010-yilni “Barkamol avlod yili” deb e‘lon qilinishi va bevosita yillar orasidan “Alisher Navoiy” yili ham nazardan chetda qoldirmaganligini e‘tirof etishimiz mumkin.

Barkamol avlod qalbida ilmu ma`rifatga bo‘lgan chanqoqlikni qondirish vazifasi ilm ahli oldiga eng katta mas`uliyatni qo‘ydi. Ushbu xayrli maqsadni amalga oshirishda hazrat Mir Alisher Navoiyning boy adabiy merosi alohida o‘rin egallayotganligini e‘tirof etmasak bo‘lmas.

Muxtasar qilib aytganda, birgina O‘zbekistonmas butun dunyo ahli barkamol avlod tarbiyasida Navoiy hazratlarining oltinga teng merosidan keng foydalanadi.

NAVOIYDEK XALQNI SEVISH MUMKINMI?

Dilorom ERGASHEVA,

*Namangan viloyati Yangiqo‘rg‘on tumanidagi 10-IDUM ona tili va adabiyot fanining oliy toifadagi o‘qituvchisi, “Xalq ta’limi a’lochisi”
(O‘zbekiston)*

Annotatsiya: Hazrat Navoiy asarlarining bahosi asrlar oshgani sayin oshib boraveradi. Ularning umrboqiyligining bosh sababi – shoirning so‘z va o‘z birligidir. Har bir baytida ilgari surilgan insonparvarlik g‘oyasi navoiyning hayotida dasturul amal shior hisoblangan.

Kalit so‘zlar: ezgulik, ilm, shaharsozlik, murshid, shohruhiy dinor.

Аннотация: Ценность произведений Хазрата Навои росла на протяжении веков. Основная причина их долголетия - слово поэта и его единство. Идея человечности, выдвинутая в каждом стихе, - программный девиз в жизни Навои.

Ключевые слова: доброта, знания, градостроительство, мушид, королевский динар.

Annotation: The value of the works of Hazrat Navoi has been growing over the centuries. The main reason for their longevity is the poet's word and his unity. The idea of humanity put forward in each verse is a programmatic motto in Navoi's life.

Keywords: kindness, knowledge, urban planning, murshid, royal dinar.

Insoniyat tarixida buyuk daholar, ulug' allomalar, ne-ne kashfiyotchilar, payg'ambar-u avliyolar yashab o'tmagan. Ulug'lik va buyuklik asrlar osha avlodlar qalbida davom etmog'i uchun aql va salohiyat ham shunchalik qudratli bo'lmog'i lozim. Hatto yovvoyi odamlarning guruh yoki qabilalarida ham ularni ezgulikka va o'zaro yaqin munosabat barpo qilishga chorlaydigan donishmandlari bo'lgan. Din tarixida ularni yetaklovchilar yoki payg'ambarlar deb atashgan. Ular atroflaridagi odamlarni yaxshilik qilishga, boshqalarga zarar yetkazmaslikka, atrof-muhit tozaligini himoya qilishga, yosh bolalar va ayollar nomusini himoya qilishga, bechorahol kishilarga doimo mehr-shafqatli bo'lishga chaqirganlar. Bu mavqe, bu sharaf Yaratgan tomonidan ularga berilgan cheksiz marhamat va yuksak inoyat timsoli bo'lgan.

Hammamizga ma'lumki, Markaziy Osiyo xalqlari islom dini kelgunicha, boshqa dinga e'tiqod qilganlar. Saxovat, mardlik, odamiylik, bag'rikenglik kabi xislatlarga tabiatan ega bo'lgan turkiy xalqlar uchun islom dinini targ'ib qilinishi ayni muddao bo'lgan. Islom dini ta'sirida o'zbekona fazilatlar yana-da kamolot cho'qqilariga chiqqan. Islom dinining talablari poklik, halollik, ilmga bo'lgan ishtiyoq va hurmat bizning tabiatimizga juda uyg'un edi. Bu din turkiy xalqlarni yana-da shakllanishiga xizmat qildi va yurtimiz tuprog'idan buyuk allomalarni kashf etib jahon ahliga tutdi. Tibbiyot, geometriya, astronomiya, algebra, mantiq, falsafa,ilmi adab, fiqh va hadis ilmini o'rganish har bir musulmon oila uchun ham qarz, ham farzga aylandi.

Muso al Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ahmad al Farg'oniy, Imom Ismoil al Buxoriy, Mahmud az Zamahshariy, Imom at Termiziy, Imom Nasafiy, Mirzo Ulug'bek kabi qator olimlar fan va ta'limning otalari sifatida sharq donishmandchilik maktabiga asos solganlar. Allomalarning har biri o'ziga xos maktab yaratib, minglab shogirdlarni yetishtirganlar. Ular esa o'z navbatida mazkur fanlar rivojiga munosib hissa qo'shganlar.

Movarounnahr tarixida Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, shoh va olim Mirzo Ulug'bek hukmronlik qilgan davrlar alohida o'rin tutadi. Temuriylar sulolasi eng qudratli davlat qurishga, adolatli va markazlashgan yagona siyosatni yuritishga katta e'tibor berdi. Ayniqsa,shaharsozlikni rivojlantirish uchun navqiron me'moriy obidalar barpo qilindi. Amir Temur ko'hna Keshda Shohi zinda ansamblini qurdirdi. Mirzo Ulug'bek o'nlab madrasalar, yirik kutubxonalar, rasadxona va bir necha tarixiy inshootlarga asos solgan bo'lsa, shoh Bobur Hindiston mamlakatida 3-4 yil mobaynida eng go'zal obidalarni qad rostlashiga bosh bo'ldi. Ulug' ajdodlarimiz nafaqat olim yoki shoir sifatida, balki shaharlar barpo qilish, obodonlashtirish kabi xayrli ishlarni amalga oshirganlar.

O'rta asr sharq she'riyati osmonida yana shunday porloq bir yulduz paydo bo'ldiki, uning nuri va o'tli yog'dusi jahon she'riyati olamini munavvar ayladi. Nizomiddin Mir Alisher Navoiy so'z mulkida sulton, avliyolar uchun murshidi aziz, o'ta saxovatli va muruvvatpesha inson sifatida dunyo ahli muhabbatini qozona oldi.

Bugun biz soʻz yuritadigan suhbat mavzusi ana shu tabarruk siymo haqida boradi. Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirotida hukmdorlar oilasiga yaqin oilada dunyoga keldi. Maʼlumki, temuriylar sulolasi farzand tarbiyasiga juda katta eʼtibor bilan yondoshishgan. Shu sababli Gʻiyosiddin Kichkina (Bahodir) oilasida ham yangi “mehmon”ga yuksak ehtirom koʻrsatilgan. 2 yoshida musiqaga, cholgʻu asboblari havas, kitob mutolaasi, sheʼr va gʻazal tinglashga boʻlgan kuchli qiziqish boʻlgusi shoir uchun ilk debocha boʻlib xizmat qildi. Alisherni Mavlono Lutfiyning yosh bolakay ijodiga bergan bahosi, Sharafiddin Ali Yazdiyning duolari barakoti ila ilm va salohiyatda yagona qildi. Oiladagi goʻzal axloqiy tarbiya, halollik, atrofdagi muhit oʻspirinlik chogʻidan Husayn bilan bogʻlanajak mustahkam doʻstlik rishtalarini, nozik qalb va noyob isteʼdodni ato etdi. Navoiy hazratlari podshohlardan farqli oʻlaroq, nafaqat shoir, balki davlat ahamiyatiga molik inson sifatida ham soʻzida, ham amalida eli uchun, xalqi uchun xizmatga bel bogʻladi.

Hazrat Navoiy nainki Hirot ahlini, balki Marv, Damashq, Bogʻdod, Samarqand aholisini oʻz yaqinlari deb bildi. Umrini el manfaati, oddiy odamlar ehtiyojlari, maʼrifat va xalq hayotini gullab-yashnashi uchun fido qildi. Xoʻsh, qanday qilib? Tarixchi olim Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, hazrat Navoiy Husayn Boyqaroning bosh vaziri sifatida bir necha yil, hatto umrining qariyb yarmini xalq xizmati uchun kamarbasta qilgan. Ulugʻ zot mazkur faoliyati mobaynida tashlandiq, xaroba yerlarni oʻzlashtirib, bogʻ va ekin maydonlariga aylantirgan. Navoiyning oʻzi bosh boʻlib qurdirgan inshootlari soni 300dan ortiq binolarni tashkil qilgan.

Tarixiy maʼlumotlarga sinchiklab eʼtibor qaratadigan boʻlsak, hazratning barcha mol-mulklari, oylik maoshlari va shoirliklaridan keladigan bir kunlik daromadlari 18000 shohruhiy dinorni tashkil qilgan ekan. Bugungi kunda bu raqamlar nimani ifodalaydi? Oʻylab koʻring, 1 shohruhiy dinor 4,8 gramm oltin yoki olmos birligiga teng boʻladigan boʻlsa, hazrat Mir Alisher Navoiy bir oyda qancha pul topgan boʻlishlari mumkin?

Oʻrtacha arifmetik hisoblashlar shuni koʻrsatadiki, u zot bir oyda 2,7 tonna oltinga teng boʻlgan boylikka ega boʻlgan ekanlar.

Hazrat Navoiyning bosh vazir lavozimiga, yana shoirlikdan keladigan daromaddan tashqari hech kimga aytilmagan tadbirkorlik ishlari ham boʻlganki, barcha mol-mulklari xalq farovonligi uchun sarflanib yuborilgan. Hirot madrasalarida oʻqiydigan talabalarning “stipendiya”lari, mudarrislarining oylik maoshlari, ularga beriladigan qishki va yozgi kiyim-boshlar, Hirot aholisining bir yillik soliq toʻlovlari, qancha-qancha yoʻqsil, beva-bechoralarning homiyliklari hazrat tomonidan beminnat amalga oshirilgan.

Odamiy ersang, demagil odamiy,

Onikim yoʻq xalq gʻamidin gami.

Taniqli filolog olim Aziz Qayumov “Alisher Navoiy” risolasida bergan maʼlumotlarga qaraganda, Navoiy oʻz jamgʻarmasidan butun Xuroson mamlakatida juda koʻp binolar, xususan, “Shifoia”, “Ixlosiya”, “Nizomiya”, “Xisraviya”, “Xalosiya” madrasalari, yuzlab ariq va koʻpriklar, rabot va masjidlar, toʻgʻon va hammomlar bino qildirgan. 1500 yili Hirot shahri aholisidan 100 ming

kepakiy soliq undiriladigan bo'lgan. Xalq orasida Husayn Boyqaroga nisbatan norozilik chiqmasligi uchun shuncha pulni o'zi to'lab yuborgan. Har kuni minglab non, oziq-ovqatni oddiy aholiga ehson qilib turgan.

Lekin biz hali-hanuz u zotni oddiy darvesh qiyofasida tasavvur qilamiz. Shuncha oltin-u boyligi turib hamisha xokisor va mutavoze' inson o'zining shoh asarlarida ulug'langan komil inson namunasi emasmi? So'zi bilan amali uyg'un, mos kelgan shoirgina haqiqiy ijodkordir. Lekin bunday fazilatga ega bo'lish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi.

Yuz jaf o qilsa manga bir qatla faryod aylamon,

Elga qilsa bir jaf o – yuz qatla faryod aylaram.

Navoiy asarlarini o'rganishdan avval u zotning ulug' shaxsiyatini chuqur o'rganmog'imiz zaruriyati tug'iladi.

Islom tarixida minglab tuyalarini muhtoj oilalarga tarqatgan ulug' insonlarni eshitganmiz. Navoiy hazratlarini ham odamiylik va xalqparvarlik bobida ana shundaylar qatoriga qo'ysak arziydi. Ne-ne puldor-u podshohlar o'tmadi bu yorug' olamdan... Biroq birgina xizmatkor va ikki dona ulovdan tashqari bor boyligini el-yurtiga sochgan saxiy va jo'mard insonlar unchalik ko'p emas.

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,

Futuvvat barcha qilmoqdur, demak yo'q.

Balki Navoiy hazratlariga shuning uchun ham Yaratgan so'zlar gavharini, ma'nolar xazinasini, umrboqiy asarlarni in'om etgandir. Balki u zotning barhayot siymolari asrlar osha ko'ngillardan ko'ngillarga ko'chib ulug'lanayotgandir. Axir hali hech kim u zotchalik ko'p va xo'b yoza olmayotir-ku!

Bugungi kunda butun dunyo miqyosidagi katta – katta kompaniyalar, behisob mol-dunyo, boyliklarga ega insonlar ko'plab topiladi. Ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda ularning soni yuzlab kishilarni tashkil qiladi. Qani edi, bizning ham zamondoshlarimiz orasidan hazrat Navoiy asarlaridan atigi birgina baytni o'qib, unga amal qiladigan, odamiylik va elparvarlik hikmatlarini o'zida mujassam qilib, atrofidagi mehrga muhtoj insonlarga yordam qo'lini cho'za oladigan jo'mard insonlar ko'paysa... Axir Alisher Navoiy hazratlari aytganlaridek,

Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,

Navoiy yomon bo'lsa, sen yaxshi bo'l.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul abror, Toshkent, 2006, 81-90 betlar.
2. Asqar Zunnunov va boshq. Pedagogika tarixi."Sharq", Toshkent, 2002, 49-52 betlar.
3. Oybek. Navoiy."Sharq", Toshkent, 2015, 418-425 betlar.
4. 'O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 2015, 10-fevral soni.

ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'RGANISHDA "PORTRET" GRAFIK ORGANAYZERIDAN FOYDALANISH USULI

Ilmiy rahbar: p.f.n., dotsent M. Sobirova

Nabijanov Yusufjon Inomiddin o'g'li, Namangan davlat universiteti

Lingvistika yo'nalishi (o'zbek tili) 1-kurs magistranti

Email: yusufjonnabijanov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “g‘azal mulkingning sultoni” Mir Alisher Navoiyning “Xamsa” asarini “portret” interfaol metodi yordamida o‘rgatish bilan bog‘liq masalalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “g‘azal mulkingning sultoni”, Husayn Boyqaro, Mavloni Lutfiy, “Xamsa” asari, interfaol darslar, interfaol metod, “Portret” metodi, Navoiy miniatyurasi, “Farhod va Shirin” dostoni, “Sher bilan durroj” masali, grafik organayzer, pedagog A.Disterweg.

Как использовать графический органайзер «Портрет» при изучении произведений Алишера Навои.

Аннотация: В статье рассматривается преподавание «Хамсы» Мира Алишера Навои «Султаном Газели» с использованием интерактивного «портретного» метода.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Султан Газели», Хусейн Бойкаро, Мавлоно Лютфи, «Хамса», интерактивные уроки, интерактивный метод, метод «Портрет», миниатюра Навои, эпос «Фарход и Ширин», пример «Шер с дуррождем», графический организатор, педагог А.Дистервег.

How to use the graphic organizer “Portrait” in the study of Alisher Navoi's works.

Annotation: This article deals with the teaching of Mir Alisher Navoi's "Khamasa" by the "Sultan of Ghazal Property" using the interactive "portrait" method.

Keywords: Alisher Navoi, “Sultan of Ghazal Property”, Hussein Boykaro, Mavloni Lutfi, “Khamasa”, interactive lessons, interactive method, “Portrait” method, Navoi miniature, “Farhod and Shirin” epic, “Sher with durroj ”example, graphic organizer, pedagogue A.Disterweg.

Alisher Navoiyga “g‘azal mulkingning sultoni” deya ta’rif berilganida barchamiz ulug‘ bir e’tirofni tuyamiz. She’r va shoirlikni barcha narsalardan baland tutgan buyuk iste’dod egasi, hukmdor, shoh va shoir Husayn Boyqarodek inson jilovdorlik qilgan ulkan qobiliyat sohibi, Mavloni Lutfiydan so‘ng turkiy hamda forsiy she’riyat osmoniga balqib chiqqan yulduz, qisqa muddat ichida besh dostonidan iborat bo‘lgan “Xamsa” asarini mahorat bilan tugallagan betakror shaxs, o‘zining she’riy bayt va misralari bilan dunyoni lol qoldirgan, “millat quyoshi” hisoblanmish Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish, u kishiga bo‘lgan hurmat va e’tiborni yana ham yuqori pog‘onalarga olib chiqish biz – yoshlarning mas’uliyatli vazifalarimizga kiradi.

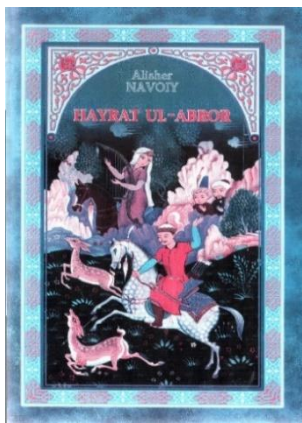
Ko‘plab mutafakkirlarimiz, xususan, Abu Nasr Forobiy (“Fozil odamlar shahri”), Abu Ali ibn Sino (“Tib qonunlari”), G‘azzoliy (“Kimyoi saodat”), Alisher Navoiy (“Mahbub ul-Qulub”) inson tafakkurini rivojlantirishda faqat nazariy bilim, tajriba orqaligina emas, balki mashq qilish orqali xotirani charxlash, og‘zaki va yozma nutqni o‘stirib borish lozimligini uqtirganlar.[4]

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda shoir merosini nashr etish yangi pog‘onaga ko‘tarildi. 1948-yilda shoir tug‘ilgan kunning 500 yilligini nishonlash munosabati bilan Alisher Navoiyning uch tomdan iborat “Tanlangan asarlar”i chop etildi. (Bu nashrda ikkinchi tom “Xamsa” dostonlaridan iborat besh kitobni tashkil etadi). Oltmishinchi yillarda esa Navoiyning 525 yillik yubileyi munosabati bilan shoir asarlarining o‘n besh tomligi yuzaga keldi. “Xamsa” ilmiy-tanqidiy matn sifatida bir butun holda kitobxonlarga havola etildi.[3]

Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish, tadqiq etish barobarida inson o‘zining “men”ini topishga intiladi, o‘zini isloh eta boradi va ijodkorning sermazmun mahsullariga tahsinlar o‘qiydi. Ustoz qalamiga mansub asarlarni o‘qitish va o‘rgatish jarayonida turli interfaol metodlar va uslublardan foydalanamiz.

Interfaol ta’lim interfaol uslublar tizimi bo‘lib, unda ta’lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo‘ladilar, ular biladigan va o‘ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Interfaol darslarda o‘qituvchining o‘rni qisman o‘quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo‘naltirishga olib keladi. [2] Asarlarni o‘rganish chog‘ida **“portret”** metodidan foydalangan holda o‘qitish samarador ekanligini ko‘rib chiqamiz. Yuqoridagi 1-rasmda Hirot maktabida chizilgan Alisher Navoiy miniatyurasi o‘rin olgan. Albatta, Navoiyga bag‘ishlab o‘tkazilgan tadbirlarda, navoiyxonlik kechalarida ushbu surat aks etgan portretlarni yoki umuman boshqa suratlarni ko‘rganmiz.

Buyuk qomusiy asar – “Xamsa”ni o‘qitishda aynan shu metoddan foydalangan holda ish olib boramiz. Dastlab, “Hayrat ul-abror” dostonidagi mashhur “Sher bilan durroj” masalini grafik organayzer orqali taqdim etdik.

Bor edi bir beshada bir tund sher,
Vahshat aro ko‘k asadidek daler.
Chun bo‘lur erdi bolalab zavqnok,
Mo‘r bolasin qilur erdi halok.

Dona bila suv sari qilg‘och xirom,
Tortti sayyod aning ustiga dom.
Qichqiribon dom aro ul muftalo,
Necha dedi: “Dod! Meni tuttilo!”

“avq dostoni” bo‘lmish “Farhod va Shirin” dostonidan ayrim organayzerlar yordamida havola qilamiz. Ushbu dostonida qahramonlar sevgi sarguzashtlari orqali insonning tarix va kelajak oldidagi vazifasini belgilaydi, insonlik faqat muhabbatda emas, balki o‘sha sharaflı nomning himoyasi orqali ekanini uqtiradi. Sharq tarixidagi Xusrav va Shirin voqeasini badiiy jihatdan qayta ishlab, Farhod orqali o‘zining komil inson haqidagi qarashlarini ifoda qilgan.

Birov derlarki paydo bo‘lgan ermish,
Qiyomat oshkoro bo‘lgan ermish.

Ki uch yilda ne ish bitmish sarosar,
O‘zi bir kunda qilmishtur barovar.
Ne bo‘lgay erdi charxi zulm peshar,

Meni sendin judo qilmay hamisha.
Xiroming chog'i yo'ldosh bo'lsam erdi.
Sukuning vaqti qo'ldosh bo'lsam erdi.

Taniqli pedagoglardan biri A.Disterweg bugungi kunda juda muhim bo'lgan bir fikrni aytadi : “Yomon o'qituvchi haqiqatni aytadi, yaxshi odam uni topishga o'rgatadi ”. Zamonaviy ta'lim ana shunday o'z-o'zini takomillashtirishga, o'zini-o'zi tarbiyalashga, o'zini rivojlantirishga, madaniy va intellektual qobiliyatini oshirib borishga qodir bo'lgan shaxsni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak. [7]

“Xamsa” asariga kiruvchi keyingi doston – “Layli va Majnun” dostoni haqida eslatib o'tamiz. Ushbu dostonning bosh qahramoni Majnunning asli ismi Qays ekanligini adabiyotdan ozgina xabardor bo'lgan kishilar juda ham yaxshi bilishadi. Ushbu grafik organayzer namunasini taqdim etamiz. “Layli va Majnun” dostonining nasriy bayonida g'o'zal o'xshatishlarga boy shunday izohlar keltirib o'tiladi: “Bodom ichida mag'iz saqlanganidek, bu bola ham ko'z beshigida farog'atda yashardi. Uning atrofini o'rab olgan el, u tomonga sovuq shamolni esgani qo'ymasdilar. Uning bo'g'zidan sut o'tishi bilanoq qonga aylanar, shu vajdan bag'ri ham qonga to'lib borardi. Beshikka tang'ilish bilan uning tani qiynalib, azoblana boshladi. Yerda yurishga o'rganmagan juda kichik chog'idan boshlab emaklashga harakat qilar, o'tni ko'rganda uni ishq o'ti gumon qilib, unga yashirincha mayl qilar edi.”[5]

Alisher Navoiy asarlarida ilgari suriluvchi g'oyalar, mavzular juda ham go'zal. Asarda alohida e'tiborni o'ziga tortuvchi ishq bu oddiy ishq emas. Tasavvufiy mezonlarga asoslanib aytishimiz munkinki, insonlarga emas, balki Yagona zot – Allohga bo'lgan ishq hisoblanadi. Ana shu ishq hatto shohlarni ham kuydirgan. Qaysi shohki ishqqa muhtalo bo'lsa, uning mamlakatidan osoyishtalik va xotirjamlik qochib ketadi. Ishaq shohga ham, gadoga ham bir. Hech kimni ayab o'tirmaydi. Ishaqning seli koshonani ham, vayronani ham birdek qulatib tashlashga qodir ekanligini biz Navoiy hazratlarining “Sab'ayi sayyor” dostonidan bilib olamiz.[1] Ishaqqa muhtalo bo'lgan shoh o'zining shohlik shavkatini qila olmasligi, oshiqlik hamda shohlik bir vujudga sig'masligi g'oyasi ilgari suriladi. Yuqorida shoh Bahrom va Dilorom suratlari aks etgan grafik organayzerni sizlarga havola etdik.

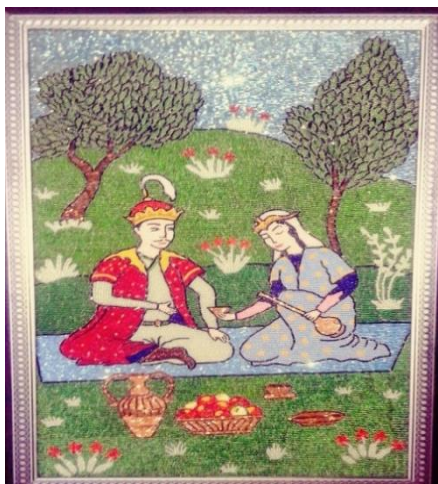

Keyingi hikmatga to'la doston "Saddi Iskandariy" dostonidir. Mana shu dostonida shoh Iskandar bilan bir donishmand o'rtasida o'zaro suhbat bo'lib o'tadi. Ushbu suhbat chog'ida haqiqatdan ham shoh ana shu darveshning bergan javoblariga lol bo'lib qoladi. Shoh unga shohlik maqomini bermoqchi bo'ladi, ammo u darvesh bu in'omni rad etadi. "Himmati buyuk gado uchun shohlik martabasi pastdir. Va agar bir faqir kishi oliyhimmat bo'lsa, uning ko'ziga zamon shohi g'arib va haqir ko'rinur." [6]

Adabiyotlar:

1. Алишер Навоий "Сабъаи сайёр". – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриётҗматбаа бирлашмаси. – Б. 395-397.
2. Ишмухамедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар. – Тошкент: 2013. – Б. 11.
3. К.Яшин, Э.Юсупов, Уйғун, Иззат Султон, А.Қаюмов, Б.Назаров, А.Ҳайитметов, Ф.Сулаймонова, С.Ғаниева, М.Ҳакимов. Алишер Навоий Мукамал асарлар тўплами: Биринчи том. Бадойиъ ул бидоя. – Тошкент: Ўзбекистон ССР "Фан" нашриёти. 1987. – Б. 2.
4. Qo'chqorov V., Mahmudov O., Zamonov Z. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: 2018. – B. 28.
5. Раҳмонов Ваҳоб., Норкулов Наим. Алишер Навоий "Лайли ва Мажнун". Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти: 1990 й. – Б. 263.
6. Садди Искандарий(насрий баён). – Б. 563-565.
7. Xudayberganov Sarvar Davlatyorovich, Zamonaviy ta'lim tizimiga innovatsion yondashuv // "O'zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar" mavzusidagi respublika 18-ko'p tarmoqli ilmiy-masofaviy onlayn konferensiya materiallari 10-qism. – Toshkent, 2020. - № 18. – B. 258.

MUNDARIJA:

Сўзбоши	3
Баходир Собиров	4
1. А.Холмуродов. Бадиий маҳорат ва тафаккур жилолари	7
2. Т.Хўжаев. Навоий “Садди Искандарий” достонидаги айрим ибратомуз байтлар хусусида	10
3. Н.Муродова. Navoiy ijodida iqtisodiy qadriyatlarning ulug’lanishi	14
4. Ғ.Муродов. Саховат маншай	17
5. Н.Муллахўжаева. Алишер Навоий асарларида ов тасвири ва унга оид тимсолларнинг бадиий талқини	20
6. И.Ғаниев. Алишер Навоийнинг ҳаёт низоми	24
7. Н.Афоқова. Навоий ғазалларида “кўнгил олмоқ” иборасининг кўлланиши ҳақида	31
8. З.Қувонов. Навоий ижодида ғазал ва унинг ўрганилиши	36
9. G.Boltayeva. Alisher Navoiy ijodi – mangulikka daxldor hazina	40
10. F.Nurmonov. Badiiy matnlarda murojaat birliklarining o`rni	43
11. Н.Турсунова. “Тули ва Навоий” драмасида миллий қадриятларнинг бадиий талқини	46
12. З.Ахмедова. Искандар тимсолининг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги талқинлари	49
13. Н.Шарипова. “Ҳайрат ул-аброр”даги бадиий тасвир воситалари	52
14. Й.Раҳматов. Халқ мақоллари ва алишер навоий рубоийлари муносабати	56
15. В.Чўлиева. Алишер Навоий асарларида Жалолиддин Румий шахсига эҳтиром	61
16. Ҳ.Джуракулов. шахс экологик ҳукукий онгини шакллантириш усул-воситалари	66
17. Б.Исакова. Навоий ижодининг Увайсий шеъриятига таъсири	70
18. Ш.Қораев. Алишер Навоий ижодида темурийлар даври адабий мажлисларининг тутган ўрни	75
19. В.То’xtayeva. Inson ma’naviy takomili Navoiy talqinida	82
20. N.Mansurova. “Xamsa”da Iskandar obraziga oid qarashlar ifodasi	85
21. M.Sattorova. Navoiy ijodining XX asr ilmiy va badiiy ijod taraqqiyotida tutgan o`rni	90
22. M.Achilova. Alisher Navoiy ijtimoiy qarashlarida tarbiya masalasi	93
23. N.Suvonova. Alisher Navoiyning siyosiy qarashlarida davlat va jamiyat boshqaruvi	95
24. F.Nizomov. Abduqayum Yo’ldosh qissalarida Alisher Navoiy an’analarining badiiy talqini	97
25. M.Ahmedova. Alisher Navoiy “Xamsa”sida dunyo haqidagi tasvirlar	101
26. T.Do’sanova. “Mahbub ul-qulub” asarining irfoniyl mohiyati va badiiyati	104

27.	А.Ғаниева. Алишер Навоий марсияларида қиёс ва зиддиятлантириш санъати	107
28.	О.Бозоров. Ғазалларда бадий кўчим ва мажоз	112
29.	Х.Холмуродов. Алишер Навоий шеъриятида образлар трансформацияси функциялари.	115
30.	Ш.Қурбонова. Мумтоз адабиётда кўпқатламли тасвир табиати	119
31.	Xolida BOZOROVA. Badiiy ijodda izdoshlik va vorislik an’analari	121
32.	Dildora PULATOVA. Navoiy soʻz qudrati va ijodkor axloqi haqida	125
33.	Моҳинур СОТВОЛДИЕВА. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди хо-риж олимлари нигоҳида	128
34.	Mo‘tabar NIYOZOVA, Gulruh TURSUNTOSHEVA. Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida ilgari surilgan masalalar	132
35.	Elmira BEKTANOVA, Nodira AZIMOVA. Alisher Navoiy – xalqparvar shoir	135
36.	Gulchehra MARDONOVA. Navoiy sheʼriyatidagi baʼzi obrazlar xususida.	137
37.	Shamsiya Rajabova. Maktabda Alisher Navoiy ijodining oʻrgatilishi	140
38.	Sardorbek FARMANOV. “Mahbub ul-qulub” asarida insoniylikning ezgu amallari xususida	142
39.	Umida RAHMONOVA. “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi baʼzi hajviy baytlar tahlili	144
40.	Sevinch OMONOVA. “Boburnoma”da Navoiy haqida	147
41.	Feruza JOʻRAYEVA. Alisher Navoiy adabiy merosining yoshlar tarbiyasidagi oʻrni	149
42.	Nilufar ABDULLAYEVA. Soʻz ummoni	152
43.	Moxinur NEMATOVA . Alisher Navoiy– soʻz sohibqironi	154
44.	Нафиса АМОНОВА. «Сокровищница мыслей» Алишера Навои	156
45.	Maqsuda MURTAZAEVA, Nasiba XALILOVA. Navoiy asarlarida axloqiy-taʼlimiy gʻoyalar talqini	160
46.	Гавҳар ИСТАМОВА. «Насойим ул-муҳаббат»да орифа аёлларнинг ишқ ҳақида қарашлари	164
47.	Diyora Suyunova. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarini alisher navoiy ijodiy merosi haqida tushunchalar berish orqali ijodiy fikrlashga yoʻnaltirish	167

48.	Dilafruz NABIYEVA. Navoiy asarlarida yoshlar ma`naviyati	171
IKKINCHI SHO‘BA: NAVOIY IJODI VA TILSHUNOSLIK MASALALARI		
49.	N.Murodova Alisher Navoiy - O‘zbek tili ilmiy grammatikasining asoschisi	174
50.	H.Умарова Навоий асарларида қўлланган кийим номларининг семантик таснифи	178
51.	B.Zaripov Alisher Navoiy asarlaridagi somatizmlar lingvopoetikasi	182
52.	R.Yusubova Creation of talmih (poetic technique of using the names of famous heroes in poems) the art on the basis of images of Farhod and Majnun	185
53.	R.Nuritdinova Alisher Navoiy asarlarida onomastik birliklarning qo‘llanishi	187
54.	Д.Лутфуллаева, Г.Эрназарова Алишер Навоий асарларида минералогия терминлари синонимияси	190
55.	N.Sadinova Alisher Navoiyning ish yuritish sohasiga qo‘shgan hissasi	193
56.	N.Raxmonov O‘zbek shevalari va Alisher Navoiy asarlari tili	194
57.	N.Yarashova Gloss of form and meaning in the art of <i>takrir</i> (repetition)	197
58.	G.Norova Alisher Navoiy – o‘lmas so‘z san’atkori	198
59.	З.Ибрагимова Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул - луғатайн” асарида тил масалалари	200
60.	Z.Sharipov Atoqli ot va uning lug‘aviy xususiyatlari haqida	203
61.	M.Husenova Lug‘atchilik tarixida buyuk g‘azalnavis asarlariga tuzilgan lug‘atlarning ahamiyati	206
62.	Talaba: D.Nurimova Ilmiy rahbar: B.Zaripov “Sab’ai sayyor” asarida qo‘llanilgan antroponimlar lingvopoetikasi	213
63.	E.Rajabov O‘zbek va ingliz tillarida “oila” konseptiga xos paremiologik birliklarning qiyosiy tahlili	214
UCHINCHI SHO‘BA: TA‘LIM MUASSASALARIDA NAVOIY IJODIY MEROSINING O‘QITILISHI		

64.	M.Suyunov Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida Alisher Navoiy asarlarini ko'rgazmali vositalar orqali o'rgatish	219
65.	X.Qurbonova Alisher Navoiyning tilni o'rgatishga qo'shgan ulkan hissi	224
66.	M.Sariboyeva Yosh avlod ma'naviy-axloqiy tarbiyasida Navoiy asarlarining ahamiyati	227
67.	H.Suyunov Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda o'quvchilar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish yo'llari	230
68.	Ф.Мардонова Воспитание нравственных качеств личности студентов на основе деятельности Алишера Навои	233
69.	M.Sattorova Maktabda "Farhod va Shirin" dostonini zamonaviy usullar asosida o'rgatish	237
70.	M.Sanoyeva Mumtoz matnlar ustida ishlash metodikasi ("Lison ut-tayr" asari misolida)	242
71.	Y.Qurbonova Umumiy o'rta ta'lim maktablarida sodda gaplarni matn tahlili asosida o'rgatish	244
72.	B.Ostanova Alisher Navoiy ilmiy merosining barkamol avlod tarbiyasidagi ahamiyati	247
73.	D.Ergasheva Navoiydek xalqni sevish mumkinmi?	249
74.	Talaba: Y.Nabijanov Ilmiy rahbar: M.Sobirova Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda "portret" grafik organayzeridan foydalanish usuli	252

